ΙΝΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ.Σ.Ε.Ε.

Εργασία και κοινωνία

Εμπειρίες, θεσμοί, μετασχηματισμοί

Επιμέλεια

Δέσποινα Μπαμπανέλου

Συγγραφείς

Χάρης Αθανασιάδης
Βάλια Αρανίτου
Γιώργος Αργείτης
Δημήτρης Βενιέρης
Άρις Καζάκος
Θανάσης Καραλής
Δήμητρα Κόφτη
Αργύρης Κυρίδης
Κώστας Μάγος
Θανάσης Μανιάτης
Ευάγγελος Νικολαΐδης
Νίκος Παπαδάκης
Μαρία Συμεωνάκη
Γιώργος Τσιώλης
Νίκος Φωτόπουλος
Δημήτρης Χριστόπουλος

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ.Σ.Ε.Ε.

Εργασία και κοινωνία

Εμπειρίες, θεσμοί, μετασχηματισμοί

Συγγραφείς

Χάρης Αθανασιάδης
Βάλια Αρανίτου
Γιώργος Αργείτης
Δημήτρης Βενιέρης
Άρις Καζάκος
Θανάσης Καραλής
Δήμητρα Κόφτη
Αργύρης Κυρίδης
Κώστας Μάγος
Θανάσης Μανιάτης
Ευάγγελος Νικολαΐδης
Νίκος Παπαδάκης
Μαρία Συμεωνάκη
Γιώργος Τσιώλης
Νίκος Φωτόπουλος
Δημήτρης Χριστόπουλος

Επιμέλεια

Δέσποινα Μπαμπανέλου

Copyright ΙΝΕ ΓΣΕΕ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ
Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
106 81, Αθήνα
Τηλ: 210 3327710 - Fax: 210 3304452
E-mail: info@inegsee.gr
www.inegsee.gr

ISBN: 978-618-234-036-3
Πρώτη έκδοση Αθήνα 2025

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Αναστασία Σακελλαρίου
Σχεδιασμός – Σελιδοποίηση: coppola.gr

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη. Επίσης, απαγορεύεται η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του κειμένου) χωρίς αναφορά της πηγής.

Ο συλλογικός τόμος *Εργασία και κοινωνία: Εμπειρίες, θεσμοί, μετασχηματισμοί* αποτελεί τη συνέχεια ενός κύκλου δεκαέξι διαδικτυακών εργαστηρίων διεπιστημονικού προβληματισμού, ο οποίος υλοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ στο πλαίσιο της Πράξης «Διεύρυνση της Λειτουργίας και των Δράσεων του Παρατηρητηρίου Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας (ΙΝΕ) της ΓΣΕΕ» (Ε.Π. «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση 2014-2020»).

Περιεχόμενα

Εισαγωγικό σημείωμα
Δέσποινα Μπαμπανέλου **10**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
Σωματεία και ιστορία
Χάρης Αθανασιάδης **28**

1.1 Η συγκρότηση 30
1.2 Οι παρατάξεις 35
1.3 Συνδικάτα και κοινωνικό κράτος 40
1.4 Ένα τελικό σχόλιο 48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
Κοινωνικός διάλογος, ψηφιακός μετασχηματισμός και παραγωγική αναδιάρθρωση
Βάλια Αρανίτου **54**

2.1 Κοινωνικός διάλογος 56
2.2 Ψηφιακός μετασχηματισμός 63
2.3 Οικονομική ανάπτυξη και παραγωγική ανασυγκρότηση 68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Οικονομικές θεωρίες και πολιτικές ιδεολογίες
Γιώργος Αργείτης **76**

3.1 Ο οικονομικός εθνικισμός 79
3.2 Νεοκλασικά οικονομικά και οικονομικός φιλελευθερισμός 82
3.3 Μαρξιστική πολιτική οικονομία 85
3.4 Η οικονομική και πολιτική φιλοσοφία του κεϋνσιανισμού 88

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Κοινωνική πολιτική και κοινωνικά δικαιώματα: Όταν η πυξίδα γίνεται ρουλέτα
Δημήτρης Βενιέρης **92**

4.1 Η σχέση 95
4.2 Η έκβαση 97
4.3 Η προοπτική 102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Μια μείζων αντιμεταρρύθμιση: Ενίσχυση της ατομικής σύμβασης εργασίας σε βάρος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και της διαιτησίας με τους νόμους 4635/2019 και 4808/2021

Άρις Καζάκος **108**

5.1 Η θέση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΣ) και της διαιτησίας στο σύστημα του εργατικού δικαίου 110

5.2 Πώς τεκμηριώνονται η βία και η ανομία στο νομοθετικό έργο της τελευταίας διετίας; 117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Διά βίου μάθηση: Από τις περιπέτειες ενός όρου στην ανάδυση ενός παραδείγματος

Θανάσης Καραλής **132**

6.1 Με όρους όρων 134

6.2 Με όρους παραδείγματος 144

6.3 Επίλογος 152

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας και της ευελιξίας: Παραγωγή της επισφάλειας, η επισφάλεια στην παραγωγή

Δήμητρα Κόφτη **158**

7.1 Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας 161

7.2 Μελέτη και αμφισβητήσεις κυρίαρχων αντιλήψεων για την εργασία 167

7.3 Επίλογος 174

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η Πρακτική Άσκηση στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση: Στάσεις και αντιλήψεις φοιτητικού πληθυσμού και η σύνδεση της Πρακτικής Άσκησης με την αγορά εργασίας

Αργύρης Κυρίδης **180**

8.1 Η Πρακτική Άσκηση στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση 183

8.2 Η μεθοδολογία της έρευνας 187

8.3 Αποτελέσματα 188

8.4 Συμπεράσματα 200

8.5 Επίλογος 201

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Εργασία σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον και κοινωνικές δεξιότητες των εργαζομένων

Κώστας Μάγος **206**

9.1 Η διαπολιτισμική ικανότητα 208

9.2 Ενδεικτικές μελέτες περίπτωσης 216

9.3 Επίλογος 220

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών και ο μισθός διαβίωσης

Θανάσης Μανιάτης **224**

10.1 Από τη σχετική φτώχεια και την ανισότητα στην «ακρίβεια», στα χαμηλά εισοδήματα και στην απόλυτη φτώχεια 226

10.2 Η σημασία του προϋπολογισμού βασικών αναγκών και της απόλυτης φτώχειας σε συνθήκες κρίσης και πληθωρισμού 231

10.3 Προϋπολογισμός «βασικών αναγκών» και προϋπολογισμός φτώχειας 236

10.4 Ενδεικτικά αποτελέσματα και συμπεράσματα 241

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Ο μετασχηματισμός του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας και ο εν δυνάμει ρόλος του αγροτροφικού συστήματος

Ευάγγελος Νικολαΐδης **254**

11.1 Τομεακή σύνθεση και οικονομική ανάπτυξη 258

11.2 Οι κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος 261

11.3 Ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας 264

11.4 Πλαίσιο προτάσεων 266

11.5 Επίλογος 268

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Νέα γενιά, επισφαλής εργασία και βιοτική τροχιά: Η εξέλιξη του φαινομένου της επισφαλούς εργασίας, οι επιπτώσεις της πανδημίας και οι προκλήσεις για το πλέγμα των δημοσίων πολιτικών

Νίκος Παπαδάκης **274**

12.1 Προοιμιακές επισημάνσεις 276

12.2 Η κατάσταση των πραγμάτων στην Ελλάδα την προηγούμενη δεκαετία 277

12.3 Οι επιπτώσεις της πανδημίας 283

12.4 Επίλογος 290

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13
Ποσοτική κοινωνική έρευνα: Μέθοδοι και εφαρμογές
Μαρία Συμεωνάκη **300**

13.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις της μέτρησης στις κοινωνικές επιστήμες 303
13.2 Η ποσοτική κοινωνική έρευνα 308

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14
Βιογραφικές δυναμικές και νοηματοδοτήσεις της εργασίας σε ένα απορρυθμισμένο εργασιακό τοπίο: Ευρήματα μιας ποιοτικής έρευνας
Γιώργος Τσιώλης **328**

14.1 Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογικές επιλογές 335
14.2 Παρουσίαση των ευρημάτων της έρευνας 337
14.3 Επίλογος 345

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15
Από τον «παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας» στη μετα-νεωτερική «κοινωνία των δεξιοτήτων»: Διερευνώντας τον ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής
Νίκος Φωτόπουλος **350**

15.1 Από τον «παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας» στη μετα-νεωτερική «κοινωνία των δεξιοτήτων»: Το γενικό σκεπτικό από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης 353
15.2 Τα σημαντικά διακυβεύματα και οι ανοικτές προκλήσεις στην εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης ως προς τον ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής 356

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16
Μεταξύ Γενεύης (1951), Δουβλίνου (2003) και κοινού ανακοινωθέντος ΕΕ-Τουρκίας (2016): Το προσφυγικό στο μεταίχμιο
Δημήτρης Χριστόπουλος **364**

16.1 Ο φόβος του διωγμού ως αιτία μετακίνησης πληθυσμών 367
16.2 Γενεύη, Δουβλίνο, Αθήνα: Διαδρομές αναίρεσης του προσφυγικού κεκτημένου 373

Βιογραφικά σημειώματα συγγραφέων **379**

Εισαγωγικό σημείωμα

Δέσποινα Μπαμπανέλου

Το πλαίσιο της παρέμβασης

Το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, διευρύνοντας εκθετικά την κοινωνική και επιστημονική του παρουσία, έχει αναδειχθεί σε έναν θεσμικά αντιπροσωπευτικό αλλά και συμβολικά σημαντικό τόπο μεταγραφής της εργασιακής, οικονομικής, κοινωνικής, ιστορικής και εκπαιδευτικής εμπειρίας σε επιστημονικό λόγο που μπορεί να στηρίξει δημιουργικά τις καθημερινές παρεμβάσεις του συνδικαλιστικού κινήματος.

Σε αυτή την κατεύθυνση, η παρούσα έκδοση αποτελεί μια στοχευμένη επιλογή εμβάθυνσης ζητημάτων κομβικού ενδιαφέροντος για τον κόσμο της μισθωτής εργασίας, τα οποία συνδέονται άμεσα με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του ΙΝΕ ΓΣΕΕ και το δυναμικό πεδίο της συνδικαλιστικής δράσης. Αποτυπώνει τα αποτελέσματα ενός κύκλου δεκαέξι διαδικτυακών εργαστηρίων διεπιστημονικού προβληματισμού (2021-2023), όπου επιδιώχθηκαν η συστηματική ενημέρωση και η αναλυτική διερεύνηση των θεματικών αντικειμένων, στο πλαίσιο της ενίσχυσης του κοινωνικού διαλόγου και της αναβάθμισης του θεσμικού ρόλου και λόγου της ΓΣΕΕ. Τα υπό διαπραγμάτευση θέματα αντλήθηκαν από διαφορετικά γνωστικά πεδία, στη συναρμογή τους με τις πολλαπλές διαστάσεις του φαινομένου της εργασίας, το οποίο, ως οριζόντιος νοηματοφόρος άξονας, διατρέχει τα κείμενα, επιτρέποντας τον αναστοχασμό και την ερμηνευτική συνάντηση διαφορετικών θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων.

Οι διαδικτυακές συναντήσεις βασίστηκαν σε μια κεντρική εισήγηση, την οποία ακολουθούσε ανταλλαγή απόψεων και σύνθεση προβληματισμών. Τα αρχικά κείμενα, μαζί με τα συμπεράσματα και τις επεξεργασμένες θέσεις κάθε εργαστηρίου, αποτυπώθηκαν σε Ηλεκτρονικά Ενημερωτικά Δελτία, τα οποία διακινήθηκαν σε ευρύ δίκτυο ενδιαφερόμενων προσώπων και φορέων και αποτέλεσαν τη βάση αυτής της έκδοσης.

Πριν από την περιληπτική παρουσίασή τους στο τέλος αυτού του εισαγωγικού σημειώματος, μεσολαβούν τέσσερις σύντομες ενότητες. Αυτές εστιάζουν διαδοχικά στις διαφορετικές πτυχές, στον αντινομικό χαρακτήρα και στη σημασία του πεδίου της εργασίας, καθώς και στη σκιαγράφηση κεντρικών

θεωρητικο-μεθοδολογικών επιλογών, οι οποίες αναδεικνύονται καθοριστικές στην επιστημονική διερεύνηση της πολυπλοκότητάς του.

Το πολυδιάστατο φαινόμενο της εργασίας

Ο συλλογικός τόμος αποτελεί μια απόπειρα χαρτογράφησης κρίσιμων θεμάτων που σχετίζονται οργανικά με τον κόσμο της εργασίας και αντλούνται από ποικίλα επιστημονικά πεδία τα οποία μελετούν διαφορετικές όψεις του κοινωνικού τοπίου. Η εργασία, χωρίς να αποτελεί αναγκαστικά ρητό αντικείμενο όλων των επιμέρους παρεμβάσεων, λειτουργεί ως κοινός τόπος αναφοράς· διαμορφώνει δυναμικές εννοιολογικής σύνδεσης και συμβάλλει στην ερμηνευτική πλαισίωσή τους. Όπως άλλωστε αναδεικνύεται και από τις συνεισφορές στον τόμο αυτόν, η εργασία συνιστά ένα πλέγμα ατομικών και συλλογικών εμπειριών, νοημάτων και αλληλεπιδράσεων· εγγράφεται σε θεσμικές ρυθμίσεις και κοινωνικές δομές, συγκροτεί τρόπους μέσω των οποίων τα υποκείμενα βιώνουν και επανακαθορίζουν τη σχέση τους με τον εαυτό και τους άλλους, με το σώμα, τον χρόνο και τις ποικίλες διαστάσεις της καθημερινότητάς τους. Ως σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, συμπυκνώνει οικονομικές, θεσμικές, πολιτισμικές και υπαρξιακές διαστάσεις του ατομικού και συλλογικού βίου, καθώς συμπλέκεται με πολλαπλές μορφές κοινωνικής εμπειρίας και παραγωγής νοήματος.

Η εργασία συνιστά θεμέλιο της κοινωνικής ζωής και της ανθρώπινης ύπαρξης, οργανικά συνδεδεμένη με τις πρακτικές επιβίωσης, τη συγκρότηση του εαυτού και του κόσμου. Ως ανθρωπολογική σταθερά, συνοδεύει την εξελικτική πορεία του είδους, διαπλέκοντας την αναγκαιότητα με τη δημιουργικότητα, τις βαθύτερες ανησυχίες για τη θνητότητα με τις καθημερινές πρακτικές. Ως δράση μέσω της οποίας το υποκείμενο επενεργεί στο περιβάλλον του, η εργασία αλληλεπιδρά με τη φύση, ανασχηματίζει τους υλικούς και συμβολικούς όρους αναπαραγωγής του, προσδίδει νόημα στη βιογραφική του πορεία. Ως τόπος ενσώματης, δημιουργικής και τεχνικής δραστηριότητας, συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας, στην ενίσχυση της αυτοεκτίμησης και στην υπαρξιακή συνοχή. Συμπλέκεται με τη διαχείριση του χρόνου, την καλλιέργεια ικανοτήτων, την έκφραση προσδοκιών, τη συμμετοχή στη συλλογική παραγωγή, καθώς και με την ανάγκη του ατόμου για κοινωνική αποδοχή. Προσφέρει στα υποκείμενα τη δυνατότητα να αποκτήσουν αίσθηση ρυθμού, συνέχειας, προσανατολισμού του βίου και θέση μέσα στον φυσικό και τον κοινωνικό χώρο (Rosa, 2019). Ως καθημερινή και βιωμένη εμπλοκή με τον κόσμο, η εργασία αποτελεί δυνητικά τόπο δημιουργικής έκφρασης και αυτοπραγμάτωσης, καθώς και διαδικασία ανάπτυξης της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας (Castoriadis, 1975).

Η εργασία συγκροτείται ιστορικά μέσα από θεσμικές αλλά και άτυπες οργανωτικές και κοινωνικές πρακτικές· ενσωματώνει υποκειμενικές εμπειρίες και υλικές

συνθήκες ύπαρξης, μορφοποιεί δυναμικές κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικοπολιτισμικής ένταξης (Thompson, 1967). Ως μηχανισμός οικονομικής ανταλλαγής, παραγωγής προϊόντων και αξιών, επιτελεί πρακτικά την αναπαραγωγή της ζωής. Καλύπτει βασικές βιοτικές ανάγκες και διαμορφώνει, ταυτόχρονα, κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, συμβολικά αποτυπώματα και κανονιστικά πλαίσια που καθορίζουν ή/και επαναδιαπραγματεύονται τους όρους κοινωνικής αναγνώρισης και κοινωνικής συμμετοχής. Η εργασία συνιστά πεδίο σύγκλισης της τεχνικής επινοητικότητας και της κοινωνικής φαντασίας. Θεμελιώνει ρόλους, ρυθμίσεις, μορφές διυποκειμενικής επικοινωνίας και κοινωνικής οργάνωσης που εγγράφονται στη μνήμη των κοινοτήτων και σχηματοποιούν πρακτικές αλληλεγγύης ή κοινωνικού αποκλεισμού. Αναδεικνύεται –εμπειρικά, βιωματικά, ερμηνευτικά– ως προνομιακός τόπος συναρμογής της διασφάλισης ικανοποιητικών συνθηκών διαβίωσης, της ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών και της επινόησης κοινών τρόπων ζωής.

Η εργασία συνιστά, ταυτόχρονα, ένα πεδίο εντάσεων και αντινομιών, όπου διασταυρώνονται εμπειρίες δημιουργικότητας, αυτονόμησης και συλλογικής αξιοποίησης των ατομικών ικανοτήτων με όψεις φθοράς, τρωτότητας και ποικίλων μορφών περιορισμού. Οι αντιθετικές της δυναμικές αλληλοδιαπλέκονται τόσο στο επίπεδο των υποκειμενικών διαδρομών όσο και στο πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών. Αποτελεί χώρο εγγραφής αντιτιθέμενων πρακτικών και κοινωνικών προσδοκιών· πεδίο ιστορικής εξέλιξης των κοινωνιών αλλά και πλαίσιο αναπαραγωγής όρων ανισότιμης ένταξης, πειθάρχησης και εμπειριών αποξένωσης, οι οποίοι προσλαμβάνουν διαφορετικές μορφές μέσα στον χρόνο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σημαντικό τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας προσεγγίζει το φαινόμενο της εργασίας ως διαδικασία προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξης σε αντιπαραβολή με τις υλικές και οργανωτικές συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή πραγματώνεται – οι οποίες συχνά παρεμποδίζουν ή δρουν αντίρροπα προς τις δυνατότητες αυτές (Sennett, 1998).

Ο αντινομικός χαρακτήρας της σύγχρονης μισθωτής εργασίας

Εστιάζοντας, υπό αυτή την οπτική, στη σύγχρονη μισθωτή εργασία, διαφαίνεται ότι οι στρατηγικές που προτάσσουν την οικονομική μεγέθυνση και την τεχνολογική εξέλιξη συνοδεύονται από την επέκταση της ευελιξίας, τη διεύρυνση των ανισοτήτων και την αποδυνάμωση συλλογικών μηχανισμών προστασίας. Οι μετασχηματισμοί στο αναπτυξιακό πρότυπο εντείνουν αναδυόμενες αντιθέσεις μεταξύ αποδοτικότητας, ασφάλειας και κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα, μεταβάλλουν τους τρόπους πρόσληψης της αξίας της απασχόλησης, τα όρια της

πρόσβασης σε αυτήν και τις θεσμικές εγγυήσεις που τη συνοδεύουν. Η εργασία τείνει να αποδυναμώνεται ως αυτονόητος τόπος καθολικών κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικής ένταξης, αναδεικνύοντας τον αντινομικό της χαρακτήρα ως πεδίο συμμετοχής και αποκλεισμού, ασφάλειας και επισφάλειας, αυτοπραγμάτωσης και περιορισμού, κοινωνικής αναγνώρισης και απαξίωσης.

Ειδικότερα, στο μακροοικονομικό και θεσμικό επίπεδο, επισημαίνονται εγγενείς εντάσεις, καθώς οι επιδιώξεις για ευελιξία και αύξηση της αποδοτικότητας συνδέονται με φαινόμενα διάρρηξης των ίδιων των όρων κοινωνικής ένταξης και οικονομικής βιωσιμότητας. Οι πρακτικές απορρύθμισης, αν και συχνά προβάλλονται ως εργαλεία ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας, τείνουν να αποδυναμώνουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε σταθερές μορφές συλλογικής μέριμνας και θεσμικής κατοχύρωσης, ενώ παράλληλα διαβρώνουν κρίσιμες παραμέτρους της ίδιας της παραγωγικής σταθερότητας. Η επισφάλεια στο εισόδημα και στην εργασία περιορίζει τη δυνατότητα συμμετοχής στη συνολική ζήτηση, αποσταθεροποιεί τη δέσμευση των εργαζομένων και, σε πολλές περιπτώσεις, αποθαρρύνει τον σχεδιασμό στρατηγικών και βιώσιμων επενδυτικών επιλογών, σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης ρευστότητας, αστάθειας και αστάθμητων επαγγελματικών διαδρομών. Η εργασία φαίνεται να υποχωρεί ως πεδίο ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών και δημιουργίας αξίας, απομειούμενη σε διαχειριστικό μέγεθος κόστους και ρίσκου, εξαρτώμενο από συγκυριακές ανάγκες προσαρμογής. Το αναπτυξιακό μοντέλο που τείνει να διαμορφώνεται υπό τους όρους αυτούς, ενώ προτάσσει την επιτάχυνση και την ευελιξία, συχνά εγκλωβίζεται σε κυκλικές κρίσεις και περιορισμένη ανθεκτικότητα, παράγοντας μια διαρκώς πιο εύθραυστη κοινωνική συνοχή (Castel, 1995).

Ομοιότροπα, ο αντινομικός χαρακτήρας της εργασίας εγγράφεται και στο επίπεδο της υποκειμενικής συγκρότησης και εμπειρίας. Οι μεταβολές στην παραγωγή και στην απασχόληση –ανασχηματίζοντας τις σχέσεις γύρω από όρους ευελιξίας, προσαρμοστικότητας και εξατομίκευσης της ευθύνης– φέρουν ταυτόχρονα την υπόσχεση της αυτοπραγμάτωσης και την απειλή αποσταθεροποίησης της σχέσης του ατόμου με τον εαυτό και τον κόσμο. Το περιβάλλον της αυξανόμενης απορρύθμισης της αγοράς εργασίας προσφέρει ενδεχόμενες ευκαιρίες για επιθυμητή κινητικότητα, αλλά οδηγεί συχνά σε εμπειρίες ματαίωσης και αποξένωσης. Λειτουργεί δυνητικά ως χώρος επαγγελματικής και κοινωνικής εξέλιξης, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί πλαίσιο επιβολής πειθαρχίας, αναπαραγωγής ανισοτήτων και αστάθειας.

Στις συνθήκες αυτές, τα επισφαλή υποκείμενα βιώνουν επαναλαμβανόμενα αντικρουόμενες νοητικοσυναισθηματικές καταστάσεις: έμπνευση και απογοήτευση, ενδιαφέρον και ανησυχία, ικανοποίηση και αβεβαιότητα. Ενδεικτικά, η αναντιστοιχία ανάμεσα στην απαιτούμενη ψυχοσωματική επένδυση και στην

υλική ή συμβολική ανταμοιβή τους οδηγεί σε εσωτερικές συγκρούσεις: μεταξύ της ανάγκης για σταθερότητα και της επιθυμίας για ελευθερία, μεταξύ των προσδοκιών κοινωνικής αποδοχής και της επιδίωξης προσωπικής ολοκλήρωσης. Η σταδιακή επικράτηση του κατακερματισμού της εργασίας παράγει, ταυτόχρονα, δέσμευση και φθορά, προσδοκία και εξάντληση, ταύτιση και αμφισβήτηση – επιτείνοντας τις εσωτερικές ψυχικές εντάσεις. Η εκδήλωση σωματικών συμπτωμάτων και η ανάδυση επώδυνων αντιφατικών συναισθημάτων που συνδέονται με την αίσθηση αποπροσανατολισμού, ανικανοποίητου και κόπωσης, καθώς και με τη χαμηλή αυτοεκτίμηση συγκροτούν μια κοινά βιωμένη εμπειρία. Υπό τους όρους αυτούς, η αμφιθυμία δεν αποτελεί προσωπική εξαίρεση αλλά εγγενές στοιχείο της σχέσης του υποκειμένου με τη σύγχρονη μισθωτή εργασία (Stroobants, 1993).

Η αξία της εργασίας

Η αποστέρηση της πρόσβασης στην απασχόληση, η διαρκής επισφάλεια και οι ασύμμετροι εργασιακοί όροι συνιστούν εμπόδια στις αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης και στην ψυχοσωματική ακεραιότητα, αλλά και εκφάνσεις μιας πολυδιάστατης αποδυνάμωσης της προσωπικής και κοινωνικής αυτονομίας. Αποτυπώνουν μορφές άνισης αναδιανομής, ενσωματώνουν θεσμικά εγγεγραμμένες εκδοχές απαξίωσης και περιορίζουν τη δυνατότητα συμμετοχής μειονεκτουσών ομάδων στον εργασιακό ιστό (Honneth, 1995). Ενδεικτικά, η υποτίμηση επαγγελματικών διαδρομών, η υποβάθμιση της άτυπης ή/και της οικιακής εργασίας, καθώς και η περιθωριοποίηση υποκειμένων που αποκλίνουν από τις κυρίαρχες κοινωνικές κανονικότητες –με όρους ταυτότητας φύλου, ηλικίας, εθνοπολιτισμικής ταυτότητας ή άλλων χαρακτηριστικών– εγγράφονται σε ατομικές βιογραφίες, συγκροτώντας περιοριστικές συνθήκες επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης.

Ρητές και άρρητες πρακτικές κοινωνικών διακρίσεων εδράζονται σε κανονιστικά σχήματα, τα οποία προσδιορίζουν ποιες μορφές εργασίας και ποιες κατηγορίες υποκειμένων αναγνωρίζονται ως άξιες επαρκούς υλικής ανταμοιβής και κατοχυρωμένης κοινωνικής συμβολής (Butler, 2004). Η τάση απονομιμοποίησης της εργασίας ως πεδίου θεσμικά προστατευμένου για μεγαλύτερα τμήματα του ανθρώπινου δυναμικού εμπεδώνει καθεστώτα αορατότητας και κοινωνικής απομείωσης· διαβρώνει τόσο τη δυνατότητα του ατόμου να αναγνωρίζεται ως ισότιμο μέλος του κοινωνικού συνόλου με κατοχυρωμένα δικαιώματα κοινωνικής προστασίας όσο και τις προϋποθέσεις για την καλλιέργεια του κοινωνικού δεσμού και της δημοκρατικής συνύπαρξης. Η αναγκαιότητα ανάσχεσης των

εμπειριών κοινωνικής οδύνης που απορρέουν από τις σύγχρονες μορφές οργάνωσης της εργασιακής συνθήκης αναδεικνύει τη σημασία ενίσχυσης των μηχανισμών που εγγυώνται την καθολικότητα της πρόσβασης σε αυτήν και τη βελτίωση των όρων της καθημερινής της πραγμάτωσης (Renault, 2008).

Στο πλαίσιο αυτό, οικονομικοί δείκτες, νομικοί κανόνες και καθημερινές όψεις του επαγγελματικού βίου δεν αποτελούν απλώς αφηρημένες και απρόσωπες κατηγορίες, αλλά αποτυπώνουν σχέσεις επισφάλειας και αποκλεισμού ή λειτουργούν ως πλαίσια προστασίας και αλληλεγγύης. Η εστίαση σε αθέατες πτυχές της σύγχρονης μισθωτής εργασίας, που συχνά παραμερίζονται από τον κυρίαρχο λόγο, ενισχύει την ορατότητα της κοινωνικής και οικονομικής ευαλωτότητας και συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων συλλογικών νοημάτων και μορφών αλληλεπίδρασης. Οι αξιώσεις βελτίωσης των εργασιακών σχέσεων διευρύνουν δυνητικά τόσο το σημασιολογικό όσο και το πραξεολογικό τους πεδίο, αναδεικνύοντας εναλλακτικές αναγνώσεις οικονομικών μεγεθών και εμπειρίες κοινωνικής υποτίμησης που συχνά αποσιωπώνται. Η συλλογική δράση, επιδιώκοντας βελτιωμένους όρους ζωής και κοινωνικής αναγνώρισης, επανατοποθετεί την εργασιακή εμπειρία ως τόπο συνύπαρξης, φροντίδας και κοινότητας, όπου διασταυρώνονται οι υλικοί και οι συμβολικοί όροι της ανθρώπινης ύπαρξης.

Στην κατεύθυνση αυτή, η διασφάλιση του δικαιώματος στην εργασία προϋποθέτει τη συγκρότηση πολιτικών ικανών να διαμορφώνουν συνθήκες προσβάσιμης, προστατευμένης, ποιοτικής και νομιμοποιημένης απασχόλησης, που ενδυναμώνει τα υποκείμενα και ενισχύει την οικονομική βιωσιμότητα και τη δημοκρατική συνοχή των κοινωνιών. Η θεσμικά εγγυημένη εργασία λειτουργεί ως μοχλός αναδιανομής, ενίσχυσης της ζήτησης και του κοινωνικού κεφαλαίου· καθίσταται κρίσιμος παράγοντας για την κοινωνική ασφάλεια και τη διαμόρφωση ενός σταθερότερου και περισσότερο συμπεριληπτικού παραγωγικού συστήματος. Η υπέρβαση της αναγωγής της σε μονοσήμαντο διαχειριστικό μέγεθος, η υπογράμμιση του ιστορικού και κοινωνικού της χαρακτήρα και η ανάδειξη των πολλαπλών της διαστάσεων στον δημόσιο λόγο συμβάλλουν στην κατανόησή της ως κεντρικού άξονα διαμόρφωσης της ατομικής και συλλογικής ζωής, που απαιτεί διαρκή θεσμική μέριμνα και κοινωνική ευθύνη. Η αλληλοδιαπλοκή της με θεμελιώδεις όψεις της ανθρώπινης ύπαρξης την καθιστά καίριο πεδίο ρύθμισης, όπου συμπλέκονται η αναγκαιότητα διασφάλισης υλικών όρων κοινωνικής και οικονομικής ανθεκτικότητας με τις προσδοκίες ισότιμης συμμετοχής, φροντίδας, αναγνώρισης και αυτοανάπτυξης (Fraser, 2008).

Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί

Η επανεπιβεβαίωση της αξίας της εργασίας στον δημόσιο χώρο –ως σημείου συνάντησης του ατομικού με το συλλογικό, του ψυχικού με το σωματικό, του οικονομικού με το κοινωνικό, του άτυπου με το θεσμοποιημένο– συνεπάγεται όχι μόνο πραξεολογικές αλλά και επιστημολογικές προκλήσεις, αναδεικνύοντας την ανάγκη για πολυπρισματικές και πολυφωνικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο ενός διεπιστημονικού διαλόγου. Η αναγνώριση του πολύπλοκου χαρακτήρα της εργασίας, η εξοικείωση με εναλλακτικές οπτικές ή ερευνητικά ερωτήματα, η αξιοποίηση, αλλά και η σύνθεση γνώσεων, θεωριών, μεθόδων από διαφορετικές επιστημονικές περιοχές συγκλίνουν στην καλύτερη κατανόηση του περιβάλλοντος, των ορίων, της δυναμικής και των περιορισμών εντός των οποίων πραγματώνεται (Morin, 2008).

Στην προοπτική αυτή, η σχετική ακαδημαϊκή συζήτηση καλείται να συμπεριλάβει τόσο τις υλικές και θεσμικές συνθήκες όσο και τις υποκειμενικές εμπειρίες, τα βιώματα και τις αξιακές προσδοκίες των εργαζομένων· να λάβει υπόψη τόσο τα κανονιστικά κείμενα όσο και τις προφορικές ή γραπτές αφηγήσεις. Παρά τη θεμιτή εστίαση των επιστημονικών πονημάτων σε επιμέρους όψεις της εργασίας, η επίγνωση της πολυπλοκότητας του φαινομένου τροφοδοτεί την αναστοχαστικότητα των επιστημόνων. Προσφέρει τη δυνατότητα αναγνώρισης πιθανών αλληλεξαρτήσεων και δυναμικών ανάμεσα στις ποικίλες όψεις που κάθε φορά ερευνώνται, μέσω μιας πιο ολοκληρωμένης και συνθετικής θεώρησης. Ενισχύει την ερμηνευτική εμβάθυνση, διευκολύνοντας τη σύνδεση μεταξύ της δομικής ανάλυσης και της καθημερινής εμπειρίας, μεταξύ του επιστημονικού λόγου και της κοινωνικής πράξης.

Στην κατεύθυνση αυτή, η αξιοποίηση της δυναμικής της διεπιστημονικής προσέγγισης –στην οποία εγγράφεται η παρούσα έκδοση– δεν συνίσταται μόνο στον συνδυασμό διαφορετικών πεδίων, θεωριών και μεθοδολογιών, αλλά ενσωματώνει τη δυνατότητα αναπλαισίωσης των ίδιων των διαδικασιών συγκρότησης της γνώσης. Η αναγνώριση της πολυπλοκότητας και της ιστορικότητας των τρόπων με τους οποίους ερμηνεύουμε, κατηγοριοποιούμε και ρυθμίζουμε τόσο την κοινωνική πραγματικότητα όσο και την παραγωγή της επιστημονικής σκέψης και πρακτικής καθιστά δυνατή την επιστημολογική εγρήγορση και τον επαναπροσδιορισμό τους. Η οπτική του κόσμου της εργασίας ανοίγει τον δρόμο για την επεξεργασία εναλλακτικών εργαλείων μέτρησης, διαφορετικών θεωρητικών παραδοχών, εννοιολογικών κατηγοριών και μορφών ανάλυσης. Η θεώρηση της εργασίας ως ιστορικά και κοινωνικά τοποθετημένης, συλλογικά και υποκειμενικά βιωμένης, επιτρέπει την ανάδυση της πολυφωνίας, όχι ως έκφρασης σχετικισμού, αλλά ως όρου που συμβάλλει στην καλλιέργεια μιας πιο αναστοχαστικής και συμπεριληπτικής επιστημονικότητας (Bourdieu & Wacquant, 1992).

Ενδεικτικά, η επίγνωση του αντινομικού χαρακτήρα της εργασίας ως κρίσιμης έκφανσης της πολυπλοκότητας ενέχει ισχυρό αναλυτικό βάρος και μπορεί να παράγει εναλλακτικούς ερμηνευτικούς προσανατολισμούς. Η αποδοχή αντιθετικών τάσεων και αμφίσημων δυναμικών παραπέμπει στη συνθετότητα των κοινωνικών διεργασιών, υποδεικνύοντας ότι οι κοινωνικές δομές είναι ταυτόχρονα πηγές σταθερότητας και ανατροπής, δημιουργικότητας και περιορισμού, ενδυνάμωσης και καταπίεσης. Ενθαρρύνει, μάλιστα, την προσπάθεια υπέρβασης μονοσήμαντων εξηγήσεων, καθώς συνδέεται με την κατανόηση των ορίων της θεωρητικής γνώσης και της κοινωνικής πρακτικής, διαμορφώνοντας συνθήκες για διαρκή αναθεώρηση και βελτίωση των εργαλείων κατανόησης και δράσης (Boltanski & Chiapello, 1999).

Στην προοπτική αυτή, η αναγνώριση της αξίας τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών δεδομένων, η αποδοχή των μετρήσιμων μεγεθών αλλά και της υποκειμενικής αντίληψης και εμπειρίας ως έγκυρων πηγών γνώσης αναδεικνύει την ανάγκη για πολλαπλές, κοινωνικά και ιστορικά τοποθετημένες, οπτικές κατανόησης της ατομικής και συλλογικής ζωής. Τόσο οι ποσοτικοποιημένες αποτυπώσεις φαινομένων –ως ερευνητικά εργαλεία που συγκροτούνται και ερμηνεύονται εντός συγκεκριμένων κοινωνικο-ιστορικών συμφραζομένων– όσο και οι λόγοι, οι πρακτικές και τα ίχνη των κοινωνικών υποκειμένων και των θεσμικών εκδοχών –ως δυναμικά αποθέματα ερμηνευτικών σχημάτων και δράσης– συνιστούν κρίσιμα πεδία διερεύνησης του κοινωνικού κόσμου. Η έμφαση στην ιστορικότητα αλλά και στην αξιοποίηση ποικίλων ερευνητικών υλικών καθιστά εφικτή τη διεύρυνση του δημόσιου ακαδημαϊκού και πολιτικού διαλόγου, συμβάλλει στην επανεξέταση των μονοφωνικών αφηγήσεων περί επιστημονικότητας και προσφέρει τη δυνατότητα επαναδιαπραγμάτευσης ορισμών, σχέσεων, θεσμών και πρακτικών.

Στην κατεύθυνση αυτή εγγράφονται, τελικά, τόσο το ίδιο το εγχείρημα υλοποίησης των εργαστηρίων όσο και ο διαθεματικός τους προσανατολισμός, με τις δυναμικές ανασχηματισμού της μισθωτής εργασίας να αποτελούν οριζόντιο πεδίο σύνδεσης μεταξύ των διαφορετικών γνωστικών πεδίων και εμπειρικών αναλύσεων. Ενδεικτικά, οι αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής και στο αναπτυξιακό πρότυπο, η κυριαρχία της τεχνολογίας και του διαδικτύου στην οικονομία και στην καθημερινότητα, οι διαδοχικές οικονομικές και υγειονομικές κρίσεις, η διάχυση της ευελιξίας και της επισφάλειας, η υποχώρηση των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων, η αμφίσημη ενίσχυση των πολιτικών διά βίου μάθησης και η διεύρυνση της κοινωνικής ευαλωτότητας συνιστούν ορισμένες από τις καθοριστικές μετατοπίσεις των τελευταίων δεκαετιών στο κοινωνικοοικονομικό τοπίο της απασχόλησης, οι οποίες συναντώνται στα κείμενα που ακολουθούν. Διαφαινόμενες διαστάσεις, όπως η εντεινόμενη πολυπλοκότητα, η ευθραυστότητα και η αντιφατικότητα της κοινωνικής και εργασιακής ζωής, η συρρίκνωση του πολιτικού,

η ενίσχυση των διαδικασιών εξατομίκευσης, καθώς και η ρευστοποίηση των κοινωνικών και επαγγελματικών ρόλων και ταυτοτήτων, αναδεικνύουν το πλήθος των προκλήσεων που αντιμετωπίζει σήμερα το συνδικαλιστικό κίνημα. Η εργασία, παρά τις τάσεις απομείωσης της σημασίας της τις τελευταίες δεκαετίες, ως κυρίαρχο παραγωγικό και οικονομικό πεδίο συνεχίζει να αποτελεί έναν δυναμικό κοινωνικοπολιτικό τόπο, στον οποίο εξακολουθούν να αρθρώνονται τα αιτήματα, οι ταυτότητες και οι συλλογικοί αγώνες της εποχής μας.

Τα περιεχόμενα του τόμου

Ακολουθούν συνοπτικές παρουσιάσεις των κειμένων που συγκροτούν την παρούσα έκδοση, εστιάζοντας στα βασικά ερωτήματα και στις θεματικές κατευθύνσεις που αναδείχθηκαν στο πλαίσιο των εργαστηρίων και διατρέχουν τις επιμέρους συνεισφορές, κατά την αλφαβητική σειρά των ονομάτων των συγγραφέων.

Ο **Χάρης Αθανασιάδης** ανασυνθέτει τη μακρά πορεία συγκρότησης, διαφοροποίησης και μετασχηματισμού του ελληνικού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τις αρχές του 21ου. Εστιάζει στις κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις εμφάνισης του φαινομένου, στον καθοριστικό ρόλο της σοσιαλιστικής διανόησης και στις θεσμικές τομές του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Παράλληλα, παρακολουθεί τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που διαμόρφωσαν την ιστορική αφήγηση του συνδικαλιστικού κινήματος, αναδεικνύοντας όχι μόνο τα ιστορικά γεγονότα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτά αποτυπώθηκαν, ερμηνεύτηκαν ή αποσιωπήθηκαν στην ιστοριογραφία και στη θεσμική μνήμη. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ενδοσυνδικαλιστική οριοθέτηση των παρατάξεων, στις σχέσεις τους με τα πολιτικά κόμματα και στον ρόλο των συνδικάτων στη διαμόρφωση του κοινωνικού κράτους. Αναδεικνύονται οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις και οι θεσμικές πρακτικές που συνέβαλαν στην ερμηνεία και ανακατασκευή του παρελθόντος. Το κείμενο ολοκληρώνεται με μια επισήμανση των κενών της ιστορικής έρευνας ως προς την έμφυλη διάσταση και τις σύγχρονες μορφές επισφαλούς εργασίας.

Η **Βάλια Αρανίτου** εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον κοινωνικό διάλογο, στον ψηφιακό μετασχηματισμό και στην παραγωγική αναδιάρθρωση, τονίζοντας ότι πρόκειται για δυναμικές και αλληλοσυσχετιζόμενες διαδικασίες με κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις. Παρουσιάζει την ιστορική διαδρομή και την τυπολογία του κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας τη σημασία τόσο της θεσμοθέτησης όσο και της αποδυνάμωσής του σε κρίσιμες περιόδους, όπως τα

μνημόνια και η πανδημία. Δίνεται έμφαση σε τάσεις υποβάθμισης της συμβολής των θεσμών κοινωνικής εκπροσώπησης, μέσω της ενίσχυσης μιας τεχνοκρατικής νομιμοποίησής τους. Παράλληλα, εξετάζονται ο ψηφιακός μετασχηματισμός ως ευρωπαϊκή στρατηγική και οι επιπτώσεις του στην εργασία και στις επιχειρήσεις. Στο κείμενο επισημαίνεται ότι η παραγωγική ανασυγκρότηση δεν συνιστά ουδέτερη τεχνική διαδικασία, αλλά προϋποθέτει έναν ουσιαστικό αναπροσδιορισμό του κοινωνικού διαλόγου καθώς εμπλέκεται με πολιτικές επιλογές και κοινωνικές ισορροπίες.

Ο **Γιώργος Αργείτης** συγκρίνει τέσσερις σχολές πολιτικής οικονομίας: τον οικονομικό εθνικισμό, τον νεοκλασικό οικονομικό φιλελευθερισμό, τον μαρξισμό και τον κεϋνσιανισμό. Εστιάζει στη θεμελιακή σχέση που συνδέει καθεμία με συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες, μεθοδολογικές παραδοχές και αντιλήψεις για τη λειτουργία της αγοράς, τον ρόλο του κράτους και τις κοινωνικές σχέσεις. Η ανάλυση καταδεικνύει πώς κάθε προσέγγιση συγκροτεί μια διακριτή ερμηνεία για την οικονομική οργάνωση, τα προτασσόμενα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της πολιτικής. Εξετάζονται οι διαφορετικές θέσεις τους ως προς την ικανότητα της αγοράς να αυτορυθμίζεται και τις συνέπειες που προκύπτουν για τον σχεδιασμό και την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης. Επισημαίνονται ο ιδεολογικός χαρακτήρας των οικονομικών θεωριών και η σημασία τους για την κατανόηση των προϋποθέσεων άσκησης οικονομικής πολιτικής.

Ο **Δημήτρης Βενιέρης** αναλύει τη θεμελιώδη και μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στην κοινωνική πολιτική και στα κοινωνικά δικαιώματα, εστιάζοντας στη δυναμική της στη μεταπολεμική και σύγχρονη συγκυρία. Εξετάζονται η θεωρητική και ιστορική συγκρότηση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως θεμέλιο της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και η σταδιακή τους αποδυνάμωση στο πλαίσιο της προοδευτικής μετατόπισης προς την επιλεκτικότητα και την ανταποδοτικότητα. Τονίζονται η ιδεολογική βαρύτητα, το κόστος και οι περιορισμοί των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και η πολυπλοκότητα της εφαρμογής τους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην έννοια της ιδιότητας του πολίτη και στη συμβολή της στην κατανόηση της κοινωνικής συμμετοχής και των σύγχρονων μορφών κοινωνικής ανισότητας. Επισημαίνονται οι διαφοροποιήσεις στα καθεστώτα κράτους πρόνοιας και οι προκλήσεις που εγείρονται υπό τις σημερινές συνθήκες πολλαπλών κρίσεων. Η κοινωνική πολιτική αναδεικνύεται ως πεδίο το οποίο καθορίζει αλλά και καθορίζεται από την ποιότητα και την έκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Ο **Άρις Καζάκος** αναλύει τις θεσμικές μεταβολές που επηρεάζουν τις συλλογικές εργασιακές σχέσεις στη μεταμνημονιακή περίοδο, εστιάζοντας στη σταδιακή

υποχώρηση του ρόλου των συλλογικών συμβάσεων και της διαιτησίας, ως κρίσιμων θεσμικών μηχανισμών για την προστασία των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων. Επισημαίνονται ως σημαντικές η μετατόπιση προς την ατομική ρύθμιση των όρων εργασίας και η αναδιάταξη της ισορροπίας μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου. Τονίζεται ότι βασικά χαρακτηριστικά του πλαισίου που διαμορφώθηκε στη μνημονιακή περίοδο εξακολουθούν να βρίσκονται σε ισχύ, συντηρώντας ένα περιβάλλον αποδυνάμωσης των συλλογικών μορφών ρύθμισης. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον περιορισμό της συλλογικής αυτονομίας και στις μορφές θεσμικής ανασφάλειας που αυτός συνεπάγεται. Το κείμενο συνδυάζει τη νομική τεκμηρίωση με μια ερμηνευτική προσέγγιση, θέτοντας ερωτήματα για τη διατήρηση του κοινωνικού ρόλου του εργατικού δικαίου στο σύγχρονο θεσμικό περιβάλλον.

Ο **Θανάσης Καραλής** εστιάζει στη σημασιολογική εξέλιξη του όρου αλλά και του πεδίου της διά βίου μάθησης, σε σύνδεση με το υπό διαπραγμάτευση κάθε φορά κυρίαρχο κοινωνικοοικονομικό αφήγημα. Επισημαίνεται ότι, στη μακρά τους διαδρομή, πολλαπλές και συχνά αντιθετικές μεταξύ τους είναι οι ερμηνείες, συνδηλώσεις και εκφάνσεις που έχουν συνδεθεί με τη διά βίου μάθηση και την εκπαίδευση. Με αναφορές σε φιλοσοφικές παραδόσεις και κείμενα πολιτικής, αναδεικνύεται ότι η ιδέα της μάθησης σε όλη τη διάρκεια του βίου συναντάται διαχρονικά σε διαφορετικά συστήματα σκέψης, αλλά αποκτά νέο νόημα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Εξετάζονται η εννοιολογική διαφοροποίηση μεταξύ διά βίου μάθησης και εκπαίδευσης, καθώς και η σταδιακή επικράτηση του όρου σε επίπεδο θεωρίας και πολιτικής. Το κείμενο τεκμηριώνει τη θέση ότι η διά βίου μάθηση συνιστά πλέον ένα διαφορετικό θεωρητικό και πολιτικό πλαίσιο, το οποίο δεν περιορίζεται στη μετασχολική εκπαίδευση, αλλά ανασυγκροτεί συνολικά την έννοια της μάθησης, της εκπαίδευσης και της πιστοποίησης. Οι διαστάσεις αυτές εξετάζονται υπό την οπτική της ανάδυσης ενός νέου παραδείγματος, με ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές ανισότητες και στην ανάγκη επανανοηματοδότησης των εκπαιδευτικών πολιτικών.

Η **Δήμητρα Κόφτη** προσεγγίζει την εργασία από ανθρωπολογική σκοπιά, εστιάζοντας στις κοινωνικές και ιστορικές διασταυρώσεις της επισφάλειας σε συνθήκες ευέλικτου καπιταλισμού και χρηματιστικοποίησης. Μέσω εθνογραφικών παραδειγμάτων, αναδεικνύονται πτυχές των βιωμάτων της επισφάλειας και των τρόπων με τους οποίους οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι νοηματοδοτούν την ένταξη ή τον αποκλεισμό τους από την παραγωγική διαδικασία. Αναλύονται οι διαφοροποιήσεις μεταξύ ασφαλών και επισφαλών μορφών απασχόλησης, οι γεωγραφικές και θεσμικές αποτυπώσεις του διαχωρισμού αυτού, καθώς και οι συναρθρώσεις του με έμφυλες, ηλικιακές και εθνοτικές σχέσεις. Η εργασία εξετάζεται ως σύνθετο

κοινωνικό πεδίο, στο οποίο εγγράφονται διαχωρισμοί μεταξύ μόνιμου και προσωρινού προσωπικού, μορφές οργάνωσης της παραγωγής και συνθήκες χρέους. Η ανθρωπολογική προσέγγιση προτείνεται ως μέσο κατανόησης της εργασίας όχι μόνο ως σχέσης παραγωγής, αλλά και ως καθημερινής εμπειρίας που διαμορφώνει ταυτότητες, χρόνους και συλλογικές προσδοκίες.

Ο **Αργύρης Κυρίδης** εξετάζει τις στάσεις φοιτητριών και φοιτητών απέναντι στην Πρακτική Άσκηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, με στόχο την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο αυτή νοηματοδοτείται ως εκπαιδευτική και επαγγελματική εμπειρία. Αναλύονται οι προσδοκίες πριν από την ένταξη, οι εμπειρίες κατά τη διάρκεια, καθώς και η αποτίμηση της συμβολής της άσκησης στην απόκτηση δεξιοτήτων. Καταγράφεται ευρεία αποδοχή του θεσμού, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και κοινωνικού υπόβαθρου, με έμφαση στη δυνατότητα σύνδεσης με τον επαγγελματικό χώρο. Ιδιαίτερα σημαντικές αναδεικνύονται οι δεξιότητες που αφορούν τη συνέπεια, την υπευθυνότητα, την ικανότητα συνεργασίας και την οργάνωση του χρόνου. Διατυπώνεται η ανάγκη περαιτέρω ποιοτικής εμβάθυνσης για τη διερεύνηση των διαφοροποιημένων εμπειριών και προσδοκιών φοιτητών και φοιτητριών. Με βάση τα ευρήματα, προτείνονται κατευθύνσεις αναπροσανατολισμού πολιτικών και παρεμβάσεων που σχετίζονται με τον σχεδιασμό και την υποστήριξη της Πρακτικής Άσκησης.

Ο **Κώστας Μάγος** εξετάζει τη διαπολιτισμική ικανότητα ως βασική κοινωνική δεξιότητα που απαιτείται στα σύγχρονα πολυπολιτισμικά εργασιακά περιβάλλοντα. Τονίζεται ότι αυτή δεν είναι έμφυτη, αλλά αποκτάται μέσω εκπαίδευσης και βιωματικής επεξεργασίας. Αποτελεί τη συνισταμένη στάσεων, γνώσεων και δεξιοτήτων που διευκολύνουν τη συνύπαρξη, τη συνεργασία και την ανταλλαγή μεταξύ ατόμων με διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές και, σύμφωνα με διεθνείς οργανισμούς, αναγνωρίζεται ως πρωταρχικός στόχος της εκπαίδευσης στον 21ο αιώνα. Το κείμενο εστιάζει στη δυνατότητα μετάβασης στο υπόδειγμα της κριτικής διαπολιτισμικής ικανότητας και ενσωματώνει την αντιρατσιστική προσέγγιση, η οποία συνδέει την έννοια της ετερότητας με τις κοινωνικές ανισότητες και τις σχέσεις εξουσίας. Οι τρεις μελέτες περίπτωσης αναδεικνύουν διαφορετικές πρακτικές διαχείρισης της ετερότητας, καθώς και ενδεχόμενες πρακτικές ενίσχυσης της διαπολιτισμικής ικανότητας στο πεδίο της εργασίας.

Ο **Θανάσης Μανιάτης** εστιάζει στην έννοια του «προϋπολογισμού βασικών αναγκών» ως εργαλείου κατανόησης της φτώχειας και τεκμηρίωσης ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης. Αναδεικνύει τις εννοιολογικές και μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη σχετική και στην απόλυτη φτώχεια, υποστηρίζοντας

την αξία της τελευταίας για τη χαρτογράφηση της αδυναμίας κάλυψης βασικών και κοινωνικών αναγκών. Η προσέγγιση αυτή οδηγεί στη διαμόρφωση ενός καλαθιού αγαθών και υπηρεσιών, προσαρμοσμένου στις σύγχρονες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Παρουσιάζονται ενδεικτικά στοιχεία για τα κόστη που συνθέτουν τα όρια της απόλυτης φτώχειας και του προϋπολογισμού βασικών αναγκών, τεκμηριώνοντας την αναντιστοιχία τους με τα πραγματικά εισοδήματα μεγάλου μέρους των μισθωτών. Προτείνεται η ενσωμάτωση των αποτελεσμάτων αυτής της προσέγγισης στον επαναπροσδιορισμό του κατώτατου μισθού ως «μισθού αξιοπρέπειας», ικανού να διασφαλίζει την ομαλή αναπαραγωγή για όλους τους τύπους νοικοκυριών.

Ο **Ευάγγελος Νικολαΐδης** εξετάζει τον εν δυνάμει ρόλο του αγροδιατροφικού συστήματος στο πλαίσιο ενός νέου αναπτυξιακού υποδείγματος για την ελληνική οικονομία, ικανού να ανταποκριθεί στις κοινωνικές, οικονομικές, ενεργειακές και περιβαλλοντικές προκλήσεις της εποχής. Εστιάζει στην τομεακή σύνθεση, στις κλαδικές διασυνδέσεις και στην ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Αναδεικνύεται η διττή συμβολή του συστήματος, τόσο μέσω της παραγωγής τροφίμων όσο και ως πεδίου διασύνδεσης με άλλους τομείς της οικονομίας. Επισημαίνονται οι αντιφάσεις και οι στρεβλώσεις της υπάρχουσας διάρθρωσης, με αναφορές στην υπερ-ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα και στη χαμηλή αυτάρκεια σε βασικά αγαθά. Παρουσιάζονται στοιχεία για την παραγωγική βάση, τις εξαγωγές, το κόστος και τη σύνθεση των εισροών, ενώ τονίζεται η ανάγκη ενίσχυσης της εγχώριας αξιακής αλυσίδας. Το κείμενο καταλήγει στην πρόταση μιας ολιστικής στρατηγικής που υπερβαίνει την κλαδική λογική και εντάσσει το αγροδιατροφικό σύστημα στον ευρύτερο σχεδιασμό της παραγωγικής ανασυγκρότησης, με στόχο έναν ανταγωνιστικό, προσαρμοστικό και κοινωνικά δίκαιο αναπτυξιακό προσανατολισμό.

Ο **Νίκος Παπαδάκης** αναλύει τη σύνθετη και πολυπαραγοντική πραγματικότητα της επισφαλούς εργασίας των νέων στην Ελλάδα, σε συνάρτηση με την κοινωνική ευαλωτότητα, τον κίνδυνο της φτώχειας και την αδυναμία συγκρότησης μιας σταθερής βιοτικής τροχιάς. Μέσω δευτερογενούς ποσοτικής ανάλυσης και πρωτογενούς ποιοτικής έρευνας, σκιαγραφούνται οι κυρίαρχες μορφές επισφάλειας, οι λόγοι αποδοχής τους, καθώς και η κανονικοποίηση συνθηκών αδήλωτης ή μερικώς δηλωμένης εργασίας. Εντοπίζεται η διαμόρφωση ενός νέου δυϊσμού στην αγορά εργασίας, με ελαστικοποιημένους όρους για τους νεότερους εργαζόμενους, οι οποίοι βιώνουν έντονα το φαινόμενο της αποσταθεροποίησης. Αναδεικνύεται η δυσπιστία απέναντι στο Κράτος Πρόνοιας, αλλά και η ανάγκη για ενίσχυση των συλλογικών μορφών εκπροσώπησης και ρύθμισης. Τονίζεται ότι η πανδημία

επιδείνωσε τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες, λειτουργώντας ως επιταχυντής της επισφάλειας. Το κείμενο καταλήγει στη διατύπωση κατευθύνσεων πολιτικής που αφορούν τον επαναπροσδιορισμό του παραγωγικού υποδείγματος, την ενίσχυση του Κράτους Πρόνοιας και τον αναστοχασμό του κανονιστικού πλαισίου της εργασίας, ιδίως για τη νέα γενιά.

Η **Μαρία Συμεωνάκη** παρουσιάζει τις βασικές αρχές, μεθόδους και εφαρμογές της ποσοτικής κοινωνικής έρευνας, εστιάζοντας σε οντολογικά, επιστημολογικά, δεοντολογικά και μεθοδολογικά ερωτήματα. Εξετάζονται η επιστημονική στάση και η έννοια της μέτρησης στις κοινωνικές επιστήμες σε συνάρτηση με θεωρητικά ρεύματα, όπως ο θετικισμός και ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη δειγματοληπτική πρακτική, στα είδη σφαλμάτων, στα ηθικά ζητήματα και στη σχέση μεταξύ θεωρίας, ερευνητικού σχεδιασμού και επεξεργασίας δεδομένων. Το κείμενο αναδεικνύει τις δυνατότητες της ποσοτικής έρευνας για την ανάλυση κοινωνικών φαινομένων, με έμφαση στις εφαρμογές στο πεδίο της απασχόλησης. Μέσω της επεξεργασίας δεδομένων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, αναλύονται οι μεταβάσεις από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας και επιχειρείται η ποσοτική αποτύπωση της πρώιμης εργασιακής επισφάλειας. Προτείνονται δείκτες και τυπολογίες, στη βάση της θεωρίας συνόλων, για τη μελέτη της επισφαλούς απασχόλησης και τη συγκριτική της ανάλυση σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Ο **Γιώργος Τσιώλης** εξετάζει τις βιογραφικές διαδρομές, τις νοηματοδοτήσεις της εργασίας και τη μορφοποίηση των επαγγελματικών ταυτοτήτων εργαζομένων σε συνθήκες ευέλικτης και επισφαλούς απασχόλησης. Μέσω του υλικού βιογραφικών αφηγηματικών συνεντεύξεων, καταγράφονται τάσεις αποσταθεροποίησης της «κανονικής» εργασιακής διαδρομής, αποσύνδεσης των σπουδών από το επάγγελμα, ενίσχυσης της κινητικότητας και των σύνθετων υβριδικών μορφών απασχόλησης. Η εργασία φαίνεται να βιώνεται άλλοτε ως περιορισμός και ανασφάλεια και άλλοτε ως πεδίο προσωπικής έκφρασης ή ακόμα και αυτοεκμετάλλευσης. Η επισφάλεια αναδεικνύεται ως εμπειρία που δεν βιώνεται με ενιαίο τρόπο, αλλά διαφοροποιείται ανάλογα με τις διαδρομές, τις προσδοκίες και τις τοποθετήσεις των ίδιων των υποκειμένων, επηρεάζοντας τη συγκρότηση των επαγγελματικών τους ταυτοτήτων. Παράλληλα, σκιαγραφούνται στρατηγικές αντίστασης και πρακτικές επιβίωσης, καθώς και μορφές ηθικής στάσης, οι οποίες υποδεικνύουν δυνατότητες συλλογικής επανεπεξεργασίας του νοήματος της εργασίας.

Ο **Νίκος Φωτόπουλος** αναπτύσσει μια ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση της σχέσης εκπαίδευσης, κατάρτισης και διά βίου μάθησης με τον καταμερισμό της εργασίας στο πλαίσιο της μετα-νεωτερικότητας και της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης. Μέσω της σύνδεσης εκπαιδευτικής πολιτικής, κοινωνικής αναπαραγωγής και τεχνολογικών μετασχηματισμών, αναδεικνύει τη σταδιακή υποχώρηση της θεώρησης της εκπαίδευσης ως πεδίου συγκρότησης και μετάδοσης της γνώσης και την παράλληλη ενίσχυση του ρόλου των δεξιοτήτων ως κυρίαρχου πλαισίου εκπαιδευτικού προσανατολισμού. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ιδεολογική και πολιτική λειτουργία των δεξιοτήτων, όπως αυτή εκφράζεται μέσω των νέων ιεραρχήσεων των προσόντων και των αναδυόμενων μορφών κοινωνικής ανισότητας. Η εκπαίδευση προσεγγίζεται ως θεσμικό πεδίο που διαμεσολαβεί ανάμεσα στην οικονομική και στην πολιτισμική σφαίρα, αλλά και ως τόπος αντιφάσεων ανάμεσα στην εργαλειακή της χρήση και στη θεώρησή της ως φορέα αξιών και κοινωνικού νοήματος. Το κείμενο θέτει ερωτήματα για τη δυνατότητά της να παραμείνει θεσμός ένταξης, κοινωνικοποίησης και συνοχής σε συνθήκες πολλαπλών και ομόκεντρων κρίσεων.

Ο **Δημήτρης Χριστόπουλος** αναστοχάζεται τις πολιτικές και νομικές μετατοπίσεις στο προσφυγικό δίκαιο και τη διαχείριση των πληθυσμιακών μετακινήσεων στην Ευρώπη, με αφετηρία την ελληνική εμπειρία. Εστιάζει στη βαθμιαία υποχώρηση του υποδείγματος προστασίας που συγκροτήθηκε με τη Συνθήκη της Γενεύης, προς ένα καθεστώς ανάσχεσης το οποίο θεσμοποιείται μέσω του Κανονισμού του Δουβλίνου και του Κοινού Ανακοινωθέντος ΕΕ-Τουρκίας. Επισημαίνεται ότι ο προσανατολισμός στην κοινωνική ένταξη και στη θεσμική προστασία τείνει να αντικαθίσταται από πρακτικές αποτροπής εισόδου, παραμονής ή διέλευσης, με την Ελλάδα να καλείται να λειτουργήσει ταυτόχρονα ως κράτος υποδοχής, αλλά και παρεμπόδισης των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Αναδεικνύονται οι συνέπειες αυτής της μετατόπισης για το κράτος δικαίου και την κοινωνική συνοχή. Υπογραμμίζονται ο κίνδυνος εργαλειακής αντιμετώπισης των προσώπων σε μετακίνηση, καθώς και η σημασία της διάκρισης ανάμεσα στο φαινόμενο της μετανάστευσης και στις ενδεχόμενες κοινωνικές προκλήσεις που το συνοδεύουν.

Κλείνοντας, θέλω να ευχαριστήσω πρωταρχικά τον Χρήστο Γούλα, Γενικό Διευθυντή του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, καθώς σε αυτόν οφείλεται η ιδέα της εκπόνησης των εργαστηρίων αλλά και αυτής της ίδιας της έκδοσης. Η υποστήριξη και η ενθάρρυνσή του υπήρξαν καθοριστικές για την εξέλιξη και την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Παναγιώτη Καλογεράκη, επιστημονικό συνεργάτη του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, ο οποίος στάθηκε σταθερός συνοδοιπόρος στον επιστημονικό σχεδιασμό, στην οργάνωση και στην υλοποίηση των εργαστηρίων. Ειλικρινά

ευχαριστώ όλες και όλους, τους εισηγητές και τις εισηγήτριες-συγγραφείς της έκδοσης. Με τα κείμενα και την ενεργή τους δέσμευση συνέβαλαν ουσιαστικά τόσο στη γόνιμη διεξαγωγή των εργαστηρίων όσο και στην παραγωγή αυτού του τόμου. Ευχαριστώ επίσης θερμά το σύνολο των συμμετεχόντων που έκαναν δυνατή την πραγματοποίηση του εγχειρήματος και συνέβαλαν στους διαλόγους που αναπτύχθηκαν. Τέλος, αναφέρω με βαθιά εκτίμηση τον Κωνσταντίνο Μαρκίδη, επιστημονικό συνεργάτη του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, του οποίου οι κριτικές παρεμβάσεις υπήρξαν πηγή έμπνευσης για τη σύλληψη αυτού του εισαγωγικού σημειώματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Boltanski, L. & Chiapello, È. (1999). *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. J. D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago Press.

Butler, J. (2004). *Undoing gender*. Routledge.

Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale: Une chronique du salariat*. Fayard.

Castoriadis, C. (1975). *L'institution imaginaire de la société*. Seuil.

Fraser, N. (2008). *Scales of justice: Reimagining political space in a globalizing world*. Polity Press.

Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts* (μτφ. J. Anderson). Polity Press. (Πρώτη έκδοση: 1992)

Morin, E. (2008). *On complexity*. Hampton Press.

Renault, E. (2008). *Souffrances sociales: Philosophie, psychologie et politique*. La Découverte.

Rosa, H. (2019). *Resonance: A sociology of our relationship to the world* (μτφ. J. C. Wagner). Polity Press. (Πρώτη έκδοση: 2016).

Sennett, R. (1998). *The corrosion of character: The personal consequences of work in the new capitalism*. W. W. Norton & Company.

Stroobants, M. (1993). *Savoir-faire et compétences au travail: Une sociologie de la fabrication des aptitudes*. Éditions de l'Université de Bruxelles.

Thompson, E. P. (1967). Time, work-discipline, and industrial capitalism. *Past & Present*, 38(1), 56-97.

1

Σωματεία και ιστορία

Χάρης Αθανασιάδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο αυτό ανασυνθέτει σε εντελώς αδρές γραμμές τη συγκρότηση και την πορεία των συνδικαλιστικών οργανώσεων στην Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα έως σήμερα. Επιμένει ιδιαίτερα σε τρεις πτυχές: α) στην αρχική περίοδο της αυτοσυνείδησης και θεσμικής συγκρότησης του εργατικού κινήματος, οι οποίες ξετυλίγονται αργά ανάμεσα στο 1870 και στο 1910, επιταχύνονται κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και κορυφώνονται το 1918, με την ίδρυση της ΓΣΕΕ, β) στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις του κινήματος και στη διαμόρφωση των συνδικαλιστικών παρατάξεων κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου (1918-1936), οι οποίες αντιστοιχούν ιδεολογικά (και συχνά συνδέονται οργανωτικά) με τις ιδεολογικά σύστοιχες πολιτικές παρατάξεις – μια πραγματικότητα που καθόρισε την ιστορική πορεία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, και γ) στις ωσμώσεις συνδικάτων και κράτους, που, ως ειρωνεία της ιστορίας, στην ευνοϊκή ευρωπαϊκή τριακονταετία (1945-1974) λειτούργησαν ανασχετικά, ενώ στη δυσμενέστερη (1974-1989) συνεισέφεραν σημαντικά στην οικοδόμηση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα. Παράλληλα, παρουσιάζονται και σχολιάζονται ακροθιγώς ορισμένες από τις πολλές ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες, οι οποίες, με τα πραγματολογικά στοιχεία που προσκόμισαν και τις αναλύσεις που πρότειναν, επηρέασαν το ερμηνευτικό σχήμα ετούτης της συνοπτικής ιστορικής ανασύνθεσης.

1.1 Η συγκρότηση

Όταν προσεγγίζουμε ιστορικά ένα κοινωνικό κίνημα, το πρώτο που ενδιαφέρει είναι οι απαρχές του, οι προϋποθέσεις δηλαδή και οι διαδικασίες της συγκρότησής του: Πότε, πώς και γιατί συγκροτήθηκε το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα;

1.1.1 | Η μισθωτή εργασία

Η πρώτη και εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση ήταν αναμφίβολα η εμφάνιση στο κοινωνικό προσκήνιο της μισθωτής εργασίας. Δεν μπορεί να υπάρξει εργατικό κίνημα, και πολύ περισσότερο η θεσμική του έκφραση, οι συνδικαλιστικές δηλαδή οργανώσεις, χωρίς την ταυτόχρονη ύπαρξη της μισθωτής εργασίας. Στην Ελλάδα, η μισθωτή εργασία εμφανίστηκε αρχικά στον αγροτικό χώρο, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Αγρότες των ορεινών χωριών εργάζονταν ως εργάτες γης στις δυναμικές και εκχρηματισμένες σταφιδοκαλλιέργειες της βόρειας Πελοποννήσου. Εργάζονταν περιστασιακά, ορισμένους μήνες τον χρόνο, ώστε να καλύψουν τον ετήσιο οικογενειακό τους προϋπολογισμό.

Η πιο κρίσιμη εξέλιξη ήταν η μετάβαση από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η μετάβαση αυτή εκτυλίχθηκε σταδιακά κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του Τρικούπη (δεκαετία του 1880) σε συνδυασμό με την κρίση της σταφίδας (δεκαετία του 1890) έστρεψε ένα τμήμα των εργατών γης στη νεογέννητη βιομηχανία, στα μεταλλεία, στη ναυτιλία και στους σιδηροδρόμους. Κρίσιμες μάζες εργατών άρχιζαν να συγκεντρώνονται στις πρώτες ελληνικές βιομηχανικές πόλεις: τον Πειραιά, τον Βόλο, την Πάτρα, τη Σύρο, το Λαύριο. Η τάση αυτή εντείνεται στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, καθώς διευρύνεται ο κύκλος εργασιών στον δευτερογενή τομέα. Σημαντικά συντελεί και ο εδαφικός διπλασιασμός της Ελλάδας, που επιτεύχθηκε με τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913: Εκτός από την αύξηση του πληθυσμού (και άρα τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς), μία επιπλέον σημαντική πόλη-λιμάνι, η Θεσσαλονίκη, περιήλθε εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους.

Παρ' όλα αυτά, η μισθωτή σχέση παρέμενε για τους περισσότερους εργαζομένους μια περιστασιακή, συμπληρωματική, δευτερεύουσα επιλογή. Ο στόχος τους ήταν η σύντομη επιστροφή στο χωριό, γεγονός που δεν επέτρεπε την ανάπτυξη ενός διακριτού εργατικού τρόπου ζωής και ενός συστήματος αξιών διαφορετικού, πιο νεωτερικού, πιο ριζοσπαστικού από τον παραδοσιακό αγροτικό. Κρίσιμη από αυτή την άποψη ήταν η δεκαετία του 1920, όταν ένα σημαντικό τμήμα των μισθωτών, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι συγκρότησαν συνοικίες στα όρια των πόλεων, μη έχοντας πλέον χωριό επιστροφής, προσδέθηκαν σταθερά στον δευτερογενή τομέα. Η σταθερή μισθωτή σχέση έγινε πλέον ο κανόνας.

Η ύπαρξη, ωστόσο, εργατών και γενικότερα μισθωτών υπαλλήλων, παρότι απολύτως αναγκαία προϋπόθεση, δεν αρκεί για τη συγκρότηση εργατικού κινήματος, όπως ακριβώς η ύπαρξη γυναικών δεν αρκεί για την εμφάνιση φεμινιστικού κινήματος. Ούτε οι οικονομικές και κοινωνικές πιέσεις, οι χαμηλοί μισθοί, τα εξαντλητικά ωράρια και οι κακές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης μετατρέπονταν αυτόματα σε κίνημα με οργανώσεις, διάρκεια και σχέδιο. Συνήθως οδηγούσαν στη μοιρολατρία ή, στην καλύτερη περίπτωση, εκτονώνονταν περιστασιακά με αυθόρμητες εξεγέρσεις, όπως στα μεταλλεία της Σερίφου. Για να συγκροτηθεί ένα κοινωνικό κίνημα, δεν αρκούν οι κοινωνικές προϋποθέσεις, χρειάζονται και οι ιδεολογικές.

1.1.2 | Οι ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις

Η πλέον αξιοσημείωτη από τις ιδεολογικές προϋποθέσεις για τη συγκρότηση του ελληνικού εργατικού κινήματος ήταν, αναμφίβολα, η ανάπτυξη της εγχώριας σοσιαλιστικής σκέψης και δράσης. Οι πρώτοι Έλληνες σοσιαλιστές, επηρεασμένοι από τον μαρξισμό της Β΄ Διεθνούς (η οποία ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1889, στα εκατόχρονα της Γαλλικής Επανάστασης), εισήγαγαν στην Ελλάδα, κατά τη δεύτερη κυρίως δεκαετία του 20ού αιώνα, τη θεωρητική συζήτηση για τις κοινωνικές τάξεις και την ταξική πάλη. Έδωσαν με τον τρόπο αυτόν στους εργάτες μια διακριτή συλλογική ταυτότητα και στις εργατικές κινητοποιήσεις σχέδιο και προσανατολισμό.

Από τις πρώτες μαρξιστικές αναλύσεις της ελληνικής κοινωνίας αξίζει να αναφερθεί Το κοινωνικόν μας ζήτημα του Γεώργιου Σκληρού, το οποίο κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1907, ενόσω ο Σκληρός (πραγματικό όνομα: Κωνσταντινίδης) σπούδαζε ιατρική στη Γερμανία. Το βιβλίο προκάλεσε μεγάλη συζήτηση στους κύκλους της αθηναϊκής διανόησης ακριβώς διότι έθετε στο επίκεντρο το «κοινωνικό ζήτημα» – ουδείς έως τότε γνώριζε κάποιο κοινωνικό ζήτημα· όλοι ήξεραν το εθνικό ζήτημα, τη Μεγάλη Ιδέα, αυτή μονοπωλούσε τη δημόσια ζωή. Στο

εξώφυλλο του βιβλίου αναγραφόταν η ρήση του Ηράκλειτου «Πόλεμος πατήρ πάντων», μα ο συγγραφέας δεν εννοούσε τους αλυτρωτικούς πολέμους που όλοι ανέμεναν και οι οποίοι θα ξεσπάσουν πράγματι πέντε χρόνια αργότερα (οι Βαλκανικοί του 1912-1913, η συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο το 1917 και η Μικρασιατική Εκστρατεία του 1919-1922). Ο Σκληρός εννοούσε τον ταξικό πόλεμο, που διεξάγεται ήδη αδιόρατα –ισχυριζόταν– μα που πρέπει να γίνει ορατός, να ενταθεί, έτσι μόνο θα προκόψουμε ως κοινωνία και έθνος. Την αρχή θα κάνουν οι εργάτες –πρόβλεπε– «η πλέον πιεζόμενη και αδικούμενη τάξις». Θα ακολουθήσουν οι μικροαστοί των πόλεων και, τέλος, η «πλουτοκρατία» θα «παύση τον μεταξύ της ψευτοπόλεμον», θα συγκροτηθεί και αυτή σε τάξη και θα «αρχίση τον αληθή πόλεμον με τους νέους πραγματικούς επικίνδυνους εχθρούς».

Η οργανωτική ανάπτυξη των σοσιαλιστών ήταν αναντίστοιχη με τη θεωρητική τους συνεισφορά. Αξιοσημείωτες οργανώσεις ήταν μόνο δύο, οι οποίες μάλιστα είχαν συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ τους: Το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών», που ιδρύθηκε το 1914 με πρωτεργάτη τον Νίκο Γιαννιό, έναν σημαντικό δημοτικιστή δημοσιογράφο και συγγραφέα, και η «Φεντερασιόν», μια δραστήρια οργάνωση με σημαντική επιρροή στην εργατική τάξη της Θεσσαλονίκης, ιδιαίτερα ανάμεσα στους Εβραίους, και σημαντική προσωπικότητα τον Αβραάμ Μπεναρόγια.

Και οι δύο (μα περισσότερο η Φεντερασιόν) θα μετάσχουν το 1918 στην ίδρυση του ΣΕΚΕ, του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος, και θα επηρεάσουν τις διαδικασίες που οδήγησαν στην ίδρυση της ΓΣΕΕ. Μια τρίτη διακριτή ομάδα πολιτικών και διανοουμένων που επηρεάστηκε από τις σοσιαλιστικές ιδέες ήταν οι «Κοινωνιολόγοι» του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, οι οποίοι λειτούργησαν ως αριστερή πτέρυγα της βενιζελικής παράταξης και επηρέασαν την εργατική πολιτική του Βενιζέλου. Διότι, ασφαλώς, η ηγετική μορφή στην πολιτική σκηνή της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος ίδρυσε το κόμμα των Φιλελευθέρων και δρομολόγησε τον αστικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας (συνεχίζοντας και ολοκληρώνοντας το πρωθύστερο εγχείρημα του Χαρίλαου Τρικούπη). Μέρος αυτού του φιλελεύθερου αστικού εκσυγχρονισμού υπήρξε και η εισαγωγή της πρώτης ολοκληρωμένης εργατικής νομοθεσίας. Ένας από αυτούς τους νόμους, ο Νόμος 281 του 1914 «περί σωματείων», αποτελεί τη νομική βάση της ίδρυσης συνδικάτων. Ως βασικότερη ρύθμισή του θεωρήθηκε εκείνη που απαγόρευε σε εργάτες και εργοδότες να ανήκουν στην ίδια οργάνωση, θέτοντας έτσι οριστικό τέλος στη συντεχνιακή παράδοση των σωματείων αλληλεγγύης.

Συμπερασματικά, η σοσιαλιστική διανόηση και οι μικρές σοσιαλιστικές οργανώσεις σε συνδυασμό με τον αστικό εκσυγχρονισμό που δρομολόγησαν οι Φιλελεύθεροι του Βενιζέλου λειτούργησαν ως καταλύτες, ώστε οι νέες κοινωνικές συνθήκες που δημιουργούσε η εκβιομηχάνιση της χώρας να εκφραστούν με τη συγκρότηση του σύγχρονου εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος.

1.1.3 | Ο ρόλος της συγκυρίας

Τόσο όμως οι κοινωνικές όσο και οι ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις χρειάζονται την κατάλληλη πολιτική συγκυρία για να εκφραστούν θεσμικά, για να αποκτήσει δηλαδή το εργατικό κίνημα οργανωτική έκφραση αναγνωρισμένη από το κράτος. Απρόσμενο ρόλο στην κατεύθυνση αυτή έπαιξε το λεγόμενο Συνέδριο της Ειρήνης, το οποίο συγκλήθηκε στις αρχές του 1919 στο Παρίσι για να επιμερίσει κόστη και οφέλη στους ηττημένους και στους νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επιχειρώντας να αυξήσει τα εθνικά οφέλη από τη συμμετοχή του στη συμμαχία των νικητών, ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρόβαλλε συστηματικά την Ελλάδα ως ένα σύγχρονο από όλες τις απόψεις ευρωπαϊκό κράτος απέναντι σε μια παρωχημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από ένα νεωτερικό ευρωπαϊκό κράτος δεν θα μπορούσε να λείπει, ωστόσο, το θεσμικά συγκροτημένο εργατικό κίνημα, τόσο στην οικονομική του εκδοχή (συνδικαλιστικές οργανώσεις) όσο και στην πολιτική του εκδοχή (σοσιαλιστικό κόμμα). Για τον λόγο αυτόν, από τη θέση του πρωθυπουργού, ο Βενιζέλος παρείχε εμμέσως κρατική υποστήριξη στις διεργασίες των διάσπαρτων σωματείων που οδήγησαν στην ίδρυση της ΓΣΕΕ, όπως και των μικρών σοσιαλιστικών οργανώσεων που οδήγησαν στην ίδρυση του ΣΕΚΕ, του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος. Φρόντισε μάλιστα και για τη συμμετοχή δύο σοσιαλιστών (του δικηγόρου Αριστοτέλη Σίδερη και του δασκάλου Παναγή Δημητράτου) στην ελληνική διπλωματική αντιπροσωπεία, ελπίζοντας ότι θα λειτουργήσουν ως αντίβαρο στις εδαφικές αξιώσεις της Βουλγαρίας, μιας χώρας με πιο ισχυρή σοσιαλιστική παράδοση από την ελληνική. Παρότι δεν έχουμε στοιχεία που να δείχνουν κάποια αξιοσημείωτη συνεισφορά των Ελλήνων σοσιαλιστών στις εκεί συμφωνίες, οι εθνικές προσδοκίες επιτέλεσαν τον ρόλο τους: την αναγνώριση της ΓΣΕΕ ως επίσημου εκπροσώπου της ελληνικής εργατικής τάξης και προνομιακού συνομιλητή του κράτους.

Η ανωτέρω σύνοψη είχε σκοπό να δείξει πως η οργανωτική συγκρότηση του ελληνικού εργατικού κινήματος υπήρξε μια σύνθετη διαδικασία, η οποία προϋποθέτει την ανάδυση της μισθωτής εργασίας, αξιοποίησε την ευνοϊκή περίοδο του «Βενιζελισμού της ανόρθωσης» (την πρώτη και πιο ριζοσπαστική περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης), ενώ φέρει ανεξίτηλη τη σφραγίδα της μικρής, αλλά μαχητικής σοσιαλιστικής διανόησης. Ένας από αυτούς τους διανοούμενους, που εξελίχθηκε σε σημαντικό ιστορικό, ο Γιάνης Κορδάτος, έγραψε την πρώτη αξιόλογη Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος.

Η μελέτη του αυτή εκδόθηκε αρχικά σε δύο τόμους (1931 και 1932) και ακολούθως σε βελτιωμένη μονότομη εκδοχή (1956), η οποία γνώρισε πέντε ακόμη επανεκδόσεις – η τελευταία (7η) του 1972. Η μελέτη του καλύπτει το διάστημα

1875-1918, από τις πρώτες ενδείξεις μιας αναδυόμενης εργατικής τάξης έως την ίδρυση της ΓΣΕΕ.

Επηρεασμένος από τον Σκληρό και την παράδοση της Β΄ Σοσιαλιστικής Διεθνούς (και από τη δική του σύστοιχη πολιτική δράση), ο Κορδάτος προσεγγίζει τα εργατικά και υπαλληλικά σωματεία ως τη μία από τις δύο ενδεδειγμένες μορφές οργάνωσης της αναδυόμενης ελληνικής εργατικής τάξης (η άλλη είναι το Σοσιαλιστικό Κόμμα), η οποία θα της επιτρέψει να εξέλθει νικήτρια στην ταξική πάλη και να δρομολογήσει τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η προσέγγιση του Κορδάτου θεμελίωσε μια κανονιστική παράδοση που επηρέασε σημαντικά τους μεταγενέστερους ερευνητές. Ιδιαίτερα όσοι ερασιτέχνες ιστορικοί ξεπήδησαν μέσα από το ίδιο το κίνημα δεν ανασυνθέτουν την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος προκειμένου να κατανοήσουν και να εξηγήσουν την πραγματική πορεία του, αλλά για να καταδείξουν την απόκλισή του από τον ιδεατό τύπο και να υποδείξουν την ανάγκη του αναπροσανατολισμού του – λειτουργούν δηλαδή επιτελεστικά προς την κατεύθυνση ενός ταξικού συνδικαλισμού.

Ο πιο χαλκέντερος από αυτούς υπήρξε αναμφίβολα ο Δημήτρης Λιβιεράτος, παλαίμαχος τροτσκιστής με δράση στην Αλγερινή Επανάσταση και στον ελληνικό αντιδικτατορικό αγώνα, ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ το 1974. Το 1976 εξέδωσε ένα βιβλίο για το ελληνικό εργατικό κίνημα που καλύπτει πέντε κρίσιμα έτη (1918-1923) – κρίσιμα διότι οι θεσμικές κατακτήσεις της δεκαετίας του 1910 αμφισβητούνται από το κράτος, ακόμη και από τον ίδιο τον Βενιζέλο που τα νομοθέτησε. Η εξαντλητική, σχεδόν ημερολογιακή καταγραφή της σωματειακής (μα και ευρύτερα κινηματικής δράσης) που επιχειρεί ο Λιβιεράτος σε αυτό το πρώτο του βιβλίο αποτελεί ιστοριοδιφικό άθλο, αλλά η συνολική αφήγηση δεν αρθρώνεται γύρω από κάποιο κεντρικό ερευνητικό ερώτημα ή επιχείρημα. Στα επόμενα είκοσι χρόνια ο Λιβιεράτος θα καταγράψει σε τρεις ακόμη τόμους (1985, 1987, 1994) κάθε μορφής κοινωνική διαμαρτυρία έως το 1936, ολοκληρώνοντας ένα σχέδιο που φιλοδοξεί να συνεχίσει τον δρόμο που χάραξε ο Κορδάτος, μα δίχως τη νοηματική συνοχή και τη συγγραφική δεινότητα εκείνου. Ό,τι απομένει από αυτό το σύμπαν λαϊκής διαμαρτυρίας είναι το φωτοστέφανο ενός διαρκώς αγωνιζόμενου λαού ενάντια στο καταπιεστικό κράτος.

Ωστόσο, ήδη κατά την ίδρυση της ΓΣΕΕ καταγράφηκαν ουσιώδεις ιδεολογικές αποκλίσεις εντός του κινήματος, οι οποίες σύντομα παγιώθηκαν με τη συγκρότηση των συνδικαλιστικών παρατάξεων που συνυπάρχουν μα ανταγωνίζονται για την ιδεολογική ηγεμονία και τον οργανωτικό έλεγχο της συνομοσπονδίας. Καθώς οι παρατάξεις επηρέασαν και συνεχίζουν να επηρεάζουν σημαντικά την πορεία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, και ακριβώς για αυτό, αξίζει να αφιερώσουμε την επόμενη ενότητα σε μια σύντομη ανασύνθεση της αρχικής τους συγκρότησης και του ρόλου τους κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Οι παρατάξεις 1.2

Πότε και πώς μορφοποιήθηκαν οι παρατάξεις στο ελληνικό εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα; Ποιες σχέσεις αναπτύχθηκαν ανάμεσα στις συνδικαλιστικές παρατάξεις και στα πολιτικά κόμματα και πώς αυτές επηρέασαν τα αιτήματα, τις μορφές δράσης και γενικότερα τον προσανατολισμό των ελληνικού εργατικού κινήματος;

Προτού επιχειρήσουμε να απαντήσουμε, αξίζει να σημειωθεί πως σε ευρωπαϊκό επίπεδο αναπτύχθηκαν διαφορετικές παραδόσεις στο ζήτημα αυτό. Στη Γερμανία και στην Αγγλία, για παράδειγμα, τα εργατικά συνδικάτα ανέπτυξαν προνομιακές σχέσεις με ένα μόνο κόμμα: με το σοσιαλδημοκρατικό (SPD) στη Γερμανία και με το εργατικό (Labour Party) στην Αγγλία. Αλλά, ενώ στην περίπτωση της Γερμανίας το κόμμα έλεγχε σε μεγάλο βαθμό τα συνδικάτα σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα, στην Αγγλία συνέβαινε μάλλον το αντίστροφο: τα ισχυρά συνδικάτα ίδρυσαν και έλεγχαν το κόμμα ως τη δεκαετία του 1980, τουλάχιστον, όταν ο Tony Blair χάραξε τον λεγόμενο Τρίτο Δρόμο. Στη νότια Ευρώπη, αντιθέτως, στην Ιταλία κυρίως και στην Ελλάδα, όλα σχεδόν τα κόμματα επιχείρησαν και απέκτησαν προσβάσεις στα συνδικάτα. Αλλά ενώ στην Ιταλία η κατεύθυνση αυτή απέληξε στη συγκρότηση διαφορετικών συνομοσπονδιών, στην Ελλάδα αναπτύχθηκε η πρακτική των διακριτών παρατάξεων, οι οποίες συνυπάρχουν ανταγωνιστικά στην ίδια συνδικαλιστική οργάνωση.

Ας ανατρέξουμε, λοιπόν, στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, όταν οι πρώτες διακριτές ομάδες συνδικαλιστών με διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς μορφοποιήθηκαν οριστικά σε παρατάξεις. Η σύντομη αυτή ανασύνθεση αντλεί από μελέτες νέων ιστορικών που εκπονήθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Ως πιο χαρακτηριστική και πιο συνεκτική από αυτές ξεχωρίζει η συμβολή του Κώστα Φουντανόπουλου στην πολύτομη Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα.

1.2.1 | Οι κομμουνιστές

Η πρώτη διακριτή ομάδα συνδικαλιστών ήταν οι κομμουνιστές, οι οποίοι επέδειξαν ευθύς εξαρχής ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον έλεγχο των εργατικών συνδικάτων, πράγμα απολύτως εξηγήσιμο, εφόσον η εργατική τάξη ήταν γι' αυτούς το βασικό υποκείμενο της ιστορίας. Σύμφωνα με το μοντέλο της Τρίτης Διεθνούς, την οποία ίδρυσε ο Lenin στα 1919, η εργατική τάξη συγκροτείται οργανωτικά στο πολιτικό επίπεδο με το Κομμουνιστικό Κόμμα και στο οικονομικό επίπεδο με τα συνδικάτα. Τη συνολική ματιά στα πράγματα, και άρα την πρωτοκαθεδρία, την έχει το κόμμα, το οποίο οφείλει να καθοδηγεί τα συνδικάτα έτσι ώστε αυτά να συντονίζουν τη δράση τους με τον ευρύτερο πολιτικό αγώνα για την ανατροπή του καπιταλισμού.

Οι αντιλήψεις αυτές εμφανίζονται στο ελληνικό εργατικό κίνημα ήδη από το ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ, στα 1918, όταν οι κομμουνιστές (που τότε ακόμα δεν είχαν διαφοροποιηθεί από τους σοσιαλιστές) επιδίωξαν και κατάφεραν να εισαγάγουν στο καταστατικό δύο διατάξεις. Η πρώτη υποδείκνυε πως η δράση της ΓΣΕΕ όφειλε να έχει ως κατευθυντήριο άξονα την αρχή της πάλης των τάξεων, ενώ η δεύτερη επέβαλλε την οργανική σύνδεση της ΓΣΕΕ με το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος, το ΣΕΚΕ – μια σύνδεση που ωστόσο εγκαταλείφθηκε de facto όταν οι σοσιαλιστές έχασαν τον έλεγχο της ΓΣΕΕ.

Στην πιο καθαρή της μορφή, η αντίληψη των κομμουνιστών για τη σχέση κόμματος-συνδικάτων εκφράστηκε μετά το 1924, όταν το ΣΕΚΕ μετεξελίχθηκε σε ΚΚΕ, και κυρίως ανάμεσα στα 1928 και 1933, όταν στην Τρίτη Διεθνή επικράτησε η γραμμή του λεγόμενου σοσιαλφασισμού, η οποία αντιμετώπιζε όλους τους μη κομμουνιστές ως αντικειμενικούς συμμάχους του ανερχόμενου τότε φασισμού. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, η κατάρρευση του καπιταλισμού ήταν επικείμενη και οι κομμουνιστές έπρεπε να εντείνουν τις προσπάθειές τους ώστε να προσανατολίσουν τη δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων σε επαναστατική κατεύθυνση, με αποκορύφωμα, στην κρίσιμη στιγμή, τη γενική πολιτική απεργία. Αν και η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 φάνηκε να ενισχύει την ανάλυση της Τρίτης Διεθνούς, και παρόλο που οι κοινωνικές συγκρούσεις πράγματι εντάθηκαν, οι προβλέψεις για το τέλος του καπιταλισμού δεν επαληθεύτηκαν. Έτσι, το μόνο που απέφερε η προσπάθεια των Ελλήνων κομμουνιστών να εφαρμόσουν στα καθ' ημάς τη «γραμμή» της Τρίτης Διεθνούς ήταν η διάσπαση της ΓΣΕΕ και η συγκρότηση μιας δεύτερης ανεπίσημης οργάνωσης, η οποία είχε ως κορμό την ομοσπονδία των καπνεργατών και ονομάστηκε Ενωτική ΓΣΕΕ.

1.2.2 | Οι σοσιαλιστές

Μια δεύτερη διακριτή ομάδα συνδικαλιστών ήταν οι σοσιαλιστές. Αρχικά, από το 1918 ως το 1924, συνυπήρχαν με τους κομμουνιστές στο πλαίσιο του ΣΕΚΕ, του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος. Αποδέχονταν, άλλωστε, και αυτοί πως η δράση των συνδικάτων όφειλε να αποβλέπει στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Διαφοροποιήθηκαν όμως όταν το ΣΕΚΕ μετεξελίχθηκε σε ΚΚΕ. Σε αντίθεση με τους κομμουνιστές, θεωρούσαν πως ο μετασχηματισμός του καπιταλιστικού συστήματος μπορεί να επιτευχθεί δίχως ένοπλη επανάσταση, με διαρκή ειρηνικό αγώνα για ολοένα και περισσότερες φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις. Ακολούθησαν, δηλαδή, στο στρατηγικό αυτό ζήτημα τις αναλύσεις της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Εφόσον όμως στην Ελλάδα δεν υπήρχε κάποιο ισχυρό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα που θα πρωτοστατούσε στην κατεύθυνση αυτή, τα συνδικάτα –έλεγαν οι σοσιαλιστές συνδικαλιστές– έπρεπε να αναλάβουν μόνα τους την ευθύνη του αγώνα για τη βελτίωση των μισθών, των συνθηκών εργασίας και της εργασιακής ασφάλειας.

Ως πρότυπο κλάδου και συνδικαλιστικής δράσης οι σοσιαλιστές πρότασσαν τους σιδηροδρομικούς, στους οποίους άλλωστε είχαν τις πιο ισχυρές προσβάσεις. Πράγματι, οι σιδηροδρομικοί αποτελούσαν για τα δεδομένα του μεσοπολέμου ένα είδος εργατικής αριστοκρατίας. Είχαν αξιοπρεπείς αποδοχές, καλές συνθήκες εργασίας, πέτυχαν την εφαρμογή των νόμων για το οκτάωρο και την αργία της Κυριακής, πράγμα σπάνιο για τους άλλους κλάδους, είχαν συντάξεις, είχαν ακόμα και αυτόματη τιμαριθμική προσαρμογή των μισθών τους. Με επικεφαλής τον Δημήτρη Στρατή, που προερχόταν από την ομοσπονδία των σιδηροδρομικών, οι σοσιαλιστές συνδικαλιστές κατάφεραν να αποκτήσουν τον έλεγχο της ΓΣΕΕ κατά την τριετία 1926-1929. Στο διάστημα αυτό βρίσκονταν σε διαρκή αντιπαράθεση με τους κομμουνιστές αλλά είχαν εξασφαλίσει την υποστήριξη των βενιζελικών. Η συμμαχία τους όμως με τους βενιζελικούς έληξε στα 1929, όταν ψηφίστηκε το διαβόητο ιδιώνυμο, ένας νόμος που, παρότι επισήμως στόχευε τους εχθρούς του αστικού καθεστώτος, δηλαδή τους κομμουνιστές, στην πράξη αξιοποιήθηκε για να καταστείλει κάθε εργατική κινητοποίηση. Λίγο αργότερα, στα 1931, οι σοσιαλιστές αποχώρησαν οριστικά από τη ΓΣΕΕ συγκροτώντας τα λεγόμενα «Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα», που λειτουργούσαν στην πράξη ως τρίτη συνομοσπονδία.

1.2.3 | Οι φιλελεύθεροι (βενιζελικοί)

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Βενιζέλος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συγκρότηση της ΓΣΕΕ. Η συγκρότηση εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων ήταν στοιχείο του εκσυγχρονιστικού του σχεδίου με την προϋπόθεση, ωστόσο, πως η δράση τους δεν θα ξεπερνούσε τα όρια του αστικού καθεστώτος. Ο Βενιζέλος επιχείρησε να αποτρέψει τον κίνδυνο αυτόν θέτοντας τις συνδικαλιστικές οργανώσεις υπό την εποπτεία του κράτους, ρυθμίζοντας νομοθετικά την εσωτερική τους λειτουργία και, κυρίως, κινητοποιώντας τους κρατικούς μηχανισμούς ώστε να ελέγξει τον συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό τους. Πράγματι, στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ, οι βενιζελικοί συνδικαλιστές, με επικεφαλής τον Ευάγγελο Μαχαίρα, κατάφεραν να κερδίσουν την πλειοψηφία των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου (έξι έναντι πέντε σοσιαλιστών), αλλά θα τη χάσουν έναν μόλις χρόνο αργότερα και δεν θα την ξαναποκτήσουν παρά μόνο μετά το 1929.

Στη δεύτερη αυτή περίοδο θα συνεργαστούν με τη διακριτή ομάδα ενός ισχυρού ανεξάρτητου συνδικαλιστή, του Ιωάννη Καλομοίρη. Για τον Καλομοίρη οι συνδικαλιστικοί αγώνες έπρεπε να είναι αποκλειστικά οικονομικοί, δίχως άλλες πολιτικές ή ιδεολογικές προεκτάσεις – μια κατεύθυνση που προσιδίαζε στο αμερικανικό μοντέλο συνδικαλισμού. Αυτό, βέβαια, σήμαινε αποδοχή και προάσπιση του υπάρχοντος αστικού καθεστώτος ή, αν διαβαστεί ανάστροφα, εναντίωση στην προσπάθεια ανατροπής του. Ακριβώς γι' αυτό, μετά το 1929, στο πνεύμα του ιδιωνύμου, με την ομάδα του Καλομοίρη συνεργάστηκαν και οι λιγοστοί τότε αντιβενιζελικοί συνδικαλιστές, όπως και ο Αριστείδης Δημητράτος, μια προσωπικότητα ισχυρή όσο και αμφιλεγόμενη, που ξεκίνησε από τον κομμουνιστικό χώρο στα 1918 και, διατρέχοντας όλο το πολιτικό φάσμα, έφτασε να γίνει υφυπουργός Εργασίας του Μεταξά είκοσι χρόνια αργότερα.

Συνοψίζοντας, στη δεκαετία του 1930 υπήρχαν τρεις τριτοβάθμιες οργανώσεις: Η επίσημη ΓΣΕΕ, που ελεγχόταν από τους φιλελεύθερους (βενιζελικούς) με την υποστήριξη και των λιγοστών συντηρητικών (αντιβενιζελικών)· τα «Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα», δημιούργημα των σοσιαλιστών, και η «Ενωτική ΓΣΕΕ», καθοδηγούμενη από τους κομμουνιστές. Μια εικόνα που θα ταίριαζε στο ιταλικό μοντέλο, αν δεν υπήρχαν οι διαρκείς διαβουλεύσεις ανάμεσα στις τρεις οργανώσεις με στόχο την επανένωση. Διότι όλοι συνέχιζαν να ομνύουν στο όνομα της ενότητας και να ενδιαφέρονται για τη νομιμοποίηση της δράσης τους, την οποία μόνο η επίσημη ΓΣΕΕ παρείχε.

Οι προσπάθειες αυτές φάνηκε να φέρνουν αποτέλεσμα γύρω στα 1936, όταν ο φόβος που προκάλεσε η άνοδος των φασιστικών κινημάτων σε όλη την Ευρώπη ώθησε τις ανταγωνιστικές οργανώσεις να επιχειρήσουν τη συγκρότηση ενός ενιαίου αντιφασιστικού μετώπου. Οι διεργασίες αυτές, ωστόσο, ανακόπηκαν με την

επιβολή του μεταξικού καθεστώτος, το οποίο θα επιβάλει από τα πάνω την ενότητα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, αλλά, φυσικά, με τους δικούς του όρους και για τους δικούς του σκοπούς.

Η ενδοσυνδικαλιστική πραγματικότητα σήμερα, έναν αιώνα μετά, είναι οπωσδήποτε σημαντικά διαφορετική από αυτήν του μεσοπολέμου. Οι διακριτές όμως παρατάξεις εντός της ίδιας συνομοσπονδίας, η συχνή διαφοροποίηση των επιμέρους παρατάξεων σε συγκεκριμένα ζητήματα και οι προνομιακές σχέσεις τους με ομόλογα πολιτικά κόμματα συνεχίζουν την παράδοση που δομήθηκε τότε, στην πρώτη εικοσαετία του οργανωμένου εργατικού κινήματος.

1.3 Συνδικάτα και κοινωνικό κράτος

Οι κοινωνικοί θεσμοί (η υγεία, η ασφάλεια, οι συντάξεις, η εκπαίδευση) διευρύνθηκαν στην κεντρική και δυτική Ευρώπη κυρίως μεταπολεμικά, στα λεγόμενα τριάντα «ένδοξα χρόνια», από το 1945 ως το 1974, όταν την πολιτική εξουσία και την ιδεολογική ηγεμονία κατείχαν στις περισσότερες χώρες τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, τα οποία είχαν τότε ισχυρούς δεσμούς με τα εργατικά συνδικάτα. Ο φιλελεύθερος καπιταλισμός του 19ου αιώνα έδωσε έτσι τη θέση του στον κοινωνικό καπιταλισμό του 20ού αιώνα.

Για να χρηματοδοτηθεί, ωστόσο, το εκτεταμένο αυτό πλέγμα των κοινωνικών θεσμών, υπήρχαν δύο ακόμη προϋποθέσεις: Η οικονομική ανάπτυξη και η υψηλή φορολογία του κεφαλαίου. Η οικονομική άνθηση επιτεύχθηκε όταν τα ευρωπαϊκά κράτη υιοθέτησαν την οικονομική στρατηγική που είχε προτείνει ο Βρετανός οικονομολόγος John Maynard Keynes: Επιχείρησαν συνειδητά και συστηματικά μεγάλης κλίμακας επενδύσεις στην οικονομία, ιδιαιτέρως στους βασικούς της πυλώνες (ενέργεια, συγκοινωνίες, επικοινωνίες). Η ανοχή του κεφαλαίου στην υψηλή φορολογία διασφαλίστηκε επειδή η οικονομική ανάπτυξη αύξησε τα κέρδη, επειδή υπήρχε η διαρκής πίεση των εργατικών συνδικάτων και, κυρίως, επειδή υπήρχε ο φόβος του αντίπαλου δέους: του κομμουνισμού. Ήταν η εποχή του Ψυχρού Πολέμου.

1.3.1 | Η ελληνική εξαίρεση

Τα τριάντα «ένδοξα χρόνια» της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας δεν ήταν, ωστόσο, για τη χώρα μας διόλου ένδοξα. Κυρίως διότι η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα της Ευρώπης στην οποία ο Ψυχρός Πόλεμος εκδηλώθηκε εξαιρετικά θερμά. Το σχίσμα που προκάλεσε ο Εμφύλιος (1946-1949) στην ελληνική κοινωνία ήταν βαθύ και διήρκησε 25 τουλάχιστον χρόνια, ως την πτώση της Δικτατορίας των συνταγματαρχών. Η ευρωπαϊκή οικονομική άνθηση επηρέασε ασφαλώς και την Ελλάδα, αλλά το πλεόνασμα που παρήχθη, όπως άλλωστε και τα σημαντικά κεφάλαια του αμερικανικού σχεδίου ανασυγκρότησης, του σχεδίου Μάρσαλ, δεν αξιοποιήθηκαν για την ανάπτυξη κοινωνικών θεσμών. Αξιοποιήθηκαν κυρίως για

την ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους, του στρατού, της αστυνομίας και των τόπων εξορίας, ώστε να διασφαλιστεί πως οι ηττημένοι του Εμφυλίου δεν θα εξεγερθούν εκ νέου. Αξιοποιήθηκαν επίσης για τον έλεγχο των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, για παράδειγμα τα πανεπιστήμια, και, κυρίως, για τον έλεγχο των εργατικών συνδικάτων, τα οποία θεωρούνταν επιρρεπή στην προπαγάνδα της Αριστεράς.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για να διασφαλιστεί ο έλεγχος των συνδικαλιστικών οργανώσεων (των ομοσπονδιών, των εργατικών κέντρων και κυρίως της συνομοσπονδίας, της ΓΣΕΕ) κάθε άλλο παρά δημοκρατικές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν. Οι οργανώσεις που ξεδίπλωναν αξιοσημείωτη συνδικαλιστική δράση χαρακτηρίζονταν κομμουνιστικές και διαγράφονταν από τη ΓΣΕΕ ή με δικαστικές παρεμβάσεις καθαιρούνταν τα διοικητικά τους συμβούλια, ενώ τα ηγετικά τους στελέχη υφίσταντο διώξεις, απολύσεις ή εκτοπίσεις με βάση νομοθετήματα της εμφυλιακής περιόδου. Αντιθέτως, όσες οργανώσεις, παρατάξεις ή ομάδες συνδικαλιστών υποστήριζαν τις κυβερνητικές μεθοδεύσεις χρηματοδοτούνταν προνομιακά μέσω της Εργατικής Εστίας και ισχυροποιούσαν τη θέση τους, ενώ δεν έλειπαν και τα σωματεία σφραγίδες που στήνονταν εκεί όπου υπήρχε κίνδυνος να χαθεί η πλειοψηφία.

Με τον τρόπο αυτόν συγκροτήθηκαν ταχύτατα δύο πανίσχυρες ομάδες εργατοπατέρων, μία στην Αθήνα, με επικεφαλής τον Φώτη Μακρή, και μία στη Θεσσαλονίκη, με επικεφαλής τον Δημήτρη Θεοδώρου, οι οποίες έλεγχαν απολύτως τη ΓΣΕΕ και την αξιοποιούσαν για την ιδεολογική και κοινωνική καθυπόταξη της Αριστεράς και, ασφαλώς, για τη δική τους αναπαραγωγή. Στο έργο τους αυτό, εκτός από την εγχώρια κυβερνητική στήριξη (κυρίως από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή), είχαν επίσης την ενεργή υποστήριξη και καθοδήγηση της λεγόμενης Διεθνούς Συνομοσπονδίας των Ελεύθερων Εργατικών Συνδικάτων, η οποία με επικεφαλής τον Irving Brown προωθούσε συστηματικά την αμερικανική μέριμνα για τον περιορισμό της επίδρασης των κομμουνιστών στη Δυτική Ευρώπη.

Ο πρώτος ιστορικός που ασχολήθηκε συστηματικά με την περίοδο αυτή ήταν ο Γιώργος Κουκουλές, καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και αργότερα πρόεδρος του ΟΜΕΔ, του «Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας» ανάμεσα στους εκπροσώπους των εργαζομένων και τους εκπροσώπους των εργοδοτών. Η πρώτη του μελέτη εκδόθηκε το 1984, καλύπτει το διάστημα 1938-1984, φέρει τον τίτλο Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση και αποτελεί –σύμφωνα με τον ίδιο– «συμβολή στη διερεύνηση της ανυπαρξίας του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος». Το επιχείρημα αυτό προϋποθέτει ασφαλώς ένα δέον στο οποίο, σύμφωνα με τον Κουκουλέ, οι επίσημες συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν ανταποκρίνονταν. Απέκλιναν μάλιστα τόσο πολύ από τον ιδεότυπο

ώστε είναι ως εάν να μην υπήρξαν. Καθώς όμως υπήρξαν και έδρασαν, ανεξάρτητα εάν η δράση τους ικανοποιεί τις ιδεολογικές ή θεωρητικές μας προτιμήσεις, το αίτημα για ανασύνθεση και ανάλυση της πραγματικής δράσης των πραγματικών συνδικάτων (και όχι αυτών που θα θέλαμε) συνέχιζε να εκκρεμεί. Στο αίτημα αυτό ανταποκρίθηκαν, ανάμεσα σε άλλους, δύο πολιτικοί επιστήμονες: ο Νίκος Μαραντζίδης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και ο Σεραφείμ Σεφεριάδης του Παντείου Πανεπιστημίου.

Ο πρώτος επικεντρώθηκε στην προδικτατορική δράση του Εργατικού Κέντρου της Θεσσαλονίκης, αναδεικνύοντας την πολιτική και κοινωνική λειτουργία του συνδικαλιστικού μηχανισμού που έστησε εκεί ο πανίσχυρος «εργατοπατέρας» Δημήτρης Θεοδώρου. Στιγματισμός και περιθωριοποίηση της Αριστεράς, μα ταυτόχρονα μικροκέρδη για αρκετούς εργαζομένους είτε μέσω συλλογικών ρυθμίσεων είτε μέσω πελατειακών σχέσεων ατόμων και ομάδων με τους μηχανισμούς της εξουσίας. Ο δεύτερος, ξεκινώντας από τη διαπίστωση του Κουκουλέ, έστρεψε το ενδιαφέρον του στις εξωθεσμικές διεργασίες, φέρνοντας στην επιφάνεια τις μαχητικές κινητοποιήσεις των «115 ΣΕΟ», των σωματείων που αποχώρησαν από τη ΓΣΕΕ και δρούσαν με οριζόντιο συντονισμό.

1.3.2 | Ο συγκρουσιακός κύκλος

Με την ονομασία «115 ΣΕΟ» (Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις) έγιναν γνωστά όσα αντιπολιτευόμενα σωματεία ξέφυγαν από τον έλεγχο της ΓΣΕΕ και ανέπτυξαν δυναμική συνδικαλιστική δράση κατά τη δεκαετία του 1960. Τα σωματεία αυτά, ενώ στα τέλη του 1950 δεν ξεπερνούσαν τα 20, το 1962 είχαν εκτιναχθεί στα 82 και έναν χρόνο αργότερα, το καλοκαίρι του 1963, όταν η δράση τους δεν μπορούσε πλέον να αγνοηθεί, είχαν φτάσει στον αριθμό 115, με τον οποίο έμειναν στην ιστορία, παρότι συνέχιζαν να αυξάνονται αλματωδώς για να αγγίξουν τα 1.000 λίγο πριν από τον Απρίλιο του 1967, όταν επιβλήθηκε η Δικτατορία των συνταγματαρχών. Από τις πολλές και σημαντικές ηγετικές μορφές που ξεπήδησαν από τις τάξεις των ανεξάρτητων αυτών συνδικάτων αξίζει να κρατήσουμε τον Ορέστη Χατζηβασιλείου, ο οποίος αργότερα στη δεκαετία του 1980 διετέλεσε πρόεδρος της ΓΣΕΕ.

Η εμφάνιση και η δράση των 115 ΣΕΟ φαίνεται να συνδέονται στενά με τη συγκρότηση και την εκλογική άνοδο της Ένωσης Κέντρου. Όσο η ΕΔΑ κατείχε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, όσο δηλαδή η επάνοδος της ηττημένης Αριστεράς πρόβαλλε επικίνδυνα, η οποιαδήποτε συνδικαλιστική δράση στιγματιζόταν ως κομμουνιστική και απομονωνόταν αποτελεσματικά. Μόλις όμως οι κεντρώες δυνάμεις, με τα αναγνωρισμένα αντικομμουνιστικά τους

διαπιστευτήρια, ανασυγκροτήθηκαν και με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπανδρέου διεκδίκησαν την εξουσία με κεντρικό σύνθημα τον εκδημοκρατισμό της χώρας, τότε η έντονη συνδικαλιστική δράση απέκτησε νομιμοποίηση και απλώθηκε ταχέως. Εκτός άλλωστε από το αίτημα για πραγματικές αυξήσεις των μισθών, τις οποίες η οικονομική ανάπτυξη δικαιολογούσε απόλυτα, οι 115 ΣΕΟ ανήγαγαν και αυτές σε βασικό τους αίτημα τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, τον οποίο κατανοούσαν ως μέρος του ευρύτερου εκδημοκρατισμού της χώρας. Έτσι εξηγείται το γεγονός πως η εντυπωσιακή αύξησή τους άρχισε ταυτόχρονα με τον ανένδοτο αγώνα που κήρυξε ο Παπανδρέου μη αναγνωρίζοντας τις εκλογές του 1961, τις οποίες στιγμάτισε ως εκλογές «βίας και νοθείας».

Αν όμως η πολιτική ευκαιρία που άνοιξε η Ένωση Κέντρου πυροδότησε πράγματι την ανάπτυξη ενός μαχητικού συνδικαλισμού ανεξάρτητου από τη ΓΣΕΕ, οι κινητοποιήσεις που οργάνωσαν οι 115 ΣΕΟ συνέβαλαν με τη σειρά τους καθοριστικά στη δυναμική που θα φέρει, τρία χρόνια αργότερα, στα 1964, την Ένωση Κέντρου στην εξουσία.

Μια δυναμική που αποτυπώνεται εύγλωττα στην εξέλιξη του αριθμού των απεργιών: οι 103 απεργίες του 1961 γίνονται 183 το 1962, 212 το 1963 για να κορυφωθούν στον αριθμό 335 το 1964, να ξαναπέσουν στις 252 το 1965 και να ακολουθήσουν φθίνουσα πορεία στη συνέχεια ως την επιβολή της δικτατορίας. Οι απεργίες, παρότι αποτελούν την πιο συνηθισμένη μορφή συλλογικής δράσης, δεν είναι ούτε η μόνη ούτε πάντοτε η πιο αποτελεσματική. Από τον μεσοπόλεμο ήδη το ελληνικό εργατικό κίνημα ξεδίπλωσε ένα αξιόλογο φάσμα δράσεων που ξεκινούσαν από την παράσταση στις αρχές για την υποβολή των εκάστοτε αιτημάτων, τη δημόσια συγκέντρωση και την πορεία-διαδήλωση για την κοινωνική προβολή τους, τη στάση εργασίας και την απεργία ως άσκηση πίεσης και, όταν η αντιπαράθεση κλιμακωνόταν, την κατάληψη των χώρων εργασίας, η οποία συνήθως κατέληγε σε βίαιες συγκρούσεις με τις δυνάμεις ασφαλείας. Αν λοιπόν στις απεργίες προστεθούν και οι υπόλοιπες μορφές διαμαρτυρίας (και αν προσθέσουμε και τις κινητοποιήσεις που οργανώθηκαν από το φοιτητικό κίνημα της εποχής), αναδύεται μια έντονα συγκρουσιακή ελληνική δεκαετία του 1960 εντελώς διαφορετική από αυτήν που άφησε στη συλλογική μας μνήμη ο παλιός ελληνικός κινηματογράφος.

Γράφει ο Νίκος Σερντεδάκις, κοινωνιολόγος στο Πανεπιστήμιο Κρήτης: «Το 1959, παρά την ενίσχυση της Αριστεράς στο ελληνικό κοινοβούλιο και την αναγόρευσή της σε αξιωματική αντιπολίτευση, καταγράφονται μόλις 172 συμβάντα διαμαρτυρίας. Το 1960 θα εντοπιστούν 212 συμβάντα διαμαρτυρίας, ενώ το 1961, έτος εκλογών (29 Οκτωβρίου), τα συμβάντα διαμαρτυρίας βρίσκονται στο ίδιο περίπου επίπεδο (226). Η σχεδόν κατακόρυφη αύξηση των συμβάντων διαμαρτυρίας σημειώνεται το 1962 και το 1963. (…) για το 1962 θα εντοπιστούν

503 συμβάντα διαμαρτυρίας, ενώ το 1963 θα φτάσουν τα 540 και το 1964 θα υποχωρήσουν στα 408». Αναπτύχθηκε, συνεπώς, στη δεκαετία του 1960 ένας συγκρουσιακός κύκλος, ο οποίος, ξεκινώντας από συνδικαλιστικά, κυρίως οικονομικά αιτήματα, κλιμακώνεται μετά το 1961 και αποκτά ξεκάθαρες πολιτικές στοχεύσεις. Απαντά στην ανάγκη για εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας και συναρτάται με την υπόσχεση της Ένωσης Κέντρου για την επίτευξη αυτού του στόχου. Όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου εξωθείται από το παλάτι σε παραίτηση, τον Ιούλιο του 1965, ξεσπάνε οι πιο μαζικές και πιο μαχητικές διαδηλώσεις της περιόδου. Τότε παγιώθηκε και η κλασική πλέον πορεία στο κέντρο της Αθήνας: Εκκίνηση από τα Προπύλαια, κάθοδος της Πανεπιστημίου, κύκλος της Ομόνοιας, άνοδος της Σταδίου και συμβολική πολιορκία της Βουλής.

Έναν μήνα αργότερα, τον Αύγουστο του 1965, μπορεί κανείς να διακρίνει την αρχή του τέλους του συγκρουσιακού κύκλου, η οποία, άλλωστε, αποτυπώνεται και χωροθετικά με τον περιορισμό της πορείας μέσω της οδού Κοραή.

Η αποτυχία του κεντρώου εκδημοκρατισμού θα οδηγήσει στην αποστράτευση, όπως γλαφυρά περιγράφει αγωνιστής της εποχής: «Από τις λαοθάλασσες των Ιουλιανών περνάμε σε μικροσυγκεντρώσεις στα θέατρα. Από τις θριαμβευτικές προελάσεις στις αιματηρές και απομονωμένες συγκρούσεις. Από κατήγοροι [γινόμαστε] απολογούμενοι… από την αισιοδοξία σε ένα καταθλιπτικό ερώτημα: Θα γίνει δικτατορία; Πότε; Ποιος;» (παρατίθεται στο Σεφεριάδης, 2007). Ωστόσο, αξίζει να κρατήσουμε το γεγονός πως η εργατική αντιπολίτευση της μετεμφυλιακής περιόδου συνέβαλε καθοριστικά στην προσπάθεια να αναδειχθεί το αίτημα του εκδημοκρατισμού μέσα στην πιο σκοτεινή εποχή που πέρασε η ελληνική κοινωνία, αν και βεβαίως δεν κατάφερε να εμποδίσει την επιβολή της δικτατορίας – οι διαδηλώσεις δεν σταματούν τα τανκς. Συνέβαλε επίσης με τους αγώνες της στη συντήρηση ενός ελάχιστου επιπέδου εργατικής διαβίωσης, αλλά οι εμφυλιοπολεμικές λογικές και οι αντίστοιχες νομικές ρυθμίσεις (όπως το διαβόητο πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων) δεν επέτρεψαν να αξιοποιηθεί η ευνοϊκή οικονομική συγκυρία και να προωθηθεί το κοινωνικό κράτος – η ιστορική αυτή κατάκτηση του δυτικοευρωπαϊκού εργατικού κινήματος. Όταν μετά την πτώση της δικτατορίας δόθηκε επιτέλους και στη χώρα μας η πολιτική ευκαιρία, άρχισε να εκλείπει η οικονομική. Η παγκόσμια οικονομική κρίση είχε ήδη εκδηλωθεί και η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία άρχισε να κλονίζεται από τις ολοένα εντεινόμενες επιθέσεις του νεοφιλελευθερισμού.

Υπήρξε τελικώς κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα; Υπήρξε ποτέ συμμαχία κράτους και συνδικάτων όπως στην ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία; Στη Μεταπολίτευση, πλέον, οι πρώτες κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας (1974-1981) και περισσότερο οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ (1981-1989) προσπάθησαν να καλύψουν τη χαμένη για τη χώρα μας τριακονταετία της μεταπολεμικής περιόδου.

Εφαρμόζοντας κεϋνσιανές οικονομικές πολιτικές, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση, αλλά, υπό την πίεση των ανεξέλεγκτων οικονομικών δεικτών και των διεθνών πολιτικών και ιδεολογικών πιέσεων, στράφηκαν σύντομα (1985-1987 και κυρίως 1996-2000) σε προγράμματα «σταθεροποίησης» που εμπνέονταν από τον αγγλικό «τρίτο δρόμο» (Third Way), μια προσαρμογή της σοσιαλδημοκρατίας σε πιο συντηρητικές κατευθύνσεις.

Απόρροια, ωστόσο, της μεταπολιτευτικής πολιτικής ήταν η εντυπωσιακή διεύρυνση των μικροαστικών στρωμάτων και συνακόλουθα η ισχυροποίηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα, τα οποία με τη σειρά τους αναδείχθηκαν σε φορείς κοινωνικών αιτημάτων και ανέπτυξαν μία πολιτική συμμαχία με τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, ένα κόμμα που, στην πρώτη του περίοδο, έδρασε αντικειμενικά ως η εγχώρια εκδοχή της σοσιαλδημοκρατίας. Θεωρητικοποιώντας αυτή την εμπειρία, αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία κυρίως του 1990 και στην Ελλάδα (όπως μια δυο δεκαετίες νωρίτερα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες) η συζήτηση περί κοινωνικού κορπορατισμού. Στον φακό της ανάλυσης τέθηκαν αυτές ακριβώς οι διαδικασίες ώσμωσης συνδικάτων και κράτους μέσα από θεσμούς συμμετοχής και από διαύλους οικονομικής ενίσχυσης, καθώς επίσης οι διαδικασίες συνεργασίας κεφαλαίου και εργασίας υπό την υψηλή εποπτεία του κράτους. Οι ωσμώσεις και οι πρακτικές αυτές αναμφίβολα μείωσαν την επικινδυνότητα των συνδικάτων, αυξάνοντας την προβλεψιμότητα της δράσης τους, αλλά ταυτόχρονα συνεισέφεραν στην οικοδόμηση ενός ελάχιστου κοινωνικού κράτους. Ενός λειψού, ωστόσο, και ασταθούς κοινωνικού κράτους που δεν άντεξε στη διαρκή άνοδο και στην επέλαση του νεοφιλελευθερισμού.

1.3.3 | Η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η εντυπωσιακή, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, αποτελεσματικότητα της σοσιαλδημοκρατίας και η συναίνεση που απολάμβανε κλονίζονται αρχικά από τις αλλεπάλληλες πετρελαϊκές κρίσεις (του 1973 και του 1979), ενώ η κάμψη του εργατικού κινήματος (ιδιαιτέρως κατά τη δεκαετία του 1980) της αφαιρεί τα κοινωνικά στηρίγματα και η πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων (1989 με 1992) εξαφανίζει το αντίπαλο δέος.

Αξιοποιώντας τη ριζική αυτή αλλαγή των συνθηκών, οι δυνάμεις του κεφαλαίου και οι «ευαγγελιστές της αγοράς» θα προωθήσουν συστηματικά ως λύση το νεοφιλελεύθερο μοντέλο διακυβέρνησης, εκκινώντας από τη Βρετανία περί το 1979. Το κράτος αποσύρεται σταδιακά από την οικονομία και την κοινωνική πρόνοια και τα άτομα αφήνονται «ελεύθερα» να βρουν λύσεις στα προβλήματα της ζωής τους και να ρυθμίσουν τις μεταξύ τους παραγωγικές σχέσεις. Αυτό,

ωστόσο, δεν σημαίνει ότι το κράτος αυτοπεριορίζεται σε ρόλο νυχτοφύλακα κατά το κλασικό πρότυπο του 19ου αιώνα. Οι νεοφιλελεύθεροι προωθούν συστηματικά ένα μικρό, αλλά ισχυρό κράτος, το οποίο θα είναι σε θέση να συντάσσει και να επιβάλλει το σύνολο των νομικών και πολιτικών κανόνων, που από τη μια μεριά θα πριμοδοτούν τον ανταγωνισμό σε όλες τις σφαίρες της κοινωνίας και από την άλλη θα «οχυρώνουν» το κράτος απέναντι στις πιέσεις που ασκούν οι ποικίλες «ομάδες συμφερόντων», δηλαδή κυρίως τα συνδικάτα. Το κράτος, σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, είναι ισχυρό όταν μπορεί να επιβάλλει τους κανόνες λειτουργίας της ελεύθερης οικονομίας και αδύναμο όταν γίνεται έρμαιο των συνδικάτων.

Όσο ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται, τόσο η έννοια «κοινωνικά αγαθά» συρρικνώνεται. Αρχικά εγκαταλείφθηκαν όσα από αυτά σχετίζονταν άμεσα με τα δημόσια οικονομικά. Για να μειωθεί ο πληθωρισμός εγκαταλείφθηκε ο στόχος της πλήρους απασχόλησης και για να περιοριστεί το δημόσιο χρέος μειώθηκαν δραστικά οι δημόσιες επενδύσεις.

Ακολούθησαν περικοπές στην ασφάλεια και στη δημόσια υγεία, στις συντάξεις και, εντέλει, στη δημόσια εκπαίδευση. Όσα ως τότε θεωρούνταν κοινωνικά αγαθά επιχειρείται πλέον να νοηματοδοτηθούν διαφορετικά, ως ιδιωτικά αγαθά, και να εξαιρεθούν από τον κρατικό προϋπολογισμό.

Στην Ελλάδα, αμιγείς νεοφιλελεύθερες πολιτικές δοκιμάστηκαν αρχικά κατά την τριετία 1990-1993 από την κυβέρνηση Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, αλλά συνάντησαν ισχυρές κοινωνικές αντιδράσεις, στις οποίες πρωταγωνίστησαν τα σωματεία –κυρίως των άμεσα θιγομένων, όπως των αστικών συγκοινωνιών– και εγκαταλείφθηκαν από τις επόμενες κυβερνήσεις υπέρ των πολιτικών του «Τρίτου Δρόμου». Παράλληλα, ωστόσο, με αυτές τις εξελίξεις, ξεδιπλώνονταν νέες αναγνώσεις για τον ρόλο των συνδικαλιστικών οργανώσεων που αντλούσαν από την παλαιά παράδοση του φιλελευθερισμού και της εξέλιξής του, του λεγόμενου «πλουραλισμού». Ανάμεσα σε αυτές, ξεχωρίζει το εγχειρίδιο που εξέδωσε το 2001 ο καθηγητής του Παντείου Γιώργος Μαυρογορδάτος, όπου παρουσιάζονται και πριμοδοτούνται (θεωρητικά και ιστορικά) οι «Ομάδες Πίεσης» ως η κινητήρια δύναμη της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Στο βιβλίο αυτό, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των μισθωτών χάνουν την ιδιαίτερη σημασία τους (ως εκφραστές της αδιόρατης ταξικής πάλης) και γίνονται απλώς κάποιες «ομάδες πίεσης», ανάμεσα σε δεκάδες άλλες (θεσμικές ομάδες, όπως οι δικαστικοί, θρησκευτικές οργανώσεις, ενώσεις καταναλωτών, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κινήματα όπως το οικολογικό κ.λπ.), που διά του αέναου ανταγωνισμού τους επηρεάζουν την εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων. Η θεωρητική αυτή απομείωση του ιστορικού ρόλου των συνδικάτων ενισχύεται από το γεγονός πως πράγματι στο γύρισμα του 20ού αιώνα προς τον 21ο εισέρχονται σε τροχιά παρακμής εξαιτίας

της συρρίκνωσης του δευτερογενούς τομέα και της αυξανόμενης ανεργίας και επισφάλειας. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 βρίσκει τις ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις αποδυναμωμένες οργανωτικά, ιδεολογικά και θεωρητικά, έτσι που οι αντιστάσεις τους στην επιβληθείσα διά των μνημονίων νεοφιλελεύθερη στροφή υπήρξαν λιγοστές, σπασμωδικές και αναποτελεσματικές.

1.4

Ένα τελικό σχόλιο

Στην επισκόπηση που προηγήθηκε εύκολα μπορεί κάποιος να διακρίνει δύο σημαντικές απουσίες. Την απουσία της έμφυλης διάστασης και της επισφαλούς εργασίας. Ως προς την πρώτη, είναι αληθές ότι –σε ολόκληρο σχεδόν τον 20ό αιώνα– η συμμετοχή των γυναικών στον κόσμο της εργασίας και της συλλογικής δράσης δεν έγινε αντικείμενο συστηματικής έρευνας, ενώ ακόμη και σήμερα, παρότι στο μεταξύ έχουν εκπονηθεί κάποιες μελέτες, αυτές τείνουν να αγνοούνται στις σχετικές συζητήσεις και συνόψεις. Πράγματι, η άνθηση του φεμινιστικού κινήματος στην πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία άφησε το αποτύπωμά της και στις ιστορικές σπουδές. Ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η ιστορία της μισθωτής εργασίας και του εργατικού κινήματος αρχίζει να φωτίζεται και από την οπτική του κοινωνικού φύλου. Ανάμεσα στις πρώτες συστηματικές και αξιόπιστες ιστορικές έρευνες ξεχωρίζει η μελέτη της Έφης Αβδελά για τις γυναίκες που εργάστηκαν στον δημόσιο τομέα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα (εκδόθηκε το 1990), ενώ από τις μεταγενέστερες η διατριβή της Λήδας Παπαστεφανάκη για την κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, στο διάστημα 1870 έως 1940 (εκδόθηκε το 2007). Η Παπαστεφανάκη διαπιστώνει εκεί πως, ενώ οι εργάτριες στην κλωστοϋφαντουργία ήταν πολλαπλάσιες των εργατών, η σχέση τους με το επάγγελμα ήταν περισσότερο περιστασιακή, η εργασία που επιτελούσαν λιγότερο εξειδικευμένη και οι μισθοί τους πιο χαμηλοί από τους αντίστοιχους των ανδρών. Διαπιστώνει, επίσης, πως οι γυναίκες δεν απείχαν από τη συλλογική δράση, όπως ίσως υποθέταμε, και μάλιστα σε κάποιες κρίσιμες απεργίες του κλάδου μετείχαν εξόχως δυναμικά. Στα σωματεία όμως η παρουσία τους ήταν μικρή, ενώ στις διοικήσεις των σωματείων ελάχιστη, πράγμα που θα πρέπει να αποδοθεί τόσο σε θεσμικούς περιορισμούς όσο και στις κυρίαρχες τότε νοοτροπίες για τον ρόλο των γυναικών – αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες έχουν προβάδισμα στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας, αλλά όχι στη δημόσια της πολιτικής και της οικονομίας.

Ως προς τη δεύτερη απουσία, τον κόσμο της επισφαλούς εργασίας, οι ιστορικές σπουδές δεν έχουν επαρκώς ασχοληθεί με τους όρους εργασίας και τη σχέση που αναπτύσσουν με τα σωματεία όσοι συγκροτούν το λεγόμενο «πρεκαριάτο»: οι εργαζόμενοι με μπλοκάκι, οι «ενοικιαζόμενοι», εργαζόμενοι μερικής

απασχόλησης, ανασφάλιστοι μετανάστες και άλλες μορφές που κινούνται στις παρυφές της νομοθεσίας, η οποία έτσι και αλλιώς μεροληπτεί προκλητικά υπέρ των εργοδοτών. Πράγματι, από όσα συνεισφέρει η κοινωνιολογία της εργασίας, φαίνεται πως –κατά τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης και την τριετία της πανδημίας– διογκώθηκε και παγιώθηκε εκείνη η γκρίζα εργασιακή ζώνη όπου άνθιζαν (και ανθίζουν) η ασυδοσία του εργοδότη, η κατάχρηση του διευθυντικού δικαιώματος και οι πολλαπλές μορφές εκμετάλλευσης των εργαζομένων. Ωστόσο, η απρόσμενη κινητοποίηση των διανομέων της εταιρείας e-food το 2021 έδειξε πως ακόμη και εκεί είναι δυνατόν να ξεδιπλωθεί αποτελεσματική συλλογική δράση ενάντια στη βουλιμία των επιχειρήσεων για ολοένα και μεγαλύτερη απόσπαση υπεραξίας, όπως είναι επίσης δυνατόν να συγκροτηθούν βιώσιμες συνδικαλιστικές δομές που θα διασφαλίσουν τις ελάχιστες έστω προϋποθέσεις αξιοπρεπούς εργασίας. Αλλά αυτό είναι μια τόσο σύγχρονη ιστορία, που ανήκει λιγότερο στην ιστορία και περισσότερο στις άλλες κοινωνικές επιστήμες: την κοινωνιολογία, την πολιτική επιστήμη, της οικονομία και την κοινωνική ανθρωπολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αβδελά, Ε. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα*, 1908-1950. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

Αλεξάτος, Γ. (2019). *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 4η έκδοση. Κύμα.

Άμπεντροτ, Β. (1976). *Κοινωνική ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος*. Οδυσσέας.

Βούλγαρης, Γ. (2002). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*. Θεμέλιο.

Ζαμπαρλούκου, Σ. (1997). *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα 1936-90*. Σάκκουλας.

Hill, M. (1993). *The Welfare State in Britain: A Political History since 1945*. Elgar.

Ιωάννου, Χ. (1989). *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Καμπαγιάννης, Θ. (2007). *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1918-1926*. Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο.

Καρπόζηλος, Κ. (2009). Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (σσ. 63-103), τόμ. Δ1. Βιβλιόραμα.

Κατσανέβας, Θ. ([3]1994). *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*. Λιβάνης.

Κατσορίδας, Δ. (χ.χ.). *Το εργατικό ζήτημα. Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Κιούκιας, Δ. (1994). *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα. Ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*. Εξάντας.

Κορδάτος, Γ. (1972). *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 7η έκδοση. Μπουκουμάνης.

Κουζής, Γ. (2007). *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*. Gutenberg.

Κουκουλές, Γ. (1983). *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*. Οδυσσέας.

Κουκουλές, Γ. (1984). *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση, 1938-1984*. Οδυσσέας.

Κουκουλές, Γ. (1997). Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν. Στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα* (σσ. 25-84). Gutenberg.

Λιβιεράτος, Δ. (1976). *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*. Καρανάσης.

Λιβιεράτος, Δ. (1985). *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*. Κομμούνα.

Λιβιεράτος, Δ. (1987). *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*. Κομμούνα.

Λιβιεράτος, Δ. (1994). *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*. Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Μαραντζίδης, Ν. (1997). Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1941-1983. Στο Γ. Αναστασιάδης κ.ά. (επιμ.), *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του* (σσ. 163-300). Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης.

Μαυρογορδάτος, Γ. (2001). *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*. Πατάκης.

Μαυρογορδάτος, Γ. (1988). *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη, Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σύγχρονη Ελλάδα*. Οδυσσέας.

Offe, C. (1993). *Κοινωνία της εργασίας*; Νήσος.

Olson, M. (1991). *Η λογική της συλλογικής δράσης*. Παπαζήσης.

Παπαστεφανάκη, Λ. (2007). *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Powell, M. (ed.) (1999). *New Labour, New Welfare State?* The 'third way' in British social policy. Policy Press.

Σασσούν, Ν. (2001). *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού: Η δυτικοευρωπαϊκή αριστερά στον 20ό αιώνα*, 2 τόμοι. Καστανιώτης.

Σερντεδάκις, Ν. (2007). Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα στην περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα. Στο Ά. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60* (σσ. 241- 263). Καστανιώτης.

Σεφεριάδης, Σ. (1998). Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967). *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, 5-34.

Σεφεριάδης, Σ. (2007). Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος». Στο Ά. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60* (σσ. 57-77). Καστανιώτης.

Σκληρός, Γ. (1907). *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*. Αθήνα.

Φουντανόπουλος, Κ. (χ.χ.). Μισθωτή εργασία. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (σσ. 87-121), τόμ. Α1. Βιβλιόραμα.

Φουντανόπουλος, Κ. (χ.χ.). Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (σσ. 295-335), τόμ. Β1. Βιβλιόραμα.

2

Κοινωνικός διάλογος, ψηφιακός μετασχηματισμός και παραγωγική αναδιάρθρωση

Βάλια Αρανίτου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εισήγηση αυτή επιχειρείται η ανάδειξη του ρόλου που θα μπορούσε να έχει ο κοινωνικός διάλογος στη συζήτηση που φαίνεται να έχει ξεκινήσει και που συνδέει τον ψηφιακό μετασχηματισμό με την «απαραίτητη» παραγωγική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Τόσο ο ψηφιακός όσο και η παραγωγική αναδιάρθρωση δεν είναι διαδικασίες ουδέτερες που συντελούνται εν κενώ. Ανάλογα με το περιεχόμενο και την οπτική που θα επιχειρηθούν, επηρεάζουν τόσο την ποιότητα των εργασιακών σχέσεων όσο και την ίδια την κατεύθυνση, τις προτεραιότητες αλλά και τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, οι σχετικές επιλογές, που φυσικά πάντα προσδιορίζονται από την αντιπαράθεση και την ισορροπία που προκύπτει από τις συλλογικότητες των κοινωνικών φορέων και το θεσμικό πλαίσιο που τις διευθετεί, προσδιορίζουν τη δίκαιη, συμπεριληπτική και ισόρροπη κοινωνικά και γεωγραφικά αναπτυξιακή διαδικασία.

Το παρόν σύντομο κείμενο έχει την ακόλουθη διάρθρωση. Αρχικά θα παρουσιαστεί συνοπτικά η έννοια του κοινωνικού διαλόγου και η ιστορική εξέλιξή της στην Ελλάδα. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε συνοπτικά τι περιλαμβάνει και πώς περιγράφεται αυτό που αποκαλούμε ψηφιακός μετασχηματισμός. Ακολούθως, αφού αναλύσουμε τη διαφορά μεταξύ μεγέθυνσης και ανάπτυξης, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε όψεις της θρυλούμενης παραγωγικής ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας. Τέλος, θα εξετάσουμε περισσότερο αναλυτικά τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει ο κοινωνικός διάλογος σε αυτή την εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία.

2.1 Κοινωνικός διάλογος

Ο κοινωνικός διάλογος αποτελεί μια διαδικασία διαβούλευσης που διεξάγεται από τους θεσμικούς κοινωνικούς εταίρους. Περιλαμβάνει τις συζητήσεις, τις διαβουλεύσεις, τις διαπραγματεύσεις αλλά και τις κοινές δράσεις που αναλαμβάνονται από τις οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων που εκπροσωπούν τις δύο πλευρές (εργαζομένων και εργοδοτών). Αρχικά θα εξετάσουμε το ιστορικό πλαίσιο του κοινωνικού διάλογου και τον ρόλο του σε αυτό που αποκαλούμε ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο και στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στην ελληνική περίπτωση.

Οι οργανώσεις και οι θεσμοί κοινωνικής εκπροσώπησης αποτελούσαν, μεταπολεμικά στην Ευρώπη και μεταπολιτευτικά στην Ελλάδα, τους κυριότερους διαύλους για τη διατύπωση ανταγωνιστικών συμφερόντων αναφορικά με τον ρόλο του κράτους και τη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών. Μέχρι και το 1980 οι οργανώσεις επιδίωκαν, στη βάση πολιτικών αιτημάτων και διεκδικήσεων, ακόμα και με κινηματικές ή ακτιβιστικές δράσεις να επηρεάσουν το μείγμα των κρατικών πολιτικών.

Στην Ελλάδα, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ο όρος «κοινωνικός διάλογος» ταυτιζόταν με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις με στόχο την υπογραφή συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΕ). Βέβαια, σταδιακά και λόγω της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καταγράφεται μια ευρύτερη χρήση του όρου, ο οποίος περιλαμβάνει:

α Τον αυτόνομο κοινωνικό διάλογο, δηλαδή τις συλλογικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις πιο αντιπροσωπευτικές οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων.

β Τη θεσμοθετημένη διαβούλευση της κυβέρνησης με τους εκπροσώπους των κοινωνικών εταίρων, η οποία διεξάγεται μέσα από μόνιμες δομές διαλόγου σε εθνικό επίπεδο [βλ. Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (Ν. 2232/1994)].

γ Τη μη θεσμοθετημένη διαβούλευση, η οποία είτε διεξάγεται σε μη επίσημα fora, διαρκή (π.χ. Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας) ή προσωρινά (π.χ. Εθνική Συντονιστική Επιτροπή για το Ευρώ), είτε λαμβάνει τη μορφή περισσότερο ή

λιγότερο διαρθρωμένων (structured) τριμερών ή διμερών επαφών της κυβέρνησης με τους κοινωνικούς εταίρους.

2.1.1 | Ο θεσμοθετημένος κοινωνικός διάλογος σε εθνικό επίπεδο στην Ελλάδα

Σημαντικότερες εκφάνσεις αυτού του διαλόγου είναι η συμμετοχή των εκπροσώπων των κοινωνικών εταίρων στα κέντρα αποφάσεων (1.1α), οι συλλογικές διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας (ΕΓΣΣΕ) (1.1β) και η λειτουργία της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (1.1γ).

2.1.1.1 | **Η συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων σε Επιτροπές και Συμβούλια Δημόσιων Πολιτικών**

Στη δεκαετία του 1990 παρατηρείται μια σημαντική διεύρυνση της συμμετοχής των κοινωνικών εταίρων στα όργανα πολιτικής. Εκπρόσωποι της ΓΣΕΕ συμμετέχουν σε περίπου 140 Επιτροπές και Συμβούλια αρμοδιότητας διαφόρων Υπουργείων (με κυρίαρχη την παρουσία τους στις Επιτροπές του Υπουργείου Εργασίας, του Υπουργείου Υγείας-Πρόνοιας και του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας) σε τρία Περιφερειακά Συμβούλια, εννιά Επιτροπές της Νομαρχίας Αττικής και Πειραιά και σε όλες τις Επιτροπές Παρακολούθησης της πορείας του Γ΄ ΚΠΣ. Πιο χαρακτηριστικές από αυτές είναι το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ), το Εθνικό Συμβούλιο Καταναλωτών, το Εθνικό Συμβούλιο Εξαγωγών και ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), όπου, μάλιστα, η διοίκηση είναι τριμερής και ισομερής και οι δύο κοινωνικοί εταίροι ορίζουν δικό τους εκπρόσωπο ως Αντιπρόεδρο. Μετέχουν επίσης στο Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας και στην Επιτροπή Ανταγωνισμού, στην Επιτροπή Κεφαλαιαγοράς, σε Επιτροπές Παρακολούθησης του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης για την Ελλάδα, στα Διοικητικά Συμβούλια του Οργανισμού Εργατικής Εστίας, του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας κ.λπ.

2.1.1.2 | Η παραδοσιακή μορφή κοινωνικού διαλόγου: Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις για την υπογραφή των ΕΓΣΣΕ

Η διαδικασία που ακολουθείται σήμερα για τη διαπραγμάτευση και την υπογραφή των ΕΓΣΣΕ είναι η κατεξοχήν έκφραση ενός παγιωμένου κλίματος κοινωνικής ειρήνης. Αντανακλά τη βούληση των μερών (ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΕΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ) για δέσμευση και εξεύρεση κοινών λύσεων όχι μόνο για τα δικαιώματα των εργαζομένων, αλλά και για ευρύτερα ζητήματα απασχόλησης, κατάρτισης, ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας, χωρίς κρατική παρέμβαση ή προσφυγή σε μεσολάβηση τρίτων προσώπων ή μηχανισμών. Η ωρίμανση στις σχέσεις των μερών επιβεβαιώνεται και από τη χρονική διάρκεια των ΕΓΣΣΕ, που είναι κατά κανόνα διετής.

2.1.1.3 | Ο κοινωνικός διάλογος μέσα από την ΟΚΕ

Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ) ιδρύθηκε με τον Ν. 2232/1994 ως κεντρικό βήμα κοινωνικού διαλόγου με τους αντιπροσωπευτικότερους κοινωνικούς φορείς της χώρας για τα θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Η σύνθεση της ΟΚΕ βασίστηκε στην αντίστοιχη σύνθεση της ΟΚΕ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και γι' αυτό αποτελείται από τρεις ομάδες: (α) η πρώτη εκφράζει τους επιχειρηματίες-εργοδότες, (β) η δεύτερη τους εργαζομένους στον ιδιωτικό τομέα και στη δημόσια διοίκηση και (γ) η τρίτη τις λοιπές παραγωγικές τάξεις (αγρότες, ελεύθερους επαγγελματίες, τοπική αυτοδιοίκηση, επιμελητήρια, διάφορες ομοσπονδίες κ.ά.). Ο νόμος ορίζει ονομαστικά τις οργανώσεις που συμμετέχουν στην ΟΚΕ, οι οποίες είναι τριτοβάθμιες και αντιπροσωπευτικές του χώρου που εκφράζουν. Η ΟΚΕ έχει κυρίως γνωμοδοτική-συμβουλευτική αρμοδιότητα επί σχεδίων νόμων για θέματα εργασιακά, κοινωνικοασφαλιστικά, επενδύσεις, φορολογικά, οικονομικής ανάπτυξης κ.λπ. Μάλιστα, στην πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, η ΟΚΕ αναδείχθηκε σε συνταγματικό θεσμό (άρθρο 82 παρ. 3 Σ1975/1986/2001).

2.1.2 | Ο μη θεσμοθετημένος κοινωνικός διάλογος σε εθνικό επίπεδο στην Ελλάδα

Εκτός από τις παραπάνω μόνιμες δομές κοινωνικού διαλόγου, που είτε είναι θεσμοθετημένες (ΟΚΕ) είτε τελούν υπό θεσμοθέτηση (Εθνική Επιτροπή Απασχόλησης, Εθνική Επιτροπή Κοινωνικής Προστασίας), λειτουργούν ήδη και μόνιμες μη θεσμοθετημένες δομές, όπως το Εθνικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας (ΕΣΑ).

Η πρώτη απόπειρα διεξαγωγής γενικευμένου τριμερούς διαλόγου με τους κοινωνικούς εταίρους με στόχο τη συναίνεση για μεταρρυθμίσεις ενόψει της ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ καταγράφεται το όχι πολύ μακρινό 1997. Έπειτα από συζητήσεις έξι μηνών, υπεγράφη το σύμφωνο γνωστό ως «Σύμφωνο Εμπιστοσύνης κυβέρνησης και κοινωνικών εταίρων στην πορεία προς το 2000». Άλλες αξιοσημείωτες εμπειρίες μη θεσμοθετημένου διευρυμένου διαλόγου σε εθνικό επίπεδο καταγράφονται κατά τον σχεδιασμό της μεταρρύθμισης του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος αλλά και του πλαισίου της φορολογικής μεταρρύθμισης.

Από τη δεκαετία του 1990, με τη σταδιακή θεσμοθέτηση του κοινωνικού διαλόγου, καταγράφεται μια τεχνοκρατικοποίηση των οργανώσεων, κάτι το οποίο φαίνεται και από τη δημιουργία των Ινστιτούτων των Κοινωνικών Εταίρων. Αυτή η μεταβολή επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό και διεκδικητικό πλαίσιο και σταδιακά εντάσσει τις οργανώσεις αυτές στο νέο μοντέλο κοινωνικής εκπροσώπησης. Ωστόσο, παρά τη μεταβολή αυτή, ακόμα και αν είναι τεχνοκρατικό ιδίωμα, είχαν ένα περιθώριο να εκφράζουν μέσω των τεχνοκρατικών αποτυπώσεων, έστω και περιορισμένα, πραγματικές πολιτικές διεκδικήσεις.

Η συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων (ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΕΕ, ΣΕΤΕ) στη διαμόρφωση των αναπτυξιακών και κοινωνικών πολιτικών από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ακολουθώντας το παράδειγμα και τις κατευθύνσεις της ΕΕ, συστηματοποιήθηκε και φάνηκε να συμβάλλει τουλάχιστον στην καταγραφή και στην ανάδειξη θέσεων (και σχετικών προτάσεων) που αφορούσαν τόσο τον κόσμο της εργασίας όσο και τις διάφορες πτυχές της επιχειρηματικότητας (μικρές ή μεγάλες επιχειρήσεις, κλαδικές πολιτικές κ.λπ.).

Το τελευταίο είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της επιστημονικής τεκμηρίωσης των θεσμών της κοινωνικής εκπροσώπησης, τη θεσμική ενίσχυση των κοινωνικών εταίρων. Μπορεί βέβαια να επρόκειτο εντέλει για μια διαδικαστική/τυπική νομιμοποίηση προειλημμένων στρατηγικών επιλογών. Ωστόσο, η συμμετοχή αυτή προϋπέθετε την ανάπτυξη θέσεων μέσω μιας σχετικά οργανωμένης επιστημονικής τεκμηρίωση των φορέων που συμμετείχαν στη διαδικασία. Στη βάση αυτή αναπτύχθηκαν περαιτέρω τα Ερευνητικά Ινστιτούτα των Κοινωνικών Εταίρων –στα οποία μάλιστα πολλοί νέοι επιστήμονες βρήκαν δουλειά–, τα οποία επιπλέον έφερναν στο προσκήνιο ζητήματα και αιτήματα του κοινωνικού πεδίου αναφοράς τους. Αυτή η διαδικασία ήταν επίσης σημαντική γιατί, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, έμμεσα αλλά και άμεσα, αυτοί οι κοινωνικοί θεσμοί λογοδοτούσαν στα μέλη τους.

Έτσι, η υπογραφή της ΕΓΣΣΕ, για παράδειγμα, ήταν και αποτέλεσμα ερευνητικής δουλειάς όλων των Ινστιτούτων, η κατανομή των προγραμμάτων ΕΣΠΑ κατά τον ίδιο τρόπο τεκμηριωνόταν από το επιστημονικό προσωπικό των Ινστιτούτων αλλά ακόμα και η Ετήσια Έκθεση Ανταγωνιστικότητας της

Ελληνικής Οικονομίας πέρναγε από τη βάσανο του επιστημονικού διαλόγου ανάμεσα στους φορείς.

Ωστόσο, όλη αυτή η διαδικασία αρχίζει να παραμερίζεται την εποχή των μνημονίων και να εγκαταλείπεται εντυπωσιακά κατά την περίοδο της πανδημίας. Με την πανδημία φαίνεται ότι η κοινωνία και η κοινωνική δυναμική απλώς πειθαρχούν στις αποφάσεις τεχνοκρατικών ομάδων που παρουσιάζονται ως υπέρτερες επιστημονικά απέναντι σε οποιαδήποτε άλλη κοινωνική συμβολή και διεκδίκηση. Το επιτελικό κράτος, στηριγμένο στη νομιμοποίηση τεχνοκρατών, χωρίς λογοδοσία, οργανώνεται με έναν πρωτόγνωρο συγκεντρωτισμό και αποφασίζει ερήμην της κοινωνίας. Πώς έγινε αυτό και ποιο ήταν το αποτέλεσμα; Ας αναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα:

1 Τη διαχείριση της πανδημίας
2 Την Έκθεση Πισσαρίδη, που αποτελεί το πλέον κλασικό παράδειγμα
3 Τις τεκτονικές αλλαγές που καταγράφονται στη λειτουργία του ΟΑΕΔ
4 Την ανάθεση σε ιδιωτική εταιρεία από τη Γενική Γραμματεία Βιομηχανίας του έργου «Εκπόνηση ετήσιων εκθέσεων ανταγωνιστικότητας των ΜΜΕ για τα έτη 2013-2022».

1 Διαχείριση της πανδημίας

Τα μέτρα τα οποία λαμβάνονται στηρίζονται στις αποφάσεις των ειδικών. Με τον Ν. 4675/2020 (στο άρθρο) 10 συγκροτείται η Επιτροπή Εμπειρογνωμόνων Δημόσιας Υγείας (ΕΕΔΥ), η οποία «υποστηρίζει τον Υπουργό Υγείας και τον Γενικό Γραμματέα Δημόσιας Υγείας (ΓΓΔΥ) στην άσκηση του έργου τους και σε μονομερείς αποφάσεις του Υπουργείου Οικονομικών και Ανάπτυξης. Σε αυτές τις αποφάσεις βεβαίως απουσιάζει η όποια επιστημονική συμβολή των θεσμών κοινωνικής εκπροσώπησης, ενώ αγνοείται ακόμα και η γνώμη των ηγεσιών τους. Αναφορικά με την ελληνική οικονομία, η αντιμετώπιση της πανδημίας, μέσω των lockdowns, οδήγησε σε αναστολή λειτουργίας ενός σημαντικού αριθμού επιχειρήσεων, οδηγώντας σε έναν μεγάλο αριθμό αναστολής των συμβάσεων εργασίας,[1] θεσμοθετώντας την επιστρεπτέα προκαταβολή, την αποζημίωση ειδικού σκοπού κ.ά.

Επί της ουσίας, η κυβέρνηση υιοθετούσε και υλοποιούσε μέτρα μονομερώς, με τον κοινωνικό διάλογο να περιορίζεται σε ελάχιστες επαφές του

1 Είναι χαρακτηριστικό πως τον Μάρτιο του 2021 το πλήθος των επιχειρήσεων σε αναστολή εργασίας ανήλθε σε 210.217 επιχειρήσεις, δηλαδή ποσοστό που αντιστοιχεί στο 14,8% του συνόλου των επιχειρήσεων της ελληνικής οικονομίας [ΕΛΣΤΑΤ (2021). «Εξέλιξη Κύκλου Εργασιών Επιχειρήσεων σε Αναστολή Λειτουργίας λόγω της Πανδημίας της Νόσου του Κορωνοϊού (COVID-19)», Πειραιάς, 18 Μαΐου].

Υπουργείου Εργασίας με μεμονωμένους κοινωνικούς εταίρους. Θα μπορούσαμε να πούμε πως δεν υπήρξε κάποια ανατροφοδότηση μεταξύ της Κυβέρνησης και των κοινωνικών εταίρων σε σχέση με τα μέτρα που αφορούν την εργασία. Αλλά και ο προσδιορισμός των κατηγοριών των πληττόμενων επιχειρήσεων, τουλάχιστον στην αρχική φάση, έγινε βάσει υποθέσεων και όχι συγκεκριμένων αριθμοδεικτών, αλλά κυρίως της εκτίμησης των οικονομικών αποτελεσμάτων.

2 Η Έκθεση Πισσαρίδη που οδήγησε στο περιβόητο ΕΛΛΑΔΑ 2.0 – «Ελληνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας»

Το σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία, γνωστό ως «Έκθεση Πισσαρίδη», είναι αποτέλεσμα μια ομάδας ειδικών που ορίστηκαν από την Κυβέρνηση χωρίς ουσιαστικό επιστημονικό input από την πλευρά των θεσμών κοινωνικής εκπροσώπησης. Ουσιαστικά συγκροτεί τη βάση της πρότασης για το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας που κατέθεσε η Ελληνική Κυβέρνηση στην ΕΕ. Παρά την, για πολλούς, «τολμηρή» ματιά, φαίνεται να ξεχνιέται ότι η Έκθεση αναπαράγει εν πολλοίς το γνωστό Πέρα από τη λιτότητα (από τους ίδιους ακριβώς συγγραφείς· Βαγιανός κ.ά., 2017), αλλά και την πολυδιαφημισμένη έκθεση της McKinsey Greece 10 Years Ahead.

Αρχικά η Έκθεση Πισσαρίδη επιχείρησε πλήρως να παρακάμψει την όποια πιθανή συμβολή των θεσμών κοινωνικής εκπροσώπησης (ενδεικτικά αναφέρει ότι οι ΜμΕ αποτελούν γκρίζα ζώνη), κάτι που εντέλει έπειτα από διαμαρτυρίες περιορίστηκε σε σύντομα σημειώματα (ΕΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ, ΓΣΕΕ), τα οποία απεστάλησαν στο γραφείο του Πρωθυπουργού. Πλεονάζει η παρατήρηση ότι τα τρία αυτά σημειώματα, παρότι θέτουν επί τον τύπον των ήλων, αγνοήθηκαν.

3 ΟΑΕΔ/ΔΥΠΑ

Τρίτο σχετικό παράδειγμα αποτελεί μια πρόσφατη εξέλιξη που αφορά τον ΟΑΕΔ. Ο νέος νόμος για τον ΟΑΕΔ, που αλλάζει συγχρόνως την ονομασία του σε ΔΥΠΑ, υλοποιεί μια λογική συρρίκνωσης και περιθωριοποίησης του ρόλου των εθνικών θεσμικών κοινωνικών εταίρων και γενικότερα εξάρθρωσης των υφιστάμενων –και ήδη ελλειπτικών– μορφών εταιρικής διακυβέρνησης (ειδικότερα στα θέματα των πολιτικών ενίσχυσης της απασχόλησης και συντονισμού των δράσεων επαγγελματικής κατάρτισης ενηλίκων), υπέρ μια «κρατικο-κυβερνητικής προσέγγισης» που συγκεντρώνει όλες τις εξουσίες (λήψη αποφάσεων, διαχείριση πόρων κ.ο.κ.) σε (κλειστά και ελάχιστης κοινωνικής νομιμοποίησης) κυβερνητικά όργανα. Η υιοθέτηση ενός τέτοιου υπερ-συγκεντρωτικού μοντέλου στην αρχή μιας κρίσιμης περιόδου, κατά την οποία η χώρα χρειάζεται να υλοποιήσει σημαντικότατες δράσεις και να κινη-

τοποιήσει, άμεσα και με αποδοτικό τρόπο, τεράστιο όγκο χρηματικών πόρων (από Ταμείο Ανάκαμψης και νέο ΕΣΠΑ), εγκυμονεί σοβαρό κίνδυνο μονομερούς στόχευσης και πλημμελούς διαχείρισης των έργων.

Χαρακτηριστικά, η συμμετοχή των εκπροσώπων των κοινωνικών εταίρων μειώνεται από το 53% στο 36% και αντιθέτως της κυβέρνησης αυξάνεται από το 35% στο 45%, με ό,τι συνεπάγεται αυτό για τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Έτσι, ένα κυβερνητικό συμβούλιο (αποτελούμενο από εκπροσώπους συναρμόδιων υπουργείων και υπηρεσιών) εισηγείται σε μια κυβερνητική επιτροπή (αποτελούμενη και πάλι από κυβερνητικούς παράγοντες και με Πρόεδρο τον Διοικητή της ΔΥΠΑ) για την τελική απόφαση περί της εθνικής στρατηγικής δεξιοτήτων (ως η στρατηγική ανάπτυξης δεξιοτήτων της χώρας να είναι επιμέρους αντικείμενο των πολιτικών απασχόλησης), χωρίς καμιά συμμετοχή οποιουδήποτε κοινωνικού φορέα.

4 **Τέλος, το πιο πρόσφατο παράδειγμα είναι η ανάθεση της Εκπόνησης ετήσιων εκθέσεων ανταγωνιστικότητας των ΜμΕ για τα έτη 2013-2022 σε ιδιωτική εταιρεία από τη Γενική Γραμματεία Βιομηχανίας**

Μέχρι την περίοδο των μνημονίων, τα Ινστιτούτα των ΚΕ συμμετείχαν στην εκπόνηση των Ετήσιων Εκθέσεων Ανταγωνιστικότητας. Η επανέναρξη αυτής της περιοδικής έκδοσης ανατέθηκε πλέον σε μια ιδιωτική εταιρεία χωρίς τα κριτήρια που κατά το παρελθόν προέκυπταν από τη σύνθεση των διαδικασιών του κοινωνικού διαλόγου.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι ο επιστημονικός λόγος των θεσμών κοινωνικής εκπροσώπησης, από την πλήρη απουσία τη δεκαετία του 1990, οδηγήθηκε σε μια σημαντική αναγνώριση (ίδρυση Ινστιτούτων, επιμόρφωση κ.λπ.), αλλά και στην εργαλειοποίηση από τα προτάγματα των στρατηγικών επιλογών του εκσυγχρονισμού και της επανίδρυσης του κράτους. Φαίνεται ότι σήμερα περιθωριοποιείται, αν δεν εξαφανίζεται και αν δεν χάνεται στους διαδρόμους του, απειλητικού για τη Δημοκρατία, επιτελικού κράτους.

Ψηφιακός μετασχηματισμός

2.2

Ο «ψηφιακός μετασχηματισμός» είναι μια σημαντική τεχνολογική διαδικασία που διεισδύει σε πολλούς οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς τομείς. Κατά συνέπεια, επηρεάζει όλους όχι μόνο ως εργαζομένους ή καταναλωτές αλλά και ως πολίτες. Πλέον εργαζόμαστε με διαφορετικό τρόπο, καταναλώνουμε με διαφορετικό τρόπο αλλά και η όλη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία είναι διαφορετική. Μια διαδικασία που επιτρέπει σε διαφορετικούς ενδιαφερομένους να εισάγουν διάφορες μορφές καινοτομίας στην αντίστοιχη εταιρεία, επιχείρηση, κυβέρνηση, ακαδημαϊκό ίδρυμα ή άλλες δημόσιες υπηρεσίες. Οι αποχρώσεις του ψηφιακού μετασχηματισμού είναι ευρύτατες και δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Ωστόσο, αν εξετάσουμε ξεχωριστά τους δύο όρους της νέας αυτής νοητικής και ουσιαστικής οντότητας, θα εντοπίσουμε δύο γνωστές έννοιες.

Ο όρος «μετασχηματισμός» περιγράφει μια γενική διαδικασία που ξεκινά με κάποια αρχική κατάσταση που κινείται προς μια αλλαγμένη και (μάλλον) βελτιωμένη κατάσταση. Ίσως σε αυτή την περίπτωση η λέξη μετασχηματισμός δεν είναι η καλύτερη επιλογή λέξης, επειδή ο υποκείμενος μετασχηματισμός μπορεί να μην έχει ποτέ σταθερό τέλος, αλλά μάλλον να υποστεί μια συνεχή σειρά εξελικτικών βελτιστοποιήσεων που σχετίζονται με νέες μορφές επιχειρήσεων, παραγωγής, logistics, ιατρικής ή άλλες αλλαγές εντός του στοχευμένου τομέα. Ο όρος «ψηφιακός» υποδηλώνει ότι πολλές αλλαγές στην κοινωνία, στις επιχειρήσεις και στη βιομηχανία θα οδηγηθούν από τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών (ΤΠΕ) που επιτρέπουν την επεξεργασία δεδομένων σε πραγματικό χρόνο και ακόμη και τη χρήση για την έξυπνη απόκτηση πληροφοριών για να παράσχουν στους ενδιαφερομένους βελτιωμένη γνώση σχετικά με τις διαδικασίες και τα προϊόντα τους. Η μεταγενέστερη ψηφιοποίηση θα επέτρεπε επίσης τη βελτιστοποίηση, τις δραστηριότητες αυτοματισμού και τις τεχνικές παραγωγής διαφόρων μορφών.

Σε ευρωπαϊκό πλαίσιο αξίζει να αναφέρουμε ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις 9 Μαρτίου 2021 έθεσε στόχο τον ψηφιακό μετασχηματισμό ολόκληρης της Ευρώπης μέχρι το έτος 2030, με τρόπο που να μην ξεχωρίσει κανέναν και καμία επιχείρηση ή πολίτη. Κανείς να μη μείνει στο περιθώριο και τελικά να μη γίνουν διακρίσεις, να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αλλά και να

προσφέρει στους πολίτες ευκαιρίες προωθώντας πάντα, με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα, την ευημερία και τη βιωσιμότητα. Στόχος είναι να ενισχύσει τόσο το ανθρώπινο δυναμικό όσο και τις επιχειρήσεις για ένα πιο βιώσιμο και πάντα πιο ανθρωποκεντρικό μέλλον. Τα τέσσερα βασικά σημεία, τα οποία είναι άμεσα συνυφασμένα μεταξύ τους, με βάση τα οποία διαρρυθμίζεται το όραμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι:

1 Η ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων/εργασία
2 Ο εκσυγχρονισμός των υποδομών
3 Ο ψηφιακός μετασχηματισμός των επιχειρήσεων
4 Ο ψηφιακός μετασχηματισμός των δημόσιων υπηρεσιών

1 Εργασία και ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων

Η συζήτηση για τις τρέχουσες και τις πιθανές επιπτώσεις των ψηφιακών τεχνολογιών στη φύση της εργασίας περιορίζεται κυρίως εντός της πανεπιστημιακής και ερευνητικής κοινότητας. Η τεχνητή νοημοσύνη, η ρομποτική, η ανάλυση δεδομένων, οι ψηφιακές πλατφόρμες και ο αυτοματισμός, μεταξύ άλλων τεχνολογιών, προκαλούν έναν γρήγορο και βαθύ μετασχηματισμό της εργασίας. Μάλιστα, εξετάζονται και οι αλλαγές που είναι πιθανό να επιφέρουν αυτές οι τεχνολογίες στην εργασία ως ανθρώπινη σχέση. Παρά τις πολύ πραγματικές απειλές της ανεργίας, της εργασιακής ανασφάλειας, της επισφάλειας και της επιτήρησης, η τεχνολογία μπορεί επίσης να ενθαρρύνει την εμφάνιση μιας εργασιακής κουλτούρας που μετατοπίζει τις κλίμακες προς ένα σχεσιακό πεδίο και όχι προς ένα πεδίο συναλλαγής. Για τον σκοπό αυτόν, υποστηρίζουμε ότι η εργασία πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια κοινωνική σχέση με τέσσερις διαστάσεις: ανταλλακτική αξία, εγγενής εξωοικονομικός σκοπός, επικοινωνία για αμοιβαίες υπηρεσίες και αντιστοιχία με πρωταρχικές ανθρώπινες ανάγκες σύμφωνα με αξίες χρήσης. Η κατανόηση του ψηφιακού μετασχηματισμού της εργασίας από αυτή την άποψη απαιτεί την κατανόηση της διαφοροποίησης και της ολοκλήρωσης αυτών των τεσσάρων διαστάσεων.

Σχετικά με την ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή φιλοδοξεί ότι μέχρι το 2030 το 80% της ενήλικης κοινότητας θα διαθέτει τουλάχιστον τις βασικές γνώσεις-ψηφιακές δεξιότητες (digital skills) για να μπορεί να διαχειριστεί την ψηφιακή μετάβαση σε όλα τα επίπεδα, αλλά και να βοηθήσει στην επίτευξη του μετασχηματισμού. Ο τεχνολογικός αλφαβητισμός δεν έχει στόχο μόνο να καλλιεργήσει τις ψηφιακές δεξιότητες, αλλά και να αναδείξει τους κινδύνους που εγκυμονεί ο κυβερνοχώρος του διαδικτύου, καθώς και πώς να μη χάνεται κανείς μέσα στις άπειρες πληροφορίες και παροχές-υπηρεσίες που προσφέρει το Internet. Για να επιτευχθεί

αυτό, φυσικά απαιτείται και άμεση παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω νομοθετικών έργων και νέων για τη διασφάλιση και την προστασία τόσο των επιχειρήσεων, αλλά και ολόκληρης της Κοινότητας.

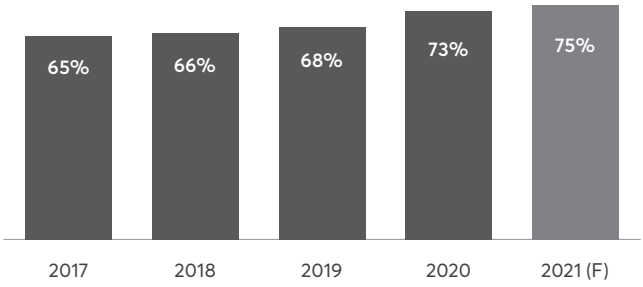
2 Ο εκσυγχρονισμός των υποδομών

Σχετικά με την παράμετρο των υποδομών αλλά και τις δυνατότητες συνδεσιμότητας στο διαδίκτυο, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει θέσει στόχο να αποκτήσει ηγετική θέση στο παιχνίδι των ψηφιακών εργαλείων με καινοτομίες που θα την κάνουν μία από τις πλέον ανταγωνιστικές δυνάμεις παγκοσμίως. Με συγκεκριμένα επενδυτικά προγράμματα και συντονισμένες πολιτικές, στοχεύει κάθε νοικοκυριό άλλα και κάθε φορέας και επιχείρηση να διαθέτει πολύ γρήγορες ταχύτητες δικτύου στο σπίτι, δηλαδή συνδεσιμότητα gigabit μέσω οπτικών ινών. Ταχύτερη πρόσβαση, γρηγορότερες πληρωμές, διαδικτυακές αγορές χωρίς αναμονή είναι μερικά από τα προτερήματα που θα φέρει αυτή η δυνατότητα. Παράλληλα, ακόμη ένα όραμα που έχει τεθεί προς επίτευξη είναι όλες οι πυκνά κατοικημένες περιοχές και τα αστικά κέντρα να έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης στο δίκτυο 5G χωρίς εμπόδια. Επίσης, στόχος είναι η ανάπτυξη 10.000 κόμβων υψηλής ανάλυσης ή αλλιώς Cloud Data Centers, τα οποία θα προσφέρουν πλήθος υπηρεσιών (συγκέντρωση) για τη διαχείριση μεγάλων όγκων δεδομένων.

3 Ο ψηφιακός μετασχηματισμός των επιχειρήσεων

Η πανδημία έφερε τρομερούς κλυδωνισμούς στον κλάδο του εμπορίου και στον χώρο των επιχειρήσεων και κατέστησε για την πλειονότητα των επιχειρήσεων ουσιαστικής σημασίας την ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών. Μέχρι το 2030 το δίκτυο 5G, το οποίο είναι το εργαλείο για την αξιοποίηση της τεχνολογίας, η χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης, οι Υπηρεσίες Internet of Things (IoT), η ρομποτική, η εικονική πραγματικότητα θα είναι βάση για νέα προϊόντα, υπηρεσίες, εφαρμογές και φυσικά επιχειρηματικά μοντέλα. Φυσικά, για την ομαλή αυτή εξέλιξη, η οποία δεν έχει καμία σχέση με όσα γνωρίζαμε μέχρι στιγμής, θα πρέπει να δημιουργηθεί μια νέα ψηφιακή ενιαία αγορά κατάλληλη και συμπεριληπτική για όλους χωρίς αποκλεισμούς.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1 | Ποσοστά διαδικτυακών αγορών στην ΕΕ-27 (προϊόντα & υπηρεσίες)

Πηγή: Eurostat, National E-commerce Associations, Statista

Ο στόχος αυτός συνδέεται άρρηκτα και με τα προαναφερθέντα. Είναι κοινά αποδεκτό ότι όσα βήματα και να κάνει μια επιχείρηση προς την ψηφιοποίηση, ακόμα κι αν διαθέτει τα κατάλληλα μέσα και το κεφάλαιο, αν δεν έχει τη σωστή υποδομή για να λειτουργεί σωστά και, φυσικά, αν δεν έχει το κατάλληλα εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό για να μπορεί να τα διαχειρίζεται, ο στόχος δεν θα είναι δυνατόν να υλοποιηθεί.

Από τα παραπάνω λοιπόν συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός των επιχειρήσεων, και το κατά πόσο είναι εφικτό να επιτευχθεί, θα εξαρτηθεί από πολλούς παράγοντες που επηρεάζουν το επιχειρηματικό οικοσύστημα. Ο τεχνολογικός μετασχηματισμός θα εξαρτηθεί από το πόσο γρήγορα και κατά πόσο είναι ικανές οι επιχειρήσεις να τον υιοθετήσουν. Πέρα από τις μεγάλες εταιρείες και τις επιχειρήσεις, ο κλάδος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων αποτελεί και αυτός με τη σειρά του μεγάλη πρόκληση για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου. Η ενιαία αγορά θα πρέπει να δημιουργήσει το έδαφος και τις κατάλληλες συνθήκες που θα θέσουν τη βάση για τον μετασχηματισμό των ΜμΕ. Απαιτείται έντονη στήριξη από το κράτος και τις δημόσιες πολιτικές, αλλά και ουσιαστική βοήθεια προκειμένου να μη μείνει καμία επιχείρηση στο περιθώριο της στασιμότητας. Ο μετασχηματισμός μπορεί να δημιουργεί νέες ευκαιρίες και νέες προοπτικές, όμως εγκυμονεί και κινδύνους, καθώς δεν είναι μια ουδέτερη διαδικασία.

Ο στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα υλοποιηθεί αν μέχρι το 2030 το 75% των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων έχει καταφέρει να υιοθετήσει και να θέσει σε λειτουργία διάφορες εξελιγμένες τεχνολογικές υπηρεσίες και εργαλεία, όπως τα Clouds, τα Big Data και η χρήση Τεχνητής Νοημοσύνης (Artificial Intelligent). Ακόμη μια φιλοδοξία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με χρονικό όριο

έως το 2030, σχετίζεται με τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Πιο συγκεκριμένα, προϋποθέτει ότι τουλάχιστον το 90% των μικρομεσαίων επιχειρήσεων θα έχει καταφέρει να κατακτήσει τουλάχιστον ένα βασικό επίπεδο ψηφιακού μετασχηματισμού. Μέχρι το 2021 το ποσοστό ήταν 60% στο σύνολο των ΜμΕ σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Βέβαια, από χώρα σε χώρα οι ρυθμοί και τα ποσοστά αλλάζουν και, παρά τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι κοινά αποδεκτό ότι οι μικρομεσαίες φαίνεται να καθυστερούν σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες, και αυτό αποτελεί τεράστια πρόκληση για την οικονομία. Τέλος, μέχρι το 2030, στόχος είναι να έχουν διπλασιαστεί οι νεοφυείς επιχειρήσεις στην Ευρώπη αλλά και η βελτίωση της πρόσβασής τους σε χρηματοδοτήσεις μέσω της αύξησης των διαθέσιμων κεφαλαίων σποράς (seed capitals). Φαίνεται ότι το χάσμα μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών, Κίνας και Ευρώπης είναι ακόμα αρκετά μεγάλο και η Ευρώπη έχει ακόμα περιθώρια βελτίωσης προκειμένου να είναι ανταγωνιστική.

4 Ο ψηφιακός μετασχηματισμός των δημόσιων υπηρεσιών

Τέλος, λόγος γίνεται για την ψηφιοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, έχοντας θέσει στόχους για τεχνολογική αναδιάρθρωση όλων των υπηρεσιών, δεν θα γινόταν να παραλείψει τις κρατικές δημόσιες υπηρεσίες που αλληλεπιδρούν τόσο με τους πολίτες όσο και με τις επιχειρήσεις. Η πανδημία ανέδειξε την ανάγκη για μια πιο εύκολη, αλλά και πιο ασφαλή πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες, ενώ παράλληλα η ταχύτητα με την οποία αναπτύσσεται η τεχνολογία προσφέρει ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για τον μετασχηματισμό. Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με το πολιτικό πρόγραμμα για την ψηφιακή δεκαετία που έχουμε ήδη αρχίσει να διανύουμε, έχουν τεθεί σαφείς στόχοι για τον μετασχηματισμό των δημόσιων υπηρεσιών. Έως το 2030 οι δημόσιες υπηρεσίες θα πρέπει να είναι εύχρηστες, στοχευμένες και με υψηλή διασφάλιση προστασίας της ανθρώπινης ζωής και των προσωπικών δεδομένων. Το ερώτημα ωστόσο δεν μπορεί παρά να τεθεί: Η ψηφιοποίηση των βασικών κρατικών δημόσιων υπηρεσιών σημαίνει και περιορισμό της γραφειοκρατίας;

2.3 Οικονομική ανάπτυξη και παραγωγική ανασυγκρότηση

Η έννοια «της οικονομικής ανάπτυξης» είναι ιδιαίτερα σύνθετη και πολύπλοκη. Μάλιστα, πολύ συχνά στον δημόσιο λόγο οι δύο έννοιες συγχέονται, σε βαθμό μάλιστα να ταυτίζονται. Όπως έχει διακρίνει και ο Schumpeter, θα πρέπει να διαχωρίσουμε τη μεγέθυνση από την ανάπτυξη, δηλαδή την απλή αύξηση του ΑΕΠ μιας χώρας από τον μετασχηματισμό και τη γενικότερη ευημερία της. Το βασικό διακριτικό χαρακτηριστικό είναι ότι η ανάπτυξη αποτελεί ένα φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζεται από την ασυνέχεια, ενώ η μεγέθυνση της οικονομίας σημαίνει την κλιμάκωση των οικονομικών μεγεθών, χωρίς όμως κάποια σημαντική αλλαγή στις παραγωγικές μεθόδους και, εν γένει, στην οικονομική δράση. Αντιθέτως, ο όρος της ανάπτυξης αναφέρεται στην «εισαγωγή νέων συνδυασμών» που συνδέονται με καινοτομίες, με την επινόηση νέων τρόπων και μεθόδων τέλεσης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Μάλιστα, ο Schumpeter αναδεικνύει πέντε διαστάσεις στις οποίες μπορούν να εντοπιστούν καινοτομίες, οι οποίες μπορεί να σημαίνουν την «ανάπτυξη»: 1) δημιουργία προϊόντων, 2) εισαγωγή παραγωγικών μεθόδων, 3) άνοιγμα αγορών, 4) κατοχή πηγών προμήθειας πρώτων υλών ή ημικατεργασμένων προϊόντων, 5) αναδιοργάνωση ενός βιομηχανικού κλάδου μέσω της δημιουργίας ή της καταστροφής ενός μονοπωλίου. Ο ίδιος δε συμπληρώνει ότι η ανάπτυξη μπορεί να προκύπτει και από την επενέργεια μη οικονομικών παραγόντων, όπως η αύξηση του πληθυσμού, οι ριζικές και ραγδαίες κοινωνικές ή/και πολιτικές ανακατατάξεις.

Στην ελληνική περίπτωση, η παραγωγική ανασυγκρότηση συμπυκνώνει το σύνολο σχεδόν των ζητημάτων που αντιμετωπίζουν η οικονομία και η κοινωνία στη διαδικασία αναπαραγωγής τους: διαχρονικά προβλήματα διάρθρωσης του παραγωγικού μοντέλου, θεσμικό πλαίσιο ανάπτυξης των παραγωγικών δραστηριοτήτων, σχέσεις ανάμεσα σε παραγωγικούς φορείς και μεταξύ παραγωγικών φορέων και κράτους, αξιοποίηση του υποαπασχολούμενου ανθρώπινου και φυσικού παραγωγικού δυναμικού, επανατοποθέτηση στον διεθνή καταμερισμό εργασίας κ.λπ. Αφορά το σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων της χώρας, οι θέσεις, οι προτεραιότητες και οι διεκδικήσεις των οποίων καθορίζουν σημαντικές πλευρές τού υπό διαμόρφωση νέου μοντέλου ανάπτυξης, εκφράζοντας τα στρατηγικά συμφέροντα των αντίστοιχων υποκειμένων σε

μια «κοινωνική διαπραγμάτευση» με εξαιρετικά αποδυναμωμένα δημοκρατικά χαρακτηριστικά.

Συμπερασματικά, εάν λάβουμε υπόψη μας και τους μη οικονομικούς παράγοντες που προσδιορίζουν την οικονομική ανάπτυξη, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε τον ρόλο και τις συνέπειες του διαλόγου ανάμεσα στις οργανώσεις που εκπροσωπούν διαφορετικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας και που, ως εκ τούτου, έχουν διαφορετικά «συμφέροντα». Εάν εφαρμοστεί μια τέτοια διαδικασία, τότε πράγματι η οποία ανάπτυξη θα είναι περισσότερο ισόρροπη, χωρίς αποκλεισμούς για σημαντικές κοινωνικές κατηγορίες.

Βασικός στόχος λοιπόν θα πρέπει να είναι ο αναπροσδιορισμός των όρων του κοινωνικού διαλόγου. Προαπαιτούμενα γι' αυτό αποτελούν οι θεμελιακές αξίες και δεσμεύσεις του (προστασία της εργασίας, σταθερές και ασφαλείς εργασιακές σχέσεις και εργασιακά δικαιώματα, αύξηση του μεριδίου της εργασίας στο προϊόν της οικονομίας, υπεράσπιση του κοινωνικού κράτους, δίκαιη και βιώσιμη ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς, περιβαλλοντική προστασία κ.λπ.). Η παραγωγική ανασυγκρότηση έγκειται στη συλλογική διαμόρφωση, στην εφαρμογή και στον έλεγχο της στρατηγικής κατεύθυνσης και στον σαφή προσδιορισμό των στόχων-προτεραιοτήτων, του πλαισίου και των μηχανισμών λειτουργίας της παραγωγικής δραστηριότητας, που η κυβερνητική πολιτική έχει εκχωρήσει στους αυτοματισμούς της αγοράς και στα συμφέροντα του κεφαλαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αρανίτου, Β. (2011). Η πολιτική επικοινωνία των ομάδων συμφερόντων: Θεσμική αναβάθμιση και δημοκρατικό έλλειμμα. Στο Κ. Ζώρας, Α. Παναγιωταρέα, Δ. Ποταμιάνος & Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Δημοκρατία και ΜΜΕ*. Λιβάνης.

Αρανίτου, Β. (2012). *Κοινωνικός διάλογος και εργοδοτικές οργανώσεις: Από τη συνεργασία των κοινωνικών εταίρων στην ηγεμονία των «αγορών»*. Σαββάλας.

Αρανίτου, Β. (2014). Κοινωνικός διάλογος και δημοκρατία: Δίαυλος αποικισμού της πολιτικής από την αγορά. Στο Σ. Ι. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: Προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*. Νήσος.

Αρανίτου, Β. (2016). Κοινωνικός διάλογος: Μια νέα κορπορατιστική διευθέτηση; Στο Α.-Ι.Δ. Μεταξάς (επιμ.), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης*. Σιδέρης.

Aranitou, V. & Goulas, Chr. (2021). *Peak level social dialogue and Covid-19: The European experience, the Greek case*. ILO.

Aranitou, V. & Yiannakourou, M. (2004). Social dialogue in Greece. *About Greece* (pp. 257-263). Ministry of Press and Mass Media, Secretariat General of Information.

Βαγιανός, Δ., Βέττας, Ν., Μεγήρ, Χ., & Πισσαρίδης, Χρ. (επιμ.) (2017). *Πέρα από τη Λιτότητα – Για μια νέα δυναμική στην ελληνική οικονομία*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Δασκαλάκης, Δ. (2011). *Βιομηχανική κοινωνιολογία και βιομηχανικές σχέσεις*. Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Eurofound (2021). *Involvement of social partners in policymaking during the COVID-19 outbreak*. Publications Office of the European Union.

ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ (1ος 2021). *Παρατηρήσεις και Προτάσεις της ΓΣΕΒΕΕ επί του Σχεδίου Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία*.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2020). *Η μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε ένα νέο υπόδειγμα ανάπτυξης. Μια εναλλακτική πρόταση στην Έκθεση Πισσαρίδη*.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2021). *Οδηγός εργασιακών δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια της πανδημίας*.

ΙΝΕΜΥ-ΕΣΕΕ (2020). *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία Συνοπτικός Σχολιασμός και Προτάσεις*.

Ιωάννου, Χ. (1997α). Η άνιση ανάπτυξη του ελληνικού συνδικαλισμού: Μια μικροοικονομική ερμηνεία για τις αποκλίνουσες τάσεις του. *Επιθεώρηση εργασιακών σχέσεων*, 5.

Ιωάννου, Χ. (1997β). Παγκοσμιοποίηση, περιφερειακές οικονομικές ενώσεις και κοινωνικές πολιτικές. *Επιθεώρηση εργασιακών σχέσεων*, 7.

Ιωάννου, Χ. (1988). Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68.

Ιωάννου, Χ. (1993). Το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα 1955-1967. Στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

ΜΕ (2021). *World Economic Outlook: Managing Divergent Recoveries*, April.

Καζάκος, Π. (επιμ.) (1991). *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση*. Διάττων.

Κουζής, Γ. (2007). *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*. Gutenberg.

Μουδόπουλος, Σ. (1994). *Οι εργοδοτικές ενώσεις και η προβληματική της οργάνωσης των ελευθέρων επαγγελματιών*. Αντ. Σάκκουλας.

ΟΚΕ (2009-2010). *Κοινωνικός Διάλογος: «Εθνική Κοινωνική Αναπτυξιακή Συμφωνία»*, αρ. 1, Ιανουάριος-Δεκέμβριος.

ΟΚΕ (2002). *Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα: Αποτίμηση – Τάσεις – Προοπτικές*, αρ. 86, Δεκέμβριος.

ΟΚΕ (2020). Σχέδιο Γνώμης της ΟΚΕ για το «Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας – Στρατηγικές Κατευθύνσεις». Δεκέμβριος.

Παλαιολόγος, Ν. (2006). *Εργασία και συνδικάτα στον 21ο αιώνα*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

Papadakis, K. & Ghellab, Y. (eds) (2014). *The governance of policy reforms in Southern Europe and Ireland: social dialogue actors and institutions in times of crisis*. International Labour Office. ILO.

Papadakis, K., Mexi, M., & Cauqui, R. (2020). *Peak-level social dialogue as a governance tool during the COVID-19 pandemic: Global and regional trends and policy issues*. Research Brief, ILO 23 October.

Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001). *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*. Λιβάνης.

Σωτηρόπουλος, Δ. (1996). Η εγγαστρίμυθη εξουσία: Η κοινωνία των πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία. Στο Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος & Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994* (σσ. 119-138). Θεμέλιο.

Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2007). *Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα – Ισπανία – Ιταλία – Πορτογαλία*. Ποταμός.

Τσακίρης, Θ. (2004). Κράτος – Κόμμα – Συνδικάτα: Μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης. Στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 177-240). Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Wim, K. (2004). Έκθεση «Αντιμετωπίζοντας την πρόκληση: Η στρατηγική της Λισαβόνας για την ανάπτυξη και την απασχόληση» της ομάδας υψηλού επιπέδου, Νοέμβριος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Περίοδοι	Πολιτική και οικονομική συγκυρία	Εργοδοτικές οργανώσεις & συνδικάτα Θεσμική θέση & λειτουργίες εκπροσώπησης
1974-1984 **Δυσπιστία και προσαρμογή**	• **Κρίση της παραδοσιακής βιομηχανίας** • **Εμφάνιση νέων μορφών εμπορίου** • **Επέκταση του δημόσιου τομέα** • **Κρατικοποιήσεις** • **Επεκτατική πολιτική**	• Αναζήτηση νέων προοπτικών για την ανάπτυξη της βιομηχανίας (ΣΕΒ) • Εμφάνιση αντιθέσεων • Μαζική εξάπλωση νέων μορφών εμπορίου (ΕΣΕΕ) • Εσωτερικές πιέσεις και ανατροπές, «αποχουντοποίηση» οργανώσεων, προσπάθειες εκδημοκρατισμού, αποκατάσταση της νομιμότητας (ΓΣΕΒΕΕ) • Αίτημα για πλήρη εκδημοκρατισμό • Προσπάθεια για μαζικοποίηση και ανάδειξη των προβλημάτων • Προσπάθεια απόκτησης αυτόνομου λόγου (ΕΣΕΕ) • Προσπάθεια διασφάλισης των συμφερόντων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (ΣΕΒ) • Κατακερματισμός των αιτημάτων και των οργανώσεων (ΓΣΕΒΕΕ) • Διεκδίκηση οργανωμένης παρουσίας (ΓΣΕΕ) • Ψήφιση του Νόμου 1264 το 1982 (ΓΣΕΕ)
1985-1992 **Οργανωτική προετοιμασία**	• **Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα 1985-1987** • **Περιοριστικές οικονομικές πολιτικές** • **Λευκή Βίβλος της εσωτερικής αγοράς**	• Οργανωτικός «εκδημοκρατισμός» (Ν. 1712/87) • Διεκδίκηση νέου ρόλου (ΕΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ) • Συσπείρωση των μελών γύρω από τις οργανώσεις • Ενίσχυση του ρόλου του ΣΕΒ ως συλλογικού οργάνου • Νομιμοποιημένη εκπροσώπηση του εμπορικού κόσμου • Διεκδίκηση λόγου σε ζητήματα γενικής πολιτικής, εσωτερική αναδιοργάνωση, υλοποίηση εκδημοκρατισμού (ΕΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ)

〈 συνέχεια

Περίοδοι	Πολιτική και οικονομική συγκυρία	Εργοδοτικές οργανώσεις & συνδικάτα Θεσμική θέση & λειτουργίες εκπροσώπησης
1993-1999 **Θεσμοθετημένη συμμετοχή στον κοινωνικό διάλογο**	• **Συνθήκη Μάαστριχτ** • **Υλοποίηση εσωτερικής αγοράς** • **Αύξηση ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ** • **Αποβιομηχάνιση** • **Μείωση πληθωρισμού** • **Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ)**	• Επιβεβαίωση των οικονομικών επιλογών των εργοδοτών με την προσαρμογή της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στην ΟΝΕ • Η συμμετοχή παίζει πλέον καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής των οργανώσεων.
2000-2009 **Ηγεμονία εργοδοτών**	• **Ολοκλήρωση ΟΝΕ** • **Εισαγωγή του ευρώ** • **Στρατηγική της Λισαβόνας** • **ΕΠΜ** • **Συνθήκη της Λισαβόνας** • **Γ΄ ΚΠΣ** • **ΕΣΠΑ**	• Επέκταση, ολοκλήρωση και εμβάθυνση θεσμών κοινωνικού διαλόγου • Σύγκλιση εργοδοτικών οργανώσεων • Αύξουσα συνεργασία εργοδοτών και συνδικάτων • Υπογραφή ΣΣΕ • Συναινετική ρύθμιση εργασιακών σχέσεων • Αντιφάσεις και ρήγματα στο πρόγραμμα της συναίνεσης (το πρόγραμμα του ασφαλιστικού) • Περιορισμός των εντάσεων μεταξύ των κοινωνικών οργανώσεων • Ανάληψη ρόλων στη χάραξη κρατικών πολιτικών από τους κοινωνικούς εταίρους • Κέντρα τεκμηρίωσης και δεξαμενών σκέψης (Ινστιτούτα)
2010-2022 **Καρτέλ κοινωνικών εταίρων**	• **Μνημόνια** • **Οικονομική κρίση** • **Κατάργηση: συλλογικών διαπραγματεύσεων, κατώτατου μισθού, μετενέργειας, επέκτασης συλλογικών συμβάσεων** • **Πανδημία** • **Αναστολή εργασίας** • **Επιστρεπτέες προκαταβολές** • **Ενεργειακή κρίση**	• Περιορισμένη συνεργασία εργοδοτών και συνδικάτων • Σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των εργοδοτικών οργανώσεων • Αποσπασματικές συναντήσεις • Συνεργασία μεταξύ των Ινστιτούτων Κοινωνικών Εταίρων • Εμμένεια κοινωνικού διαλόγου

3

Οικονομικές θεωρίες και πολιτικές ιδεολογίες

Γιώργος Αργείτης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι οικονομολόγοι διαφωνούν μεταξύ τους για θεωρητικά ζητήματα που αφορούν τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος, για εμπειρικά ευρήματα που τεκμηριώνουν θεωρητικές υποθέσεις, καθώς και για τις επιλογές των κατάλληλων εργαλείων και στόχων της οικονομικής πολιτικής. Υπάρχουν τέσσερα βασικά συστήματα πολιτικής οικονομίας: ο οικονομικός εθνικισμός, ο οικονομικός φιλελευθερισμός, ο κεϋνσιανισμός και ο μαρξισμός. Το κάθε σύστημα εμπεριέχει τη δική του μεθοδολογία και πολιτική ιδεολογία και διαμορφώνει μια διακριτή θεώρηση για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί, συμπεριφέρεται και εξελίσσεται το κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να αναδείξει τις θεμελιακές διαφορές τους όσον αφορά το θεωρητικό και ιδεολογικό τους πλαίσιο και τις αντιλήψεις τους για τις σχέσεις μεταξύ ατόμου, κοινωνίας, κράτους και αγοράς, τη θεώρησή τους ως προς την ικανότητα της οικονομίας της αγοράς να αυτορρυθμίζεται, τον ρόλο του κράτους, την αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής, καθώς και τους στόχους τους για την εξυπηρέτηση ατομικών, εθνικών και ταξικών συμφερόντων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όλες οι οικονομικές θεωρίες κατασκευάζουν μια θεώρηση για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί και συμπεριφέρεται το οικονομικό σύστημα και για τις επιπτώσεις που αυτό έχει στην κοινωνία. Η θεώρηση αυτή στηρίζεται σε υποθέσεις και παραδοχές που διαμορφώνονται βάσει της μεθοδολογίας και της πολιτικής ιδεολογίας της κάθε θεωρίας.[2] Ο συνδυασμός μεθοδολογίας και πολιτικής ιδεολογίας προσδιορίζει το σύστημα των πεποιθήσεων και τη λογική βάση της κάθε οικονομικής θεωρίας.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα αξιολογηθούν η μεθοδολογία, η οικονομική φιλοσοφία και η πολιτική ιδεολογία τεσσάρων συστημάτων πολιτικής οικονομίας: του οικονομικού εθνικισμού, του νεοκλασικού οικονομικού φιλελευθερισμού, του μαρξισμού και του κεϋνσιανισμού. Η σειρά της παρουσίασης ακολουθεί την ιστορική περίοδο της ανάπτυξής τους. Τα τέσσερα αυτά συστήματα έχουν σημαντικές διαφορές όσον αφορά τις υποθέσεις και τις πεποιθήσεις τους για την οργάνωση της οικονομίας, τις κοινωνικές αξίες, τα συμφέροντα που εξυπηρετούν, τις σχέσεις μεταξύ κοινωνίας, κράτους και αγοράς και τους στόχους της οικονομικής πολιτικής. Δεν θα ήταν υπερβολή ο ισχυρισμός ότι κάθε αντιπαράθεση και σύγκρουση στο πεδίο της πολιτικής και της οικονομίας έχει τις ρίζες της στις διαφορετικές αντιλήψεις και στην επιρροή αυτών των τεσσάρων συστημάτων πολιτικής οικονομίας.

2 Βλ., π.χ., Dow (2002) και Heywood (2007).

Ο οικονομικός εθνικισμός

3.1

Οι ιστορικές ρίζες της θεωρίας του οικονομικού εθνικισμού συνδέονται με την άνοδο του σύγχρονου εθνικού κράτους σε πολλές χώρες της Ευρώπης, στη διάρκεια της περιόδου μεταξύ του 15ου και του 18ου αιώνα. Παρά το γεγονός ότι είναι το παλαιότερο σύστημα πολιτικής οικονομίας, ο οικονομικός εθνικισμός εξακολουθεί να έχει μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, καθώς συνδέεται άμεσα με τη θεωρία του ρεαλισμού στις διεθνείς σχέσεις και στη γεωπολιτική.[3]

Κυρίαρχο στοιχείο της μεθοδολογίας και της πολιτικής φιλοσοφίας του οικονομικού εθνικισμού είναι η ασφάλεια του έθνους. Υποστηρίζεται ότι η εθνική ασφάλεια πρέπει να είναι ο πρώτιστος στόχος του κράτους και της πολιτικής, αφού η ευημερία, η δικαιοσύνη και η εσωτερική ειρήνη δεν έχουν νόημα στην περίπτωση κατά την οποία υφίσταται ξένη κατοχή και απώλεια της εθνικής ανεξαρτησίας. Ο ρόλος του κράτους και της αγοράς εξετάζονται στο πλαίσιο της εξασφάλισης της ασφάλειας μιας χώρας σε όλες τις μορφές της.

Στον πυρήνα της φιλοσοφίας του οικονομικού εθνικισμού βρίσκεται η ιδέα ότι το κλειδί για την προστασία της ασφάλειας του έθνους είναι η ισχύς. Όμως, η απόκτηση ισχύος, κυρίως οικονομικής αλλά και στρατιωτικής, είναι μια διαδικασία δαπανηρή, γιατί ο σχηματισμός φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου, η απόκτηση στρατιωτικού εξοπλισμού και η διατήρηση στρατού, ναυτικού κ.λπ. απαιτούν τη δέσμευση σημαντικών πόρων. Η ανάπτυξη διαδικασιών δημιουργίας και συσσώρευσης πλούτου βρίσκεται στο επίκεντρο του οικονομικού εθνικισμού, καθώς ο πλούτος και η ισχύς έχουν στενή σχέση αλληλεπίδρασης. Συνθέτουν έναν ενάρετο κύκλο όπου η αύξηση της ισχύος δημιουργεί πλούτο και η αύξηση του πλούτου αυξάνει την ισχύ, που με τη σειρά της δημιουργεί τις συνθήκες για την περαιτέρω αύξηση του πλούτου και την ενίσχυση της ευημερίας και της ασφάλειας του έθνους.

Ωστόσο, ο πλούτος και η ισχύς μπορούν να συνθέσουν και έναν φαύλο κύκλο όπου η έλλειψη ή η μείωση της ισχύος θα οδηγεί σε μείωση του πλούτου. Όσο

3 Για μια εκτενή ανάλυση της θεωρίας και της ιστορίας του οικονομικού εθνικισμού και της επιρροής του στην οικονομική πολιτική και στις διεθνείς σχέσεις, βλ. Mayall (1990), Gilpin (2002), Balaam & Dillman (2015) και Cohn (2009).

φτωχότερο είναι ένα κράτος, τόσο πιο αδύναμο και ευάλωτο οικονομικά και στρατιωτικά είναι. Αυτός ο φαύλος κύκλος αδυναμίας και φτώχειας, εάν δεν αντιμετωπιστεί, θεωρείται μείζων αιτία καταστροφικών συνεπειών για την ασφάλεια τους έθνους. Η οικονομική πολιτική πρέπει λοιπόν, σύμφωνα με τον οικονομικό εθνικισμό, να επιλέξει μεταξύ δύο δρόμων: από τη μία, συσσώρευση πλούτου, ισχύος και ενίσχυση της εθνικής ασφάλειας και, από την άλλη, φτωχοποίηση, αποδυνάμωση, φόβος και εξάρτηση.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στον οικονομικό εθνικισμό η ασφάλεια έχει πολλές διαστάσεις. Η εθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία και τα εθνικά συμφέροντα απειλούνται με πολλούς και διάφορους τρόπους: από ξένους στρατούς και επεμβάσεις, από ξένες επιχειρήσεις και τα προϊόντα τους, από την επίδραση που ασκούν ανταγωνιστικά και πιο ισχυρά κράτη στους διεθνείς νόμους και στις διεθνείς συνθήκες (π.χ. η Γερμανία στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, οι ΗΠΑ στις πολιτικές του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Οργάνωσης Εμπορίου και του ΝΑΤΟ).

Στις διεθνείς σχέσεις η προσέγγιση του οικονομικού εθνικισμού αντιλαμβάνεται την εθνική ισχύ με όρους απόλυτου εθνικού οφέλους ή κόστους. Σε ένα ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον το όφελος που έχει ένα κράτος το οποίο εφαρμόζει παρεμβατικές πολιτικές εξισώνεται με τη ζημία των άλλων κρατών. Συνεπώς, σε παγκόσμια κλίμακα έχουμε συνολικά μηδενικό αποτέλεσμα. Η βασική λοιπόν ιδέα του οικονομικού εθνικισμού είναι ότι τα οικονομικά συμφέροντα της χώρας εξυπηρετούνται μέσω ισχυρής κρατικής παρέμβασης και πρέπει να είναι υπεράνω των οικονομικών συμφερόντων των ατόμων και των αγορών. Η οπτική αυτή αποδέχεται το προβάδισμα του κράτους, της εθνικής ασφάλειας και της στρατιωτικής ισχύος στην οργάνωση και στη λειτουργία τόσο του εθνικού όσο και του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

Υπάρχουν δύο εκδοχές οικονομικού εθνικισμού: Ο «καλοπροαίρετος οικονομικός εθνικισμός», που στοχεύει στην υπεράσπιση των εθνικών οικονομικών συμφερόντων ως ελάχιστη ουσιαστική προϋπόθεση για την εθνική ασφάλεια. Ο «κακοπροαίρετος οικονομικός εθνικισμός», που θεωρεί τη διεθνή οικονομία πεδίο παρέμβασης για την εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος.

3.1.1 | Οικονομικός εθνικισμός και οικονομική πολιτική

Τα εργαλεία οικονομικής πολιτικής του εθνικισμού προσαρμόζονται βάσει του προβλήματος ασφάλειας μιας χώρας και του τρόπου δημιουργίας εθνικού πλούτου. Διαχρονικά σημαντικό ρόλο παίζει το πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο. Η αύξηση των εισαγωγών και τα εμπορικά ελλείμματα θεωρούνται ένδειξη

αποδυνάμωσης της εθνικής οικονομίας και υπονόμευσης της εθνικής ασφάλειας και, κατά προέκταση, των εθνικών συμφερόντων. Αντίθετα, η αύξηση των εξαγωγών και η μείωση των εισαγωγών θεωρούνται πηγή συσσώρευσης εθνικού πλούτου και ένδειξη οικονομικής ισχύος. Οι κρατικές πολιτικές που υποστηρίζουν οι οικονομικοί εθνικιστές περιλαμβάνουν επιδοτήσεις εξαγωγών, δασμούς στις εισαγωγές προϊόντων, χρηματοδότηση έργων υποδομής, φορολογικές ελαφρύνσεις και εξαιρέσεις και, παλαιότερα, τη συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων –χρυσού και αργύρου– και την εκμετάλλευση αποικιών.

Ιδιαίτερο είναι το ενδιαφέρον των οικονομικών εθνικιστών για τον εκβιομηχανισμό της εθνικής οικονομίας. Υποστηρίζουν την ευθύνη του κράτους να δημιουργήσει και να ενισχύσει το εγχώριο παραγωγικό σύστημα, έτσι ώστε η εθνική οικονομία να γίνει μια ισχυρή και ανεξάρτητη μηχανή πλούτου και ισχύος.[4] Για να συμβεί αυτό, το κράτος πρέπει να ενισχύσει την εγχώρια βιομηχανία και ειδικά της νηπιακές βιομηχανίες έναντι των ώριμων και πιο ανταγωνιστικών βιομηχανιών και των προστατευτικών πολιτικών των αναπτυγμένων χωρών. Ως εργαλεία προτείνονται η ευκολότερη πρόσβαση των εθνικών επιχειρήσεων στον εγχώριο τραπεζικό δανεισμό, η κρατική ιδιοκτησία στρατηγικών κλάδων της εθνικής οικονομίας, η κρατική βοήθεια στο μάρκετινγκ εγχώριων προϊόντων στη διεθνή αγορά κ.λπ.

Στη σημερινή φάση της φιλελεύθερης ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας οι οικονομικοί εθνικιστές προτείνουν τον έλεγχο των στρατηγικών πόρων ή, εναλλακτικά, την απεξάρτηση από αυτούς. Μερικά παραδείγματα είναι η χρηματοδότηση εναλλακτικών μορφών ενέργειας ώστε να περιορίσουν οι εθνικές οικονομίες την εξάρτησή τους από τις χώρες που παράγουν πετρέλαιο και φυσικό αέριο.

Το ίδιο ισχύει και για άλλες σπάνιες πρώτες ύλες, όπως ο έλεγχος των πηγών ουρανίου, που είναι το κύριο συστατικό της λειτουργίας των πυρηνικών αντιδραστήρων και των ατομικών όπλων. Οι οικονομικοί εθνικιστές θεωρούν ότι, πέρα από έναν βαθμό, η εξάρτηση από ξένους προμηθευτές στρατηγικών πόρων αποτελεί ένα μη αποδεκτό ρίσκο ασφάλειας. Η ικανότητα των χωρών αυτών να ελέγχουν τον συνδυασμό τιμής και προσφοράς στρατηγικών πόρων καθιστά τις πολιτικές και στρατηγικές τους εθνική απειλή για τις χώρες που είναι εξαρτημένες από αυτούς τους πόρους. Τέλος, υπάρχουν πιο έμμεσες πολιτικές νεο-προστατευτισμού που συνδέονται με σύνθετους κυβερνητικούς ελέγχους και κανονισμούς στις εισαγωγές, με κανόνες υγιεινής και ασφάλειας, με απαιτήσεις για την ετικέτα του προϊόντος που εισάγεται κ.ά., που λειτουργούν ως εμπόδια για τις εισαγωγές μιας χώρας.

---

4 Ανάμεσα στους πιο γνωστούς υποστηρικτές των οικονομικών πολιτικών της εκβιομηχάνισης και της τεχνολογικής ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας είναι οι Alexander Hamilton και Friedrich List.

3.2 Νεοκλασικά οικονομικά και οικονομικός φιλελευθερισμός

Η νεοκλασική θεωρία και ο οικονομικός φιλελευθερισμός είναι ένα σύστημα πολιτικής οικονομίας που υποστηρίζει την ατομικιστική οικονομία της αγοράς. Ως κίνημα ιδεών αναπτύχθηκε ως αντίδραση στον οικονομικό εθνικισμό την περίοδο του Διαφωτισμού. Η κεντρική ιδέα της φιλοσοφίας του οικονομικού φιλελευθερισμού είναι η ελευθερία του ατόμου. Μεθοδολογικά δίνεται έμφαση στην πλευρά της ανθρώπινης φύσης, που είναι ορθολογική και καλοπροαίρετη. Υποστηρίζεται ότι τα ορθολογικά άτομα επιδιώκουν πρωτίστως το ατομικό τους συμφέρον, αλλά αυτό δεν είναι μειονέκτημα ούτε έχει αρνητικές συνέπειες στην οικονομία και στην κοινωνία, γιατί όλοι μπορούν να κερδίσουν μέσω του δημιουργικού ανταγωνισμού και της συνεργασίας.

Η θεωρία αυτή χρησιμοποιεί την ελευθερία του ατόμου ως βάση για την υποστήριξη της ελευθερίας των αγορών. Υποστηρίζεται ότι η αγορά είναι ο θεσμός που μπορεί να εκφράσει το δικαίωμα της ελευθερίας του ατόμου. Στην αγορά τα ελεύθερα και ορθολογικά άτομα μπορούν να πάρουν άριστες οικονομικές αποφάσεις μεγιστοποιώντας τα συμφέροντά τους. Ο ρόλος του κράτους πρέπει να περιορίζεται στον ελάχιστο αριθμό ενεργειών και παρεμβάσεων, για παράδειγμα, στην οικοδόμηση ενός συστήματος δικαίου, στην οργάνωση της στρατιωτικής άμυνας και στην έκδοση χρήματος. Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι εστιάζουν στην ένταση που χαρακτηρίζει τη σχέση μεταξύ κρατών και αγορών ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης ανάμεσα στον εξαναγκασμό και στην ελευθερία και ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στα ατομικά δικαιώματα. Στο πεδίο των διακρατικών σχέσεων και της οργάνωσης των διεθνών οικονομικών και πολιτικών σχέσεων υποστηρίζεται επίσης ότι το ελεύθερο εμπόριο είναι προϋπόθεση για την παγκόσμια αρμονία και ευημερία. Η νεοκλασική θεωρία επιλέγει κατηγορηματικά την πρωτοκαθεδρία της αγοράς έναντι του κράτους και της οικονομίας έναντι της πολιτικής.

Οι βασικές ιδέες του κλασικού οικονομικού φιλελευθερισμού αναπτύχθηκαν από τον Adam Smith, στο βιβλίο του *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776)*, όπου υποστηρίζεται ότι, εφόσον ο καθένας αφεθεί να δράσει ελεύθερα στις οικονομικές επιλογές του αντί να ελέγχεται από το κράτος, το αποτέλεσμα θα είναι μια αρμονική οικονομία χωρίς συγκρούσεις και με

αυξανόμενη ευημερία. Χαρακτηριστικό είναι το φημισμένο «αόρατο χέρι» που χρησιμοποίησε ο Smith για να περιγράψει την αρμονία των οικονομικών συμφερόντων ως αποτέλεσμα της συνεργατικής και δημιουργικά ανταγωνιστικής συμπεριφοράς των ατόμων.

Στη διάρκεια του 20ού αιώνα δύο προσωπικότητες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ισχυροποίηση των ιδεών του φιλελευθερισμού.[5] Ο πρώτος είναι ο Αυστριακός Friedrich Hayek, ο οποίος στο σημαντικό έργο του The Road to Serfdom (1944) υποστηρίζει ότι ο σοσιαλισμός και η αυξανόμενη κρατική παρέμβαση αποτελούν βασικές απειλές για την ατομική ελευθερία και ότι ο μόνος δρόμος για να έχουμε οικονομική ασφάλεια και ελευθερία είναι να περιορίσουμε τον ρόλο του κράτους και να αντλήσουμε ασφάλεια από τις ευκαιρίες που η αγορά προσφέρει στα άτομα. Ο δεύτερος είναι ο Milton Friedman, ο οποίος στο βιβλίο του Capitalism and Freedom (1962) υποστήριξε ότι ένα κράτος που αφαιρεί την οικονομική ελευθερία από τους πολίτες μέσω της εφαρμογής κεϋνσιανών πολιτικών δεν είναι καλύτερο από το κράτος που αφαιρεί την ελευθερία με τις πολιτικές ασφάλειας των οικονομικών εθνικιστών. Η επιρροή των ιδεών των Hayek και Friedman αυξήθηκε δραματικά και έφτασε στο απόγειο της κυριαρχίας τους στη δεκαετία του 1990, όταν ο νεοκλασικός οικονομικός φιλελευθερισμός έγινε η κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία μέσω ενός κινήματος ιδεών που συχνά ονομάζεται νεοφιλελευθερισμός, με κύριους πολιτικούς εκφραστές τη Margaret Thatcher και τον Ronald Reagan.

3.2.1 | Νεοκλασική θεωρία και οικονομική πολιτική

Κεντρικός στόχος της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής είναι να αλλάξει η ισορροπία κράτους-αγοράς υπέρ της αγοράς. Υποστηρίζεται ότι η αγορά και ο μηχανισμός των τιμών μπορούν να λειτουργούν αποτελεσματικά χωρίς κανόνες και παρεμβάσεις σύμφωνα με τη μεταβολή της προσφοράς και της ζήτησης. Η νεοκλασική οικονομική θεωρία προτάσσει ως βασικούς στόχους της οικονομικής πολιτικής την απορρύθμιση των αγορών και τη σταθερότητα των τιμών ως τα απαραίτητα μέσα για την άριστη κατανομή των πόρων. Ο έλεγχος του πληθωρισμού πρέπει να αποτελεί τον κεντρικό στόχο της νομισματικής και της δημοσιονομικής πολιτικής.

Η απασχόληση δεν πρέπει να είναι κεντρικός στόχος της οικονομικής πολιτικής. Η αύξησή της θα προκύψει μόνο μέσω μεταρρυθμίσεων που θα ενισχύσουν την ευελιξία της αγοράς εργασίας. Στο θεωρητικό αυτό παράδειγμα, η ύπαρξη

5 Βλ. Turner (2008).

ανεργίας ερμηνεύεται ως συνέπεια: α) της προς τα κάτω ακαμψίας των μισθών εξαιτίας της δράσης των εργατικών συνδικάτων που πιέζουν για αυξήσεις βάσει της ισχύος τους και όχι βάσει των θεμελιωδών μεγεθών της οικονομίας και β) του θεσμού του κατώτατου μισθού, ο οποίος εμποδίζει την προσαρμογή του μισθού της αγοράς στις μεταβολές της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας. Στην ίδια λογική υποστηρίζεται ότι το επίδομα ανεργίας δίνει κίνητρο για μεγαλύτερη επιλεκτικότητα ως προς τη θέση εργασίας, συνεπώς είναι αντικίνητρο για την αύξηση της προσφοράς εργασίας. Αν είναι μεγάλα τα επιδόματα και δίνονται για μεγάλη διάρκεια, οι άνεργοι είναι δυνατό να θεωρήσουν ότι μπορούν να διαθέσουν όσο χρόνο θέλουν μέχρι να βρουν μια αποδεκτή εργασία, χρόνο κατά τον οποίο οι δυνατότητες πρόσληψής τους μπορεί να έχουν επιδεινωθεί. Στο πλαίσιο αυτό η νεοκλασική οικονομική θεωρία υποστηρίζει την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και τον περιορισμό της δράσης και της ισχύος των συνδικάτων. Η χαμηλή φορολογία, οι ιδιωτικοποιήσεις, ο περιορισμός του κοινωνικού κράτους είναι επίσης πάγιες θέσεις της νεοκλασικής οικονομικής πολιτικής.

Μαρξιστική πολιτική οικονομία

3.3

Η μαρξιστική πολιτική οικονομία αναπτύχθηκε από τον Karl Marx και, σε μικρότερο βαθμό, από τον Friedrich Engels στα μέσα του 19ου αιώνα και στηρίζεται σε δύο πυλώνες: μια θεωρία της ιστορικής εξέλιξης και ένα πρόγραμμα οικονομικού και πολιτικού μετασχηματισμού του καπιταλισμού. Ο πυρήνας της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας είναι ένα σύνολο αυστηρών συμπεριφορικών υποθέσεων αναφορικά με τις δύο κοινωνικές τάξεις, των καπιταλιστών και των προλετάριων, αναγκαίων, ωστόσο, για να θεμελιώσουν την άποψη ότι ο καπιταλισμός είναι καταδικασμένος να μετασχηματιστεί σε ένα νέο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, τον σοσιαλισμό. Το ξεχωριστό στοιχείο της προσέγγισης του Marx είναι η υιοθέτηση αυτού που ο Engels ονόμασε υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Η μέθοδος του ιστορικού υλισμού παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαλεκτική κατανόηση της σχέσης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων στην ιστορική εξέλιξη.

Ο Marx ανέλυσε το σύστημα της οικονομίας της αγοράς στο κλασικό του βιβλίο *Das Kapital*. Η βασική του ιδέα είναι ότι όλη η παραγόμενη αξία προέρχεται από την ανθρώπινη εργασία. Το σύστημα που αναλύει είναι κυρίως αυτό της βιομηχανικής Αγγλίας των μέσων του 19ου αιώνα. Είναι ένα σύστημα που διακρίνεται από την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και τη μισθωτή εργασία. Ο Marx μελετά τη συσσώρευση του πλούτου και υποστηρίζει ότι το κέρδος των καπιταλιστών προέρχεται από την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας που παράγει την υπεραξία που πραγματοποιούν οι καπιταλιστές στην αγορά, και ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνοδεύεται από αυξανόμενες αντιθέσεις και συγκρούσεις που συνθέτουν την ενδογενή τάση του προς την οικονομική κρίση.

Ο Marx διατύπωσε τρεις νόμους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οι οποίοι δημιουργούν τις προϋποθέσεις της τάσης αυτής του συστήματος προς την κρίση. Ο πρώτος είναι ο νόμος της υποκατανάλωσης λόγω της άναρχης λειτουργίας του συστήματος που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων και του αποτελέσματος της παραγωγής. Ο Marx αρνήθηκε ότι υπάρχει στον καπιταλισμό μηχανισμός εξισορρόπησης της προσφοράς και της ζήτησης που καθιστά αδύνατη την υπερπαραγωγή. Υποστήριξε ότι το οικονομικό σύστημα δεν είναι σε ισορροπία και προέβλεψε ότι αυτές οι περιοδικά επαναλαμβανόμενες οικονομικές

κρίσεις θα γίνονταν ολοένα και σοβαρότερες και κάποια στιγμή θα ωθούσαν το προλεταριάτο να εξεγερθεί κατά του συστήματος.

Ο δεύτερος είναι ο νόμος της συγκέντρωσης του κεφαλαίου, που δίνει ώθηση στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος. Υποστηρίζεται ότι η κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού είναι το κυνήγι του κέρδους και η επακόλουθη ανάγκη για τον ατομικό καπιταλιστή να συσσωρεύει και να επενδύει γιατί διαφορετικά κινδυνεύει να εκτοπιστεί από την αγορά. Ο τρίτος είναι ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Καθώς το κεφάλαιο συσσωρεύεται και γίνεται περισσότερο άφθονο, η απόδοσή του μειώνεται. Παρά την επίδραση αντίρροπων δυνάμεων (φτηνή εργασία και πρώτες ύλες, εξαγωγές κ.λπ.), ο Marx πίστευε ότι η τάση αυτή των κερδών να μειώνονται είναι αναπόφευκτη. Οι καπιταλιστές χάνουν συνεπώς το κίνητρό τους να επενδύουν και να δημιουργούν απασχόληση. Η συμπεριφορά αυτή θα οδηγήσει στην οικονομική εξαθλίωση το προλεταριάτο, που κάποια στιγμή θα εξεγερθεί υπέρ της ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος.

Οι τρεις αυτοί νόμοι βρίσκονται σε μια σχέση αλληλεπίδρασης και αποτελούν τις κύριες αιτίες της οικονομικής κρίσης και της πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας. Οι εγγενείς αυτές αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος είναι για τον Marx η αιτία της αναπόφευκτης καταστροφής του. Σύμφωνα με τη μαρξιστική διαλεκτική, αυτές οι θεμελιώδεις αντιθέσεις μπορούν να επιλυθούν μόνο με τον επαναστατικό μετασχηματισμό του καπιταλισμού. Οι Marx και Engels υποστήριξαν στο *The Communist Manifesto* (1848) ότι μεταξύ των καπιταλιστών και των προλετάριων υπάρχει μια διαρκής ταξική πάλη που πηγάζει από τη σύγκρουση των οικονομικών συμφερόντων τους. Έβλεπαν την ταξική πάλη ως την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης. Σε αντίθεση με τον οικονομικό εθνικισμό, όπου το κράτος είναι ένας μηχανισμός δημιουργίας εθνικής ισχύος και πλούτου, τον φιλελευθερισμό, όπου είναι ένας μηχανισμός καταπιεστικός που αφαιρεί ατομική ευημερία, στη μαρξιστική πολιτική οικονομία το κράτος είναι ένας μηχανισμός εξυπηρέτησης των συμφερόντων της τάξης των καπιταλιστών.

Στο πολιτικό πεδίο η σημαντικότερη πρόβλεψη του Marx ήταν πως η ταξική πάλη και η αναπόφευκτη επαναστατική σύγκρουση μεταξύ καπιταλιστών και προλεταριάτου θα οδηγήσει στο επόμενο στάδιο της ιστορικής εξέλιξης, που είναι ο σοσιαλισμός/κομμουνισμός. Το περιεχόμενο αυτής της επανάστασης δεν είναι μόνο η κατάργηση της τάξης των καπιταλιστών και του αστικού κράτους, αλλά πρωτίστως η κατάργηση των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και η δημιουργία ενός νέου τρόπου οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης που θα βασίζεται στην κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής και που θα βάλει τέλος στην εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο.

Οι μαθητές του Marx επικεντρώθηκαν στην ανάλυση και στην ερμηνεία της συνεχιζόμενης ζωτικότητας του καπιταλισμού. Η δυναμική του εθνικισμού,

οι οικονομικές επιτυχίες του καπιταλισμού και η εμφάνιση του ιμπεριαλισμού οδήγησαν σε νέες προσθήκες στη μαρξική σκέψη και ανάλυση. Ανάμεσα σε αυτές σημαντικό ρόλο έπαιξε η δημοσίευση του βιβλίου του Lenin *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο Του Καπιταλισμού*, όπου προσθέτει έναν τέταρτο νόμο στη μαρξική θεωρία, τον νόμο της ασύμμετρης και άνισης ανάπτυξης. Η μαρξική θεωρία αναπτύχθηκε περαιτέρω με τη συνεισφορά και άλλων σημαντικών μαρξιστών κοινωνικών επιστημόνων.

3.4 Η οικονομική και πολιτική φιλοσοφία του κεϋνσιανισμού

Το 1935 ο J. M. Keynes έγραψε ένα γράμμα στον G. B. Shaw, όπου συνοπτικά του γνωστοποιούσε την πρόθεσή του να συγγράψει ένα βιβλίο το οποίο θα έφερνε επανάσταση στον τρόπο με τον οποίο οι οικονομολόγοι και οι πολιτικοί θα προσέγγιζαν τα οικονομικά προβλήματα. Ένα χρόνο αργότερα, ο Keynes έδωσε στο βιβλίο αυτό τον τίτλο *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, όπου παρουσίασε τις βασικές ιδέες μιας νέας οικονομικής και πολιτικής φιλοσοφίας απολύτως διακριτής συγκριτικά με τα τρία βασικά συστήματα πολιτικής οικονομίας της εποχής του, και της εποχής μας, τον νεοκλασικό φιλελευθερισμό, τον μαρξισμό και τον οικονομικό εθνικισμό. Ειδικότερα, για τον Keynes η νεοκλασική και η μαρξιστική πολιτική οικονομία είναι ακατάλληλες να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα των σύγχρονων οικονομιών. Ποια ήταν όμως τα νέα στοιχεία της δικής του πολιτικής οικονομίας;

Η πολιτική φιλοσοφία του Keynes έχει στο επίκεντρό της τη δυνατότητα του καπιταλισμού να προσφέρει ταυτόχρονα οικονομική αποτελεσματικότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και ατομική ελευθερία.[6] Ο Keynes προτείνει τον δικό του δρόμο για την επίτευξη αυτής της τριπλέτας. Δεν επικεντρώθηκε αποκλειστικά στο θέμα της οικονομικής αποτελεσματικότητας, όπως κάνει η φιλελεύθερη νεοκλασική οικονομική θεωρία. Για εκείνον, η οικονομική αποτελεσματικότητα από μόνη της δεν πρέπει να αποτελεί αυτοσκοπό της οικονομικής πολιτικής. Ήθελε να δημιουργήσει μια θεωρία που θα οδηγούσε σε μια νέα οικονομική και κοινωνική οργάνωση.

Στο πλαίσιο αυτό ο Keynes συσχέτισε την οικονομική αποτελεσματικότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη με το επίπεδο της απασχόλησης των διαθέσιμων πόρων, δηλαδή του κεφαλαίου και της εργασίας. Επίσης, θεώρησε ότι η ατομική ελευθερία εξαρτάται από εκείνες τις παρεμβάσεις στη διανομή του εισοδήματος που αυξάνουν την κοινωνική δικαιοσύνη και την απασχόληση, παράλληλα με την οικονομική αποτελεσματικότητα. Συνεπώς, για τον Keynes, πετυχημένη οικονομική οργάνωση είναι μόνο εκείνη που μπορεί να διασφαλίσει την πλήρη απασχόληση. Γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι στο επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής

6 Βλ. Davidson (2007).

του Keynes είναι η επίτευξη πλήρους απασχόλησης και όχι η σταθερότητα των τιμών, την οποία προτείνουν οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι.

Το μείζον ερώτημα για εκείνον ήταν πώς μπορεί να επιτευχθεί η πλήρης απασχόληση του κεφαλαίου και κυρίως της εργασίας. Η απάντηση που έδωσε άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην οικονομική θεωρία και στην ασκούμενη οικονομική πολιτική, καθώς εισήγαγε τη σημασία της ενεργού ζήτησης στην επίτευξη της πλήρους απασχόλησης. Η βασική ιδέα είναι ότι όσο υψηλότερη είναι η ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες σε μια οικονομία, τόσο υψηλότερη θα είναι η απασχόληση και συνεπώς η οικονομική αποτελεσματικότητα και η κοινωνική δικαιοσύνη. Αντίθετα, αν η ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες είναι χαμηλή, η ανεργία θα είναι μεγάλη, η απασχόληση χαμηλή και το οικονομικό σύστημα θα αντιμετωπίζει προβλήματα οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας και βιωσιμότητας.

Η κεϋνσιανή οικονομική θεωρία θεμελιώνεται πάνω στην παραδοχή ότι οι οικονομίες της ελεύθερης αγοράς είναι ενδογενώς ασταθείς και δημιουργούν δυνάμεις που διαταράσσουν τη σταθερότητα του οικονομικού συστήματος προκαλώντας διακυμάνσεις στην οικονομική δραστηριότητα και αθέλητη ανεργία. Συνεπώς, απορρίπτεται η δυνατότητα των αγορών να αυτορρυθμίζονται και να ισορροπούν σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης, δηλαδή απορρίπτεται η θεμελιακή αρχή του οικονομικού φιλελευθερισμού.

3.4.1 | Η οικονομική πολιτική του κεϋνσιανισμού

Η θέση του κεϋνσιανισμού στο ζήτημα της οικονομικής πολιτικής απορρέει από την ιστορική παρατήρηση και εμπειρία ότι το οικονομικό σύστημα των ελεύθερων αγορών δημιουργεί επαναλαμβανόμενες και συχνά παρατεταμένες διακυμάνσεις στην παραγωγή και στην απασχόληση, καθώς επίσης και ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος. Οι δυνάμεις της αγοράς δεν μπορούν από μόνες τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα αυτά. Αντίθετα, οι δυνάμεις της αγοράς αντιμετωπίζονται ως αιτία των οικονομικών ανισοτήτων και της αστάθειας των οικονομιών.

Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι οι δυνάμεις της αγοράς έχουν τη δυναμική να δημιουργούν νέα προϊόντα και νέες τεχνολογίες που βελτιώνουν τις συνθήκες και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων. Οι κυβερνήσεις θα πρέπει να διαμορφώσουν το κατάλληλο οικονομικό περιβάλλον που θα περιορίζει τις αδυναμίες του οικονομικού συστήματος της αγοράς, χωρίς να αποθαρρύνει και να παρεμποδίζει τις θετικές ενέργειές του. Στον κεϋνσιανισμό λοιπόν η κυβέρνηση έχει ρόλο να εφαρμόζει κυρίως, αλλά όχι μόνο, πολιτικές διαχείρισης της ζήτησης με στόχο την επίτευξη της πλήρους απασχόλησης των συντελεστών παραγωγής χωρίς πληθωριστικές πιέσεις.

Για να επιτευχθεί ο διπλός αυτός στόχος, οι κυβερνήσεις μπορούν και πρέπει να αναλαμβάνουν συνεχώς δραστηριότητες που θα ενθαρρύνουν την ικανή και δημιουργική επιχειρηματικότητα. Οποτεδήποτε ο ιδιωτικός τομέας διακρίνεται από απαισιοδοξία και έλλειψη ενδιαφέροντος για ανάληψη νέων επενδυτικών δραστηριοτήτων και αύξηση της απασχόλησης, οι κυβερνήσεις θα πρέπει, μέσω της κατάλληλης δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, να ενθαρρύνουν την αύξηση της ζήτησης. Κεντρικό επίσης ρόλο έχουν και οι πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος και άμβλυνσης των οικονομικών ανισοτήτων.

Υποστηρίζεται επίσης ότι είναι αναγκαία η αύξηση των δημόσιων επενδύσεων για να αντιμετωπιστεί η πιθανή ανεπάρκεια της νομισματικής πολιτικής να ενθαρρύνει τις απαραίτητες ιδιωτικές επενδύσεις, ώστε να διαμορφωθεί η ενεργός ζήτηση στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Επίσης, είναι απαραίτητη η αύξηση της φορολογίας του πλούτου ως μέσου βελτίωσης της οικονομικής ανισότητας και της αύξησης της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τέλος, ο εκδημοκρατισμός της διαδικασίας λήψης οικονομικών αποφάσεων κρίνεται με τη σειρά του απαραίτητος για να δημιουργηθεί το κατάλληλο ψυχολογικό και πολιτικό κλίμα που θα επιτρέψει τη συνεργασία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (εργοδότες-εργαζόμενοι) και φορέων (ιδιωτικός-δημόσιος).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Balaam, D. & Dillman, B. (2015). *Introduction to International Political Economy*. Routledge.

Cohn, T. (2009). *Διεθνής Πολιτική Οικονομία: Θεωρία και Πράξη*. Gutenberg.

Davidson, P. (2007). *John Maynard Keynes*. Palgrave, Macmillan.

Dow, S. (2002). *Economic Methodology: An Inquiry*. Oxford University Press.

Friedman, M. (2003). *Capitalism and Freedom*. The University of Chicago Press.

Gilpin, R. (2002). *Η Πρόκληση του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*. Ποιότητα.

Hayek, F. (2001). *The Road to Serfdom*. Routledge.

Heywood, A. (2007). *Πολιτικές Ιδεολογίες*. Επίκεντρο.

Keynes, J.M. (2001). *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*. Παπαζήσης.

Lenin, V. (1986). *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο Του Καπιταλισμού*. Σύγχρονη Εποχή.

Marx, K. (2016). *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Ι. ΚΨΜ.

Marx, K. & Engel, F. (2018). *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Πατάκης.

Mayall, J. (1990). *Nationalism and International Society*. Cambridge University Press.

Smith, A. (1977). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. The University of Chicago Press.

Turner, R. (2008). *Neo-Liberal Ideology: History, Concepts and Policies*. Edinburgh University Press.

4

Κοινωνική πολιτική και κοινωνικά δικαιώματα: Όταν η πυξίδα γίνεται ρουλέτα

Δημήτρης Βενιέρης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός του κειμένου είναι η ανάδειξη της θεμελιώδους σχέσης Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικών Δικαιωμάτων, μια εποχή μετάλλαξης των αξιών και των θεσμών που διαμόρφωσαν την ευγενή αποστολή της στις ανεπτυγμένες κοινωνίες, σχέση-αλληλεπίδραση κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών με σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις. Επιδίωξη είναι η συμβολή στην κατανόηση του διαχρονικά πυρηνικού ρόλου των δικαιωμάτων αυτών στην κοινωνική ασφάλεια και ευημερία. Τα Κοινωνικά Δικαιώματα είναι η ρίζα της Κοινωνικής Πολιτικής. Το ερώτημα είναι αν η σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική αφυδατώνει τη ρίζα της. Αν διαβρώνει το περιεχόμενο των καθολικών κοινωνικών δικαιωμάτων χειραφέτησης και τα μεταλλάσσει σε ανταποδοτικά ατομικά δικαιώματα εξάρτησης. Αν νοθεύει την αποστολή της σχέσης για απο-εμπορευματοποίηση, για βασική ισότητα, για κοινωνική δικαιοσύνη.

Η πολυκύμαντη πορεία της κρίσιμης σχέσης Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικών Δικαιωμάτων διαμορφώνει διαφορετικές κοινωνικές πολιτικές και διφορούμενες ποιότητες δικαιωμάτων, από τη χρυσή μεταπολεμική εποχή της σταθερότητας, της καθολικότητας και των ισορροπιών έως τη σημερινή εποχή της αβεβαιότητας, της εξατομίκευσης και των ανατροπών. Θα εξεταστούν ειδικότερα: (α) Η θεωρητική σχέση Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικών Δικαιωμάτων. (β) Η αλληλεπίδραση και η έκβασή της τον 20ό αιώνα. (γ) Η προοπτική της τον 21ο αιώνα των παγκόσμιων κρίσεων.

Η ύπαρξη ενός κοινωνικού δικαιώματος είναι μια αναγκαία αλλά όχι και ικανή συνθήκη. Η ποιότητα της σχέσης κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικής πολιτικής καθορίζει και την ικανότητά της. Η ποιότητα αυτή πρωτογενώς εξαρτάται από το επίπεδο συνολικής ανάπτυξης, τις κυρίαρχες αξίες, τις κρατούσες ιδεολογίες, τις

συνακόλουθες προτεραιότητες. Η ποιότητα αυτή δευτερογενώς συναρτάται με παραμέτρους όπως η καθολικότητα, οι προϋποθέσεις, το επίπεδο, η διάρκεια του δικαιώματος. Συναρτάται δηλαδή με τον χαρακτήρα και τα ζητούμενα της κοινωνικής πολιτικής που επιλέγεται. Είναι ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής που αναδεικνύει ή καταποντίζει την ουσία του κοινωνικού δικαιώματος.

Η σχέση 4.1

Η βαθύτερη αιτία για τη μελέτη του ρόλου των κοινωνικών δικαιωμάτων στην κοινωνική πολιτική είναι, κατά τη γνώμη μας, η εγγενής ιδιότητά τους να καλλιεργούν το υπέδαφος για κοινωνική αλλαγή ή να διαβρώνουν το έδαφος για κοινωνική οπισθοδρόμηση. Στην ευοίωνη περίπτωση, μετουσιώνονται σε θερμοκήπια ισότητας και απο-εμπορευματοποίησης και μετενσαρκώνονται σε άξονες κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικές παροχές. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι ένα εργαλείο με βαθύτατα διαρθρωτικά αποτελέσματα στη συνολική ανάπτυξη και ευημερία – στην κοινωνία, στην πολιτική, στην οικονομία. Η σχέση κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικών δικαιωμάτων απηχεί μια ατέρμονη αλληλεπίδραση κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών με αλληλένδετες σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις. Στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής αναδεικνύει επίσης τα εξισωτικά ευεργετήματα της καθολικότητας έναντι των διφορούμενων συχνά εκβάσεων της επιλεκτικότητας. Σύμφωνα με τον μεγάλο Titmuss, οι κοινωνικές υπηρεσίες πρέπει να είναι καθολικές, διαθέσιμες και προσβάσιμες σε όλο τον πληθυσμό μέσω δικτύων που δεν επιφέρουν ντροπή, στίγμα ή συναίσθημα κατωτερότητας. Είναι προτιμότερο να έχουν τη μορφή δικαιωμάτων, «κοινωνικών» ή «ευημερίας», για όλους τους πολίτες (Titmuss, 1971).

Η εξέλιξη της αναγνώρισης των κοινωνικών δικαιωμάτων φαίνεται καθυστερημένη σε σύγκριση με εκείνη των αστικών και των πολιτικών δικαιωμάτων (Marshall, 1950). Η κοινωνική ιστορία διαφωτίζει τη σταδιακή πορεία προαγωγής και διασφάλισης των τριών αυτών τύπων δικαιωμάτων. Περιεκτικά, ο 18ος αιώνας οδήγησε στην αναγνώριση των αστικών δικαιωμάτων – ίση εκπροσώπηση έναντι του νόμου, δικαιώματα ιδιοκτησίας και λοιπά. Ο 19ος αιώνας σηματοδοτεί την περίοδο ανάδειξης των πολιτικών δικαιωμάτων – δικαίωμα καθολικής και μυστικής ψήφου, δικαίωμα συμμετοχής στην κυβέρνηση, δικαίωμα συνδικαλιστικής οργάνωσης και λοιπά. Ο 20ός αιώνας συνδέεται με την ανάδυση των κοινωνικών δικαιωμάτων – τα καθολικά δικαιώματα συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτιστική κληρονομιά. Τα αστικά και πολιτικά «πρώτης γενιάς» που κατακτήθηκαν μέσα από αγώνες και τα κοινωνικά δικαιώματα «δεύτερης γενιάς» που αναγνωρίστηκαν μέσα από λιγότερο άμεσες και διαφανείς κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες ωρίμανσης.

Όμως, τα κοινωνικά δικαιώματα οριοθετούνται ασαφώς και επιβάλλονται δυσχερώς παραμένοντας ένα επίτευγμα που διακυβεύεται ανελλιπώς. Η πολυσύνθετη

φύση τους εμπεριέχει και μορφές κοινωνικού ελέγχου της ατομικής συμπεριφοράς. Εκπορεύονται άλλοτε από την κορυφή της πυραμίδας, ως μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου, και άλλοτε από τη βάση της, ως κοινωνικές διεκδικήσεις και κατακτήσεις. Απηχούν διαφορετικές προσεγγίσεις που είτε θεωρούν τη σχέση μεταξύ του ατόμου και του κράτους σαν μια μορφή συμβολαίου που εγγυάται τις ατομικές ελευθερίες είτε αναγορεύουν το κράτος ως εγγυητή της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής.

Σύμφωνα με τον Esping-Andersen, είναι η ιστορική αναδίφηση των πηγών του συντηρητισμού που αναδεικνύει τις ρίζες των κοινωνικών δικαιωμάτων και τα θεμέλια της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής (1990: 41). Είναι η συντηρητική ιδεολογία που –τουλάχιστον στην ευρωπαϊκή ήπειρο– ανέδειξε τις πρώτες συστηματικές και εσκεμμένες επιθέσεις κατά της εμπορευματοποίησης της εργασίας. Και τούτο κυρίως διότι ο κίνδυνος του αρρύθμιστου καπιταλισμού –στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας– απειλούσε τα θεμέλια των θεσμών που διασφάλιζαν τη δύναμη και τα προνόμια των συντηρητικών δυνάμεων και τον έλεγχο της εργασίας.

Η διευρυμένη –σύμφωνα καταρχήν με τον (Marshall, 1950)– συσχέτιση κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικής πολιτικής επηρεάζεται καταρχήν από δύο παραμέτρους. Πρώτον, την ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη ως μέσου άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων που πηγάζουν από τους ταξικούς διαχωρισμούς. Δεύτερον, το γεγονός ότι αυτή η πλήρης «εκ της συμμετοχής» ιδιότητα του πολίτη και η προαγωγή των θεμελιωδών δικαιωμάτων προϋποθέτει τη διασφάλιση όχι μόνο των αστικών και πολιτικών, αλλά και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η Μαρσαλλιανή προσέγγιση πηγάζει σε απόψεις που αναπτύχθηκαν πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Θεωρεί ότι η μεταρρυθμιστική δυναμική των κοινωνικών δικαιωμάτων αμβλύνει την ταξική πάλη και τη μετασχηματίζει σε ανταγωνισμό της κοινωνικής θέσης. Συμπορεύεται με την Μπεβεριτζιανή αντίληψη (Beveridge, 1942) για τον καθοριστικό ρόλο της καθολικότητας σε μια πράγματι εξισωτική κοινωνική πολιτική.

Σύμφωνα με τον Esping-Andersen, «η επέκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων θεωρούνταν πάντα η ουσία της κοινωνικής πολιτικής» (1990: 3). Το ουσιαστικό ζήτημα είναι σε ποιο μέτρο η αφηρημένη αναγνώριση κοινωνικών δικαιωμάτων μετουσιώνεται στη διασφάλισή τους στην πράξη, στη διαμόρφωση δηλαδή μιας βασικής κοινωνικής πολιτικής στα πεδία αυτών των δικαιωμάτων. Σε ποιο μέτρο η θεσμική νομιμοποίηση των δικαιωμάτων συνδέεται με την κοινωνικοοικονομική νομιμοποίηση της κοινωνικής πολιτικής. Σε ποιο μέτρο δηλαδή ενδυναμώνει τις δυνατότητες επιτυχούς εφαρμογής της. Με άλλα λόγια, η προαγωγή των κοινωνικών δικαιωμάτων οριοθετεί τις προδιαγραφές και διαγράφει το θεσμικό περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής.

Η έκβαση 4.2

Με αστείρευτη δεξαμενή τη διεπιστημονική φύση της, η κοινωνική πολιτική υιοθέτησε και καθιέρωσε στην πράξη την τρισχιδή αλλά αδιαίρετη ταξινόμηση «των δικαιωμάτων της ιδιότητας του πολίτη» (Marshall, 1950): αστικά ή νομικά δικαιώματα, πολιτικά ή δημοκρατικά δικαιώματα και κοινωνικά ή δικαιώματα ευημερίας. Το «κράτος ευημερίας» (Welfare State) ανέδειξε στο πεδίο τον ρόλο των κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία έλαβαν σάρκα και οστά από την κοινωνική πολιτική. Το δικαίωμα για υγεία, κοινωνική ασφάλιση, πρόνοια ή εκπαίδευση διοχετεύθηκε σε αντίστοιχες μορφές κοινωνικής πολιτικής στην επιδίωξη της «ισότητας της κοινωνικής θέσης» (equality of status) για κάθε πολίτη ενός εθνικού κράτους.

Τα κοινωνικά δικαιώματα συνθέτουν ένα μοναδικό επίτευγμα του 20ού αιώνα με «χρυσή» την 30ετία 1945-1975. Μια εποχή συνολικής ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα με βασικό αιμοδότη την άνθηση των συλλογικών αξιών και δυναμική σταθερά τη διασφάλιση συναινέσεων σε όλα σχεδόν τα καθοριστικά επίπεδα. Η έννοια της ευημερίας και η ουσία του κοινωνικού κράτους ταυτίστηκαν με την έννοια και το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη όπως αποτυπώθηκε στη μεταπολεμική κοινωνική νομοθεσία (Marshall, 1964, 1981). Τα κοινωνικά δικαιώματα προσέφεραν μια χειροπιαστή απόδειξη της θετικής αλληλεπίδρασης ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ένα καταστάλαγμα διεργασιών διαμόρφωσης κοινωνικής νομοθεσίας για την εφαρμογή τους.

Σε κάθε περίπτωση, η εγκαθίδρυση των κοινωνικών δικαιωμάτων –με τη θεσμοθέτηση ενός βασικού επιπέδου παροχών για υγεία, κοινωνική πρόνοια, διατήρηση εισοδήματος, στέγη και παιδεία– μετουσιώθηκε σε μια συγκροτημένη κοινωνική λειτουργία με τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας (Dean, 2002). Κατά συνέπεια, οι διαφορετικές προσεγγίσεις των κοινωνικών δικαιωμάτων και οι διαφορετικές αντιλήψεις των υποχρεώσεων που συνεπάγονται για κάθε πλευρά αποκρυσταλλώνονται σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής πολιτικής ή τύπους κοινωνικού κράτους (Βενιέρης, 2015). Συστήματα ή τύπους κοινωνικοοικονομικής προστασίας με ποικιλόμορφους αξιακούς και ιδεολογικούς αριθμητές αλλά και κοινούς λειτουργικούς και οργανωτικούς παρονομαστές.

Η ανάδειξη ειδικών πτυχών δικαιωμάτων κοινωνικής υφής αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την εμπέδωση της λειτουργίας του καπιταλιστικού κράτους και του

ρόλου της κοινωνικής ρύθμισης. Κυρίως, θεωρείται μια δύναμη εκπολιτισμού η οποία αφενός αντισταθμίζει τις «ατυχείς επιπτώσεις» του καπιταλιστικού συστήματος (Titmuss, 1968) και αφετέρου επιδρά στην κατεύθυνση δημιουργίας μιας «αταξικής» κοινωνίας (George & Wilding, 1985). Παρ' όλα αυτά, δεν οδήγησε σε αταξικές κοινωνίες. Άλλωστε, πρωταρχικές μορφές παροχής κοινωνικών δικαιωμάτων –για παράδειγμα, τα κοινωνικοασφαλιστικά δικαιώματα– έχουν ταξικό χαρακτήρα (π.χ. Esping-Andersen, 1990: 21-26). Η ταξική δομή μεταβλήθηκε από την εποχή της δημιουργίας του κράτους ευημερίας ενδεχομένως περισσότερο λόγω μεταβολών στη φύση του καπιταλισμού, παρά λόγω της επίδρασης του κράτους ευημερίας (Bottomore, 1992· Marshall, 1981). Η διαφοροποίηση πλέον στις επαγγελματικές τάξεις δεν είναι τόσο ανάμεσα σε χειρώνακτες της εργατικής τάξης και μη χειρώνακτες της μεσαίας, αλλά κυρίως ανάμεσα σε ασφαλείς καλά καταρτισμένους και υψηλά αμειβόμενους εργαζομένους και σε ευάλωτους, χαμηλής κατάρτισης και κακής αμοιβής εργαζομένους. Χρονικά, η περίοδος αυτή έχει αφετηρία το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τοπικά αναπτύσσεται εντός των εθνικών συνόρων. Συμπίπτει όμως με τη συνειδητοποίηση της ανάγκης για ευρύτερη διεθνή συνεργασία και με τη δημιουργία των δύο υπερεθνικών ευρωπαϊκών οργανισμών – του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Βενιέρης, 2013). Σταδιακά λοιπόν τα κοινωνικά δικαιώματα έγιναν αντιληπτά ως ένα διαφορετικό είδος δικαιώματος το οποίο έπρεπε να αντιμετωπιστεί επίσης διαφορετικά και με υψηλότερη προτεραιότητα.

Η κατανόηση όμως του ιδιαίτερου χαρακτήρα αποδείχθηκε ανεπαρκής αιτία για μια ευρύτερη ανάδειξη του πολυδιάστατου και διακριτού ρόλου των κοινωνικών δικαιωμάτων στην κοινωνική οργάνωση και συνοχή. Ο διαχωρισμός τους από τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα οδήγησε σε μια δυαδική ταξινόμηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία επιφύλαξε μεν στα κοινωνικά δικαιώματα ρόλο διακριτό αλλά ουσιαστικά κατώτερο σε σπουδαιότητα των άλλων δύο. Βεβαίως, τα δικαιώματα για κοινωνική ασφάλεια, υγεία, εκπαίδευση, στέγη, απασχόληση ή κοινωνική πρόνοια είναι πρωταρχικά για την ατομική ευημερία και την κοινωνική ανάπτυξη. Είναι δομικά στοιχεία του κοινωνικού κράτους και η ουσία της κοινωνικής πολιτικής αλλά στοιχίζουν και φέρουν βαρύ ιδεολογικό φορτίο. Σε κάθε περίπτωση, παραμένουν άρρηκτα συνυφασμένα, αν όχι εξαρτημένα, από τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα που συμπληρωματικά και αδιαίρετα διασφαλίζουν την «ιδιότητα του πολίτη».

Για την εδραίωση όμως των σύγχρονων θεμελιωδών αρχών της ανθρώπινης προστασίας απαιτούνται η ενσωμάτωση, η διεύρυνση και η αμοιβαία προσαρμογή αστικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η επιλεκτική προστασία μέρους αυτών των αρχών είναι εξίσου οδυνηρή με την «αρνητικά επιλεκτική» παροχή κοινωνικής προστασίας σε αντιδιαστολή με τις πολιτικές θετικών δια-

κρίσεων. Κυρίως, αναπαράγει ταξικό διαχωρισμό, κοινωνικό αποκλεισμό και οικονομική ανισότητα. Παράλληλα, η αναδιατύπωση παλαιών και η διατύπωση νέων δικαιωμάτων που ανταποκρίνονται στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα προβάλλουν αναγκαίες. Η κατά Marshall ζητούμενη «σύνθεση» οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικής δημοκρατίας και κοινωνικής συμμετοχής παραμένει απώτερος στόχος που θα αιμοδοτήσει την έκβαση της κοινωνικής πολιτικής.

Αναμφισβήτητα, η εξέλιξη των κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέεται ιδεολογικά και ιστορικά με τον αγώνα της υπεράσπισης των συμφερόντων της εργατικής τάξης. Στον πυρήνα των πρώιμων εργατικών και συνδικαλιστικών διεκδικήσεων βρίσκονται οι ρίζες των σύγχρονων κοινωνικών δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα για αξιοπρεπή εργασία, δίκαιο μισθό, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, δημόσια υγειονομική περίθαλψη κ.λπ. πηγάζουν από εκείνη την εποχή. Στη σύγχρονη πρακτική, αποκτούν πραγματική και βιώσιμη διάσταση έπειτα από διαπραγμάτευση και αμοιβαίες παραχωρήσεις. Παραμένουν όμως σε δεύτερο πλάνο τουλάχιστον από πλευράς θεσμικής νομιμοποίησης, με τα ευρύτερα ανθρώπινα δικαιώματα να διατηρούν τον πρωταγωνιστικό ρόλο, αναπτυγμένα όμως στο πλαίσιο ενός «κοινωνικού φιλελευθερισμού».

Σε κάθε περίπτωση, το κύριο έλλειμμα των κοινωνικών δικαιωμάτων παραμένει η συγκριτικά ασταθής κοινωνικοπολιτική δυναμική τους – η οποία συνδέεται ως έναν βαθμό με τα ποιοτικά και τα ποσοτικά τους χαρακτηριστικά. Η κοινωνική νομοθεσία ρυθμίζει συχνά ανισοβαρώς δικαιώματα και υποχρεώσεις στο πλαίσιο συγκεκριμένων αξιών αλλά και ευρύτερων περιορισμών – πολιτικών, ιδεολογικών, οικονομικών, οργανωτικών, τεχνολογικών κ.λπ. Αυτό δεν συνεπάγεται πάντοτε ρητά δικαίωμα για απαίτηση από μέρους των ατόμων, παρά τις σχεδόν πάντοτε ρητά καθορισμένες υποχρεώσεις τους. Κατά συνέπεια, η ύπαρξη του δικαιώματος δεν συνιστά a priori εχέγγυο διασφάλισης προστασίας αλλά απαιτείται η εφαρμογή ανάλογων πολιτικών.

Αυτή είναι μια πτυχή που περιορίζει τη λάμψη των κοινωνικών δικαιωμάτων, πέραν του παραδοσιακού περιορισμού με τον οποίο συμβιεί διαχρονικά η κοινωνική πολιτική και επιγράφεται ως «περιορισμένοι διαθέσιμοι πόροι» για την κάλυψη αενάως διευρυνόμενων κοινωνικών αναγκών. Πτυχή που επίσης επικυριαρχεί στη σχέση κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικών δικαιωμάτων. Τα κοινωνικά δικαιώματα στοιχίζουν και φορτίζουν. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, ορθώνει σχεδόν σε κάθε περίπτωση και εποχή τα υψηλότερα εμπόδια στην πλήρη και επαρκή απόδοσή τους, ώστε συχνά, στην πράξη, να περιορίζονται σε μια άτονη προσπάθεια διασφάλισης κοινωνικών ελαχίστων που συρρικνώνει την ουσιώδη κοινωνική τους έκβαση.

Μια άλλη δευτερογενής πτυχή της σχέσης κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέεται με τη λειτουργία των καθολικών πολιτικών

που έχουν σχεδιαστεί να διασφαλίσουν ίσα δικαιώματα. Σύμφωνα και με τον Townsend (2002), αυτές δεν είναι πολιτικές άμεσης αναδιανομής που επιφέρουν μεγαλύτερη ισότητα ή επιλεκτικές ή υπό προϋποθέσεις πολιτικές για τους πιο ευάλωτους. Με άλλα λόγια, δεν είναι πολιτικές που επιχειρούν κατά βάση να αναδιανείμουν, αλλά να «ισοδιανείμουν» – θα έλεγε κανείς ότι συμβάλλουν καταρχήν στην προαγωγή των αξιών και των στόχων της κοινωνικής πολιτικής. Στην πράξη έχει καταδειχθεί ότι είναι οι καθολικές πολιτικές δικαιωμάτων που καταπολεμούν αποτελεσματικότερα τις ανισότητες και τους αποκλεισμούς, ενδυναμώνοντας την κοινωνική συνοχή. Είναι όμως ακριβώς αυτές και οι πλέον δαπανηρές.

Σε επίπεδο θεωρητικής ανάλυσης, είναι οι προσεγγίσεις για την έννοια της ιδιότητας του πολίτη που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την αλληλεπίδραση κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικής πολιτικής και διαγράφουν τη δυναμική των επιδράσεών της. Η αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων σε συνάρτηση με την ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη συνιστά πρωταρχική παράμετρο προσδιορισμού του σύγχρονου κοινωνικού κράτους (Esping-Andersen, 1990). Η κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων για ισότιμη κοινωνική συμμετοχή ανήκει στον πυρήνα της κοινωνικής πολιτικής.

Σε επίπεδο εμπειρικής διερεύνησης, είναι κυρίως οι αντιλήψεις που επικρατούν για το περιεχόμενο αυτής της πολυεπίπεδης έννοιας της ιδιότητας του πολίτη σε πλουραλιστικές πολυπολιτισμικές κοινωνίες, όπως οι σημερινές. Μια έννοια που εξακολουθεί να χωρίζει μάλλον παρά να ενώνει στις σημερινές σύνθετες και ρευστές κοινωνικές πραγματικότητες. Μια έννοια που αποτυπώνει ολοκληρωμένα το φάσμα διακύμανσης της ανισότητας – από την οικονομική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό έως τις κοινωνικές διακρίσεις. Μια έννοια που απηχεί και καταδεικνύει την πολυδιάστατη πολυπλοκότητα της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής απέναντι σε ανάλογων ιδιοτήτων κοινωνικά προβλήματα.

Ο τρόπος απόδοσης των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτελεί κυρίαρχο κριτήριο για τη διάκριση τριών διακριτών συστημάτων κοινωνικής πολιτικής-«καθεστώτων κράτους ευημερίας», σύμφωνα με τη διάσημη ομαδοποίηση του Esping-Andersen (1990: 26-29). Στο φιλελεύθερο καθεστώς, ο «κόσμος των κοινωνικών δικαιωμάτων» επικυριαρχείται από τις δυνάμεις της αγοράς και περιορίζεται αποτελεσματικά στο επίπεδο φτωχικών παροχών κοινωνικής βοήθειας έπειτα από έλεγχο πόρων, καθώς και χαμηλών παροχών κοινωνικής ασφάλισης. Μέσα στη φιλελεύθερη αγγλοσαξονική παράδοση καλλιεργήθηκε μια κυρίαρχη τάση αντίληψης των κοινωνικών δικαιωμάτων ως «δίχτυα προστασίας» για την ανακούφιση από τη φτώχεια ή εθνικών κοινωνικών ελαχίστων για την πρόληψή της. Στο κορπορατιστικό καθεστώς, η παραχώρηση κοινωνικών δικαιωμάτων σπάνια αποτέλεσε αντικείμενο σημαντικής διαμάχης, τα δικαιώματα όμως ήταν συναρτημένα στενά με την κοινωνική τάξη και θέση, καθώς και εξαρτημένα από τις

δυνάμεις του κράτους. Μέσα στην κορπορατιστική παράδοση της ηπειρωτικής Ευρώπης, διαμορφώθηκε μια κυρίαρχη τάση αντίληψης των κοινωνικών δικαιωμάτων ως αντισταθμιστικών δικαιωμάτων για τους εργάτες του έθνους. Στο σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς, τα κοινωνικά δικαιώματα ταυτίζονται με τις αρχές της καθολικής αλληλεγγύης και της ισότητας – μια ισότητα όμως «των υψηλότατων επιπέδων» και των υψηλών κοινωνικών παροχών αλλά και δαπανών. Μέσα στη σκανδιναβική σοσιαλδημοκρατική παράδοση, αναπτύχθηκε μια κυρίαρχη τάση αντίληψης των κοινωνικών δικαιωμάτων ως καθολικών δικαιωμάτων για όλους τους πολίτες. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το κράτος ευημερίας δημιουργεί και εφαρμόζει ένα συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικών δικαιωμάτων που αντιπροσωπεύει ένα σύστημα κοινωνικής πολιτικής και εκφράζεται από ένα φάσμα παροχών κοινωνικής ασφάλειας.

Τα κοινωνικά δικαιώματα κατακτήθηκαν ή παραχωρήθηκαν στο πλαίσιο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος σε μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα. Η θετική πορεία των πραγμάτων ανατράπηκε από την ανάδυση μιας νέας κοινωνικά ανάλγητης και οικονομικά ιδεοληπτικής μορφής φιλελευθερισμού από τη δεκαετία του 1980. Χωρίς να γίνει συνείδηση, η ανθρωπότητα δέθηκε στο άρμα ενός βάρβαρου νεοφιλελευθερισμού. Με όρους κοινωνικών δικαιωμάτων, η πορεία της απο-εμπορευματοποίησης σταδιακά αντιστράφηκε. Οι νέες κοινωνικές πολιτικές νόθευσαν τα βασικά τους χαρακτηριστικά: τα καθολικά δικαιώματα χειραφέτησης μεταλλάχθηκαν σε ανταποδοτικά ατομικά διακυβεύματα εξάρτησης, έγιναν «λιγότερο κοινωνικά και λιγότερο δικαιώματα» (Βενιέρης, 2013: 467). Τα νεοφιλελεύθερης έμπνευσης δικαιώματα συναρτώνται ολοένα και περισσότερο με τις επιδόσεις στην αρένα της αγοράς εργασίας. Τα δημόσια συστήματα ευημερίας για υγεία και παιδεία μεταφράστηκαν ως αντιπαραγωγικές δαπάνες ενός δαιμονοποιημένου κράτους και αποκαθηλώθηκαν.

Εν ολίγοις, η έκβαση της σχέσης κοινωνικής πολιτικής και δικαιωμάτων αντανακλάται στην αποτελεσματικότητά της και συναρτάται με πολλά, σύνθετα και μεταβαλλόμενα ζητήματα. Απηχεί το μέτρο ανάπτυξης συλλογικών αξιών, τα κυρίαρχα ατομικά και κοινωνικά πρότυπα. Προσμετρά τις δυνάμεις ηθικής δέσμευσης για κοινωνική αλληλεγγύη και κοινωνική συμμετοχή έναντι των πειρασμών για ατομική ανάπτυξη και ανεξάρτητες επιλογές. Επιμετρά ιδεολογικοπολιτικές τάσεις και πολιτικές προτεραιότητες, τον πλούτο και τη μόρφωση μιας κοινωνίας. Αποδίδει την ποιότητα της αλληλεπίδρασης οικονομίας και κοινωνίας, την ισορροπία μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και δίκαιης κοινωνικής ευημερίας που είναι πολιτική ευθύνη. Τέλος, λειτουργικά αντανακλά πρωτίστως την αναλογία στο μείγμα καθολικότητας-επιλεκτικότητας των παροχών που διαμορφώνει τις προτεραιότητες στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής.

4.3 Η προοπτική

Όπως είδαμε, η δυναμική της εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής συναρτάται από την αποτελεσματικότητα της άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η δυναμική αυτή συν-διαμορφώνεται πλέον από εξαιρετικά ρευστές και πολύπλοκες διεργασίες κοινωνικών, πολιτικών, πολιτιστικών και, βεβαίως, οικονομικών παραμέτρων. Την εποχή των αλλεπάλληλων πολύμορφων κρίσεων, η αποσταθεροποίηση των ευάλωτων κοινωνικών δικαιωμάτων παράγει κοινωνική ανασφάλεια (Donoghue & Kuisma, 2020· Hantrais & Letablier, 2021). Σήμερα, για παράδειγμα, το δικαίωμα ισότιμης καθολικής πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες υγείας ταυτίζεται σχεδόν με την επιβίωση των κοινωνιών –αλλά και των οικονομιών– τον καιρό της πανδημίας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το νεόκοπο συγκριτικά δικαίωμα για ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα αξιοπρεπούς διαβίωσης αποκτά ζωτική σημασία λόγω της επισφάλειας στην αγορά εργασίας και της όξυνσης των οικονομικών ανισοτήτων στην κοινωνία. Σε ένα τρίτο επίπεδο, η διασφάλιση των δικαιωμάτων για τους μετανάστες και το περιβάλλον αποβαίνει ανεπαρκής στην καταπολέμηση διακρίσεων, ρατσισμού, οικολογικής καταστροφής, διαγενεακής αδικίας. Τα μεταπολεμικά κοινωνικά δικαιώματα αναδείχθηκαν σε ένα τοπίο που φαντάζει ειδυλλιακό σε σχέση με σήμερα, όπου η πολυπλοκότητα και η ταχύτητα μετεξέλιξης των φαινομένων απαιτούν άμεσες διευθετήσεις προωθημένων προδιαγραφών (Börner, 2020).

Τρεις δεκαετίες κυριαρχίας ενός απάνθρωπου νεοφιλελευθερισμού οδήγησαν σε μια εποχή παλινωδίας ενός αυτοκαταστροφικού καπιταλισμού. Τα αδιαπραγμάτευτα ισχυρά συλλογικά δικαιώματα του 20ού αιώνα μετατράπηκαν σε διαπραγματεύσιμες αδύναμες ατομικές διεκδικήσεις του 21ου. Η ασύμμετρη υποχώρηση της εργασίας σε όλα τα επίπεδα σοκάρει. Η ανεξέλεγκτη γιγάντωση του κεφαλαίου ομοίως, επιβάλλοντας αρρύθμιστα περιβάλλοντα που δεν υπόσχεται, προοιωνίζει θετική προοπτική. Η αποσυλλογικοποίηση των διαδικασιών σε συνδυασμό με την κατίσχυση μιας ανάπτυξης χωρίς εργασία (jobless growth) διαγράφουν ένα αβέβαιο κοινωνικό και εργασιακό μέλλον. Υπό τις σημερινές συνθήκες, υπόσχονται ανθηρά κέρδη για το οικονομικό σύστημα και ελάχιστα δικαιώματα ελαχίστων για το κοινωνικό. Η υποχώρηση των επιπέδων κοινωνικής δικαιοσύνης από τη δεκαετία του 1980 συνδυάστηκε με οπισθοδρόμηση της

φορολογικής δικαιοσύνης, διαβρώνοντας την κοινωνική συνοχή, την αποδοχή του κράτους, τη συλλογική συνείδηση.

Στα μισά ενός πολεμικού 2022, μια μάλλον αναντίρρητη παραδοχή διαποτίζει τις ανησυχίες και τις αναζητήσεις μας. Ζούμε μια εποχή αναπάντεχης και ασύμμετρης έκρηξης των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα, σε όλο τον πλανήτη. Στην Ευρώπη οριακά βιώσιμων προσώρας, στον υπόλοιπο κόσμο απάνθρωπων έως θανάσιμων. Κοινός παρονομαστής στην αναζήτηση διεξόδων η διάσωση, ο εκσυγχρονισμός και ο εμπλουτισμός των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη – που είναι απείρως σφαιρικότερη έννοια από την ιθαγένεια (Βενιέρης, 2015). Στις χώρες της Ευρώπης, οι αποκλίσεις και στο επίπεδο κάλυψης των κοινωνικών δικαιωμάτων –από πλήρως ικανοποιητικό έως τις παρυφές της ανυπαρξίας– παροξύνονται από τις αλλεπάλληλες κρίσεις. Στην ΕΕ, την υπερεθνική κοινωνική στρατηγική αποτυπώνει ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων (European Commission, 2021) με όσα προτερήματα αλλά και αδυναμίες τον συνοδεύουν – ειδικά με όρους μετάβασης θεωρητικών δικαιωμάτων σε σχεδιασμένες κοινωνικές δράσεις. Στον υπόλοιπο κόσμο ακούγεται σιωπή.

Τα κυριότερα πεδία εξάπλωσης των κοινωνικών ανισοτήτων σήμερα συνδέονται με την αγορά εργασίας, το φύλο και τη φυλή, φαινόμενα κοινωνικών αποκλεισμών και διακρίσεων, τα φορολογικά και τα εκπαιδευτικά συστήματα, την κλιματική αλλαγή, την ενέργεια. Η ρευστότητα και η αβεβαιότητα των καιρών απομαγνητίζουν την πυξίδα των δικαιωμάτων και αποπροσανατολίζουν την αποστολή της κοινωνικής πολιτικής.

Το νέο κοινωνικό συμβόλαιο που πρέπει να συνυπογραφεί δεν μπορεί παρά να θεμελιωθεί σε απαραβίαστα, καθολικά, αξιοπρεπή βασικά κοινωνικά δικαιώματα με ανάλογες και δίκαιες υποχρεώσεις. Η ισορροπία της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας πρέπει στοιχειωδώς να αποκατασταθεί επ' αγαθώ κοινωνίας αλλά και οικονομίας. Οι σχέσεις κράτους-αγοράς και δημόσιου ιδιωτικού πρέπει να εξισορροπηθούν με βάση τη σημερινή πολυσύνθετη πραγματικότητα και με γνώμονα την κάλυψη των σημερινών σύνθετων κοινωνικών αναγκών. Αν η διαταραγμένη σχέση ατομικού-συλλογικού, η σταθερή υπονόμευση συλλογικών αξιών και κοινωνικών σχέσεων, η συνεχής αποσύνδεση οικονομικής ανάπτυξης και δίκαιης κοινωνικής ευημερίας διατηρήσουν τροχιές όπισθεν, η πυξίδα των κοινωνικών δικαιωμάτων θα παραμείνει ρουλέτα. Και μάλιστα «πειραγμένη».

Εν ολίγοις, η εγγύηση των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν επαρκεί για να προαχθούν η κοινωνική συνοχή, ο ρόλος των συλλογικών αξιών, η βασική ισότητα, η απο-εμπορευματοποίηση στην κάλυψη των κοινωνικών αναγκών. Είναι το μέτρο και η ποιότητα της αλληλεπίδρασης μεταξύ κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικών δικαιωμάτων που επηρεάζουν πρωτογενώς την κοινωνική διαστρωμάτωση και δευτερογενώς τον μετασχηματισμό των κοινωνικών προτύπων. Από

την επίδραση της κοινωνικής δράσης στην ατομική ζωή –ασφάλεια, προστασία, δικαιοσύνη– έως την επίδραση της ατομική επιλογής στην κοινωνική αλλαγή –αντιλήψεις, αξίες, πρότυπα– ο δρόμος είναι μακρύς. Η σχέση δεν είναι γραμμική, δεν είναι ουδέτερη, δεν αποδεσμεύεται από μια μακρά σειρά υποκειμενικών παραδοχών. Στην πράξη, καλείται να επιδιώξει έναν καλύτερο κόσμο, μια καλύτερη ζωή για τους συνηθισμένους ανθρώπους. Ακόμη όμως και όταν πέτυχε μια καλύτερη ζωή για κάποιους «συνηθισμένους ανθρώπους», μάλλον δεν επέφερε «καλύτερες» κοινωνίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βενιέρης, Δ. (2013). *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα: Το τέλος των ύμνων*, 2η έκδ. Τόπος.

Βενιέρης, Δ. (2015). *Κοινωνική Πολιτική – Έννοιες και Σχέσεις*. Τόπος.

Beveridge Report (1942). *Social Insurance and Allied Services*. Cmd 6404. HMSO.

Bottomore, T. (1992). Citizenship and Social Class: Forty years on. In T. H. Marshall & T. Bottomore (eds), *Citizenship and Social Class*. Pluto Press.

Börner, S (2020). "Marshall revisited: EU social policy from a social right rights perspective". *Journal of European Social Policy*: 10.1177/0958928720904330

Dean, H. (2002). *Welfare Rights and Social Policy*. Prentice Hall.

Donoghue, M. & Kuisma, M. (eds) (2020). *Whither Social Rights in Post-Brexit Europe?* Social Europe Publishing and the Friedrich Ebert Stiftung.

Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press.

European Commission (2021). *The European Pillar of Social Rights – Action Plan*. Publications Office of the European Union.

Hantrais, L. & Letablier, M.-T. (2021). *Comparing and Contrasting the Impact of the Covid-19 Pandemic in the European Union*. Routledge.

George, V. & Wilding. P. (1985). *Ideology and Social Welfare*. Routledge & Kegan Paul.

Marshall, T. H. (1950). Citizenship and social class. Reprinted in Marshall T.H. & Bottomore T. (1992), *Citizenship and Social Class*. Pluto Press.

Marshall, T. H. (1964). Citizenship and social class. In *Class, Citizenship and Social Development* (pp. 65-122). Doubleday.

Marshall, T. H. (1965). *Social Policy*. Hutchinson University Library.

Marshall, T. H. (1981). *The Right to Welfare and Other Essays*. Heinemann.

Titmuss, R. (1968). *Commitment to Welfare*. Allen & Unwin.

Titmuss, R. (1971). Welfare rights and discretion. *Political Quarterly*, 42, 2.

Townsend, P. (2002). Human rights, transnational corporations and the World Bank. In P. Townsend & D. Gordon (eds), *World Poverty: New policies to defeat an old enemy*. The Policy Press.

5

Μια μείζων αντιμεταρρύθμιση: Ενίσχυση της ατομικής σύμβασης εργασίας σε βάρος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και της διαιτησίας με τους νόμους 4635/2019 και 4808/2021

Άρις Καζάκος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενίσχυση της ατομικής σύμβασης εργασίας υποσκάπτει τα θεμέλια του εργατικού δικαίου και ιδίως τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και γενικά τα συνδικαλιστικά δικαιώματα. Η ατομική σύμβαση εργασίας είναι, λόγω της δομικής ανισότητας εργοδότη-εργαζομένου, η παρένδυση της βίας και της ανομίας στις εργασιακές σχέσεις· της βίας γιατί επιτρέπει στον εργοδότη να υπαγορεύει στον εργαζόμενο τους όρους εργασίας, μισθολογικούς και μη, που εκείνος επιλέγει λόγω της συντριπτικής διαπραγματευτικής ισχύος του και της ανομίας, γιατί το περιεχόμενο μιας τέτοιας σύμβασης είναι εξ ορισμού (κατά κανόνα) άνισο και συνεπώς παράνομο.

Κλειδί για την προστατευτική λειτουργία των συλλογικών συμβάσεων και της διαιτησίας είναι η διασφάλιση αφενός της υπεροχής της συλλογικής σύμβασης εργασίας και αφετέρου η κάλυψη όλων των όρων εργασίας όλων των εργαζομένων, ώστε η ατομική σύμβαση εργασίας να μη βρίσκει κενά στις συλλογικές ρυθμίσεις και να μην αναδεικνύεται έτσι σε κυρίαρχο παράγοντα διάπλασης των όρων εργασίας. Τα τελευταία χρόνια η ατομική σύμβαση εργασίας γνωρίζει μια πραγματική παλινόρθωση με συγκεκριμένα νομοθετικά μέτρα, παλινόρθωση που πλήττει ευθέως τις συλλογικές συμβάσεις και τις διαιτητικές αποφάσεις. Θα αναλύσουμε τα νομοθετήματα που συρρικνώνουν την εμβέλεια των συλλογικών συμβάσεων και ακρωτηριάζουν το συνταγματικό δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία (Ν. 4635/2019, 4808/2021, νόμοι για τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ) αλλά και προτάσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργούνται.

5.1 Η θέση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΣ) και της διαιτησίας στο σύστημα του εργατικού δικαίου[7]

Οι πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις στο δίκαιο των ΣΣΕ και της διαιτησίας (Ν. 4635/2019) επανεισάγουν δίκαιο παλαιάς κοπής, όπως αναλύεται στη συνέχεια. Ο Ν. 4635/2019 παλινορθώνει, κατά βάση, το «παλαιό πολίτευμα» στο συλλογικό εργατικό δίκαιο, διαγράφοντας σημαντικό μέρος της ιστορίας του εργατικού δικαίου, μιας ιστορίας που σφραγίστηκε από κοινωνικούς αγώνες για χειραφέτηση, πραγματική ελευθερία και εξανθρωπισμό των όρων και των συνθηκών εργασίας.

Ας αρχίσουμε από τα προφανή: Μία από τις κατακτήσεις των εργαζομένων, στην πραγματικότητα του συνόλου της κοινωνίας, που κερδήθηκε με σκληρούς κοινωνικούς/ταξικούς αγώνες, είναι η σταδιακή ελάττωση της βίας των ατομικών συμβάσεων εργασίας. Η ιδιωτική αυτονομία, η ελευθερία των συμβάσεων στην ατομική της μορφή στη σχέση εργοδότη και μεμονωμένου εργαζομένου, απωθήθηκε αρχικά με τα πρώτα δείγματα εργατικής νομοθεσίας στο πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα και στη συνέχεια από τη συλλογική αυτονομία, τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας (ΣΣΕ). Στην αφετηρία της γένεσης του εργατικού δικαίου βρίσκεται η επίγνωση ότι η ατομική σύμβαση εργασίας δεν είναι παρά το όργανο/εργαλείο επιβολής της εργοδοτικής θέλησης στον εργαζόμενο, αυτόν που το γενικό ιδιωτικό δίκαιο τον ήθελε «ελεύθερο» να διαθέτει την εργασιακή του δύναμη — υπό την αφόρητη πίεση της ανάγκης βιοπορισμού του, εννοείται.

Με τα Μνημόνια, ιδίως με το δεύτερο, επιβλήθηκε από τους δανειστές της χώρας η αποδιάρθρωση του συστήματος συλλογικής αυτονομίας και διαιτησίας. Με χτυπήματα χειρουργικού τύπου άνοιξε ο δρόμος για την παλινόρθωση της ατομικής σύμβασης εργασίας. Έτσι άρχισε η εργασία να διολισθαίνει προς φαινόμενα πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Μετά τη λήξη του τρίτου

7 Για την ανάλυση του θέματος αυτού, βλ. Καζάκου (2021). *Η βία και η ανομία εγκαθίστανται στο κέντρο των εργασιακών σχέσεων, με τον νόμο αυτή τη φορά*, ΕλλΔνη 2021, 1629 επ. και 1635 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

Μνημονίου μεσολάβησε μια μικρή περίοδος κατά την οποία η συλλογική αυτονομία και ο επικουρικός μηχανισμός της, η διαιτησία, άρχισαν να ξανακερδίζουν έδαφος στη θεσμική τους λειτουργία, μεταξύ άλλων και με την κήρυξη κλαδικών συλλογικών συμβάσεων γενικά υποχρεωτικών. Και να που τώρα, σε μια μεταμνημονιακή περίοδο χωρίς τις φρικαλεότητες των Μνημονίων («κατάλογο φρικαλεοτήτων»/«Katalog von Grausamkeiten» χαρακτήρισε τα μνημονιακά μέτρα το γερμανικό περιοδικό Der Spiegel), το φάντασμα της ατομικής σύμβασης εργασίας ως βασικού παράγοντα διάπλασης των όρων εργασίας επέστρεψε με τον Ν. 4635/2019. Αυτή τη φορά, ωστόσο, επέστρεψε με ελεύθερη επιλογή του νομοθέτη και όχι ως αποτέλεσμα υπαγόρευσης των δανειστών.

Οι εδώ κρινόμενες ρυθμίσεις ενσωματώθηκαν στον λεγόμενο αναπτυξιακό νόμο 4635/2019. Σε αυτή τη νομοθετική επιλογή, και κυρίως στο περιεχόμενο αυτών των ρυθμίσεων, υποφώσκει η θέση ότι το εργατικό δίκαιο και οι προστατευτικοί του θεσμοί βλάπτουν την οικονομία. Όμως, στο ερώτημα αν το εργατικό δίκαιο ωφελεί ή βλάπτει την οικονομία και αν η αξιοπρέπεια των εργαζομένων δεν είναι τίποτε άλλο από μια απλή μεταβλητή υποταγμένη στην κερδοφορία και, γενικά, στις προτεραιότητες της αγοράς, η ιστορία, και μάλιστα η πολύ πρόσφατη (της περιόδου των Μνημονίων), έχει ήδη δώσει την απάντησή της.

Με την ιστορία φαίνεται να μη συμφωνεί καθόλου η παρούσα κυβερνητική πλειοψηφία, για την οποία η απώθηση, π.χ. των επιχειρησιακών ΣΣΕ της ΔΕΗ και στη συνέχεια των ΕΛΤΑ, και η υποβολή όσων πρόκειται να προσληφθούν στο εξής στις δύο επιχειρήσεις σε καθεστώς ατομικών συμβάσεων εργασίας, δηλαδή εκτός του πλαισίου των ισχυουσών (και όσων πρόκειται να συναφθούν στο μέλλον) επιχειρησιακών ΣΣΕ, συμβάλλουν στην «απελευθέρωση [της ΔΕΗ] από εμπόδια στην αποτελεσματική της λειτουργία».[8]

Βέβαια, οι ΣΣΕ και η διαιτησία του ΟΜΕΔ βρίσκονται στο στόχαστρο κορυφαίων εργοδοτικών οργανώσεων και μεγάλων επιχειρήσεων εδώ και πολλά χρόνια. Στην περίοδο του παρα-συνταγματικού καθεστώτος των Μνημονίων οι επιθέσεις εργοδοτικών κύκλων κατά των ΣΣΕ και της διαιτησίας πολλαπλασιάστηκαν και εντάθηκαν. Σε όλη αυτή την περίοδο οι εργοδότες είχαν την αμέριστη στήριξη της τρόικας των δανειστών. Ήδη με το πρώτο Μνημόνιο είχαμε τις πρώτες ρηγματώσεις στο δίκαιο των ΣΣΕ, με τις «ειδικές επιχειρησιακές ΣΣΕ» του άρθρου 2 περ. 7 Ν. 3845/2010.[9] Η ρύθμιση αφορούσε επιχειρήσεις που βρίσκονταν σε κρίση και αποσκοπούσε, κατά τις αιτιολογίες των εμπνευστών της, στη

8 Αυτό διαβάζουμε στην Αιτιολογική Έκθεση του νομοσχεδίου για την «Απελευθέρωση αγοράς ενέργειας, εκσυγχρονισμός της ΔΕΗ, ιδιωτικοποίηση της ΔΕΠΑ και στήριξη των ΑΠΕ». Για τους νόμους της ΔΕΗ και των ΕΛΤΑ, βλ. παρακάτω.

9 Βλ., αντί όλων, Τραυλός-Τζανετάτος, Δ. (2013). *Οικονομική κρίση και εργατικό δίκαιο*, σ. 311 επ.

διάσωση θέσεων εργασίας, κατίσχυε δε της τυχόν συρρέουσας κλαδικής ΣΣΕ, ακόμη και αν η επιχειρησιακή ΣΣΕ ήταν δυσμενέστερη από αυτήν. Αυτή η μορφή ΣΣΕ ήταν πολλαπλώς προβληματική από συνταγματική σκοπιά, μεταξύ άλλων λόγων εξαιτίας του προβληματικού χρονισμού της (timing), αφού πάρα πολλές, αν όχι οι περισσότερες, επιχειρήσεις την περίοδο εκείνη αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Αυτό οδηγούσε σε de facto μετατροπή της εξαίρεσης σε κανόνα και ανέτρεπε ουσιαστικά τη συνταγματικά προστατευόμενη θεμελιακή αρχή της ευνοϊκότερης ρύθμισης στη συρροή συλλογικών συμβάσεων μεταξύ τους, τη θεμελιώδη για τη συλλογική αυτονομία λειτουργία των κλαδικών ΣΣΕ και την επίσης συνταγματικά προστατευόμενη αποτελεσματική λειτουργία της συλλογικής αυτονομίας, ιδίως με την ειδική συνέργεια κλαδικών και επιχειρησιακών ΣΣΕ (ελάχιστη προστασία οι πρώτες, αποκλίσεις μόνον επί τα βελτίω για τους εργαζομένους των δεύτερων). Αγνοήθηκε δε επιδεικτικά αυτό που ήταν ήδη από τότε ορατό διά γυμνού οφθαλμού, ότι δηλαδή η εφαρμογή τέτοιων μέτρων θα οδηγούσε σε αποτελέσματα αντίθετα προς το επιδιωκόμενο.

Νομοθετική επέμβαση στο ελληνικό σύστημα συλλογικών ρυθμίσεων είχαμε και με τον Ν. 3899/2011, που διατήρησε μεν το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, περιόρισε ωστόσο την εξουσία των διαιτητών στον καθορισμό μόνο του βασικού μισθού και ημερομισθίου.[10] Η επίθεση των δανειστών της χώρας στους θεσμούς του συλλογικού εργατικού δικαίου κορυφώθηκε με το δεύτερο Μνημόνιο και το εφαρμοστικό του νομοθέτημα, την ΠΥΣ 6/2012. Η νομοθετική αποδιάρθρωση των ΣΣΕ και της διαιτησίας δεν κόμισε μόνο έναν αρνητικό συμβολισμό αλλά επέδρασε καταστροφικά και στο υλικό επίπεδο των όρων εργασίας και γενικότερα της οικονομίας. Το άλμα προς τα πίσω προκάλεσε αλυσιδωτές καταστροφικές επιπτώσεις στην κοινωνία και στην οικονομία. Η πολιτική αυτή προκάλεσε μια ύφεση εφιαλτικών διαστάσεων και χωρίς προηγούμενο αύξηση της ανεργίας, γεγονότα ευρύτατα γνωστά. Η ενεργός ζήτηση κατέρρευσε, έκλεισαν εκατοντάδες χιλιάδες επιχειρήσεις, η ανεργία σκαρφάλωσε σε ύψη εφιαλτικού μεγέθους, καταβυθίστηκαν η αγορά και οι πόροι των φορέων κοινωνικής ασφάλισης. Η καταλυτική εμπειρία περί αυτού είναι πολύ νωπή για να αγνοηθεί.

10 Βλ. και Τραυλό-Τζανετάτο, ό.π. Νομοθετική επέμβαση στη διαιτησία είχαμε και με τον Ν. 3899/2011, που διατήρησε το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, περιόρισε ωστόσο την εξουσία των διαιτητών στον καθορισμό μόνο του βασικού μισθού και ημερομισθίου. Η Επιτροπή Εμπειρογνωμόνων για την Εφαρμογή των Διεθνών Συμβάσεων και Συστάσεων Εργασίας ασχολήθηκε και με τη ρύθμιση του Ν. 3899/2011. Εξετάζοντας τη συμβατότητα του συστήματος αυτού με τις διεθνείς συμβάσεις εργασίας (ΔΣΕ), ο Ν. 3899/2011, που προέβλεπε μεν δυνατότητα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία αλλά μόνο για τον καθορισμό του βασικού μισθού και ημερομισθίου, θεωρήθηκε από την Επιτροπή, υπό προϋποθέσεις, συμβατός με τη ΔΣΕ 98.

Σημασία για τις εδώ κρινόμενες ρυθμίσεις αποκτά και μία ακόμη, πολιτικονομικού χαρακτήρα διάσταση της τρέχουσας περιόδου. Το γεγονός ότι η πρόσφατη νομοθέτηση γίνεται σε μια περίοδο χωρίς τους ακραίους και βάναυσους καταναγκασμούς που επέβαλαν στη χώρα οι δανειστές της την προηγούμενη περίοδο στοιχειοθετεί επιβαρυντική περίσταση για τους εμπνευστές και αυτουργούς των πρόσφατων νομοθετικών μέτρων για την εργασία. Η πρόσφατη νομοθέτηση (Ν. 4635/2019 για τις ΣΣΕ και τη διαιτησία αλλά και οι νόμοι για τη ΔΕΗ (4643/2019) και τα ΕΛΤΑ (4758/2020) προδίδουν, εκτός των άλλων, και μια συνέργεια κυβερνητικών και εργοδοτικών κύκλων στη συνέχιση των μνημονιακών πολιτικών και στην εξουδετέρωση των μηχανισμών συλλογικής ρύθμισης των όρων εργασίας (ΣΣΕ και διαιτησία).[11] Αντί άλλων, περιοριζόμαστε να αναφέρουμε εδώ την καταληκτική επισήμανση του Αντ. Βάγια (2021): «*Χωρίς συλλογική σύμβαση εργασίας δεν υπάρχει Εργατικό Δίκαιο*».[12]

Εδώ είναι χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στην πολιτική οικονομία της εργασίας και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, καθώς και στις συνέπειες των μνημονιακών νομοθετικών μέτρων για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και τη διαιτησία.[13]

Με το δεύτερο Μνημόνιο (2012) επιβλήθηκε στη χώρα μας η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης διά της μείωσης των μισθών. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώχθηκε η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Σήμερα μπορούμε να μετρήσουμε και όχι απλώς να εκτιμήσουμε τις καταστροφικές συνέπειες αυτής της πολιτικής για τους υλικούς όρους αξιοπρεπούς διαβίωσης των ανθρώπων και γενικότερα για την οικονομία και την κοινωνία. Πριν από αυτό, ωστόσο, για την καλύτερη κατανόηση των στοχεύσεων της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης, πρέπει να δούμε τη μεγάλη εικόνα, την πολιτική οικονομία της εργασίας και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας.

Το βασικό θέμα της πολιτικής οικονομίας είναι η ρύθμιση της μισθωτής εργασίας και κυρίως του μισθού. Σύμφωνα με την «εργασιακή θεωρία της αξίας» των κλασικών οικονομολόγων από τον Adam Smith μέχρι τον Malthus και τον Ricardo, η εργασία αποτελεί τη βασική πηγή της αξίας και καθορίζει τη μέση τιμή

---

11 Ο Μ. Κοττάκης, σε άρθρο του, αναφέρεται στην «ομάδα του ΣΕΒ που κατοικοεδρεύει στο Μαξίμου», εφημ. *Εστία*, 27.11.2019.

12 Βάγιας, Αντ. (2021). Συλλογικές συμβάσεις εργασίας για πάντα, ΕΕργΔ 2021, 630 (613 επ.). Ο συγγραφέας επισημαίνει εύστοχα ότι οι συλλογικές συμβάσεις συμβάλλουν στην κοινωνική και οικονομική ευημερία, γι' αυτό και τις στηρίζουν διεθνή κείμενα και εθνικά συντάγματα. Στη συνέχεια περιοδολογεί τις ΣΣΕ, διακρίνοντας την περίοδο ευημερίας τους μέχρι το 2010, που ακολουθήθηκε από μια περίοδο παρακμής τους, «με στοιχεία γελοιοποιήσεως της συλλογικής διαπραγματεύσεως», όπως επισημαίνει, χωρίς να έχει καταγραφεί ακόμη ανάκαμψή τους. Η τεκμηρίωση που παραθέτει ο συγγραφέας είναι αναλυτική και οι παρατηρήσεις του ως προς την απόδοση ευθυνών γι' αυτή την εξέλιξη καίριες.

13 Βλ., σχετικά, Καζάκος, Ά. (2017). Η συλλογική αυτονομία στη μέγγενη της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης, ΕΕργΔ 2017, 191 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

των πραγμάτων.[14] Η βελτιωμένη εργασιακή θεωρία της αξίας πιστώνεται στον Marx, στο έργο του Το Κεφάλαιο. Για τον Marx, η πραγματική αξία των πραγμάτων καθορίζεται από την ποσότητα της εργασίας, των μηχανημάτων και της πρώτης ύλης που απαιτούνται για την παραγωγή τους. Τα μηχανήματα και η πρώτη ύλη που συνδυάζονται με τη ζωντανή εργασία αποτελούν «νεκρή» εργασία, με την έννοια ότι για την παραγωγή τους ή τη συλλογή τους έχει δαπανηθεί ζωντανή εργασία.[15]

Το αν η ρύθμιση της μισθωτής εργασίας και ιδίως του μισθού της θα γίνει με όρους στοιχειώδους ελευθερίας και αξιοπρέπειας είναι θέμα προεχόντως του συνδικαλισμού, της συλλογικής αυτονομίας και της Διαιτησίας. Υπάρχουν δύο δρόμοι: Ή θα ελαττώσουμε την εγγενή στις εργασιακές σχέσεις βία με μηχανισμό τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και τη Διαιτησία ή θα αφήσουμε να κυριαρχήσει η βία, ο νόμος του ισχυροτέρου με εργαλείο την ατομική σύμβαση εργασίας, όπου ο εργοδότης υπαγορεύει, κατά κανόνα τελεσιγραφικά, τους όρους εργασίας, συχνά ακόμη και κάτω των ορίων ελάχιστης προστασίας που θέτουν οι αναγκαστικού δικαίου διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας. Εκεί όμως επαληθεύεται η διάγνωση του Marx για την πολιτική οικονομία και την πρωταρχική συσσώρευση: «Στην πραγματική ιστορία, όπως είναι γνωστό, η κατάκτηση, η υποταγή, η φονική αρπαγή, εν συντομία η βία, παίζουν τον μεγάλο ρόλο. Στην απαλή πολιτική οικονομία επικρατούσε από πάντα το ειδύλλιο...».[16]

Η πολιτική οικονομία κανοναρχεί απροκάλυπτα στο Εργατικό Δίκαιο με όλα τα Μνημόνια, ιδίως με το δεύτερο Μνημόνιο και το εφαρμοστικό του νομοθέτημα, την ΠΥΣ 6/2012. Η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης που επιβλήθηκε στη χώρα μας με τα μνημονιακά νομοθετικά μέτρα είναι μια πολιτική που εξυπηρετεί τα συμφέροντα αγορών ριζικά διαφορετικών από τις αγορές των χωρών του Νότου. Μια στοιχειώδης ανάλυση με όργανο την πολιτική οικονομία οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι το μοντέλο καπιταλισμού στις χώρες του Νότου βρίσκεται αντιμέτωπο με το μοντέλο καπιταλισμού στις χώρες του Βορρά, ότι στην καταστατική οργάνωση της ΕΕ εγγράφεται, ως επί το πλείστον, όχι η κοινότητα αλλά η ριζική αντίθεση συμφερόντων μεταξύ διαφόρων ομάδων χωρών. Το μοντέλο του ελληνικού, του ισπανικού, του πορτογαλικού, του ιταλικού, ακόμη και του γαλλικού καπιταλισμού στηρίζεται κυρίως στην εσωτερική ζήτηση. Αλλά αυτή τη ζήτηση ρημάζουν οι εφαρμοζόμενες πολιτικές, οι οποίες όμως την ίδια στιγμή αποτελούν βασικό δομικό στοιχείο στο μοντέλο του εξαγωγικού καπιταλισμού των χωρών του Βορρά. Η κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη πολιτική σκληρής

14 Βλ. στον Πωλ Μέισον (2016). *Μετακαπιταλισμός – Ένας οδηγός για το μέλλον μας*, σ. 110 επ.

15 K. Marx, *Das Kapital*, 1ος τόμος, Πρώτο Μέρος: εμπόρευμα και χρήμα.

16 K. Marx, *Das Kapital*, 1. Bd., 24. Kapitel (Die sogenannte ursprüngliche Akkumulation).

λιτότητας, ρημάζοντας την εσωτερική ζήτηση με δρακόντειες μειώσεις μισθών και συντάξεων, ρημάζει συγχρόνως και την κοινωνική ασφάλιση. Αυτό είναι το αβίαστο συμπέρασμα μιας κριτικής που δεν χρειάζεται καν να είναι αντισυστημική, αλλά περιορίζεται στο να χρησιμοποιεί ως κριτήριο την καπιταλιστική ορθολογικότητα. Μια μετριοπαθής προσέγγιση, η οποία ωστόσο συνδέεται με ζωτικής σημασίας συμφέροντα των πολιτών για την εξασφάλιση των υλικών όρων αξιοπρεπούς διαβίωσης. Είναι φανερό ότι υπό το κυρίαρχο καθεστώς σκληρής λιτότητας δεν είναι δυνατή η λειτουργία της ζωτικής δομής του μοντέλου καπιταλισμού που κυριαρχεί και στη χώρα μας, της εσωτερικής ζήτησης με σταδιακή αύξηση μισθών και συντάξεων για την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης και άρα και της ζήτησης με λειτουργικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων και διαιτησίας με βάση το απολύτως επιτυχημένο μοντέλο του Ν. 1876/1990. Η αποκατάσταση της λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας, που κατά κύριο λόγο στηρίζεται, όπως και οι άλλες οικονομίες των χωρών του Νότου, στην εσωτερική ζήτηση, συμβαδίζει με τις επιταγές του Συντάγματος. *Συνοπτικά: Ό,τι είναι καλό για τη Γερμανία, η οικονομία της οποίας στηρίζεται κατά κύριο λόγο στις εξαγωγές με τις οποίες ισορροπεί τις απώλειες από τους περιορισμούς της εσωτερικής ζήτησης, βλάπτει την Ελλάδα και τις άλλες χώρες του Νότου της ΕΕ*.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τους στόχους του δεύτερου Μνημονίου για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων στην Ελλάδα, αρκεί να σημειώσουμε τα εξής: Πριν από την κρίση βρισκόμασταν στην 69η θέση στον πίνακα ανταγωνιστικότητας ανάμεσα σε 140 κράτη σύμφωνα με τα στοιχεία του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, όμως τρία χρόνια μετά την ψήφιση του πρώτου Μνημονίου πέσαμε στην 96η θέση. Σήμερα, έπειτα από έξι χρόνια σκληρής λιτότητας και μείωσης των μισθών κατά 26% μεσοσταθμικά (η μείωση ήταν, στην πραγματικότητα σε πείσμα των στατιστικών αποτυπώσεων, μεγαλύτερη) και ακόμη μείωση της αγοραστικής δύναμης κατά 50% λόγω της μείωσης των μισθών, της αύξησης των τιμών και της άγριας φορολόγησης, καθώς και της μείωσης των κοινωνικών παροχών, βρισκόμαστε στην 92η θέση. Μοιάζει με τραγική ειρωνεία ότι γι' αυτό το αποτέλεσμα καταβλήθηκε ως τίμημα το μαζικό κλείσιμο των επιχειρήσεων, απολύσεις, ύφεση και συνέχιση της κατάρρευσης της ελληνικής οικονομίας, ένα κραχ μεγαλύτερο από εκείνο του 1929. Η κατάρρευση αυτή γιγαντώνει μια ήδη τερατώδη ανεργία, που στην πραγματικότητα είναι μεγαλύτερη από το 25% που καταγράφει η στατιστική, αν συνυπολογίσουμε και την ανεργία που δεν συλλαμβάνει ή παραλείπει η στατιστική. Όμως αυτές οι συνέπειες των μνημονιακών μέτρων ήταν προβλέψιμες και δεν χρειάζονταν όλες αυτές οι θυσίες για να συνειδητοποιήσουμε αυτό που ασφαλώς γνώριζε η πολιτική και οικονομική ελίτ, οι οικονομικοί και κοινωνικοί δολοφόνοι που μας επέβαλαν αυτά τα φονικά μέτρα, ότι δηλαδή ο καπιταλισμός των χωρών του

Νότου στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην εσωτερική ζήτηση, που, φυσικά, καταρρέει, όταν ρημάζονται οι μισθοί και οι συντάξεις και γενικά τα εισοδήματα.[17]

17 Τα προβλήματα έχουν πηγή όχι μόνο τα Μνημόνια αλλά μια ευρύτερη θεσμική εκτροπή στην ΕΕ, στην οποία έχει συντελεστεί μια οιονεί συνταγματοποίηση του νεοφιλελευθερισμού μέσω των Συνθηκών. Βλ. σχετικά, αντί πολλών, Γιάννη Κουζή, σε: Γιάννη Συμεωνίδη, περιοδικό *Επίκαιρα*, 28.4.-5.5.2016, σ. 31. Το παράδειγμα της Γαλλίας είναι χαρακτηριστικό: Το νομοσχέδιο για την αποδόμηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας υποβάλλεται σε μια χώρα που δεν έχει Μνημόνια. Η θεσμική εκτροπή της ΕΕ έγινε παρά την απόρριψη του σχεδίου Ευρωπαϊκού Συντάγματος που συνταγματοποιούσε ανοιχτά το δόγμα της νεοφιλελεύθερης μετάλλαξης της ΕΕ.

Πώς τεκμηριώνονται η βία και η ανομία στο νομοθετικό έργο της τελευταίας διετίας; 5.2

5.2.1 | Η συρρίκνωση της εμβέλειας των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και ο ακρωτηριασμός του συνταγματικού δικαιώματος μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία με τον Ν. 4635/2019

5.2.1.1 | Η συρρίκνωση της κανονιστικής εμβέλειας των συλλογικών συμβάσεων εργασίας με τον Ν. 4635/2019

Ο Ν. 4635/2019 εισάγει ένα πυκνό δίχτυ εξαιρέσεων από συλλογικές συμβάσεις εργασίας που συρρικνώνουν την κανονιστική εμβέλεια και αξίωση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Οι εξαιρέσεις επιχειρήσεων από το πεδίο εφαρμογής ΣΣΕ αποφασίζονται σε μία περίπτωση από τα ίδια τα μέρη της και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις από τις ίδιες τις επιχειρήσεις ή και από τον Υπουργό Εργασίας. Ο Υπουργός Εργασίας μπορεί να εξαιρεί επιχειρήσεις από την επέκταση των ΣΣΕ και των διαιτητικών αποφάσεων, ακόμη και όταν τα μέρη των υπό επέκταση συλλογικών συμβάσεων έχουν απορρίψει τα αιτήματα αυτών των επιχειρήσεων για εξαίρεση από το πεδίο εφαρμογής τους. Γενικά, οι νέες ρυθμίσεις για τις ΣΣΕ, ειδικότερα οι εξαιρέσεις από ΣΣΕ και η ανατροπή των αρχών της συρροής ΣΣΕ με τη νομοθέτηση της υπερίσχυσης ΣΣΕ έναντι άλλων, λειτουργούν στο πλαίσιο ενός περίπλοκου πλέγματος αλληλεπιδράσεων και επικαλύψεων.

Ειδικότερα, στο νέο δίκαιο των συλλογικών συμβάσεων εργασίας μπορούν να συμφωνούνται από τα μέρη εθνικών και τοπικών κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ ρήτρες εξαίρεσης ή απόκλισης (ειδικές ρυθμίσεις) από το περιεχόμενο κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ υπέρ επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα (άρθρο 3 παρ. 8 Ν. 1876/1990. Η παρ. 8 προστέθηκε με το άρθρο 53 Ν. 4635/2019). Τα μέρη των κλαδικών και των ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ μπορούν να εξαρτούν την εφαρμογή των ειδικών ρυθμίσεων και των εξαιρέσεων από την τήρηση όρων, οπότε σε περίπτωση μη τήρησης των

όρων δεν ενεργοποιείται η εξαίρεση. Τέτοιοι όροι είναι αυτοί που αναφέρονται, μεταξύ άλλων, σε ποσοτικούς ή ποσοστιαίους περιορισμούς των επιτρεπόμενων αποκλίσεων, καθώς και σε όρους διασφάλισης των εργαζομένων, όπως είναι η προστασία των θέσεων εργασίας. Παρά την ευρύτητα ορισμένων από τις οριζόμενες προϋποθέσεις, το γεγονός ότι η διαχείριση των εξαιρέσεων γίνεται από τα ίδια τα μέρη των συλλογικών συμβάσεων δεν δημιουργεί τις ίδιες εντάσεις με τη συλλογική αυτονομία που παρατηρούνται στις λοιπές περιπτώσεις εξαιρέσεων. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τις ρήτρες εξαίρεσης/απόκλισης από ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ, η διερεύνηση της λειτουργίας τους στην πράξη μάς οδηγεί, αναγκαστικά, σε περιπτωσιολογική ανάλυση. Ιδιαίτερος προβληματισμός γεννάται όταν η εξαίρεση από ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ αφορά επιχειρήσεις στις οποίες, για πραγματικούς ή νομικούς λόγους, δεν συνάπτονται επιχειρησιακές ΣΣΕ (ΕΣΣΕ) και οι οποίες δεν υπάγονται σε κλαδικές ΣΣΕ ή υπάγονται μεν σε κλαδικές ΣΣΕ αλλά έχουν εξαιρεθεί και από αυτές δυνάμει του άρθρου 3 παρ. 8 Ν. 4635/2019. Όταν λοιπόν μετά την εξαίρεση από την ομοιοεπαγγελματική ΣΣΕ η ατομική σύμβαση εργασίας απομένει η μόνη, de facto ή de jure, διαπλαστική πηγή όρων εργασίας με κατώφλι (= όρους ελάχιστης προστασίας) την εθνική γενική ΣΣΕ (ΕΓΣΣΕ) και τον κατώτατο μισθό που ορίζει το κράτος δυνάμει του Ν. 4093/2012 (όπως ισχύει σήμερα), τίθεται ένα μείζον θεσμικό/συνταγματικό ζήτημα. Στην περίπτωση αυτή δηλαδή η εξαίρεση της επιχείρησης από ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ (με ρήτρες εξαίρεσης που περιλαμβάνονται σε αυτές) ισοδυναμεί με παραίτηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων από την κανονιστική τους εξουσία, με ταυτόχρονη εκχώρηση της ρυθμιστικής εξουσίας στον εργοδότη. Ωστόσο, η άμεση και αναγκαστική ισχύς των κανονιστικών (και των μεικτών) όρων ΣΣΕ κατά το άρθρο 7 παρ. 1 Ν. 1876/1990 στους υπαγόμενους στο πεδίο εφαρμογής των ΣΣΕ εργαζομένους και εργοδότες αποτελεί πυρηνικό εννοιολογικό στοιχείο των ΣΣΕ. Επομένως, η αναίρεση του στοιχείου αυτού μέσω απαγορευόμενης από το άρθρο 22 παρ. 2 Σ. «διάθεσής» του από τα μέρη των ΣΣΕ ισοδυναμεί, ουσιαστικά, με εξουσιοδότηση προς τους εργοδότες να υπαγορεύουν μέσω ατομικών συμβάσεων εργασίας (ΑΣΕ) τους όρους που αυτοί επιθυμούν. Πρόκειται για ένα αποτέλεσμα που αποδοκίμασε ρητά και η ΟλΣτΕ 2307/2014 (σκ. 32), όταν έκρινε ότι το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία θεμελιώνεται στο άρθρο 22 παρ. 2 Σ. Αυτή η απόφανση διασφαλίζει ότι η ρύθμιση των όρων εργασίας παραμένει προνομιακό αντικείμενο συλλογικών πηγών ρύθμισης (ΣΣΕ και διαιτητικών αποφάσεων) και δεν επιστρέφει στην ατομική διαπραγμάτευση.

Σε όσες επιχειρήσεις βέβαια συνάπτονται επιχειρησιακές ΣΣΕ, η εξαίρεση από ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ δεν έχει νόημα, γιατί οι επιχειρησιακές ΣΣΕ υπερισχύουν ούτως ή άλλως των ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ (άρθρο 10 παρ. 2 εδ. α΄). Ακόμη, στον νέο νόμο ορίζεται ότι στις περιπτώσεις επιχειρήσεων που αντιμε-

τωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα και βρίσκονται σε καθεστώς προπτωχευτικής ή παραπτωχευτικής ή πτωχευτικής διαδικασίας ή εξωδικαστικού συμβιβασμού ή οικονομικής εξυγίανσης η επιχειρησιακή συλλογική σύμβαση εργασίας υπερισχύει της κλαδικής, εφόσον στην κλαδική δεν προβλέπονται εξαιρέσεις από την εφαρμογή όρων της (άρθρο 10 παρ. 2 Ν. 1876/1990, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 55 Ν. 4635/2019). Εδώ η αλλοίωση της προστατευτικής για τους εργαζομένους και της καρτελικής λειτουργίας των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας είναι έντονη, ιδίως όταν τα μέρη των κλαδικών ΣΣΕ έχουν απορρίψει αιτήματα εξαίρεσης επιχειρήσεων. Και, γενικότερα, όταν τα φονικά μνημονιακά μέτρα έχουν αφήσει έντονο το αποτύπωμά τους στις ελληνικές επιχειρήσεις, η αυτο-εξαίρεση επιχειρήσεων από κλαδικές ΣΣΕ μέσω της σύναψης δυσμενέστερων επιχειρησιακών ΣΣΕ μεγεθύνει τα οικονομικά προβλήματά τους. Ας σημειωθεί ότι οι κλαδικές ΣΣΕ στην Ελλάδα κατά σχεδόν ανεξαίρετο κανόνα περιέχουν μετριοπαθείς μισθολογικές ρυθμίσεις. Επομένως, η συρρίκνωση της εμβέλειας των κλαδικών ΣΣΕ με τη σύναψη δυσμενέστερων, μισθολογικά, επιχειρησιακών ΣΣΕ στρέφεται συγχρόνως εναντίον των ίδιων των επιχειρήσεων· γιατί οι επιχειρήσεις τροφοδοτούνται, στη μεγάλη τους πλειονότητα, από την ενεργό εσωτερική ζήτηση, ζήτηση που στηρίζεται σε σχετικά αξιοπρεπείς κλαδικούς μισθούς που μειώνονται τώρα με τις αυτο-εξαιρέσεις τους.

Το δίχτυ των εξαιρέσεων από συλλογικές συμβάσεις εργασίας πυκνώνει ακόμη περισσότερο με τη ρύθμιση που εισήγαγε το άρθρο 55 Ν. 4635/2019, το οποίο πρόσθεσε την παρ. 3 στο άρθρο 10 Ν. 1876/1990. Σύμφωνα με τη ρύθμιση αυτή, οι τοπικές κλαδικές ή ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ υπερισχύουν σε περίπτωση συρροής τους με εθνικές κλαδικές ή ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ. Αυτό γίνεται χωρίς καμιά διαφοροποίηση, για το αν πρόκειται δηλαδή για τόπους/περιφέρειες με ελαττωμένους δείκτες ανάπτυξης ή όχι. Έτσι, οι τοπικές κλαδικές ΣΣΕ της τουριστικά υπερ-αναπτυγμένης Κρήτης υπερισχύουν έναντι της αντίστοιχης εθνικής κλαδικής ΣΣΕ. Με τον τρόπο αυτόν όλη η χώρα μετατρέπεται σε «ειδική οικονομική ζώνη», όπου μπορούν ακώλυτα να μειώνονται οι μισθοί και γενικά να συρρικνώνεται το πεδίο εφαρμογής εθνικών κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας.

Η αξιοποίηση της ατομικής σύμβασης εργασίας από τον εργοδότη μπορεί να συντρίψει τους μισθολογικούς και θεσμικούς όρους, με όριο βέβαια την εθνική γενική ΣΣΕ και τα κατώτατα όρια μισθού/ημερομισθίου που έχει ορίσει το κράτος (Ν. 4093/2012). Θα πρέπει ακόμη να σημειώσουμε και το εξής: Όπως αναφέρθηκε ήδη, σε επιχειρήσεις που δεν έχουν υπαχθεί σε ρήτρες εξαίρεσης και είναι δυνατή η σύναψη επιχειρησιακών ΣΣΕ, η υπερίσχυση αυτών έναντι των κλαδικών ΣΣΕ σύμφωνα με τους ορισμούς του νόμου αφήνει ένα σημαντικό κενό προστασίας των εργαζομένων. Γιατί η κατάλυση της προστατευτικής λειτουργίας των κλαδικών

ΣΣΕ που λειτουργούσε ως ανάχωμα στις πιέσεις των εργοδοτών στο διαπραγματευτικό πεδίο των επιχειρήσεων και η μεταφορά πλέον του κέντρου βάρους της διαπραγμάτευσης στην επιχείρηση εξασθενεί τη θέση των εργαζομένων· είναι γνωστό ότι η επιχείρηση δεν είναι προνομιακό πεδίο διαπραγμάτευσης για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Γι' αυτό και η λειτουργία της συλλογικής αυτονομίας με κέντρο την κλαδική διαπραγμάτευση και ΣΣΕ, την οποία δεν μπορεί να υπερκεράζει η επιχειρησιακή ΣΣΕ επί τα χείρω για τους εργαζομένους, αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της συνταγματικά προστατευόμενης συλλογικής αυτονομίας.

Αν συνδυάσει κανείς τη συρρίκνωση της κανονιστικής εμβέλειας των συλλογικών συμβάσεων με τον ακρωτηριασμό του συνταγματικού δικαιώματος μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία που επιβάλλει ο Ν. 4635/2019 (βλ. για τη διαιτησία παρακάτω), η επίτευξη συλλογικής ρύθμισης των όρων εργασίας μέσω συλλογικών συμβάσεων και, στην ανάγκη, μέσω διαιτητικών αποφάσεων γίνεται, περίπου, αδύνατη. Οι εργοδότες και οι συνδικαλιστικές τους οργανώσεις θα έχουν κάθε λόγο να αποτυγχάνουν οι διαπραγματεύσεις για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων, υπολογίζοντας ότι η, περίπου, αδύνατη ή, έστω, εξαιρετικά δυσχερής μονομερής προσφυγή στη διαιτησία του ΟΜΕΔ θα ανοίξει τον δρόμο για ατομικές συμβάσεις εργασίας. Για δε τις περιπτώσεις που θα συνάπτονται κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις θα προσφέρονται ως εφεδρεία οι ρήτρες εξαίρεσης από αυτές.

5.2.1.1.1 | Ο (μη κρυπτόμενος) στόχος της (περαιτέρω) μείωσης των μισθών διά της εξάρθρωσης του συστήματος συλλογικής αυτονομίας και ιδίως της διαιτησίας

Είναι βέβαιο ότι η εφαρμογή του Ν. 4635/2019 θα οδηγήσει σε μείωση μισθών. Όποιος αμφιβάλλει ακόμη περί αυτού δεν έχει παρά να διαβάσει την έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος για την «αξιολόγηση των επιπτώσεων του αναπτυξιακού νομοσχεδίου». Εκεί αναφέρεται ότι «η άμεση επίδραση (first order effect) είναι η μείωση των μισθών στον ιδιωτικό τομέα, η οποία δημιουργεί κίνητρα για τις επιχειρήσεις να αυξήσουν τη ζήτηση εργατικού δυναμικού και να μεταφέρουν εργατικό δυναμικό από την παραοικονομία στις δραστηριότητες του επίσημου τομέα» (σ. 4). Περαιτέρω, η κάλυψη στην Ελλάδα από ΣΣΕ χαρακτηρίζεται υπερβάλλουσα (!). Η συγκεκριμένη αναφορά έχει ως εξής:

> *Υπερβάλλουσα κάλυψη (excess coverage) των συλλογικών συμβάσεων*:
> Ο δείκτης αυτός αποτυπώνει τη διαφορά μεταξύ του ποσοστού κάλυψης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και του ποσοστού συμμετοχής των εργαζομένων σε συνδικαλιστικές οργανώσεις (σε ποσοστιαίες μονάδες). Η εισαγωγή

ρητρών εξαίρεσης στις συλλογικές συμβάσεις, η δυσκολότερη προσφυγή σε διαιτησία κατά τη διαδικασία συλλογικής διαπραγμάτευσης και η ενίσχυση της διαφάνειας στη λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων εργαζομένων και οργανώσεων εργοδοτών θα έχουν μειωτική επίδραση στο ποσοστό κάλυψης των συλλογικών συμβάσεων (σσ. 6-7).

Εδώ δεν εντυπωσιάζει μόνο ο πρωτόγονος νεοφιλελευθερισμός των συντακτών της έκθεσης, αλλά και οι παραπλανητικές «διαπιστώσεις» τους περί «υπερβάλλουσας κάλυψης» (excess coverage) των ΣΣΕ, αν και ο χαρακτηρισμός «υπερβάλλουσα» αναφέρεται στη «διαφορά μεταξύ του ποσοστού κάλυψης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και του ποσοστού συμμετοχής των εργαζομένων σε συνδικαλιστικές οργανώσεις (σε ποσοστιαίες μονάδες)».

Μειώσεις ή «πάγωμα» μισθών είχαμε και στο απώτερο, μη μνημονιακό, παρελθόν (εισοδηματικές πολιτικές των ετών 1983, 1985-1987 και της δεκαετίας του 1990). Οι διαφορές ωστόσο των νέων ρυθμίσεων από τις προηγούμενες είναι έκδηλες. Στις πρώτες είχαμε μειώσεις ή «πάγωμα» μισθών ex lege για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Με τις νέες ρυθμίσεις (Ν. 4635/2019) οδηγούμαστε σε μειώσεις μισθών μέσω εξάρθρωσης των ΣΣΕ και της διαιτησίας και παλινόρθωσης των ατομικών συμβάσεων εργασίας. Αυτή τη φορά μάλιστα η νομοθετική πρωτοβουλία, άτυπη βέβαια, ανήκει ουσιαστικά στον ΣΕΒ, τα πάγια αιτήματα του οποίου έγιναν δεκτά με τον νέο νόμο. Αποδιαρθρώνεται το σύστημα θέσπισης συλλογικών ρυθμίσεων (ΣΣΕ και διαιτησία), δηλαδή ο μηχανισμός πρωτογενούς διανομής του παραγόμενου προϊόντος, που, έστω και κατά προσέγγιση, εξασφαλίζει δικαιότερους και αξιοπρεπέστερους μισθούς και συγχρόνως εφοδιάζει τις επιχειρήσεις με την αναγκαία ενεργό ζήτηση.

5.2.1.1.2 | Η πολιτική οικονομία των συλλογικών συμβάσεων εργασίας

Ακόμη πιο εντυπωσιακό, ωστόσο, στην έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος είναι το γεγονός ότι από το κείμενό της απουσιάζουν τόσο μια στοιχειώδης ανάλυση της πολιτικής οικονομίας των συλλογικών συμβάσεων όσο και των επιπτώσεων που είχαν τα ομόρροπα μνημονιακά μέτρα (εξάρθρωση του συστήματος της συλλογικής αυτονομίας και της διαιτησίας με την ΠΥΣ 6/2012) στην ελληνική οικονομία. Η εμπειρία από τις πολιτικές αυτές είναι νωπή και κοινό κτήμα πλέον της ελληνικής κοινωνίας και όχι μόνο. Η πολιτική οικονομία των ΣΣΕ και των διαιτητικών αποφάσεων (ΔΑ) δεν αναφέρεται μόνο στην υπεράσπιση των υλικών όρων αξιοπρεπούς διαβίωσης των εργαζομένων και της βιοποριστικής λειτουργίας του μισθού. Η λειτουργία του συστήματος της συλλογικής αυτονομίας παρέχει συγχρόνως ουσιαστική στήριξη στην οικονομία διά της διατήρησης

ή και της αύξησης της αγοραστικής δύναμης του μισθού, από την οποία εξαρτάται το μέγεθος του παραγόμενου πλούτου, γιατί τα 2/3 περίπου του ΑΕΠ της χώρας προέρχονται από την εσωτερική ζήτηση. Είναι το λιγότερο γκροτέσκο η κεντρική τράπεζα της χώρας να παραγνωρίζει ή να υποαξιολογεί τα στοιχεία αυτά και να χαιρετίζει τις νέες μειώσεις μισθών που έρχονται, όταν μάλιστα, σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του ΟΟΣΑ, οι 7 στους 10 πολίτες βρίσκονται στο όριο της φτώχειας.

5.2.1.2 | Ο ακρωτηριασμός του συνταγματικού δικαιώματος μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία

Με τον Ν. 4635/2019 το συνταγματικό δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, κυριολεκτικά, ακρωτηριάζεται. Το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία γεννάται μόνο αν «η επίλυσή της [σσ: της συλλογικής διαφοράς] επιβάλλεται από υπαρκτό λόγο γενικότερου κοινωνικού ή δημόσιου συμφέροντος συνδεόμενο με τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας», εφόσον, βέβαια, συντρέξουν και οι λοιπές περιοριστικές έως απαγορευτικές προϋποθέσεις του νέου άρθρου 16 παρ. 2 Ν. 1876/90. Οι ρυθμίσεις του νόμου βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση προς τη γενική υπόθεση, το γράμμα και το πνεύμα του άρθρου 22 παρ. 2 Σ. Η γενική υπόθεση του συντακτικού νομοθέτη, που επιβεβαιώθηκε και με τη σκέψη 32 της ΟλΣτΕ 2307/2014, είναι ότι η επίλυση κάθε συλλογικής διαφοράς συμφερόντων από τα μέρη ή, στην ανάγκη, από τον επικουρικό μηχανισμό της διαιτησίας, ανάγεται σε λόγο γενικότερου κοινωνικού ή δημόσιου συμφέροντος, που, από τη φύση της, συνδέεται με την ομαλή λειτουργία της ελληνικής οικονομίας. Δεν μπορεί να είναι ομαλή η λειτουργία της οικονομίας όταν βασικός παράγοντας διάπλασης των όρων εργασίας απομένει, μετά τη συρρίκνωση της κανονιστικής εμβέλειας των συλλογικών συμβάσεων και τον αποκλεισμό και της διαιτησίας, η ατομική σύμβαση εργασίας. Η συντεταγμένη ομαλότητα εδώ αναφέρεται σε σχέσεις στοιχειώδους διαπραγματευτικής ισορροπίας, η οποία μπορεί να υπάρχει στο συλλογικό επίπεδο (συλλογική σύμβαση εργασίας και διαιτησία) αλλά εξ ορισμού λείπει από την ατομική διαπραγμάτευση λόγω της δομικής ανισότητας των μερών της. Ο εργαζόμενος δεν διαθέτει καμιά ελευθερία (των συμβάσεων) όταν ενεργεί υπό το κράτος της ανάγκης βιοπορισμού του. Ούτε μπορεί να περιοριστεί το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στις συλλογικές διαφορές που αφορούν μεγάλες επιχειρήσεις, όπου ακριβώς λόγω μεγέθους είναι εμφανέστερη η σύνδεση με την ομαλή λειτουργία της ελληνικής οικονομίας. Κάθε αποκλεισμός της λειτουργίας μηχανισμών συλλογικής ρύθμισης των όρων εργασίας, που σε τελικό στάδιο επαναποδίδει τη ρυθμιστική λειτουργία στην

εξουσία του εργοδότη (= στην ατομική σύμβαση εργασίας), καταλύει την κανονιστική αξίωση του άρθρου 22 παρ. 2 σε συνδυασμό με τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ και εγκαθιστά την ανισότητα των μερών της ατομικής σύμβασης εργασίας στο κέντρο του συστήματος. Αν δεν θέλουμε να μετατρέψουμε την οικονομία μας σε ένα είδος οικονομίας των σκλάβων, η μόνη επιλογή μας είναι η απόρριψη ενός συστήματος που οδηγεί στην υπαγόρευση των όρων εργασίας από τον εργοδότη. Διαφορετικά, ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο βίας στις εργασιακές σχέσεις. Άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα της παράλυσης του συστήματος συλλογικών ρυθμίσεων που επιφέρει ο Ν. 4635/2019 θα είναι, αναπότρεπτα, η ενίσχυση της ατομικής σύμβασης εργασίας, ως διαπλαστικού παράγοντα των όρων εργασίας. Μόνο που αυτό δεν είναι ένα κοινωνικά και εργασιακά ουδέτερο τεχνικό νομικό ζήτημα. Για προφανείς λόγους, η ατομική σύμβαση εργασίας, που είναι μια ανελεύθερη σύμβαση, αποτελεί έναν διαπλαστικό παράγοντα όρων εργασίας που (θεωρούσαμε ότι) αφήσαμε σε μεγάλο βαθμό στην προϊστορία του εργατικού δικαίου.

Το γράμμα του νέου άρθρου 16 παρ. 2 Ν. 1876/90 δεν επιτρέπει τη διόρθωση μέσω σύμφωνης με το άρθρο 22 παρ. 2 Σ ερμηνείας της νέας ρύθμισης, περί του ότι δηλαδή η επίλυση κάθε συλλογικής διαφοράς συμφερόντων, δηλαδή και πέραν των διαφορών του στ. α΄ του άρθρου 16 παρ. 2, ανάγεται σε «λόγο γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος συνδεόμενο με τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας». Μόνη επιλογή για την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης απομένει η αξιολόγηση της νέας ρύθμισης ως ασύμβατης με το δικαστικά διαπιστωμένο περιεχόμενο του άρθρου 22 παρ. 2 Σ, που εγγυάται το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής. Γιατί η νέα ρύθμιση του άρθρου 16 παρ. 2 Ν. 1876/1990 ακρωτηριάζει το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία και αυτό αντιβαίνει στο άρθρο 22 παρ. 2 Σ, όπως αυτό έχει ερμηνευθεί με τις εμβληματικές αποφάσεις της πλήρους ΟλΑΠ 25/2004 (ομόφωνη) και της ΟλΣτΕ 2307/2014. Χωρίς το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής παραλύουν ο επικουρικός μηχανισμός της διαιτησίας και συγχρόνως η αποτελεσματική λειτουργία της συλλογικής αυτονομίας, ενώ αναδύεται ως βασικός διαπλαστικός παράγοντας των όρων εργασίας η βία της ατομικής διαπραγμάτευσης και σύμβασης εργασίας, όπως διαπιστώνει, ουσιαστικά, και η ΟλΣτΕ 2307/2014. Αναδύεται, με άλλα λόγια, η «ελευθερία» του εργαζομένου να υποτάσσεται στην ανάγκη βιοπορισμού του.

5.2.2 | Η απόδραση εργοδοτών από τις ΣΣΕ και τις διαιτητικές αποφάσεις (ΔΑ) με την ex lege εξαίρεση των νεοπροσλαμβανομένων από το πεδίο εφαρμογής των επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας στη ΔΕΗ και στα ΕΛΤΑ και την υπαγωγή τους στο καθεστώς ατομικών συμβάσεων εργασίας (Ν. 4643/2019 και Ν. 4758/2020, αντίστοιχα)

Επειδή λοιπόν κατά την επιλογή του νομοθέτη οι ΣΣΕ και η διαιτησία αποτελούν εμπόδια για την ανάπτυξη και γενικότερα την οικονομία, τα εμπόδια παραμερίζονται και οι ατομικές συμβάσεις εργασίας παλινορθώνονται, εκ του αποτελέσματος, με τον Ν. 4635/2019 και άμεσα με τους νόμους για τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ. Με το άρθρο 3 παρ. 5 του Ν. 4643/2019 ορίζονται τα εξής:

> Οι συμβάσεις αορίστου χρόνου που καταρτίζονται σύμφωνα με το παρόν άρθρο διέπονται από τις κείμενες κάθε φορά διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας που ρυθμίζουν τις σχέσεις εργοδότη και εργαζόμενου στον ιδιωτικό τομέα και από τις διατάξεις της προκήρυξης, *κατά παρέκκλιση από την ισχύουσα στην επιχείρηση Επιχειρησιακή Συλλογική Σύμβαση Εργασίας ή από τον Κανονισμό Κατάστασης Προσωπικού ΔΕΗ ή από οποιαδήποτε άλλη επιχειρησιακή συμφωνία, ρύθμιση ή συνήθεια, ιδίως ως προς τις αποδοχές των νεοπροσλαμβανομένων, τις άδειες, τις κάθε είδους προσαυξήσεις των αποδοχών, τα επιδόματα και λοιπές παροχές, καθώς και τους όρους και τη διαδικασία των απολύσεων. Ειδικότερα, συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου των προσλαμβανομένων που συνάπτονται μετά την έναρξη ισχύος του παρόντος σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους, μπορούν να καταγγέλλονται σύμφωνα με τους όρους και προϋποθέσεις της εκάστοτε ισχύουσας εργατικής νομοθεσίας*. Οι ρυθμίσεις αυτές καταλαμβάνουν όσους προσλαμβάνονται στη ΔΕΗ μετά την έναρξη ισχύος αυτού του νόμου (3.12.2019).

Όμοιες ρυθμίσεις έγιναν και για τα ΕΛΤΑ. Με το άρθρο 41 παρ. 5 και 6 Ν. 4758/2020 ορίζονται τα εξής:

> 5. Οι συμβάσεις αορίστου χρόνου που καταρτίζονται σύμφωνα με το παρόν, διέπονται από τις κείμενες διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας που ρυθμίζουν τις σχέσεις εργοδότη και εργαζομένου στον ιδιωτικό τομέα και από τις διατάξεις της προκήρυξης, *κατά παρέκκλιση από την ισχύουσα στην επιχείρηση Επιχειρησιακή Συλλογική Σύμβαση Εργασίας ή από τον Γενικό Κανονισμό*

Προσωπικού ΕΛΤΑ ή από οποιαδήποτε άλλη επιχειρησιακή συμφωνία, ρύθμιση ή συνήθεια, ιδίως ως προς τις αποδοχές των νεοπροσλαμβανομένων τις άδειες, τις κάθε είδους προσαυξήσεις των αποδοχών, τα επιδόματα και λοιπές παροχές, καθώς και τους όρους και τη διαδικασία των απολύσεων. Ειδικότερα, συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου των προσλαμβανομένων που συνάπτονται μετά την έναρξη ισχύος του παρόντος σύμφωνα με τις παρ. 1 έως 4 μπορούν να καταγγέλλονται σύμφωνα με τους όρους και τις προϋποθέσεις της εργατικής νομοθεσίας.

6. Στην ΕΛΤΑ ΑΕ *δεν εφαρμόζεται οποιαδήποτε γενική ή ειδική διάταξη Επιχειρησιακής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας ή του Γενικού Κανονισμού Προσωπικού ΕΛΤΑ ή οποιασδήποτε άλλης επιχειρησιακής συμφωνίας ή ρύθμισης, κατά το μέρος που ρυθμίζει διαφορετικά τα θέματα που διέπονται από τις διατάξεις του παρόντος.*

Έτσι, οι ατομικές συμβάσεις εργασίας ανακτούν τον κεντρικό ρυθμιστικό ρόλο για όσους πρόκειται να προσληφθούν στο εξής από τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ. Θεωρούσαμε, στην πραγματικότητα μαζί με εμάς και όλα τα σύγχρονα εργατικά δίκαια, ότι ο ρόλος των ατομικών συμβάσεων έχει οριστικά συρρικνωθεί εξαιτίας της λειτουργίας μηχανισμών συλλογικών ρυθμίσεων. Με άλλα λόγια, θεωρούσαμε ότι οι ατομικές συμβάσεις εκφράζουν το πνεύμα ενός προ-εργατοδικαιικού καθεστώτος πρωταρχικής συσσώρευσης και δεν μπορούν, σε αυτό που αποκαλούμε νεωτερικότητα, να διεκδικούν και να ανακτούν σημαίνοντα ρόλο. Φαίνεται ότι κάναμε λάθος. Φαίνεται ότι με την πρόσφατη νομοθέτηση για τις ΣΣΕ και τη διαιτησία, αλλά και με τους νόμους για τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο βίας στις εργασιακές σχέσεις με όχημα την ατομική διαπραγμάτευση, η οποία και διευρύνεται με τον Ν. 4808/2021.

Οι ρυθμίσεις των νόμων για τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ που επιβάλλουν εξαίρεση όσων θα προσληφθούν μετά την έναρξη ισχύος τους, όπως και οι ατομικές συμβάσεις εργασίας που θα συναφθούν είναι ασύμβατες με τους υπερκείμενους κανόνες του ισχύοντος δικαίου. Η εξαίρεση των προσώπων αυτών από το πεδίο εφαρμογής των επιχειρησιακών ΣΣΕ και η συνομολόγηση ατομικών συμβάσεων που αποκλίνουν από τις ΣΣΕ της ΔΕΗ και των ΕΛΤΑ δεν βρίσκονται απλώς στον αντίποδα των αναγκαστικού δικαίου νομοθετικών επιλογών στο άρθρο 7 παρ. 1 Ν. 1876/1990, για την άμεση και αναγκαστική ισχύ των κανονιστικών όρων ΣΣΕ (άρθρο 7 παρ. 1 Ν. 1876/1990), και στο άρθρο 8 Ν. 1876/1990, για το πεδίο εφαρμογής και τη δέσμευση που παράγουν οι ΣΣΕ, καθολική ή με βάση τον κανόνα της αμφιμερούς δέσμευσης. Ιδίως η άμεση και αναγκαστική ισχύς των κανονιστικών όρων ΣΣΕ αποτελεί στοιχείο του πυρήνα των ΣΣΕ και της συλλογικής αυτονομίας, χωρίς το οποίο ακρωτηριάζονται και τα δύο, η ΣΣΕ και η συλλογική αυτονομία.

Η εξαίρεση δε από το πεδίο εφαρμογής των επιχειρησιακών ΣΣΕ οδηγεί στη μεταφορά της ρυθμιστικής εξουσίας των μερών των ΣΣΕ στον εργοδότη, δηλαδή ακριβώς σε αυτό που κατά τη λειτουργία της καλείται να αποκλείσει η συλλογική αυτονομία (άρθρο 22 παρ. 2 Σ.). Κάθε κανονιστική ρύθμιση που αποκλείει ή δυσχεραίνει ουσιωδώς τη λειτουργία των μηχανισμών συλλογικής ρύθμισης των όρων εργασίας (ΣΣΕ/Δ) και επαναποδίδει, εκ του αποτελέσματος έστω, τη ρύθμιση αυτή στην ατομική σύμβαση εργασίας βρίσκεται στον αντίποδα της συντεταγμένης άσκησης της συλλογικής αυτονομίας, πλήττει, με άλλα λόγια, τη συλλογική αυτονομία και τον επικουρικό μηχανισμό της διαιτησίας στον πυρήνα τους (άρθρο 22 παρ. 2).

Ωστόσο, αυτές δεν είναι οι μόνες συνέπειες των μέτρων για τις επιχειρησιακές ΣΣΕ και γενικά τις συλλογικές συμφωνίες στη ΔΕΗ και στα ΕΛΤΑ. Η διάκριση παλαιών και νέων, για την ακρίβεια παλαιών και νεοπροσλαμβανόμενων εργαζομένων στη ΔΕΗ και στα ΕΛΤΑ, συνιστά, προφανώς, μια έμμεση διάκριση λόγω ηλικίας, που, βέβαια, απαγορεύεται. Γιατί, κατά τεκμήριο, όσοι θα προσλαμβάνονται εφεξής στη ΔΕΗ και στα ΕΛΤΑ θα είναι και νεότεροι σε ηλικία και επομένως η διάκριση θα έχει όχι μόνο χρονολογική (με βάση τον χρόνο πρόσληψης) αλλά και ηλικιακή βάση.

Ο Ν. 4635/2029 αλλά και οι νόμοι για τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ είναι καρποί μιας νεοφιλελεύθερης ιδεοληψίας, ενός credo που δεν κλονίστηκε ούτε από την κραυγαλέα αποτυχία του όπου το δόγμα επικράτησε στον κόσμο ούτε από τη σκληρή δοκιμασία των μνημονιακών πολιτικών στη χώρα μας. Τι κι αν το ΔΝΤ ομολογεί ανοιχτά πλέον τα λάθη του στην περίπτωση της Ελλάδας και αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η χώρα μας θυσιάστηκε για χάρη των (γαλλικών και γερμανικών) τραπεζών;

Και όλα αυτά συμβαίνουν ενώ οι ανισότητες, που δεν είναι βεβαίως μια φυσική κατάσταση, γίνονται εκρηκτικές, ενώ η ουμπεροποίηση και γενικότερα η ρευστοποίηση της έννοιας της εξαρτημένης εργασίας και του εργαζομένου, η ρευστοποίηση της έννοιας του εργοδότη, η gig economy και η δημιουργία ενός ψηφιακού προλεταριάτου στη λεγόμενη οικονομία της ψηφιακής πλατφόρμας απειλούν τα θεμέλια των κοινωνιών· και ακόμη περισσότερο, ενώ έχουμε μπροστά μας τον αγώνα η τεχνητή νοημοσύνη και η ρομποτική να υπηρετήσουν τους ανθρώπους και όχι να τους υποδουλώσουν.

5.2.3 | Η απώθηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και η περαιτέρω ενίσχυση της ατομικής σύμβασης και του διευθυντικού δικαιώματος με τον Ν. 4808/2021

Με τον Ν. 4808/2021 ενισχύεται η ατομική σύμβαση και αποκτά μια λειτουργία-κλειδί για τη διαμόρφωση κρίσιμων όρων εργασίας. Αυτή η νομοθετική επιλογή συνδυάζεται με τον περιορισμό ή, κάποτε, και τον αποκλεισμό της λειτουργίας της συλλογικής σύμβασης εργασίας και της διαιτησίας του ΟΜΕΔ.

Έτσι, μεταξύ άλλων:

α Γίνεται διευθέτηση του χρόνου εργασίας με ατομική σύμβαση (άρθρο 59 Ν. 4808/2021). Κατά τον Υπουργό Εργασίας κ. Χατζηδάκη η 10ωρη εργασία με απλήρωτες τις δύο ώρες υπερωρίας απελευθερώνει τον εργαζόμενο (π.χ. για να μαζεύει τις ελιές του).

β Η εργασία στις πλατφόρμες, σε αυτό το νέο εργοδοτικό Ελντοράντο (Gig Work ή Work on Demand), ρυθμίζεται ελεύθερα από τον εργοδότη, που αφήνεται να επιβάλλει στον εργαζόμενο ψευδοανεξάρτητη εργασία (άρθρο 69 παρ. 1 Ν. 4808/2021). Η νέα ρύθμιση αναθέτει στον εργοδότη να επιλέξει ελεύθερα είδος σύμβασης που αποκλείει την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας. Όταν στην επιλεγόμενη από τον εργοδότη σύμβαση υποκρύπτεται, συχνά αν όχι πάντοτε, σχέση εξαρτημένης εργασίας, η ελευθερία του εργοδότη μεταφράζεται σε ελευθερία αποκλεισμού της εφαρμογής των αναγκαστικού δικαίου κανόνων της εργατικής νομοθεσίας. Η νέα ρύθμιση δεν αρκείται σε αυτό· εισάγει επιπλέον (μαχητό) τεκμήριο υπέρ του αποκλεισμού της σχέσης εξαρτημένης εργασίας (άρθρο 69 παρ. 2 Ν. 4808/2021), όταν στο εργατικό δίκαιο αλλά και στο δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης ακολουθείται με συνέπεια η αντίθετη γραμμή, η εισαγωγή δηλαδή τεκμηρίων υπέρ της εξαρτημένης εργασίας.

Η αποτελεσματική αντίδραση των εργαζομένων της e-food αλλά και των καταναλωτών (με μποϊκοτάζ) στην απειλή απόλυσης αν δεν δεχτούν την πρόταση της εταιρείας για αντικατάσταση των συμβάσεων εξαρτημένης εργασίας με συμβάσεις ανεξάρτητων υπηρεσιών (freelancer/«με το μπλοκάκι») εικονογραφούν με ακρίβεια τις συνέπειες μιας ελευθερίας που έδωσε στον εργοδότη η σχετική ρύθμιση του Ν. 4808/2021. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την ελευθερία αυτή αποδοκιμάζουν το Σύνταγμα και η πάγια νομολογία των δικαστηρίων. Ομόρροπη με την πάγια νομολογία ήταν μέχρι και τον Ν. 4808/2021 και η στάση του Υπουργείου Εργασίας (εγκύκλιος με αρ. πρωτ:

45628/414), όπως και του ΕΦΚΑ (έγγραφο της Γενικής Διεύθυνσης Εισφορών, Διεύθυνση Ασφάλισης με αρ. πρωτ. 169770 από 28.07.20).

γ Με ατομική σύμβαση δίνεται, κατά κανόνα επιβάλλεται και πάλι από τον εργοδότη και μάλιστα επ' αόριστον, άδεια χωρίς αποδοχές (άρθρο 62 Ν. 4808/2021), μια μορφή προσωρινής απόλυσης που θα γίνει οριστική, αφού ο εργαζόμενος αναγκαστεί να αναζητήσει αλλού εργασία για να ζήσει. Επιπλέον, η ομαδική άδεια χωρίς αποδοχές θα είναι στην πραγματικότητα ομαδική απόλυση χωρίς κανέναν έλεγχο.

δ Με ατομική σύμβαση εργασίας παρέχεται από μερικώς απασχολούμενους πρόσθετη εργασία και σε ωράριο που δεν είναι συνεχόμενο σε σχέση με το συμφωνημένο ωράριο της ίδιας ημέρας. Κατά το άρθρο 57 Ν. 4808/2021, «αν παραστεί ανάγκη για πρόσθετη εργασία πέραν της συμφωνημένης, ο εργαζόμενος έχει υποχρέωση να την παράσχει, αν είναι σε θέση να το κάνει και η άρνησή του δεν είναι αντίθετη με την καλή πίστη. Η πρόσθετη εργασία μπορεί να παρασχεθεί, εφόσον συμφωνεί ο εργαζόμενος και κατά ωράριο που δεν είναι συνεχόμενο σε σχέση με το συμφωνημένο ωράριο της ίδιας ημέρας, υπό την επιφύλαξη των διατάξεων περί ημερήσιας ανάπαυσης…» (η έμφαση δική μας.).

Ο Ν. 4808/2021 δεν ενισχύει μόνο την ατομική σύμβαση εργασίας αλλά διευρύνει και το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη.

α Μια τέτοια ex lege διεύρυνση του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη γίνεται με το άρθρο 61 Ν. 4808/2021, με το οποίο παρατείνεται ο χρόνος χορήγησης της άδειας αναψυχής. Ο εργοδότης μπορεί να τη χορηγήσει μέχρι το πρώτο τρίμηνο του επόμενου ημερολογιακού έτους αντί του τέλους του έτους που οριζόταν στο άρθρο 4 παρ. 1 εδ. γ΄ α.ν. 539/1945. Κατά το άρθρο 61΄ Ν. 4808/2021 «η δικαιούμενη, κατ' έτος, άδεια πρέπει να εξαντλείται μέχρι το πρώτο τρίμηνο του επόμενου ημερολογιακού έτους».

β Ex lege διεύρυνση του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη γίνεται και με το άρθρο 63 Ν. 4808/2021, με το οποίο προστίθενται νέες εξαιρέσεις από την υποχρεωτική ανάπαυση κατά την Κυριακή και τις ημέρες αργίας. Με τον τρόπο αυτόν οι οριζόμενες στο άρθρο 63 επιχειρήσεις μπορούν να αποφασίζουν τη συνέχιση της λειτουργίας τους και άρα και την παροχή εργασίας κατά τις ημέρες αυτές.

γ Ex lege διεύρυνση του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη γίνεται επίσης με το άρθρο 65 παρ. 1 Ν. 4808/2021. Ο εργοδότης μπορεί να αποφασίζει την παύση της πραγματικής απασχόλησης του εργαζομένου του με την κοινοποίηση της καταγγελίας σύμβασης εξαρτημένης εργασίας με προειδοποίηση. Άρα, για το διάστημα αυτό ο εργοδότης μπορεί να αποφασίζει την παύση του δικαιώματος πραγματικής απασχόλησης του εργαζομένου που κατοχυρώνει το άρθρο 656 ΑΚ.

δ Ex lege διεύρυνση του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη ορίζεται και με το άρθρο 67 Ν. 4808/2021 που αντικαθιστά το άρθρο 5 Ν. 3846/2010. Ο εργοδότης μπορεί να επιβάλλει τηλεργασία για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας. Σύμφωνα με τη διάταξη της νέας παρ. 3 «κατ' εξαίρεση, εφόσον η εργασία μπορεί να παρασχεθεί εξ αποστάσεως, η τηλεργασία μπορεί να εφαρμόζεται: α) Έπειτα από απόφαση του εργοδότη, για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, η συνδρομή των οποίων διαπιστώνεται με απόφαση του Υπουργού Υγείας και του κατά περίπτωση συναρμόδιου Υπουργού και για όσο χρόνο διαρκούν οι λόγοι αυτοί».

Τώρα πλέον, με τη «δραπέτευση» του εργοδότη από τις συλλογικές συμβάσεις και τη διαιτησία του ΟΜΕΔ με τον Ν. 4635/2019, την εξαίρεση όσων θα προσλαμβάνονται στο εξής από τις επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις εργασίας και τους κανονισμούς εργασίας με τους νόμους για τη ΔΕΗ και τα ΕΛΤΑ, την ανάδειξη της ατομικής σύμβασης εργασίας σε βασικό μέσο διαμόρφωσης κρίσιμων όρων εργασίας και την ex lege διεύρυνση του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη (Ν. 4808/2021), διαμορφώνεται ένα τοπίο όπου για σειρά μισθολογικών και μη μισθολογικών όρων θα αποφασίζει ο εργοδότης. Τα αντίβαρα της προστατευτικής εργατικής νομοθεσίας συρρικνώνονται και την ίδια στιγμή ο Ν. 4808/2021 καθιστά όχι μόνο, περίπου, αδύνατη τη νόμιμη και αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος απεργίας αλλά και εξαιρετικά ριψοκίνδυνη για τους απεργούς.

Στο νέο νομοθετικό πλαίσιο οι συλλογικές συμβάσεις και η διαιτησία ακρωτηριάζονται, η ατομική σύμβαση εργασίας τίθεται στο κέντρο του συστήματος, το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη διευρύνεται περαιτέρω ex lege και η άσκηση του συνταγματικού δικαιώματος απεργίας γίνεται, νομικά και πρακτικά, αδύνατη. Σε αυτό το περιβάλλον η συλλογική διαπραγμάτευση για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων, στα μικρά περιθώρια που αφήνει το νέο νομοθετικό πλαίσιο, θα εκφυλιστεί σε «συλλογική ζητιανιά». Ας μη το ξεχνάμε: Όταν πυροβολούν την εργασία και γενικά τα δικαιώματα, είναι οι άνθρωποι που πέφτουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βάγιας, Αντ. (2021). Συλλογικές συμβάσεις εργασίας για πάντα. *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, 613-630.

Καζάκος, Α. (2021). Η βία και η ανομία εγκαθίστανται στο κέντρο των εργασιακών σχέσεων, με τον νόμο αυτή τη φορά. *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 1629.

Καζάκος, Α. (2017). Η συλλογική αυτονομία στη μέγγενη της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης. *ΕΕργΔ*, 191.

Μέισον, Π. (2016). *Μετακαπιταλισμός – Ένας οδηγός για το μέλλον μας*. Καστανιώτης.

Marx, K. *Das Kapital*, 1ος τόμος, Πρώτο Μέρος: εμπόρευμα και χρήμα.

Marx, K. *Das Kapital*, 1. Bd., 24. Kapitel (Die sogenannte ursprüngliche Akkumulation).

Τραυλός-Τζανετάτος, Δ. (2013). *Οικονομική κρίση και εργατικό δίκαιο*. Σάκκουλας.

6

Διά βίου μάθηση: Από τις περιπέτειες ενός όρου στην ανάδυση ενός παραδείγματος

Θανάσης Καραλής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παρά το γεγονός ότι ως όροι η διά βίου μάθηση και η διά βίου εκπαίδευση εμφανίζονται στη βιβλιογραφία πριν από περίπου εκατό χρόνια, είναι σύνηθες να θεωρείται, ακόμη και στον επιστημονικό λόγο, ότι έχουν μια σχετικά σύντομη ιστορία και μάλιστα ταυτισμένη με τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την οικονομία και την αγορά εργασίας. Στο κείμενο αυτό θα εστιάσουμε στη σημασιολογική εξέλιξη του όρου αλλά και του πεδίου της διά βίου μάθησης. Στη μακρά τους διαδρομή, πολλαπλές και συχνά αντιθετικές μεταξύ τους είναι οι ερμηνείες, συνδηλώσεις και εκφάνσεις που έχουν συνδεθεί με τη διά βίου μάθηση και εκπαίδευση. Οι διαστάσεις αυτές θα αναλυθούν υπό την οπτική της διαφαινόμενης ανάδυσης ενός νέου παραδείγματος για τη μάθηση και την εκπαίδευση. Αρχικά θα επιχειρηθεί η διερεύνηση τη ιστορικής διαδρομής των όρων, αλλά και των κατά περίπτωση εννοιολογικών τροπών τους, ενώ στη συνέχεια επιχειρούμε να τεκμηριώσουμε τη θέση ότι εντέλει η διά βίου μάθηση δεν συνιστά απλώς μια ακόμη επιμέρους πολιτική, αλλά μια διαφορετική θέαση του μαθησιακού φαινομένου και του εκπαιδευτικού θεσμού στο σύνολό του.

6.1 Με όρους όρων

6.1.1 | Παλιό κρασί σε καινούργιους ασκούς;

Στην ελληνική βιβλιογραφία οι πρώτοι συστηματικοί επιστημονικοί ορισμοί για τη *διά βίου μάθηση* και τη *διά βίου εκπαίδευση*, και εννοούμε εδώ ορισμούς που διαφοροποιούνται από την καθαρά χρηστική διάσταση των διαμορφωτών πολιτικής, έχουν δοθεί από τον Δ. Βεργίδη (2001, 2002). Στους ορισμούς αυτούς τονίζεται αφενός το στοιχείο του *εκπαιδευτικού συνεχούς*, στο οποίο θα επανέλθουμε στην επόμενη ενότητα, αλλά και το γεγονός ότι ο όρος *διά βίου μάθηση* χρησιμοποιείται συχνά κατά ταυτολογικό τρόπο. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και σήμερα, οι ορισμοί για τη διά βίου μάθηση περιορίζονται είτε στην επισήμανση ότι ο άνθρωπος μαθαίνει καθ' όλη τη διάρκεια του βίου είτε στην ταύτιση με το πεδίο της εκπαίδευσης και της μάθησης ενηλίκων. Το ότι ο άνθρωπος μαθαίνει σε ολόκληρη τη διάρκεια του βίου του ήταν γνωστό σε πολλούς πολιτισμούς και σε πολλές περιπτώσεις εντοπίζονται αναφορές, όχι στην έννοια αυτή καθαυτήν, αλλά στη μάθηση ως διαρκές φαινόμενο ανεξαρτήτως ηλικίας.

Θα επιχειρήσουμε να κάνουμε μια σταχυολόγηση σχετικών αναφορών, σίγουρα όχι ενδελεχή και εξαντλητική, με στόχο να αναδειχθεί η ύπαρξη αυτής της ιδέας και της αντίστοιχης οπτικής για τη μάθηση και την εκπαίδευση, να αναδειχθεί δηλαδή ότι η μάθηση δεν περιορίζεται στην παιδική και εφηβική ηλικία, αλλά συνιστά ένα διαρκές εγχείρημα. Εκκινώντας από τον οικείο μας αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, είναι γνωστό ότι ανάμεσα στα δελφικά επιγράμματα (συλλογή αποφθεγμάτων στον ναό των Δελφών, τα οποία αποδίδονται στους Επτά Σοφούς της αρχαιότητας), ένα από τα πιο γνωστά ήταν το «Μανθάνων μη κάμνε». Στην έννοια της διά βίου μάθησης παραπέμπει σαφώς και το γνωμικό του Σόλωνα του Αθηναίου «Γηράσκω δ' αεί πολλά διδασκόμενος». Η Αλληγορία του Σπηλαίου, στο έβδομο βιβλίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, αλλά και η κατάκτηση της Αρετής που θεωρείται μια διαρκής διεργασία ήδη από την Ομηρική περίοδο έως και τον Αριστοτέλη, παραπέμπουν στη μάθηση και την εκπαίδευση που διαρκούν πολύ περισσότερο από τα αρχικά στάδια του βίου. Ωστόσο, οι ιδέες αυτές σαφώς και δεν περιορίζονται στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Ο Βεργίδης, με βάση τη διερεύνηση κειμένων πολιτικής της δεκαετίας του 1970 (βλ., σχετικά, Βεργίδης, 2001, σ. 139),

όταν ο όρος γίνεται διαρκώς και περισσότερο γνωστός, μας δίνει παραδείγματα αρχαιολατρικών παρεκτροπών ή υπερβολών, με βάση τα οποία η διά βίου εκπαίδευση συνιστά σύλληψη αποκλειστικά των αρχαίων Ελλήνων. Συγκεκριμένα, σε εγκύκλιο του Γενικού Γραμματέα ΥΠΕΠΘ το 1978 τονίζεται ότι «η έννοια της Διά Βίου Εκπαιδεύσεως είναι βέβαια γνωστή σε όλους τους Έλληνες. Αυτοί πρώτοι τη συνέλαβαν, την ανέπτυξαν φιλοσοφικά και την υλοποίησαν», ενώ την ίδια χρονιά σε ενημερωτικό σημείωμα της Διεύθυνσης Επιμορφώσεως Ενηλίκων τονίζεται ότι «το γεγονός ότι η ιδέα της Διά Βίου Εκπαιδεύσεως είναι κληρονομιά μας και θεωρούμεθα ως οι αρμοδιότεροι για την ερμηνεία της επιβάλλει σ' όλους τους Έλληνες, ύστερα από την έκταση που παίρνει το θέμα αυτό, να ανανεώσουν τις προσπάθειές τους και να ασχοληθούν εντονότερα με τη Διά Βίου Εκπαίδευση, για να κάνουν μια νέα προσφορά στην ανθρωπότητα».

Όπως όμως αναφέραμε, η ιδέα ότι η μάθηση και η εκπαίδευση διαρκούν για όλο τον βίο του ανθρώπου εντοπίζεται και σε άλλους πολιτισμούς αλλά και σε θρησκείες. Ο Henschke (2014, σ. 37) παραθέτει σχετικές αναφορές τόσο στον ιουδαϊσμό όσο και στον χριστιανισμό (για παράδειγμα, στους Ψαλμούς, στο Δευτερονόμιο ή στη δεύτερη επιστολή του Παύλου προς Τιμόθεον). Γενικότερα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η θέωση, δηλαδή η ομοίωση ή η ένωση με τον Θεό, ουσιαστικά είναι μια διαρκής προσπάθεια (και) εκμάθησης σε ολόκληρη τη διάρκεια του βίου (Lynn, 2006· Colbu, 2014). Στη διδασκαλία του Κομφούκιου, συναντούμε την έννοια του *σοφού* ή του *σοφού προσώπου* (sheng και sheng-ren), ουσιαστικά μια ιδανική κατάσταση του ανθρώπου που όμως λίγοι την κατακτούν μέσω της διαρκούς μάθησης και της πλήρους ενεργοποίησης των ικανοτήτων τους. Συναντούμε, επίσης, την έννοια του *ευγενούς ανθρώπου* (Jun Zi), που χαρακτηρίζεται από την επιθυμία της διαρκούς απόκτησης νέων γνώσεων, δηλαδή από τη μάθηση που διαρκεί για ολόκληρο τον βίο του και εκτείνεται σε κάθε διάστασή του (Basharat et al., 2011· Qi Sun, 2008). Σημειώνουμε, επίσης, ότι το πρώτο από τα σωζόμενα ανάλεκτα του Κομφούκιου (Confucius, 1993) έχει ως εξής: «Ο Κομφούκιος είπε: *"Είναι σίγουρα απόλαυση να μαθαίνεις κάτι και από καιρού εις καιρόν να εξασκείς αυτή τη γνώση"*». Σύμφωνα με μελετητές της ισλαμικής παράδοσης, η εκπαίδευση στο Ισλάμ χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη από τη γέννηση του παιδιού έως την ενηλικίωση και η δεύτερη από την ενηλικίωση και ωριμότητα έως το τέλος του βίου. Ωστόσο, η εκπαίδευση αυτή πραγματώνεται όχι μόνο σε σχολεία ή άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά σε οποιοδήποτε περιβάλλον και θεσμό, με την οικογένεια να έχει βαρύνοντα ρόλο (η προετοιμασία για την εκπαίδευση των παιδιών εκκινεί αμέσως μετά την επιλογή του/της συζύγου). Σημειώνουμε ότι μια από τις ρήσεις του Προφήτη (hadith) είναι η εξής: «*αναζήτησε τη γνώση από τη στιγμή που είσαι ακόμη στο λίκνο έως τον θάνατο*» (Hasan, 2017, σ. 263), που φυσικά έχει εντυπωσιακή ομοιότητα με τη φράση «*από το λίκνο έως το*

μνήμα» ("from the cradle to the grave"), η οποία χρησιμοποιείται περίπου είκοσι αιώνες αργότερα, κυρίως στην αγγλική βιβλιογραφία, για να συνοψίσει την ιδέα της διά βίου μάθησης. Αλλά και στον βουδισμό εντοπίζονται ορισμένες αναλογίες με την ιδέα της διά βίου μάθησης, κυρίως όσον αφορά τη σημασία της επεξεργασίας της εμπειρίας, το ότι η μάθηση είναι ανεξάρτητη από την ηλικία, καθώς και ότι με τη μάθηση αποδεχόμαστε την αλλαγή και τις νέες καταστάσεις (MacPherson, 1996· Johnson, 2010).

Σαφέστατα όλα τα παραπάνω δεν έχουν να κάνουν με τη σύλληψη και το περιεχόμενο της έννοιας της διά βίου μάθησης από το 1970 και εντεύθεν. Ωστόσο, προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε την ύπαρξη της ιδέας της διά βίου μάθησης (αυτό που αναφέραμε ως ταυτολογική προσέγγιση) πολλούς αιώνες πριν αυτή απασχολήσει τους ειδικούς της μάθησης και της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τον Vidmar (2014), η σύγχρονη προσέγγιση της διά βίου μάθησης εισάγεται από τον Comenius, ο οποίος θεωρεί την εκπαίδευση μια συνεχή διαδικασία που θα πρέπει να διαρκεί από τη γέννηση έως τον θάνατο, δίνοντας μάλιστα έμφαση στην προαιρετική της διάσταση μετά το τέλος της σχολικής φοίτησης. Μάλιστα, ο Comenius θεωρούσε ότι ο βίος αυτός καθαυτόν είναι ένα σχολείο, δομημένο σε μέρη με βάση περιόδους που είχε προσδιορίσει. Καθοριστική όμως συνεισφορά στην ανάδυση της αντίληψης ότι η μάθηση και η εκπαίδευση διαρκούν σε ολόκληρη τη ζωή είναι αυτή του J. Dewey, ο οποίος το 1916 στο βιβλίο του *Democracy and Education* τονίζει ότι «*η εκπαίδευση δεν πρέπει να διακόπτεται όταν κάποιος εγκαταλείπει στο σχολείο… η ροπή στο να μαθαίνουμε από την ίδια τη ζωή και η διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών ώστε όλοι να μαθαίνουν κατά τη διάρκεια της ζωής είναι το καλύτερο αποτέλεσμα της σχολικής φοίτησης*» (Dewey, 1964, σ. 51). Παρόμοιες αναφορές εντοπίζονται και στο βιβλίο του Edward Lindeman *The Meaning of Adult Education*, που εκδόθηκε το 1926 και θεωρείται το πρώτο σύγγραμμα για την εκπαίδευση ενηλίκων.

Ο όρος θα εμφανιστεί λίγο αργότερα, είτε ως *διά βίου μάθηση* είτε ως *διά βίου εκπαίδευση*. Σύμφωνα με την επικρατέστερη αντίληψη (βλ. ενδεικτικά: Field, 2001· Wain, 1987), ο όρος *lifelong education* πρώτη φορά εντοπίζεται στην Έκθεση της Επιτροπής για την Εκπαίδευση Ενηλίκων του Υπουργείου Ανασυγκρότησης της Μεγάλης Βρετανίας (Ministry of Reconstruction of Great Britain, Adult Education Committee, 1919, σ. 5), όπου όμως το πνεύμα της αναφοράς αυτής περιορίζεται σαφώς στην εκπαίδευση ενηλίκων: «Η εκπαίδευση ενηλίκων είναι μια πάγια εθνική ανάγκη, μια αδιαχώριστη διάσταση της ιδιότητας του πολίτη και επομένως πρέπει να είναι καθολική και διά βίου». Ένα από τα μέλη της δεκαεννιαμελούς επιτροπής (στην οποία συμμετείχαν ο Richard Henry Tawney και ο Albert Mansbridge, γνωστοί για τη γενικότερη συνεισφορά τους στο πεδίο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων αλλά στην Workers Educational Association) ήταν ο Basil Alfred Yeaxlee. Ο Yeaxlee

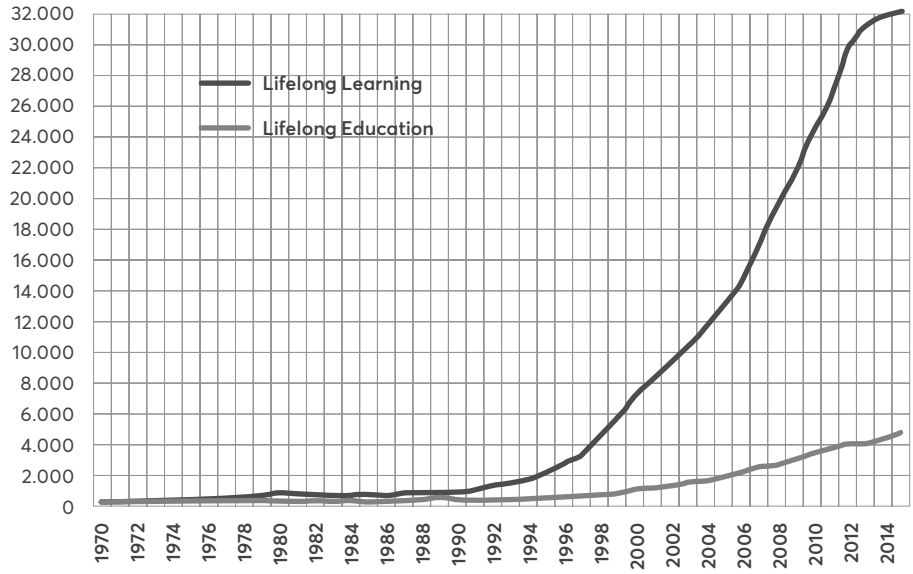
συνέγραψε, μεταξύ άλλων, και το βιβλίο *Lifelong Education: A Sketch of the Range and Significance of the Adult Education Movement* (1929), το πρώτο στο οποίο ο όρος εμφανίζεται σε τίτλο βιβλίου. Ωστόσο, η χρήση του όρου παρέπεμπε όχι σε μια διαφορετική θεώρηση της εκπαίδευσης, αλλά εναρμονιζόταν με το πνεύμα της Έκθεσης του 1919, παρέπεμπε δηλαδή και πάλι στο δικαίωμα των ενήλικων πολιτών για πρόσβαση σε οργανωμένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Γενικότερα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η προσπάθεια να εντοπιστεί η πρώτη εμφάνιση των δύο όρων (*lifelong learning* και *lifelong education*), αλλά και γενικότερα η ιστορική διαδρομή τους πριν από την ευρύτατη διάδοσή τους είναι προδήλως δυσχερής, καθώς απαιτεί ουσιαστικά μια αναδίφηση σε αρχεία που ενδεχομένως δεν είναι ευρύτερα διαθέσιμα ή για τα οποία δεν υπάρχουν μεταγενέστερες αναφορές.

Η πλέον ενδελεχής, έως σήμερα, εξέταση της παρουσίας της ιδέας ότι η εκπαίδευση και η μάθηση διαρκούν για όλο τον βίο σε επιστημονικά κείμενα αλλά και κείμενα πολιτικής οφείλεται στην Elena Ignatovich. Σε εργασία της που δημοσιεύτηκε πρόσφατα (2020), η Ignatovich αξιοποίησε για την έρευνά της το αποθετήριο Google Books, στο οποίο έχει συγκεντρωθεί περίπου το ένα τέταρτο των βιβλίων που έχουν εκδοθεί έως τις μέρες μας, για να εντοπίσει τους δύο παραπάνω όρους σε βιβλία και γενικότερα σε εκδόσεις της περιόδου 1839-1959. Συνολικά, η ιδέα της διά βίου μάθησης εντοπίστηκε σε 161 πηγές, εκ των οποίων 48 ήταν επιστημονικές εργασίες, 26 βιβλία και 25 ήταν επίσημες εκθέσεις και αναφορές (οι υπόλοιπες πηγές ήταν εφημερίδες, περιοδικά, λογοτεχνικά έργα κ.ά). Από τις 161 πηγές, οι 82 ήταν από τις ΗΠΑ και οι 79 από τη Μεγάλη Βρετανία. Το πρώτο κείμενο στο οποίο, κατά την Ignatovich, εμφανίζεται αυτή η αντίληψη είναι ένα βιβλίο για τον ρόλο της Εκκλησίας στην κατεύθυνση μιας εκπαίδευσης που θα λειτουργεί εφ' όρου ζωής ως μια «προετοιμασία για τον παράδεισο» (Ignatovich, 2020, σ. 450). Παρόμοια κείμενα, τα οποία κινούνται στην αντίληψη ότι η τελείωση του ανθρώπου είναι μια διά βίου διεργασία στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, εντοπίζονται αρκετά έως το 1918. Στην πρώτη επιστημονική εργασία όπου εμφανίζεται η αντίληψη της διά βίου μάθησης, αγνώστου συγγραφέα, χρησιμοποιείται ο όρος *lifetime education*, για να συζητηθεί ο ρόλος των επιστημονικών ενώσεων στην εκπαίδευση των πολιτών (Celatus, 1847). Από το 1910 και εντεύθεν προκύπτει ότι έχουμε αρκετά κείμενα κυρίως προερχόμενα από συνδικαλιστικές οργανώσεις, επαγγελματικούς φορείς και ενώσεις γονέων στα οποία εμφανίζεται η ιδέα της διά βίου μάθησης. Γενικότερα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960 εντοπίζονται αναφορές στη διά βίου μάθηση και στη διά βίου εκπαίδευση, άλλοτε όμως ως ταυτολογία ή ιδεώδες και άλλοτε σε στενή σύνδεση με την εκπαίδευση ενηλίκων.

6.1.2 | Η εξέλιξη των όρων

Προκειμένου να δούμε την εξέλιξη των όρων στην επιστημονική βιβλιογραφία, θα αντλήσουμε στοιχεία από μια σχετική εργασία της Τσάφου (2019), η οποία πραγματοποιήθηκε στο Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Επιμόρφωσης του Πανεπιστημίου Πατρών (Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία). Στην εργασία αυτή διερευνήθηκε η εμφάνιση διαφόρων όρων σχετικών με το πεδίο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων σε επιστημονικά άρθρα της περιόδου 1955-2015 με βασικό εργαλείο αναζήτησης τη βάση επιστημονικών δημοσιεύσεων Google Scholar (η βάση αυτή για τη συγκεκριμένη περίοδο έχει 966 χιλιάδες επιστημονικών δημοσιεύσεων για όλα τα ερευνητικά πεδία). Στη συνέχεια, θα παραθέσουμε σε διαγράμματα την εξέλιξη της εμφάνισης των όρων lifelong learning, lifelong education, adult education και adult learning, ενώ θα παραθέσουμε και ορισμένα στοιχεία σχετικά με την εμφάνιση των όρων σε διάφορες επιμέρους περιόδους (Τσάφου, ό.π., 26-48).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1 | Συχνότητα εμφάνισης των όρων lifelong learning και lifelong education στη βάση Google Scholar

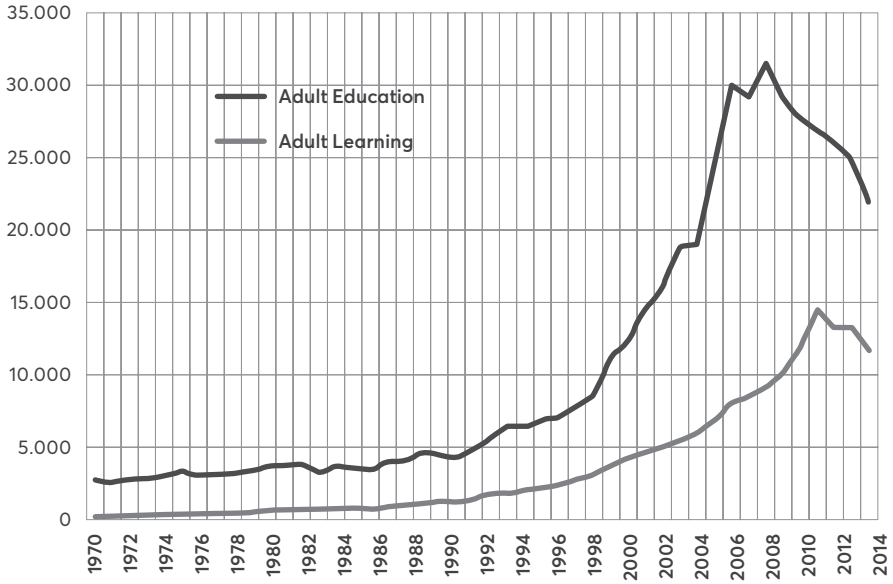

Πηγή: Τσάφου, 2019

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, κατά την υποπερίοδο 1955-1969 εμφανίζονται 441 αναφορές για τον όρο lifelong learning (LLL) και 125 αναφορές για τον όρο lifelong education (LLE) σε επιστημονικά άρθρα. Ο όρος LLL πάντοτε αποδί-

δει περισσότερες αναφορές από τον όρο LLE σε ολόκληρη την περίοδο 1970-2015 (περίπου μια σχέση 1 προς 3), ωστόσο από το 1990 η διαφορά αυτή αυξάνεται, με αποτέλεσμα στο τέλος της περιόδου (2015) να έχουμε πλέον έναν λόγο περίπου 1 προς 7. Συνολικά, σε ολόκληρη τη διάρκεια της περιόδου (1955-2015) εντοπίζονται 341.861 αναφορές για LLL και 50.017 για LLE. Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζεται η εξέλιξη της εμφάνισης των όρων adult education (AE) και adult learning (AL).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2 | Συχνότητα εμφάνισης των όρων adult education και adult learning στη βάση Google Scholar

Πηγή: Τσάφου, 2019

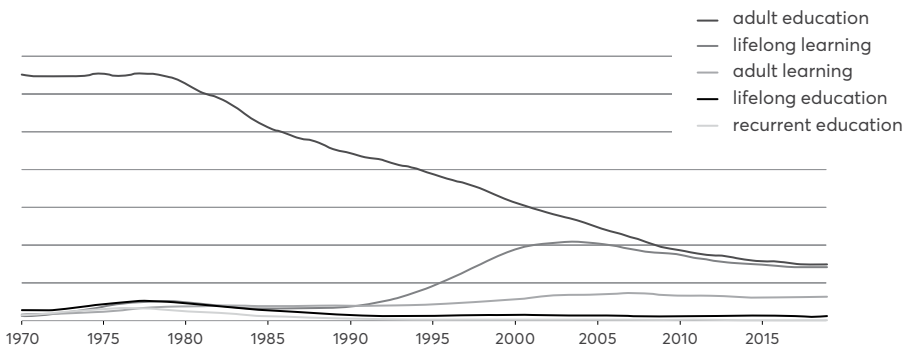
Κατά την υποπερίοδο 1955-1969 εντοπίζονται 18.386 αναφορές για τον όρο AE και μόλις 1.075 αναφορές για τον όρο AL. Σε ολόκληρη τη διάρκεια της περιόδου 1955-2015 ο όρος AE έχει από διπλάσιες έως τριπλάσιες αναφορές από τον όρο AL, ενώ οι συνολικές αναφορές είναι αντίστοιχα 40.286 και 12.775.

Υπό την αίρεση δύο σημαντικών παρατηρήσεων ότι (α) κατά τη διάρκεια της περιόδου έχουμε μια διαρκή σημαντική αύξηση της ερευνητικής παραγωγής γενικά σε όλα τα ερευνητικά πεδία και (β) ότι πρόκειται για επιστημονικές δημοσιεύσεις και όχι για γενικά κείμενα, μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: Κατ' αρχάς, ο όρος lifelong learning είναι σίγουρα ο όρος με τις περισσότερες αναφορές της επιστημονικής κοινότητας και μάλιστα σε επίπεδα μη συγκρίσιμα με όλους τους άλλους όρους. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα, όλοι οι όροι παρουσιάζουν

αυξητικές τάσεις [βλ. σημείο (α) της προηγούμενης πρότασης], ωστόσο το σημείο καμπής για τους όρους LLL και LLE φαίνεται να είναι η δεκαετία 1990-2000, όπου ο όρος *lifelong learning* παρουσιάζει μια αύξηση των αναφορών της τάξης του 660%, ενώ και από το 2001 έως το 2015 η αύξηση είναι επίσης σημαντική (297%). Για όλους τους άλλους όρους που εξετάστηκαν οι αυξήσεις είναι σαφώς μικρότερες (λ.χ. για τον όρο *adult education* είναι αντίστοιχα 160% και 95%).

Προκειμένου να διαπιστώσουμε την εξέλιξη της συγγραφικής παραγωγής, κυρίως στον τομέα των βιβλίων και των ερευνητικών εργασιών και εκθέσεων, αναζητήσαμε την εξέλιξη των εγγραφών για τους όρους adult education, adult learning, lifelong education και lifelong learning, στη βάση του Google Books (στην αγγλική γλώσσα) με το εργαλείο που παρέχει η βάση (Google Ngram Viewer) για την περίοδο 1970-2020. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3.

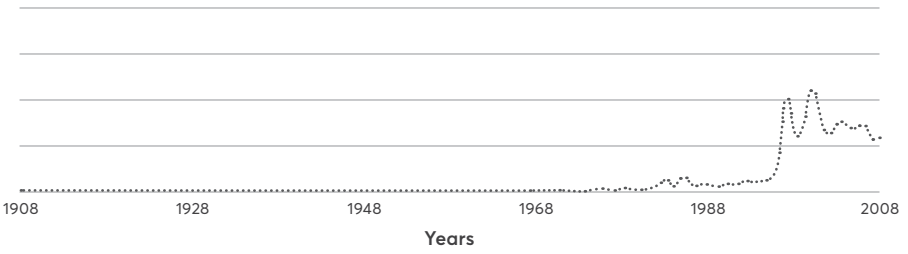
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3 | Εμφάνιση των όρων σε τίτλους βιβλίων στη βάση Google Books

Όπως παρατηρούμε, η συγγραφική παραγωγή έως το 1990 χαρακτηρίζεται από τη σχεδόν απόλυτη επικράτηση του όρου adult education. Στη συνέχεια υπάρχει μια σταδιακή αύξηση των αναφορών του όρου lifelong learning και περίπου από το 2010 και εντεύθεν οι δύο όροι έχουν σχεδόν την ίδια συχνότητα αναφορών. Οι άλλοι δύο όροι εμφανίζουν σαφώς μικρότερο αριθμό αναφορών. Όλες τις τάσεις που εντοπίστηκαν εδώ θα αποπειραθούμε να τις ερμηνεύσουμε αργότερα και θα αναφερθούμε τόσο στις εφαρμοζόμενες εκπαιδευτικές πολιτικές όσο και στην εστίαση των ερευνητικών εργασιών.

Τέλος, όσον αφορά τη χρήση του όρου lifelong learning γενικά, η διαδικτυακή έκδοση του Collins Dictionary μας δίνει το παρακάτω διάγραμμα (Διάγραμμα 4), στο οποίο παρατηρούμε ότι ο όρος εμφανίζεται απολύτως σποραδικά έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, στη συνέχεια εμφανίζει μια έντονη αυξητική τάση που κορυφώνεται περίπου το 2000 και έπειτα επανέρχεται στα επίπεδα της δεκαετίας του 1990.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4 | Εμφάνιση του όρου στην αγγλική γλώσσα

Πηγή: Collins Dictionary

6.1.3 | (Προσδι)ορίζοντας τους όρους

Έχοντας εξετάσει τις πρώιμες εμφανίσεις της ιδέας της διά βίου μάθησης, αλλά και τη χρήση των όρων σε διάφορα πλαίσια, θα επιχειρήσουμε να ορίσουμε τους δύο όρους, διασαφηνίζοντας παράλληλα τυχόν μεταξύ τους διαφορές όσο και τις διαφορές τους με άλλους όρους. Ωστόσο, προκειμένου να προσεγγιστούν οι δύο όροι, είναι αναγκαίο να αναφερθούμε πρώτα στην τυπολογία εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του Philip Coombs. Σύμφωνα με αυτή την τυπολογία (Coombs, 1968· Coombs & Ahmed, 1974· Καραλής, 2020), διακρίνουμε τρεις τύπους εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, (α) την *τυπική εκπαίδευση*, δηλαδή όλους τους εκπαιδευτικούς θεσμούς από την προσχολική έως την τριτοβάθμια εκπαίδευση, (β) τη *μη τυπική εκπαίδευση*, δηλαδή κάθε οργανωμένη εκπαιδευτική δραστηριότητα εκτός του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος που απευθύνεται σε συγκεκριμένο κοινό και έχει καθορισμένους εκπαιδευτικούς στόχους, και (γ) την *άτυπη εκπαίδευση*, που παραπέμπει στη συνεχή διαδικασία μέσω της οποίας αποκτούμε γνώσεις και δεξιότητες και διαμορφώνουμε συμπεριφορές λόγω της συμμετοχής μας σε διάφορες δραστηριότητες (λ.χ. εργασία, ψυχαγωγία).

Ο Βεργίδης (2001, σ. 138), αναλύοντας τον όρο, αναφέρει ότι «*η έννοια της διά βίου εκπαίδευσης φαίνεται να αποτελεί μια προσέγγιση του συνόλου των μορφωτικών δραστηριοτήτων (τυπικής, μη τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης) όλων των επιπέδων, που επιτρέπει τη συγκρότησή τους σε ένα εκπαιδευτικό συνεχές, σε διαρκή αλληλεπίδραση με την κοινωνικοοικονομική, πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα*».

Σύμφωνα με έναν ορισμό της UNESCO το 1976 (σσ. I-4), «ο όρος διά βίου εκπαίδευση και μάθηση υποδηλώνει ένα καθολικό σχήμα που έχει σκοπό αφενός την αναδιοργάνωση του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος και αφετέρου την αξιοποίηση του δυναμικού που υπάρχει εκτός των ορίων αυτού του συστήματος… Οι εκπαιδευτικές και μαθησιακές διαδικασίες στις οποίες τα παιδιά, οι νέοι και οι ενήλικες συμμετέχουν στη διάρκεια του βίου τους σε οποιαδήποτε μορφή πρέπει να θεωρηθούν σύνολο».

Με βάση τα παραπάνω, έχουμε καταλήξει το 2008 στον εξής ορισμό για τη *διά βίου μάθηση και εκπαίδευση* – θεωρώντας ότι έχει μια ιδιαίτερη σημασία η χρήση και των δύο όρων ταυτόχρονα (Καραλής, 2008, σ. 131).

> Ο επιστημονικός προβληματισμός για τη διά βίου μάθηση και εκπαίδευση παραπέμπει σε μια διαφορετική από τη συμβατική προσέγγιση και οπτική, για να αντιλαμβανόμαστε, να κατανοούμε και να σχεδιάζουμε τις διαδικασίες εκείνες που αναφέρονται στη μάθηση, στην εκπαίδευση, στον εκπαιδευτικό θεσμό και στον εκπαιδευόμενο πολίτη – με βασικό στοιχείο διαφοροποίησης την έννοια του συνεχούς. Η διά βίου μάθηση περιλαμβάνει όλες τις μαθησιακές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, οποιουδήποτε τύπου, περιεχομένου ή βαθμίδας που λαμβάνουν χώρα σε τυπικά, μη τυπικά και άτυπα εκπαιδευτικά πλαίσια και στις οποίες συμμετέχουν πολίτες κάθε ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου σε οποιαδήποτε φάση του βιολογικού και κοινωνικού τους κύκλου. Πρόκειται για μια ριζικά διαφορετική σύλληψη για τη μάθηση και την εκπαίδευση, που εδράζεται στην παραδοχή της συνέχειας του μαθησιακού φαινομένου και των εκπαιδευτικών θεσμών και η οποία δεν αναγνωρίζει στη μαθησιακή πορεία αφετηριακά σημεία και τερματικούς σταθμούς, πάγιες διαδρομές και οριστικότητες.

Στους τρεις ορισμούς που αναφέραμε, κομβικά στοιχεία είναι οι έννοιες της συνέχειας, του συνόλου και της καθολικότητας. Στον τρίτο ορισμό (Καραλής, 2008) διατυπώνεται σαφώς η άποψη ότι πρόκειται για μια διαφορετική προσέγγιση από τη συμβατική και για μια ριζικά διαφορετική σύλληψη για τη μάθηση και την εκπαίδευση, κάτι το οποίο και θα επιχειρήσουμε να τεκμηριώσουμε περαιτέρω αργότερα.

Όπως διαπιστώσαμε, ο όρος *διά βίου μάθηση* συγκεντρώνει διαχρονικά τον μεγαλύτερο αριθμό αναφορών στη βιβλιογραφία. Ωστόσο, αυτό θεωρούμε ότι οφείλεται στο γεγονός ότι πολύ συχνά χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει οποιαδήποτε εκπαίδευση μετά και πέρα από την τυπική. Πρόκειται για την τάση, που κυρίως εκκινεί από κείμενα διαμορφωτών πολιτικής αλλά σχετικά συχνά και από την επιστημονική κοινότητα, να ταυτίζεται η εκπαίδευση ενηλίκων με οτιδήποτε άλλο πέραν της σχολικής εκπαίδευσης. Η άποψη αυτή προφανώς και είναι λανθασμένη, ο όρος *Εκπαίδευση Ενηλίκων* σαφώς και παραπέμπει σε ένα υποσύνολο της διά βίου εκπαίδευσης, ωστόσο είναι έννοια σαφώς υπερκείμενη και συμπεριληπτική όλων των άλλων όρων που αναφέρονται σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες πέραν του σχολείου (για παράδειγμα, συνεχιζόμενη εκπαίδευση/κατάρτιση, γενική εκπαίδευση ενηλίκων, επιμόρφωση). Ο όρος Εκπαίδευση Ενηλίκων δεν παραπέμπει απλώς σε έναν τομέα εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων,

αλλά κυρίως σε ένα επιστημονικό πεδίο με τη δική του ιστορική διαδρομή και εξέλιξη ιδεών και προσεγγίσεων, με ένα ιδιαίτερο σώμα θεωρητικής γνώσης και πρακτικής εφαρμογής και έναν μεγάλο αριθμό διακεκριμένων θεωρητικών. Αν και στη χώρα μας η διά βίου μάθηση/εκπαίδευση μάλλον χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές κατά ταυτολογικό ή καταχρηστικό τρόπο, στο πλαίσιο της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας έχει προταθεί και επικρατήσει ο όρος Εκπαίδευση και Κατάρτιση Ενηλίκων (ΕΚΕ), για τους λόγους που αναφέραμε και που προσδιορίζονται εναργέστερα στα αποσπάσματα που ακολουθούν (Κόκκος κ.ά., 2021, 43).

> …μια σοβαρή επίπτωση είναι ότι, στο μέτρο που υιοθετείται ο εξαιρετικά γενικός όρος «διά βίου μάθηση» για να περιγραφεί κατά βάση το πεδίο της μετασχολικής εκπαίδευσης, τότε το πεδίο αυτό αποσυνδέεται από το φυσικό θεωρητικό του υπόβαθρο, δηλαδή την επιστήμη της εκπαίδευσης ενηλίκων. Συνακόλουθα, γίνεται δεκτό ότι είναι δυνατόν να παραγνωρίζονται τα κατάλληλα επιστημολογικά εργαλεία και, αντίστροφα, να θεωρούνται αρμόδιες άλλες επιστημολογίες, όπως, για παράδειγμα, η σχολική παιδαγωγική… Ωστόσο, η σημασία του εννοιολογικού προσδιορισμού του πεδίου δεν έγκειται μόνο στην ανάγκη επακριβούς διατύπωσης. Αφορά και το ότι η ορολογία που υιοθετείται από εκάστοτε διεθνείς οργανισμούς και κυβερνήσεις χωρών εμπεριέχει και σηματοδοτεί στρατηγικές επιλογές, συνεπώς έχει σημαντικές επιπτώσεις στις εκπαιδευτικές πολιτικές και πρακτικές.

6.2 Με όρους παραδείγματος

6.2.1 | Η ανάδυση ενός παραδείγματος

Στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε τη θέση ότι οι θεωρητικές επεξεργασίες για τη διά βίου μάθηση και εκπαίδευση συνιστούν ουσιαστικά ένα νέο παράδειγμα, κάτι που έχουμε εισηγηθεί και στο παρελθόν (βλ. Καραλής, 2008, «μια διαφορετική από τη συμβατική»). Αν και κατά βάση θα χειριστούμε την έννοια του παραδείγματος (paradigm) με βάση τη σχετική θεώρηση του Kuhn, ο οποίος εισήγαγε την έννοια με το βιβλίο του *The Structure of Scientific Revolutions*, που εκδόθηκε το 1962, δεν πρόκειται να ασχοληθούμε διεξοδικά με την προσέγγιση του Kuhn για το επιστημονικό παράδειγμα ή με αυτήν του Lakatos για τα προγράμματα επιστημονικής έρευνας. Προσεγγίζοντας την έννοια, σημειώνουμε ότι ένα επιστημονικό παράδειγμα ουσιαστικά συνιστά ένα σύνολο θεωρητικών σχημάτων, μεθόδων και δεδομένων, το οποίο είναι αποδεκτό από την οικεία επιστημονική κοινότητα ή από ένα μέρος της. Κατά την προσέγγιση του παραδείγματος, αυτό που αποκαλείται «φυσιολογική επιστήμη», δηλαδή η κατάσταση των αποδεκτών θεωρήσεων από μια επιστημονική κοινότητα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οδηγείται σε κρίση, με αποτέλεσμα την ανάδυση ενός νέου παραδείγματος. Η κρίση ουσιαστικά παραπέμπει σε μια αδυναμία της παραδεδεγμένης έως τότε σοφίας να ανταποκριθεί σε νέα δεδομένα. Αυτή η κρίση προκύπτει από αυτό που ονομάζεται «ανωμαλία» ή «ανωμαλίες», δηλαδή εκείνες τις θεωρήσεις, ενδείξεις και παρατηρησιακά δεδομένα τα οποία δεν ερμηνεύονται με τα εργαλεία του ισχύοντος παραδείγματος. Αυτή η συσσώρευση οδηγεί τελικά σε αυτό που ο Kuhn ονόμαζε «επιστημονική επανάσταση», δηλαδή στην ανάδυση ενός νέου παραδείγματος που σταδιακά υιοθετείται από ολόκληρη την επιστημονική κοινότητα ή από ένα μεγάλο μέρος της (περισσότερα για αυτή τη συζήτηση, όπως και για την εξέλιξη των πολιτικών στον τομέα της διά βίου μάθησης, βλ. και Καραλής, 2023).

Αρχικά θα σημειώσουμε ότι ο λόγος περί κρίσης στην εκπαίδευση εμφανίζεται στο προσκήνιο κατά τη δεκαετία του 1960 (βλ. και Coombs, 1968, *The World Educational Crisis: A Systems Analysis*). Ο λόγος αυτός κατά τη μία του διάσταση έχει ιδεολογικό προσανατολισμό – η διάσταση αυτή θα μπορούσε να ενταχθεί

στο ευρύτερο κλίμα αμφισβήτησης που εμφανίζεται εκείνη την εποχή και που, φυσικά, πέραν όλων των άλλων, αφορά και την εκπαίδευση. Εδώ θα μπορούσαμε να εντάξουμε την έντονη αμφισβήτηση του εκπαιδευτικού θεσμού είτε συνολικά (όπως, για παράδειγμα, η πρόταση του Ivan Illich) είτε ως προς τα εσωτερικά του χαρακτηριστικά και τον τρόπο οργάνωσης της εκπαίδευσης. Όμως, ταυτόχρονα, πέρα από την τάση αυτή, ο λόγος περί κρίσης εμφανίζεται και στην ατζέντα των φορέων διαμόρφωσης πολιτικής. Για ποιον λόγο ένας θεσμός που φαινόταν να ικανοποιεί την ιδρυτική και καταστατική του αποστολή για μια σχετικά μεγάλη ιστορική περίοδο αρχίζει να δείχνει τα όριά του εισερχόμενος σε κρίση, με άλλους όρους *γιατί το σχολείο της βιομηχανικής εποχής δεν ανταποκρίνεται στις τότε συνθήκες*; Η απάντηση θεωρούμε ότι είναι ίσως περισσότερο προφανής από όσο επιχειρούν να την εμφανίσουν οι πολύπλοκες από τότε αναλύσεις που συνήθως εστιάζουν στα οργανωσιακά και δομικά στοιχεία του θεσμού (για παράδειγμα: συστήματα διοίκησης, ρόλος του εκπαιδευτικού, εκπαιδευτικές μέθοδοι και τεχνικές). Η απάντηση είναι πως το σχολείο της βιομηχανικής εποχής δεν ανταποκρίνεται στις επενδεδυμένες προσδοκίες γιατί απλούστατα έχει αλλάξει η εποχή – άλλωστε, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί ήταν πάντοτε παρακολούθημα των εξελίξεων στο οικονομικό πεδίο αλλά και στο πεδίο των κοινωνικών συσχετισμών. Αυτό που αδυνατεί να κάνει η εκπαίδευση τα τελευταία περίπου εξήντα χρόνια είναι να ανταποκριθεί στις ανάγκες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της μετάδοσης (εγχάραξης σύμφωνα με άλλες περισσότερο αυστηρές διατυπώσεις) της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ως προς το δεύτερο στοιχείο, είναι προφανές ότι η ανάδειξη της σημασίας των μηχανισμών μη τυπικής αλλά, κυρίως, άτυπης εκπαίδευσης που επιχειρείται και στο βιβλίο του Coombs αλλά βασικά στην Έκθεση της Επιτροπής Faure για την UNESCO το 1972 δεν είναι θεωρητική κατασκευή, αλλά προκύπτει από την εμπειρική παρατήρηση πως ο εκπαιδευτικός θεσμός πολιορκείται, και μάλιστα με άνισους όρους, από άλλους θεσμούς μάθησης (όπως τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ή τα μέσα ευρείας διάθεσης πληροφοριών).

Ως προς το πρώτο στοιχείο θεωρούμε ότι είναι αναγκαία μια περισσότερο εντατική θεωρητική επεξεργασία και αξιοποίηση δεδομένων προκειμένου να εντοπίσουμε τους λόγους για τους οποίους ο εκπαιδευτικός θεσμός αδυνατεί (;) να ανταποκριθεί στον ρόλο του. Στο σημείο αυτό θα βασιστούμε στη θεωρητική πρόταση της Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη (1995, 366), η οποία, εκκινώντας από την αρχή της αντιστοιχίας των Bowles & Gintis, διατυπώνει τη θέση πως το εκπαιδευτικό σύστημα υπό την πίεση της κοινωνικής ζήτησης για περισσότερη εκπαίδευση διευρύνεται. Η βασική έκφραση αυτής της διεύρυνσης είναι η τάση μαζικής φοίτησης στη βαθμίδα για την οποία εκφράζεται η αυξημένη κοινωνική ζήτηση, με αποτέλεσμα αυτή η συγκεκριμένη βαθμίδα να χάνει τη σημασία της για την αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής (κατά τη μαρξιστική προσέγγιση) ή

για την κοινωνική κινητικότητα (για τη δομολειτουργική προσέγγιση), να διακρίνεται από μια έντονη τάση ισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών και πλέον ο ρόλος της αναπαραγωγής να μετατίθεται στην επόμενη βαθμίδα. Με άλλους όρους, το εκπαιδευτικό σύστημα αναλαμβάνει τη «φυγοκέντριση» ανάμεσα σε αυτούς που θα κριθούν «άξιοι» για την ανοδική κοινωνική κινητικότητα και για τη διεκδίκηση υψηλότερων θέσεων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και στην κοινωνική ιεραρχία από εκείνες που είχαν προδιαγραφεί για αυτούς με βάση την καταγωγή και την ταξική τους θέση. Βασικό εργαλείο για την επίτευξη των στόχων αυτής της διαδικασίας «διαχωρισμού» είναι τα πιστοποιητικά της τυπικής εκπαίδευσης. Κατά την προσέγγιση του Collins (κατά βάση βεμπεριανής αφόρμησης), στο βιβλίο του *The Credential Society* (1979), τα πιστοποιητικά αυτά έχουν τον ρόλο διαπιστευτηρίων, που όμως λειτουργούν για να περιορίσουν την προσφορά υποψηφίων για προσοδοφόρες ή ελκυστικές θέσεις εργασίας. Οι θέσεις αυτές μονοπωλούνται από τους κατόχους των κατάλληλων διαπιστευτηρίων, τα οποία εντέλει λειτουργούν ως φραγμοί ανακοπής και αποκλεισμού (exclusionary closures) για όλους τους υπόλοιπους εκτός των κατόχων τους.

Η παραπάνω κατάσταση φαίνεται να διαταράσσεται σταδιακά, κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και οι πρώτες αλλαγές είναι ορατές για τις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι Bowles & Gintis στο βιβλίο τους *Schooling in Capitalist America* (1976, 4): «το εκπαιδευτικό σύστημα παρείχε μια αξιοθαύμαστη βαλβίδα ασφαλείας για την κουζίνα της οικονομικής πίεσης… αλλά, από το τέλος της δεκαετίας του 1950, το εκπαιδευτικό σύνορο έφτασε στα όριά του». Η αύξηση της πρόσβασης στην εκπαίδευση, ένα διαρκές αίτημα των προοδευτικών δυνάμεων κάθε κοινωνίας, επιφέρει εντέλει τη σταδιακή αλλά διαρκώς εντεινόμενη ακύρωση του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Ταυτόχρονα, ο πληθωρισμός των πιστοποιητικών αχρηστεύει σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο τους ως διαπιστευτηρίων για την ανοδική κοινωνική κινητικότητα, αφού η δομή και η διάρθρωση της απασχόλησης δεν ακολούθησαν τις μεταβολές στη διάρθρωση του μορφωτικού επιπέδου των πολιτών. Αναλύοντας τις τάσεις μαζικοποίησης των εκπαιδευτικών συστημάτων, θεωρούμε ότι *μπορούμε να αποκαλέσουμε τον 20ό αιώνα «Χρυσό Αιώνα της Εκπαίδευσης»*. Περιοριζόμαστε εδώ να αναφέρουμε ορισμένα δεδομένα από τη βάση δεδομένων Our World in Data: (α) οι αναλφάβητοι στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ανέρχονταν στο 78,6% του πληθυσμού, ενώ στο τέλος του στο 18,1%, (β) τα τελευταία 65 χρόνια ο παγκόσμιος δείκτης αλφαβητισμού αυξανόταν κατά 4% κάθε πέντε χρόνια, (γ) οι δαπάνες για την εκπαίδευση ως ποσοστό για το ΑΕΠ για τη Μεγάλη Βρετανία ήταν 1,10% το 1913, 5,60% το 1980 και 5,4% το 2022 (παρά τη νεοφιλελεύθερη στροφή της δεκαετίας του 1980) – αντίστοιχα στη χώρα μας ήταν 1,55% το 1970 και 3,96% το 2005–, (δ) το 1900

τα ποσοστά φοίτησης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν 45% για την Ελλάδα, 7% για την Ινδία και 1,4% για την Κίνα – σήμερα και για τις τρεις χώρες αναφέρεται καθολική ή σχεδόν καθολική φοίτηση.

Ιδιαιτέρως σημαντική είναι η ανατροπή στα ποσοστά φοίτησης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Θα αρκεστούμε στην περίπτωση της Ελλάδας, που υιοθέτησε πολιτικές αυξημένης πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σχετικά αργά σε σχέση με άλλες δυτικές κοινωνίες. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, το 1970 το ποσοστό των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ανερχόταν σε 3,73%, ενώ το 2010 ήταν 22,5%, είχε δηλαδή εξαπλασιαστεί. Με βάση τα σχετικά στατιστικά στοιχεία για τη χώρα μας, μέσα σε διάστημα εξήντα ετών (1961-2021) έχει δεκαπλασιαστεί το ποσοστό του πληθυσμού που φοιτά στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επομένως, η διαρκής μετατόπιση της κρίσιμης βαθμίδας για τη φυγοκέντριση, στην οποία αναφερθήκαμε, έχει όντως ξεπεράσει τα όριά της. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν μπορεί πλέον να διαδραματίσει αυτόν τον ρόλο, αλλά ταυτόχρονα δεν υπάρχει και επόμενη βαθμίδα –επομένως συνολικά η εκπαίδευση, ακριβέστερα η τυπική εκπαίδευση, δεν επαρκεί για την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος–, ενώ τα αναλυτικά εργαλεία που εδράζονται στις παραδοσιακές αναλύσεις αποτυγχάνουν να ερμηνεύσουν τις εξελίξεις στην εκπαίδευση και στη σύνδεσή της με την κοινωνία και την οικονομία. Η ιδέα περί μιας συνολικής θεώρησης όλων των μορφών της εκπαίδευσης (τυπικής, μη τυπικής και άτυπης) είναι πλέον αναγκαία, και αυτό είναι κάτι που έχει γίνει αντιληπτό σε ένα μέρος της επιστημονικής κοινότητας ήδη από το αρχές του 1970 (βλ. και Έκθεση Faure). Οι κατά Kuhn «ανωμαλίες» είναι αυτές που περιγράψαμε αμέσως πριν και η θέση που διατυπώνουμε εδώ είναι πως από το 1970 έχουμε την ανάδυση ενός νέου παραδείγματος που εστιάζει στη *μάθηση* και όχι στην *εκπαίδευση* και που βασίζεται στην έννοια του *συνεχούς* και όχι των *διακριτών* εκπαιδευτικών σταδίων και θεσμικών χώρων.

6.2.2 | Διαστάσεις και χαρακτηριστικά

Εδώ θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε ορισμένα από τα χαρακτηριστικά και τις διαστάσεις του παραδείγματος που αναλύσαμε στις προηγούμενες παραγράφους, προσπαθώντας να σκιαγραφήσουμε ορισμένες εναλλακτικές οπτικές σε σχέση με τις παραδοσιακές ή τις επικρατούσες. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η επικέντρωση του παραδείγματος είναι κυρίως στη μάθηση και όχι αποκλειστικά στην εκπαίδευση, όμως, για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, σημειώνουμε ότι στο πλαίσιο αυτού του παραδείγματος η έννοια της εκπαίδευσης δεν ταυτίζεται με το σχολείο στην ευρύτερη έννοιά του, αλλά παραπέμπει στον θεσμό μέσω

του οποίου οι κοινωνίες οργανώνουν τη μάθηση των πολιτών και ο οποίος εδώ αποκτά ένα νέο και περισσότερο διευρυμένο περιεχόμενο. Όταν ο Coombs είχε διατυπώσει τη φερώνυμη τυπολογία του, είχε ασκηθεί η κριτική πως πρόκειται για μια τυπολογία που αναφέρεται στη μάθηση και όχι στην εκπαίδευση, καθώς ο τρίτος τύπος της (άτυπη) δεν μπορούσε να θεωρηθεί εκπαίδευση. Στις μέρες μας φαίνεται πως έχουμε μια αναδρομική δικαίωση του Coombs, καθώς πολλές μορφές άτυπης εκπαίδευσης τείνουν να εξομοιώνονται με μορφές τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης. Επομένως, οι θεωρήσεις στο πλαίσιο αυτού του παραδείγματος εστιάζουν και πάλι στην εκπαίδευση, η οποία όμως δεν ταυτίζεται με το *σχολείο* (υπό την ευρύτερη έννοιά του), καθώς στο πλαίσιο του νέου παραδείγματος η έννοια της εκπαίδευσης αποκτά ενδεχομένως νέο περιεχόμενο.

Στην προηγούμενη υποενότητα διατυπώσαμε ορισμένα επιχειρήματα σχετικά με τα όρια του παραδοσιακού τρόπου ερμηνείας των εξελίξεων στην εκπαίδευση, ωστόσο είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι αυτή η θεώρηση *προφανώς και δεν διατυπώνεται εδώ πρώτη φορά*. Κατ' αρχάς, ο πυρήνας των επιχειρημάτων που διατυπώσαμε είναι πως το συνολικό πνεύμα της Έκθεσης της Επιτροπής Faure κινείται ακριβώς προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ και στη διεθνή βιβλιογραφία σποραδικά εντοπίζονται σχετικές αναφορές (βλ. Καραλής, 2023). Στον ελληνικό χώρο θεωρούμε ότι πρώτη φορά αναφορές σε μείζονες και θεμελιακές μεταβολές εντοπίζονται και στους ορισμούς και στις εργασίες του Βεργίδη, από τις οποίες προκύπτει πως θεωρεί την προσέγγιση της διά βίου μάθησης και εκπαίδευσης μια απολύτως διαφορετική προσέγγιση από την παραδοσιακή (βλ. και Βεργίδης, 2001, passim), αλλά και της Καραβάκου (2018, σ. 3).

Παραθέσαμε στην προηγούμενη ενότητα έναν ορισμό που είχε δοθεί προ δεκαπέντε ετών (Καραλής, 2008), στον οποίο προδήλως επισημαίνονται τα όσα αναφέραμε περί μείζονος μεταβολής στις θεωρητικές προσεγγίσεις για τον ρόλο της μάθησης και της εκπαίδευσης (πρβλ.: «…παραπέμπει σε μια διαφορετική από τη συμβατική προσέγγιση και οπτική… με βασικό στοιχείο διαφοροποίησης της έννοια του συνεχούς»). Στον ορισμό αυτόν τονίζεται ότι η έννοια του *συνεχούς* δεν αφορά απλώς το φαινόμενο της μάθησης και τον θεσμό της εκπαίδευσης, αλλά και το υποκείμενό τους, δηλαδή τον εκπαιδευόμενο πολίτη. Ορισμένα κομβικά στοιχεία αυτής της νέας προσέγγισης, που βασίζεται στην έννοια του συνεχούς, παρατίθενται στη συνέχεια (βλ. αναλυτικά και Καραλής, 2023): Πρώτον, ο πολίτης θεωρείται διά βίου μανθάνων και όχι αποσπασματικά μαθητής, εργαζόμενος, άνεργος ή συνταξιούχος. Δεύτερον, οι θεσμοί στους οποίους συντελείται εκπαίδευση δεν είναι πλέον διακριτοί και συγκεκριμένοι, καθώς υπάρχει διάχυση εκπαιδευτικών λειτουργιών σε διάφορους θεσμούς. Τρίτον, τα αφετηριακά σημεία και οι τερματικοί σταθμοί για τη μάθηση και την εκπαίδευση, απολύτως διακριτά στην παραδοσιακή θεώρηση, εδώ απλώς δεν υφίστανται. Τέταρτον, δεν

υφίστανται επίσης και πάγιες διαδρομές για ένα μαθησιακό επίτευγμα, οι διαδρομές είναι πολλές και διαφορετικές. Πέμπτον, δεν υπάρχουν οριστικότητες και τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα πλέον δεν ταυτίζονται αναγκαστικά με το τέλος της συμμετοχής σε κάποιον εκπαιδευτικό θεσμό, ενώ θεωρείται αναγκαία η διάνοιξη διαύλων μεταξύ των διαφόρων υποσυστημάτων τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης προκειμένου αυτά να λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία για τον εκπαιδευόμενο πολίτη ενσωματώνοντας και μαθησιακά επιτεύγματα της άτυπης εκπαίδευσης.

Ίσως η περισσότερο ενδιαφέρουσα από τις εξελίξεις είναι η πιστοποιητική ισχύς της τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης. Αν δεχτούμε ως δεδομένο ότι το σύστημα των πιστοποιητικών φοίτησης έχει αγγίξει τα όριά του, τότε ποια είναι η μορφή των νέων διαπιστευτηρίων; Αν καμιά βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος δεν είναι σε θέση πλέον να λειτουργήσει ως φυγοκεντρικός διαχωριστής, τότε πού και πώς μπορεί να γίνει η επιλογή; Είναι μάλλον προφανές ότι η λύση για την αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής ή/και την κοινωνική κινητικότητα θα ανατεθεί σε νέα πλέον εργαλεία τα οποία θα αποτυπώνουν τα προσόντα που έχουν αποκτηθεί όχι μόνο σε τυπικά εκπαιδευτικά πλαίσια (όπως συνέβαινε έως τα μέσα του προηγούμενου αιώνα), αλλά σε οποιοδήποτε σημείο του εκπαιδευτικού συνεχούς και μάλιστα υπό τη διευρυμένη του θεώρηση που περιλαμβάνει και τους τρεις τύπους της τυπολογίας Coombs. Θεωρούμε ότι μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν για τη μορφή και το βελησνεκές αυτών των εργαλείων, ενώ η σχετική αναζήτηση και οι διαρκείς πειραματισμοί των οργανισμών διαμόρφωσης πολιτικής είναι σε εξέλιξη, όπως, για παράδειγμα, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου καταγράφεται ένα διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για την πιστοποίηση της μάθησης (Παπαδάκης κ.ά., 2010). Αν εξετάσουμε υπό αυτό το πρίσμα (και όχι υπό το πρίσμα της παραδοσιακής και συμβατικής θεώρησης) τις πολιτικές για συστήματα πιστοποίησης με βάση τις εκροές, τα πάσης φύσεως συστήματα μεταφοράς πιστωτικών μονάδων, όπως επίσης και τα συστήματα αναγνώρισης της πρότερης μάθησης (APEL – accreditation of prior experiential learning), θα διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για εργαλεία μετατροπής σε «ισοδύναμα εκπαίδευσης», δηλαδή για εργαλεία ένταξης στο σύστημα διπλωμάτων και πιστοποιητικών. Μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι η ανάπτυξη αυτών των συστημάτων εκκινεί περίπου την ίδια εποχή που το παλαιό παράδειγμα εισέρχεται σε κρίση, σύμφωνα με τη θέση που διατυπώσαμε.

Τα παραπάνω εργαλεία μάλλον δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες πιστοποίησης στο πλαίσιο των εξελίξεων που αναφέραμε, όχι για κάποιον άλλον λόγο αλλά γιατί αποδίδουν προνομιακό ρόλο στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα, κάτι που πλέον δεν φαίνεται να ισχύει. Άλλες πολιτικές, όπως αυτή των μικροδιαπιστευτηρίων (microcredentials), μάλλον δεν δίνουν μια ολοκληρωμένη απάντηση

στο ζήτημα της πιστοποίησης, αντίθετα ενισχύουν τον πληθωρισμό των πιστοποιητικών. Ο πληθωρισμός των πιστοποιητικών είναι ίσως το βασικότερο πρόβλημα σήμερα, καθώς εισάγει θόρυβο στη βασική χρηστική διάσταση των πιστοποιητικών, δηλαδή στο σήμα (signaling) που υποτίθεται ότι θα ήταν αναγκαίο να «εκπέμπει» η προσφορά εργασίας προς τη ζήτηση. Οι πρόσφατες εξελίξεις στα κείμενα διαμόρφωσης πολιτικής μάς οδηγούν ενδεχομένως στα συστήματα αποτύπωσης δεξιοτήτων (ένα παλαιό προϊόν σε νέο περιτύλιγμα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κεδράκα, 2022, 143), ως μελλοντικού σηματοδοτικού μηχανισμού προσόντων, στο πλαίσιο του παραδείγματος της διά βίου μάθησης. Αυτό αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στην παρακάτω ανάλυση του Λιντζέρη (2020, 55-56, η έμφαση δική μας).

> …στις περισσότερες σύγχρονες μελέτες του περιεχομένου των δεξιοτήτων έχει επικρατήσει μια «συμπεριληπτική» και πολυδιάστατη νοηματοδότηση της δεξιότητας, η οποία, *απομακρυνόμενη από την αρχική προσέγγιση του όρου*, αντιλαμβάνεται τις δεξιότητες ως ένα πολύμορφο σύνολο διαφορετικών, αλλά και αλληλοσυσχετιζόμενων μεταξύ τους, δεξιοτήτων. Επομένως, η χρήση τη λέξης «δεξιότητα» … συνοψίζει (*κατ' οικονομία, αλλά και σκοπίμως*) το σύνολο των γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων, ικανοτήτων, αξιών κ.ο.κ. που μεταδίδονται είτε μέσω της τυπικής εκπαιδευτικής σχέσης είτε *μέσω της μη τυπικής και άτυπης μάθησης, σε όλο το χωροχρονικό πλαίσιο της ανθρώπινης ζωής*.

Θεωρούμε ότι στο πλαίσιο του αναδυόμενου παραδείγματος, πέραν όλων των άλλων χαρακτηριστικών και διαστάσεων που αναδείξαμε, ένα σημαντικό στοιχείο είναι τα συστήματα κατάδειξης δεξιοτήτων, τα οποία ενδεχομένως να αντικαταστήσουν τα πιστοποιητικά, ακριβώς γιατί, όπως τα πιστοποιητικά καταδείκνυαν τα αποτελέσματα και τα προσόντα που προέκυπταν από το τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα, τα συστήματα δεξιοτήτων έχουν ως πεδίο τιμών το συνεχές (δηλαδή την τυπική, μη τυπική και άτυπη εκπαίδευση). Επίσης, άλλες πολιτικές χρηματοδότησης, για παράδειγμα οι ατομικοί λογαριασμοί μάθησης (individual learning accounts), διαρκώς και περισσότερο εντάσσονται αφενός στο βελησνεκές των διαμορφωτών πολιτικής και αφετέρου στο πεδίο της κριτικής των ερευνητών (για την Ελλάδα, βλ. Καλογεράκης κ.ά., 2023).

Τέλος, θεωρούμε αναγκαίο να επισημάνουμε ότι τα ζητήματα προς τα οποία στρέφεται κατά καιρούς η εκπαιδευτική έρευνα δεν παραμερίζονται στο πλαίσιο του νέου παραδείγματος, όπως ορισμένες φορές αφελώς ή σκοπίμως αναφέρεται στα κείμενα των διαμορφωτών πολιτικής. Για παράδειγμα, σε αρκετά κείμενα η διά βίου μάθηση προσδιορίζεται ως το βασικό εργαλείο για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, όμως τα ερευνητικά δεδομένα μάς οδηγούν στο συμπέ-

ρασμα ότι αντίθετα δρα ως ενισχυτής των ήδη υφισταμένων και εγκαθιδρυμένων ανισοτήτων (Καραλής, 2021). Γενικότερα, οι ανισότητες, στο πλαίσιο αυτής της παραδειγματικής προσέγγισης, σχετίζονται άμεσα με την πρόσβαση σε *όλους τους τύπους μαθησιακών πόρων* και όχι μόνο με την πρόσβαση στο σχολείο, η οποία άλλωστε είναι σχεδόν καθολική στις μέρες μας.

6.3 Επίλογος

Στην εργασία αυτή επιχειρήσαμε αρχικά να ανιχνεύσουμε την προέλευση των όρων που σχετίζονται με την ιδέα της διά βίου μάθησης, να αποτυπώσουμε τις πρώτες εκφάνσεις αυτής της ιδέας σε διάφορους πολιτισμούς, αλλά και να διερευνήσουμε τη σταδιακή αύξηση της εμφάνισης αυτών των όρων στον δημόσιο λόγο και στην επιστημονική βιβλιογραφία. Επιστρέφοντας στο ερώτημα της πρώτης υποενότητας («παλιό κρασί σε καινούργιους ασκούς;»), θεωρούμε ότι η απάντηση είναι αρνητική. Πράγματι, η ιδέα ότι ο άνθρωπος μαθαίνει καθ' όλη τη διάρκεια του βίου είναι πολύ παλιά, αλλά οι καινούργιοι ασκοί περιέχουν και νέο κρασί. Αυτό επιχειρήσαμε να διατυπώσουμε ως θέση και να το τεκμηριώσουμε στον βαθμό στον οποίο τα πραγματολογικά δεδομένα μάς το επιτρέπουν σήμερα.

Η ανάδυση ενός νέου παραδείγματος ή, σε κάθε περίπτωση, μιας περισσότερο διευρυμένης θεώρησης του φαινομένου της μάθησης και μιας ριζικά διαφορετικής θέσμισης της εκπαίδευσης είναι κάτι που, κατά την αντίληψή μας, είναι πλέον περισσότερο από ορατό. Ενόσω στο πλαίσιο του παλαιού παραδείγματος αδυνατούμε να δώσουμε επαρκείς απαντήσεις, με αποτέλεσμα να καθίστανται αναγκαίες διάφορες διανοητικές ευκολίες για την ερμηνεία νεοεμφανιζόμενων προβλημάτων (όπως, κρίση της εκπαίδευσης, πτώση της αξίας των πτυχίων, αναντιστοιχία προσόντων), στο πλαίσιο του αναδυόμενου παραδείγματος είναι αναγκαίο να αποκαλύψουμε τα νέα εργαλεία ανάλυσης (για παράδειγμα, το αν οι δεξιότητες είναι το νέο «νόμισμα» κατάδειξης προσόντων ή με ποιους όρους μπορεί να αποτυπωθούν δίκαια τα προσόντα που αποκτήθηκαν σε διάφορες καταστάσεις πέραν της τυπικής φοίτησης). Το βέβαιο είναι ότι τα παλιά ζητήματα θα εξακολουθήσουν να υφίστανται ως προκλήσεις προς διερεύνηση *και* στο πλαίσιο ενός άλλου (αλλά και κάθε) παραδείγματος, ακριβώς γιατί η εκπαίδευση δεν είναι ένας άχρονος και αναλλοίωτος θεσμός αλλά μια αντανάκλαση των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων. Με άλλους όρους, τα αιτήματα για μετάβαση από την ισότητα των ευκαιριών στην ισότητα των δυνατοτήτων και η ανίχνευση των προϋποθέσεων για μια εκπαίδευση χειραφέτησης έναντι μιας εκπαίδευσης χειραγώγησης θα είναι όχι απλώς παρόντα, αλλά στις νέες συνθήκες περισσότερο κρίσιμα από ποτέ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βεργίδης, Δ. (2001). Διά Βίου Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική. Στο Κ. Π. Χάρης, Ν. Β. Πετρουλάκης & Σ. Νικόδημος (επιμ.), *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση: Διεθνής Εμπειρία και Ελληνική Προοπτική – Πρακτικά του Θ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου (Βόλος 1999)* (σσ. 127-144). Ατραπός.

Βεργίδης, Δ. (2002). Παρέμβαση στη Σύνθεση της Συνδιάσκεψης. Στο Α. Κόκκος (επιμ.), *Πρακτικά της Διεθνούς Συνδιάσκεψης για την Εκπαίδευση Ενηλίκων* (σσ. 243-245). Μεταίχμιο.

Basharat, T., Iqbal, H. M., & Bibi, F. (2011). The Confucius Philosophy and Islamic Teachings of Lifelong Learning: Implications for Professional Development of Teachers. *Bulletin of Education and Research*, 33(1), 31-46.

Bowles, S., & Gintis, H. (1976). *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. Basic Books.

Celatus (1847). *The Modern Theme of Education, the People's Right and a Nation's Glory: Being the Substance of a Lecture on the British System*. John Johnstone.

Coombs, P. H. (1968). *The World Educational Crisis: A Systems Analysis*. Oxford University Press.

Coombs, P. H. & Ahmed, M. (1974). *Attacking Rural Poverty: How Non-Formal Education Can Help*. Johns Hopkins University Press.

Colbu, S. (2014). Christian education – between schooling, adult education and lifelong learning. *Procedia-Social and Behavioral Sciences 142*, 279-284.

Collins, R. (1979). *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. Columbia University Press.

Confucius (1993). *The Analects*. Oxford University Press.

Dewey, J. (1964). *Democracy and Education* (reprint). Macmillan.

Faure, E. (ed.) (1972). *Learning to Be: the world of education today and tomorrow*. UNESCO.

Field, J. (2001). Lifelong Education, International Journal of Lifelong Education. *International Journal of Lifelong Education, 20* (1/2), 3-15.

Hasan, M. (2017). The concept of lifelong learning in Islam. *Ar-Raniry, International Journal of Islamic Studies, 4*(2), 257-272.

Henschke, J. A. (2014). An International Perspective on Reorienting Traditional Higher Education Institutions toward Lifelong Learning. *Procedia-Social and Behavioral Sciences 142*, 36-46.

Ignatovich, E. (2020). Mapping the pre-global history of lifelong learning with Google Books: 1839-1959. *International Journal of Lifelong Education, 39*(5-6), 445-464.

Ignatovich, E. & Walker, J. (2022). The Faure report and the Western and Soviet concepts of lifelong education. *International Review of Education, 68*, 747-771.

Ilich, I. (1970). *Deschooling Society*. Marion Boyars.

Johnson, I. (2002). The application of Buddhist principles to lifelong learning. *International Journal of Lifelong Education, 21*(2), 99-114.

Καλογεράκης, Π., Ζάγκος, Χ., & Γούλας, Χ. (2023). *Διά Βίου Μάθηση, Δεξιότητες και Ατομικοί Λογαριασμοί: Πλαισιώσεις και Οριοθετήσεις*. Gutenberg.

Καραβάκου, Β. (2018). Εισαγωγή. Στο Β. Καραβάκου (επιμ.), *Η Φιλοσοφία ως διάσταση και προοπτική στη διά βίου μάθηση* (σσ. 1-32). Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Καραλής, Θ. (2008). Διά Βίου Μάθηση, Εκπαίδευση Ενηλίκων και Ενεργός Πολίτης. Στο Σ. Μπάλιας (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση* (σσ. 123-150). Παπαζήσης.

Καραλής, Θ. (2020). Διά βίου μάθηση και εκπαίδευση ενηλίκων. Στο Α. Ανδρούσου & Β. Τσάφος (επιμ.), *Επιστήμες της Εκπαίδευσης: Ένα δυναμικό διεπιστημονικό πεδίο* (σσ. 529-544). Gutenberg.

Καραλής, Θ. (2021). *Κίνητρα και εμπόδια για τη συμμετοχή των ενηλίκων στη διά βίου εκπαίδευση (2011-2019)*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΙΜΕΓΣΕΒΕΕ.

Καραλής, Θ. (2022). Από τη συνθήκη της πανδημίας στη μεταπανδημική εποχή: Διδάγματα και προτάγματα για την εκπαίδευση ενηλίκων και τη διά βίου μάθηση. Στο Π. Λιντζέρης & Δ. Βαλάση (επιμ.), *Η εμπειρία της πανδημίας της νόσου COVID-19 στην εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων: Διαστάσεις, συνέπειες, προοπτικές* (σσ. 23-56). ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

Καραλής, Θ. (2023). *Διά Βίου Μάθηση: από τις περιπέτειες ενός όρου στην ανάδυση ενός παραδείγματος*. Κύκλος Θεματικών Εργαστηρίων ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Κεδράκα, Κ. (2022). Δεξιότητες στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στην περίοδο της πανδημίας: Ένα παλιό προϊόν σε καινούργιο περιτύλιγμα. Στο Π. Λιντζέρης & Δ. Βαλάση (επιμ.), *Η εμπειρία της πανδημίας της νόσου COVID-19 στην εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων: διαστάσεις, συνέπειες, προοπτικές* (σσ. 143-170). ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

Κόκκος, Α. κ.ά. (2021). *Η εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων στην Ελλάδα*. διαΝΕΟσις.

Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ. (1995). *Εκπαιδευτική Πολιτική και Πρακτική: Κοινωνιολογική Ανάλυση*. Ελληνικά Γράμματα.

Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.

Λιντζέρης, Π. (2020). *Έννοιες, υποκείμενες θεωρίες και κατηγοριοποιήσεις δεξιοτήτων: Προς μια συνθετική τυπολογία των δεξιοτήτων για την εργασία* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Πατρών.

Lakatos, I. (1986). *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας* (μτφ.: Α. Μεταξόπουλος). Σύγχρονα Θέματα.

Lindeman, E. C. (1926). *The Meaning of Adult Education*. New Republic.

Lynn, M. L. (2006). Lifelong Learning in Christian Vocation: Being Equipped for Every Good Work. *The Journal of Biblical Integration in Business*, 11(3), 163-185.

MacPherson, S. (1996). The adulthood of Buddhahood: Buddhism, lifelong learning and the education of desire. *International Journal of Lifelong Education*, 15(6), 455-470.

Ministry of Reconstruction of Great Britain, Adult Education Committee (1919). *Final Report*. His Majesty Stationary Office.

Muñoz, R. (2015). European education policy: A historical and critical approach to understanding the impact of neoliberalism in Europe. *Journal for Critical Education Policy Studies, 13*(1), 19-42.

Qi Sun (2008). Confucian educational philosophy and its implication for lifelong learning and lifelong education. *International Journal of Lifelong Education, 27*(5), 559-578.

Παπαδάκης, Ν., Μπουζάκης, Σ., & Πανδής, Π. (2010). Διαστάσεις και προτεραιότητες της ευρωπαϊκής στρατηγικής για τη Διά Βίου Μάθηση πριν και μετά το 2010. Στο Ν. Παπαδάκης & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Αγορά Εργασίας, Κατάρτιση, Διά Βίου Μάθηση & Απασχόληση: Δομές, Θεσμοί και Πολιτικές* (σσ. 243-272). Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Τσάφου, Κ. (2019). *Διερεύνηση της εξέλιξης των βιβλιογραφικών αναφορών για όρους της Εκπαίδευσης Ενηλίκων (1955-2015)*. Πτυχιακή εργασία (επιβλέπων: Θ. Καραλής), Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Επιμόρφωσης. ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστημίου Πατρών.

Vidmar, T. (2014). New Dimensions of Understanding of Lifelong Learning from Antiquity to Comenius. *Review of European Studies, 6*(3), 91-101.

Wain, K. (1987). Philosophy of Lifelong Education. Croom Helm.

Yaxlee, B. A. (1929). *Lifelong Education: A Sketch of the Range and Significance of the Adult Education Movement*. Cassell.

UNESCO (1976). *Recommendation on the Development of Adult Education (Nairobi General Conference)*. UNESCO.

UNESCO (1999). *Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21ο Αιώνα υπό την Προεδρία του Jacques Delors*. Gutenberg.

7

Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας και της ευελιξίας: Παραγωγή της επισφάλειας, η επισφάλεια στην παραγωγή

Δήμητρα Κόφτη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν κείμενο εστιάζει σε ανθρωπολογικά ερωτήματα, μεθοδολογικές προκλήσεις και θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με την εργασία, την ευελιξία και την επισφάλεια. Θα εξεταστούν όψεις της εργασίας στις οποίες έχουν επικεντρωθεί σύγχρονες ανθρωπολογικές έρευνες, κυρίως κατά την περίοδο του ευέλικτου καπιταλισμού και της χρηματιστικοποίησης, μετά τη δεκαετία του 1980. Θα δοθεί έμφαση στη σύγκριση ασφαλών και επισφαλών εργασιακών καθεστώτων σε διεθνικούς χώρους παραγωγής, σε ηγεμονικές πολιτικές διοίκησης και στον διαχωρισμό μεταξύ μόνιμου και προσωρινού προσωπικού σε διαφορετικά γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια. Μέσα από παραδείγματα έρευνας πεδίου σε χώρους εργασίας και κοινότητες εργαζομένων και ανέργων, θα παρουσιαστούν πτυχές του διαχωρισμού αυτού, των συναρθρώσεών του με έμφυλες, ηλικιακές και εθνοτικές σχέσεις και θα τεθούν ερωτήματα σχετικά με πιθανούς τρόπους προσέγγισης των εργασιακών βίων, της διεξαγωγής της παραγωγής και των συνθηκών χρέους στο πλαίσιο της επισφάλειας.

Θα επιχειρηθεί η παρουσίαση ερωτημάτων και συζητήσεων της ανθρωπολογίας, με σκοπό τη συμμετοχή ανθρωπολογικών προσεγγίσεων της εργασίας σε έναν διάλογο πέρα από τα ακαδημαϊκά όρια, ο οποίος, ενδεχομένως, να φανεί χρήσιμος στον κόσμο της εργασίας. Η παρουσίαση θα εστιάσει στην επισφάλεια της εργασίας και τη συνδεόμενη με αυτήν ευελιξία της παραγωγής, καθώς και στους τρόπους με τους οποίους η επισφάλεια (ανα)παράγεται μαζί με τα εκάστοτε παραγόμενα προϊόντα ή υπηρεσίες. Επίσης, θα επιχειρηθεί η διερεύνηση μιας κριτικής προσέγγισης των κυρίαρχων λόγων, ιδεών και πρακτικών για την εργασία και την παραγωγή. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από μία ανθρωπολογική οπτική, θα

επιχειρηθεί η ανάδειξη τρόπων με τους οποίους η χρονικότητα της προσωρινότητας στην εργασία, η οποία αποτελεί βασικό συστατικό της επισφάλειας, και η συχνή εργασιακή (και συχνά γεωγραφική) κινητικότητα συμβάλλουν όχι μόνο στην επισφάλεια της ζωής των εργαζομένων αλλά συντελούν και στην επισφάλεια της διαδικασίας της εκάστοτε παραγωγής. Με άλλα λόγια, το παρόν κείμενο εστιάζει όχι μόνο στις επιπτώσεις της επισφάλειας στη ζωή των εργαζομένων αλλά και στις επιπτώσεις της εργασιακής επισφάλειας στη διεξαγωγή της παραγωγής. Μέσα από μία κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση της εργασίας, θα προταθούν πιθανοί τρόποι θέασης και, πιθανόν, αμφισβήτησης κυρίαρχων σύγχρονων λόγων και πρακτικών για την εργασία και την παραγωγή. Αρχικά θα παρουσιαστούν, συνοπτικά, κάποιες από τις θεματικές, τα ερωτήματα και τις μεθοδολογικές πρακτικές της ανθρωπολογίας της εργασίας. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν βιβλιογραφικές συζητήσεις και εθνογραφικά παραδείγματα από την έρευνα πεδίου που έχω εκπονήσει σε χώρους εργασίας στη Βουλγαρία, καθώς και από μελέτες που ασχολούνται με την επισφάλεια και την ευελιξία στην εργασία σε διαφορετικά ιστορικά και γεωγραφικά πλαίσια.

Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας

7.1

Αρχικά, θα γίνει συνοπτική παρουσίαση ζητημάτων και ερωτημάτων της ανθρωπολογίας της εργασίας. Μία από τις κύριες ενασχολήσεις της ανθρωπολογίας της εργασίας είναι η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι εκάστοτε οικονομικές πρακτικές και οι τρόποι παραγωγής, σε ένα εύρος κοινωνικών και ιστορικών πλαισίων που εκτείνεται από τις κοινωνίες τροφοσυλλογής και κυνηγιού μέχρι τις σύγχρονες μορφές αποτοπικοποιημένης ψηφιακής παραγωγής, συναρθρώνονται με τις κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις. Κύριο ενδιαφέρον των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων της εργασίας αποτελούν οι νοηματοδοτήσεις και πρακτικές της εργασίας σε διαφορετικά πλαίσια αγροτικής, βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής παραγωγής, η σύγκριση αυτών των διαφορετικών πλαισίων και η διερεύνηση, επιπλέον, του είδους των ερωτημάτων που μπορούν να τεθούν μέσα από τη μελέτη της εργασίας.

Κάποιες από τις θεματικές των ανθρωπολογικών μελετών για την εργασία σχετίζονται, μεταξύ άλλων, με την ευρύτερη αξία της εργασίας στη ζωή των ανθρώπων, πέρα από την οικονομική αξία, με την ενσώματη εμπειρία της εργασίας και του ρυθμού παραγωγής, με τις σχέσεις ανθρώπου και μηχανής, με ανισότητες και αποκλεισμούς στην εργασία, καθώς και με τις έννοιες του χρόνου, της τεχνολογίας και της ειδίκευσης, αποειδίκευσης και εξειδίκευσης. Διερευνώνται επίσης τρόποι με τους οποίους ζητήματα εργασιακών σχέσεων αλληλοπλέκονται με ζητήματα φύλου, εθνότητας, ηλικίας, συγγένειας και οικειότητας. Επιπλέον, μελέτες σε βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές κοινωνίες εστιάζουν στο σύγχρονο πλαίσιο απορρύθμισης της εργασίας, της απεδαφικοποίησης και των πολύπλοκων υπεργολαβιών, επιχειρώντας να θέσουν νέα ερωτήματα σχετικά με την κοινωνική τάξη, την έννοια της ευελιξίας και της επισφάλειας, του υλικού και άυλου μόχθου, της απλήρωτης εργασίας, της εργασίας στον «καπιταλισμό πλατφόρμας» και των εναλλακτικών μορφών παραγωγής.

Το συγκριτικό πλαίσιο στον χώρο και στον χρόνο αποτελεί, συχνά, ζητούμενο αυτών των διερευνήσεων. Ανθρωπολογικές έρευνες που εστιάζουν σε σύγχρονα ζητήματα, επιχειρούν, συχνά, τη σύγκριση με διαφορετικά κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια, ώστε να αμφισβητούνται κυρίαρχες αντιλήψεις, συχνά εθνοκεντρικές ή δυτικοκεντρικές, σε σχέση με την εργασία. Για παράδειγμα, μια παγιωμένη

και εν πολλοίς σύγχρονη δυτικοκεντρική ταξινόμηση σε σχέση με την εργασία αποτελεί ο διαχωρισμός μεταξύ «πνευματικής» και «χειρωνακτικής» εργασίας. Ωστόσο, οι διχοτομικές προσλήψεις σώματος και πνεύματος αδυνατούν να συμπεριλάβουν και να κατανοήσουν την πληθώρα και τις πολλαπλές όψεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που συμπεριλαμβάνει η εργασία (Harris, 2007). Η προβληματική διάσταση αυτού του διαχωρισμού αναδείχθηκε, για παράδειγμα, στη δημόσια συζήτηση και στις διαφωνίες για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση και εργασία κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αναδεικνύοντας τα στενά όρια του διαχωρισμού μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας.

Το παρόν κείμενο εστιάζει σε όψεις της εργασίας στις οποίες έχουν επικεντρωθεί ανθρωπολογικές έρευνες, κυρίως κατά την περίοδο του ευέλικτου καπιταλισμού και της χρηματιστικοποίησης. Θα δοθεί έμφαση στη σύγκριση ασφαλών και επισφαλών εργασιακών καθεστώτων σε διεθνικούς χώρους παραγωγής και σε ηγεμονικές πολιτικές διοίκησης (management) και θα αναδειχθούν πτυχές του διαχωρισμού μεταξύ μόνιμης και προσωρινής εργασίας και των συναρθρώσεών του με έμφυλες, ηλικιακές και εθνοτικές σχέσεις. Τέλος, θα τεθούν ερωτήματα σχετικά με πιθανούς τρόπους προσέγγισης της εργασίας εννοιολογικά και μεθοδολογικά και τρόπους αμφισβήτησης κυρίαρχων και ηγεμονικών απόψεων ως προς την εργασία.

7.1.1 | Όρια του πεδίου της εργασίας και της έρευνας πεδίου

Η έρευνα πεδίου αποτελεί κύριο ερευνητικό εργαλείο για πολλές ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας, όπως και για πολλές άλλες κατευθύνσεις της ανθρωπολογίας. Η έρευνα πεδίου περιλαμβάνει, συχνά, την παρουσία της/του ανθρωπολόγου σε χώρους καθημερινής δράσης που σχετίζονται, στην περίπτωσή μας, με την εργασία. Ο ορισμός του πεδίου και των ορίων του, ο οποίος σχετίζεται με την εννοιολόγηση της εργασίας και των ορίων της, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ερωτήματα μιας ανθρωπολογικής μελέτης για την εργασία. Έρευνες που μελετούν κοινωνικές σχέσεις μέσα από την οπτική της εργασίας διεξάγονται στους τυπικούς και άτυπους εργασιακούς χώρους αλλά εκτείνονται και πέρα από αυτούς, ώστε να κατανοήσουν τις πολλαπλές αλληλοσυνδέσεις της εργασίας με το κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της ζωής των εργαζομένων.

Για παράδειγμα, σημαντικό μέρος αυτής της ερευνητικής παράδοσης έχει εστιάσει σε βιοτεχνίες, όπως οι μελέτες της Susana Narotzky (1997) στην Ισπανία, της Victoria Goddard (1996) στην Ιταλία, των Βαΐου και Χατζημιχάλη (1997) στην Ελλάδα, οι οποίες μελετούν όχι μόνο την ορατή εργασία στους χώρους παραγωγής αλλά, παράλληλα και σε συνάρτηση με αυτήν, τις πολλαπλές αορατότητες

της παραγωγής και της εργασίας σε οικογενειακά εργαστήρια εντός των σπιτιών όπου διεξάγεται εργασία ανάθεσης κατ' αποκοπή. Οι μελέτες αυτές υπογράμμισαν, μεταξύ άλλων, ερωτήματα σχετικά με τα όρια των εργασιακών σχέσεων που καλείται να μελετήσει κανείς, δεδομένου ότι και οι οικογενειακές σχέσεις, στην περίπτωση της εργασίας με φασόν, αποτελούν μέρος των εργασιακών σχέσεων. Έρευνες που μελετούν άτυπες σχέσεις εργασίας, συχνά γυναικείας και παιδικής, όπως αυτές των βιοτεχνιών, ιδίως κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, έχουν αναδείξει συναρθρώσεις των σχέσεων εργασίας με πολύπλοκες συγγενικές και οικιακές σχέσεις αλληλεγγύης και ανισότητας, με σχέσεις πατριαρχίας και με ηλικιακές ταξινομήσεις. Επιπλέον, αυτό το σώμα ερευνών έφερε στην επιφάνεια προβληματισμούς ως προς τα όρια του χώρου εργασίας και, κατ' επέκταση, ως προς τα όρια της έρευνας πεδίου στο εργασιακό. Καθώς στις μέρες μας η οικιακότητα στην εργασία επανήλθε μέσω της ψηφιακής και εξ αποστάσεως εργασίας, θα είχε ενδιαφέρον να μελετήσουμε πώς το οικιακό επαναπροσδιορίζεται και αλληλοπλέκεται με το εργασιακό και πώς μετασχηματίζονται εκ νέου οι σχέσεις και τα όρια ανάμεσα στο «σπίτι» και στη «δουλειά» και οι κινητικότητες «σπίτι-δουλειά, δουλειά-σπίτι».

Σημαντική συμβολή στις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της εργασίας αποτελούν μελέτες που έχουν διεξαχθεί κυρίως σε τυπικούς χώρους παραγωγής, σε εργοστάσια, εργαστήρια, βιοτεχνίες κ.ά. (Haraszti, 1977· Burawoy, 1979), μελετώντας, ωστόσο, συνδέσεις και με άλλα πεδία της καθημερινής ζωής των εργαζομένων (Meillassoux 1981· Prentice, 2008· Mollona et al., 2009· Σπυριδάκης 2010· Parry, 2020). Αυτού του είδους οι έρευνες έχουν εστιάσει στην καθημερινότητα της παραγωγής, ώστε να κατανοήσουν ζητήματα που σχετίζονται, μεταξύ άλλων, με κυρίαρχες πολιτικές και πρακτικές διαχείρισης (management), με τους πολύπλοκους τρόπους ταξινόμησης των εργαζομένων σε διαφορετικές κατηγορίες, με το κίνητρο και με την έννοια της δημιουργικότητας στην εργασία, με τις συνδικαλιστικές πρακτικές και τις καθημερινές αντιστάσεις, καθώς και με τις σχέσεις των σωμάτων με τις μηχανές. Ωστόσο, οι πιο πρόσφατες από αυτές τις μελέτες έχουν εστιάσει και στις αλληλοσυνδέσεις του χώρου εργασίας με τον οικιακό, καθώς έχουν λάβει υπόψη τους, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, την κριτική που ασκήθηκε από τη σκοπιά της φεμινιστικής ανθρωπολογίας, όπως τα παραπάνω παραδείγματα ερευνών σε βιοτεχνίες, καθώς και τις προσεγγίσεις της ηθικής οικονομίας (Thompson, 1963· Ποταμιάνος 2021).

Ανθρωπολογικές μελέτες για την επισφάλεια και την ευελιξία έχουν αναδείξει πως, παρόλο που υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις εργασιακές εμπειρίες σε διαφορετικά ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια, κοινό σημείο αποτελεί η προσωρινότητα στον χώρο εργασίας, μέσω επισφαλών συμβολαίων για μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού (π.χ., Ngai 2005· Parry 2020). Η προσωρινότητα και η

κινητικότητα αποτελούν πρακτικές της διοίκησης πολλών εταιρειών και εργασιακών κλάδων παγκοσμίως, συμβάλλοντας στη δημιουργία νέων όρων ως προς τις εργασιακές και επαγγελματικές πορείες. Η διαρκής κινητικότητα συμβάλλει σε πολλές περιπτώσεις όχι μόνο στην αποδυνάμωση των συνδικαλιστικών πρακτικών αλλά και στη μειωμένη σύνδεση με τον χώρο εργασίας και στην έλλειψη αυτού που θα περιέγραφε κανείς ως «κίνητρο» για εργασία, όπως περιγράφεται από τους κυρίαρχους λόγους της λεγόμενης εργασιακής ευελιξίας, στην οποία θα εστιάσουμε στις επόμενες ενότητες.

7.1.2 | Ευελιξία στην εργασία

Θα αναφερθούμε, συνοπτικά, στη συζήτηση για την ευελιξία της βιομηχανικής παραγωγής, καθώς αυτή αποτέλεσε μοντέλο βάσει του οποίου διαμορφώθηκαν κυρίαρχες πρακτικές και αντιλήψεις για την εργασία, πέρα από τη βιομηχανία. Από τη δεκαετία του 1980, η παραγωγή, η οικονομία και η εργασία μετασχηματίστηκαν μέσω νέων πρακτικών υπεργολαβίας και δραστηριότητας των επιχειρήσεων στη βασική τους παραγωγή (core production), μαζί με εξειδίκευση και εξωτερικές αναθέσεις (outsourcing). Η διαδικασία αυτή έχει περιγραφεί, μεταξύ άλλων, ως «ευέλικτη εξειδίκευση» (Piore & Sabel, 1984) και «συνθήκες της μετανεωτερικότητας» (Harvey, 1989). Επιπλέον, η ελαστικότητα και η ευελιξία γίνονται όροι συνδεδεμένοι με τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας (Mingione 1991). Αυτά τα νέα οικονομικά φαινόμενα περιγράφηκαν επίσης ως ανοργάνωτος καπιταλισμός (Offe 1985· Lash & Urry 1987), παγκοσμιοποίηση, μεταφορντισμός, ευέλικτος καπιταλισμός, νεοφιλελευθερισμός ή, απλά, καπιταλισμός της ελεύθερης αγοράς. Όλο αυτό το φάσμα θεωρητικών προσεγγίσεων, συμπεριλαμβανομένων όσων τηρούν κριτική στάση απέναντι στις νέες συνθήκες ή όσων επευφημούν τη νέα οικονομία (π.χ., Friedman, 2005), συμφώνησε πως υπήρξε μια στροφή εντός του καπιταλισμού, ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της οποίας είναι οι νέες μορφές «ευελιξίας» και ο μετασχηματισμός της φορντικής «ανελαστικότητας». Κάποιες αναλύσεις διαπίστωναν πως η παραγωγή είχε αλλάξει τόσο, που ο φορντισμός ανήκε, πλέον, στο παρελθόν.

Παρότι η παραγωγή πράγματι μεταβλήθηκε σημαντικά, ενόσω υπόκειτο σε διάσπαση, οι γραμμές συναρμολόγησης με φορντικού τύπου χαρακτηριστικά εξακολουθούσαν να υφίστανται υπό νέες συνθήκες, γεγονός που ανέδειξαν μελέτες για την εργασία κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000 (Ngai, 2005· Dunn, 2004· Ong, 1987). Η μετακίνηση της παραγωγής προς διαφορετικές χώρες της Ασίας και της Αφρικής θόλωσε τα όρια μεταξύ του «εκβιομηχανισμένου βορρά» και του «μη εκβιομηχανισμένου νότου» και έθεσε εν αμφιβόλω τις διχοτομήσεις

κέντρων και περιφέρειας (Mollona et al., 2009: xix). Όπως το θέτει ο επιμελητής της συλλογικής έκδοσης *Industrial work and life* Mao Mollona, «…εστιάζοντας στο τι είναι "νέο" στη "νέα" οικονομία, μεγάλο μέρος της έρευνας παραμέλησε παλαιότερα ζητήματα ανισοτήτων και ταξικών διαστρωματώσεων» (στο ίδιο: xv). Βασισμένη σε πολυ-τοπικές, πολυ-βαθμιδωτές έρευνες, η παραγωγή νέων εθνογραφιών μελέτησε τις νέες μορφές του γρήγορου καπιταλισμού, αγνοώντας ωστόσο συχνά την άλλη του πλευρά: την αργή και μονότονη ζωή αυτών που ήταν εγκλωβισμένοι «στη σκοτεινή πλευρά» της παγκοσμιοποίησης. Αντίστοιχα, συνεχίζει ο Mollona, ο συχνός μύθος περί «εξαφάνισης» της βιομηχανικής εργατικής τάξης αντανακλά μια εθνοκεντρική προσέγγιση. Παρόλο που εργοστάσια κλείνουν και έχουμε φαινόμενα αστικού «εξευγενισμού» (gentrification) σε πολλά δυτικά αστικά κέντρα, η βιομηχανική εργασία αποτελεί ακόμη ένα από τα βασικά μέσα βιοπορισμού παγκοσμίως. Ωστόσο, η γεωγραφία της παραγωγής έχει υποστεί σημαντικούς μετασχηματισμούς, καθώς πολλές βιομηχανίες έχουν μετακινηθεί κυρίως σε χώρες με φτηνό εργατικό δυναμικό. Ο κατακερματισμός αυτός της παραγωγής οδήγησε, επίσης, σε αναβίωση μικρών καπιταλιστικών εταιρειών και βιοτεχνιών με εργασία κατ' αποκοπή και σε άτυπες οικονομικές πρακτικές τόσο στις νεοαναδυόμενες βιομηχανικές περιοχές όσο και σε περιοχές «αποβιομηχανοποιημένες» (Smart & Smart, 2006). Επιπλέον, ακόμη πιο πρόσφατες μορφές παραγωγής, όπως αυτές τις ψηφιακής εργασίας και της εργασίας στα τηλεφωνικά κέντρα, επίσης ακολουθούν λογικές φορντικού τύπου παραγωγής, σε συνδυασμό με μεταφορντικού τύπου διαχείριση της εργασίας. Σύγχρονες ανθρωπολογικές έρευνες για την εργασία έχουν υπογραμμίσει την ανάγκη να διατυπώσουμε εκ νέου ερωτήματα ως προς την προσέγγιση της κοινωνικής τάξης, η οποία θα λαμβάνει υπόψη της νέους διαχωρισμούς μεταξύ μόνιμου και προσωρινού προσωπικού (Parry, 2020). Πρόκειται για έναν διαχωρισμό στην εργασία ο οποίος, παρόλο που αντλεί από ιστορικές συνέχειες, βασίζεται και σε νεότερες ρητορικές περί ευελιξίας.

Η ανθρωπολογική και ιστορική έρευνα από τη δεκαετία του 1990 μελέτησε, υπό το πρίσμα της ευελιξίας, διαφορετικές σφαίρες του βίου. Η ελαστικότητα και η διαπερατότητα του ίδιου του όρου τον καθιστούν ευέλικτο ως προς ποικίλες ερμηνείες, σε ευρύ φάσμα αναλύσεων και πλαισίων. Για παράδειγμα, η συγγένεια και τα νοικοκυριά, η ιδιότητα του πολίτη και η διεθνικότητα, καθώς και νέες αντιλήψεις για το σώμα αναλύθηκαν μέσω της «ευέλικτης οικογένειας» (Stacey, 1998) των «ευέλικτων νοικοκυριών» (Wood, 2000), των «ευέλικτων πολιτών» (Ong, 1999) και των «ευέλικτων σωμάτων» (Martin, 1995) αντίστοιχα. Η «ευελιξία» για τις εταιρείες, τους εργάτες, τις οικογένειες και τα σώματα περιγράφει τη διαπερατότητα, τη διασπορά και την προσαρμοστικότητα στις ταχέως μεταμορφούμενες συνθήκες στις οποίες οι εργαζόμενοι και όσες/οι βρίσκονται σε

αναζήτηση εργασίας καλούνται να προσαρμόζονται διαρκώς (Παπαγαρουφάλη, 2013· Τσιώλης, 2013· Kofti, 2018).

Όπως επισημαίνει η Rothstein, «η ευελιξία είναι εξ ορισμού ασταθής». Συνεπώς, «ό,τι είναι ευέλικτο σε κάποια φάση μπορεί να είναι περιορισμός σε άλλη» (Rothstein, 2005: 67). Ερευνώντας διεσπαρμένα, μικρο-καπιταλιστικά εργαστήρια ενδυμάτων στο Μεξικό, θέτει την ερώτηση «ευελιξία για ποιον;» και υποστηρίζει πως, ενώ η «ευελιξία» έχει διάφορα πλεονεκτήματα για τους πωλητές και τους μεγάλους κατασκευαστές, δίνει συχνά ψευδαίσθηση ευκαιριών στις εργάτριες και στους εργάτες και στους κατόχους των εργαστηρίων. Ο φόβος πως οι πωλητές και οι μεσάζοντες θα αναζητήσουν φθηνότερα παραχθέντα ενδύματα αλλού οδηγεί σε ολοένα αυξανόμενη πίεση στην εργασία για μικρότερες αμοιβές, γεγονός που οδηγεί κυρίως σε κατιούσα κινητικότητα παρά σε ευκαιρίες καλύτερων συνθηκών και πληρωμών.

Τα φαινόμενα στενότητας επιλογής για μεγάλο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού δεν συμφωνούν με ηγεμονικούς λόγους περί «ευελιξίας», σύμφωνα με τους οποίους οι εργαζόμενοι είναι ενεργοί και βρίσκονται σε θέση να επιλέξουν τις πορείες του εργασιακού τους βίου. Ένα σύνολο εθνογραφιών περί παγκοσμιοποίησης (Smart & Smart, 2006) επισημαίνει πως υπάρχει χάσμα μεταξύ της υφιστάμενης «ελαστικότητας» και της δυνατότητας να επιλέγουν οι εργαζόμενες και οι εργαζόμενοι την καριέρα τους και στους λόγους των διοικήσεων περί «ελαστικότητας», οι οποίοι φαίνεται να διογκώνουν τη σημασία της προσωπικής επιλογής.

Μελέτη και αμφισβητήσεις κυρίαρχων αντιλήψεων για την εργασία

7.2

Στην ενότητα αυτή θα εστιάσουμε σε ένα παράδειγμα από έρευνα πεδίου[18] που έχω εκπονήσει στο εργοστάσιο μαζικής παραγωγής Mladost στη Βουλγαρία, το οποίο ιδιωτικοποιήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1990 και έκτοτε αποτελεί μέρος πολυεθνικής εταιρείας.[19] Το παράδειγμα αυτό εστιάζει στις σχέσεις των εργατριών και εργατών και στις συναντήσεις τους σε μία γραμμή παραγωγής φορντικού τύπου. Παρόλο που ο ρυθμός της παραγωγής και η γραμμή επιβάλλουν τον συγχρονισμό των κινήσεών τους, είναι διαχωρισμένες/οι, με διαφορετικές συμβάσεις και διαβαθμίσεις στις αποδοχές, φτάνοντας να πληρώνονται για την ίδια ακριβώς επαναλαμβανόμενη εργασία στη γραμμή παραγωγής και για όμοιο ωράριο μέχρι και τον μισό μισθό σε σχέση με τις/τους συναδέλφους τους. Η πρακτική αυτή περιγράφεται από τη διοίκηση ως εφαρμογή της ευέλικτης παραγωγής και εργασίας.

Οι μετασοσιαλιστικές βιομηχανίες αποτελούν σημαντικά παραδείγματα για τη μελέτη των μετασχηματισμών και των νέων συνθηκών της ευέλικτης εργασίας, καθώς και για τη μελέτη των κυρίαρχων λόγων που σχετίζονται με αυτούς τους μετασχηματισμούς (Κόφτη, 2019). Πολλές μονάδες δεν μετεγκαταστάθηκαν, αλλά οι γεωγραφίες τους μετασχηματίστηκαν σημαντικά από την παγκόσμια κινητικότητα της παραγωγής. Αυτή η διαδικασία κινητικότητας μεταμόρφωσε και το εργοστάσιο Mladost, το οποίο δεν άλλαξε μεν τόπο, αλλά έδωσε χώρο για άτυπες μορφές εργασίας με τις υπεργολαβίες, το εργατικό του δυναμικό ανασχηματίστηκε και η γεωγραφία της ισχύος μεταβλήθηκε, καθώς οι ιδιοκτήτες βρίσκονται πλέον στο εξωτερικό και οι αποφάσεις για την παραγωγή λαμβάνονται σε συνάρτηση με τις επιθυμίες των πελατών αλλά και των συνθηκών του χρηματιστηρίου.

Στο εργοστάσιο υαλουργίας και συγκεκριμένα παραγωγής μπουκαλιών Mladost, οι πιέσεις της αγοράς απαντώνται στον ταινιόδρομο. Οι πελάτες (εταιρείες προϊόντων εμφιάλωσης) έχουν την επιλογή να συνδεθούν με τις γραμμές παραγωγής, μέσω απευθείας ηλεκτρονικού συστήματος, σε πραγματικό χρόνο, και

18 Η έρευνα εκπονήθηκε στη Σόφια σε διαφορετικά διαστήματα από το 2008 ως το 2017 και συμπεριέλαβε αρχειακή έρευνα, διεξαγωγή αφηγήσεων ζωής και έρευνα πεδίου στον χώρο παραγωγής.

19 Το ονόματα του εργοστασίου και των εργαζομένων στο κείμενο είναι ψευδώνυμα. Έχουν ανωνυμοποιηθεί ώστε να διασφαλιστεί η προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων στην έρευνα.

να επιθεωρούν την ποιότητα και τον ρυθμό παραγωγής, δημιουργώντας συνθήκες διαρκούς ενδεχόμενης επιτήρησης (Φουκώ, 1975). Επιπλέον, το βλέμμα των πελατών και η παρουσία της αγοράς ως προσωποποιημένο υποκείμενο αναφέρονταν με ρητό τρόπο σε εκτυπωμένες αναρτήσεις στον τοίχο: «Ο επόμενος που θα δει το προϊόν είναι ο πελάτης», «Η αγορά αποφασίζει». Η ημερήσια εργασιακή εμπειρία δεν φαίνεται να επιτρέπει ευρύ φάσμα επιλογών, τουναντίον υποχρεώνει τις/τους εργαζόμενες/ους να ακολουθούν τους πιεστικούς ρυθμούς της γραμμής παραγωγής, όπως επιβάλλονται από τη διοίκηση, τους πελάτες και τις πολύπλοκες σχέσεις που περιγράφονται στις γραμμές παραγωγής ως «αποφάσεις της αγοράς».

Η ευελιξία, όπως επιχειρώ να αναδείξω εθνογραφικά στη συνέχεια, γίνεται μία ιδέα της διοίκησης από τα πάνω και εμπειρία του συστήματος παραγωγής. Επιφέρει συχνά τον φόβο κατιούσας κινητικότητας και έλλειψης μελλοντικού σχεδιασμού για τις εργάτριες και τους εργάτες. Ωστόσο, συχνά συνοδεύεται από λόγους περί «ατομικής ευθύνης» στην παραγωγή, ακόμη και για τις εργασίες εκείνες οι οποίες βασίζονται σε επαναλαμβανόμενες κινήσεις του σώματος στον ρυθμό της μηχανής. Ένας κυρίαρχος λόγος υπογραμμίζει ότι η ανταγωνιστικότητα και η ευελιξία της παραγωγής αλλά και των εργαζομένων αποφέρουν αποδοτικότητα και παραγωγικότητα. Ακούγεται σχεδόν ως αξίωμα. Ωστόσο, πολύ συχνά η ανθρωπολογική και κοινωνιολογική βιβλιογραφία αφήνει ανεξερεύνητη αυτή την υπόθεση ή αξίωμα, εστιάζοντας κυρίως στις κοινωνικές επιπτώσεις των μεταφορντικών τρόπων παραγωγής – για παράδειγμα, στις επιπτώσεις που έχει στη ζωή των εργαζομένων και στις στρατηγικές βιοπορισμού. Με αυτόν τον τρόπο, έμμεσα σχεδόν αποδεχόμαστε το αξίωμα. Μέσα από το παράδειγμα του Mladost προτείνω ότι η επικέντρωση της έρευνας στις σχέσεις που δημιουργούνται γύρω από τις γραμμές παραγωγής μπορεί να αναδείξει τόσο τις κοινωνικές διαστάσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας του ευέλικτου καπιταλισμού και τον τρόπο με τον οποίο αλληλοεπιδρά με τις ζωές των εργαζομένων αλλά και, πιθανώς, να αμφισβητήσει το ίδιο το «λογικό» αξίωμα της αποδοτικότητάς του ως προς την παραγωγή.

Το σύστημα πληρωμών άλλαξε δραστικά μετά την ιδιωτικοποίηση στα τέλη του 1990, το οποίο, σύμφωνα με την υπηρεσία του ανθρώπινου δυναμικού, έγινε πιο «ευέλικτο», πληρώνοντας τις/τους εργαζόμενες/ους όχι μόνο ανάλογα με τη θέση τους αλλά ανάλογα και με την «αποδοτικότητα». Αυτοί οι νέοι λόγοι περί ευελιξίας είναι αλληλένδετοι και με νέες μορφές ανισοτήτων: οι πιο «αποδοτικοί» απέκτησαν σταθερά συμβόλαια, οι λιγότερο «αποδοτικοί» έγιναν προσωρινοί εργαζόμενοι. Διαχωρίστηκαν δηλαδή σε λιγότερο επισφαλείς (με συμβάσεις αορίστου χρόνου στην ιδιωτική επιχείρηση) και σε περισσότερο επισφαλείς θέσεις (εργαζόμενοι σε εταιρείες υπεργολαβίας), ενώ πολλές/πολλοί απολύθηκαν, καθώς μεγάλο μέρος της παραγωγής διεξαγόταν, πλέον, με εξωτερικές αναθέσεις. Τα κριτήρια σχετικά με το ποιοι/ες εργαζόμενοι/ες κρίθηκαν ως περισσότερο/

λιγότερο «αποδοτικοί/ες» δεν ήταν πάντοτε σαφή, ιδίως για θέσεις εργασίας που βασίζονταν σε επαναλαμβανόμενες κινήσεις και σε ρυθμό που όριζε η αυτοματοποιημένη αλυσίδα παραγωγής.

Αυτή η διαδικασία συχνά συνοδευόταν στο Mladost από λόγους της διοίκησης ότι οι εργαζόμενες/οι πρέπει να αποκτήσουν την αίσθηση της «ατομικής ευθύνης», σε αντίθεση με τη «συλλογική ευθύνη» του σοσιαλιστικού παρελθόντος. Ωστόσο, πολλές φορές οι μάνατζερ της γραμμής παραγωγής αγνοούσαν εσκεμμένα τα νέα ιδεολογικά προτάγματα, τα οποία μάλλον δεν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ευνοϊκό κλίμα στον χώρο παραγωγής, παρά τις ισχυρές προτροπές των συμβούλων επιχειρήσεων. Ένας άλλος σημαντικότερος λόγος για τον οποίο κυρίαρχες ιδέες κατά περίπτωση αγνοούνταν ή αμφισβητούνταν ήταν ότι συχνά οι μάνατζερ, όπως και οι εργάτες και εργάτριες, είχαν κυνική άποψη για κάθε είδους ηγεμονικό λόγο ως προς την παραγωγή, τόσο σοσιαλιστικό όσο και καπιταλιστικό. Ενώ το διοικητικό προσωπικό επαναλάμβανε τα παραπάνω περί ανταγωνιστικότητας και ευελιξίας, υπήρχαν και πολλές στιγμές που τα ανέφερε με ειρωνεία ή αμφισβήτηση. Επαναλαμβανόμενες φράσεις, όπως ότι «τα κάνουμε για να λέμε ότι τα κάνουμε, γιατί είναι μόδα», «κάποτε ήταν το Κόμμα, τώρα είναι ο ανταγωνισμός και η αγορά. Πρέπει να τα αναφέρουμε…», αποτελούσαν εκδοχές αυτών των αμφισβητήσεων.

Οι αντιφάσεις ανάμεσα στους λόγους περί ευελιξίας και στην καθημερινότητα της παραγωγής σχετίζονταν, επιπλέον, με τη φύση της μαζικής παραγωγής του προϊόντος στη γραμμή παραγωγής φορντικού τύπου στο Mladost, όπου όλοι οι εργαζόμενοι συγχρονίζονται με την ταχύτητα του ταινιόδρομου. Οι ανάγκες της παραγωγής δεν μπορούσαν πάντοτε να συμβαδίσουν με τις ιδέες περί ανταγωνισμού μεταξύ των εργαζομένων και τις ιδέες περί ατομικής ευθύνης, καθώς και με τις αλληλοσυνδεόμενες ιδέες σχετικά με τις διαφοροποιήσεις στις απολαβές. Ωστόσο, δεν επιχειρώ να αναδείξω εδώ ασυμβατότητες μεταξύ των διοικητικών λόγων και των τελικών πρακτικών στην παραγωγή. Αντιθέτως, υποστηρίζω ότι τέτοιου είδους ασυμφωνίες και ασυμβατότητες είναι εγγενείς στην ίδια την έννοια της ευελιξίας: η ευελιξία γίνεται ένα είδος ρευστού σημαίνοντος το οποίο είναι ελαστικό και σχεδόν κενό νοήματος, έτοιμο να περιγράψει ένα ιδιαίτερα ευρύ φάσμα λόγων και πρακτικών. Αυτή η ρευστότητα, ωστόσο, φαίνεται να καθιστά την ευελιξία ιδεολογικό εργαλείο συμμόρφωσης προς τις διαφορετικές πληρωμές, το σκληρό εργασιακό καθεστώς, τις διαρκείς αλλαγές στους ρυθμούς της παραγωγής, τις αυξανόμενες συνθήκες επισφάλειας και οποιασδήποτε ενδεχόμενης αλλαγής.

Πολύ συχνά διαβάζουμε σε μελέτες, οι οποίες είναι κριτικές ως προς τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στο πλαίσιο του ευέλικτου καπιταλισμού (π.χ., Narotzky & Smith 2006· Ngai, 2005), ότι οι επιχειρήσεις, αποβλέποντας αποκλειστικά στο κέρδος, εφαρμόζουν μεθόδους παραγωγής που δημιουργούν παγκό-

σμιες και τοπικές ανισότητες εξαιρετικά επιζήμιες για τη ζωή των εργατριών και εργατών και ότι οι νέες πρακτικές του μάνατζμεντ προς ένα ευέλικτο υποκείμενο συχνά αγνοούν τις ανάγκες των εργαζομένων και λειτουργούν μόνο προς όφελος μιας αποδοτικής παραγωγής. Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να θέσουμε υπό αμφισβήτηση αυτές τις παραδοχές και να επανεξετάσουμε τη σχέση μεταξύ ευέλικτης εργασίας, ανταγωνισμού και αποδοτικότητας; Όχι για να εντοπίσουμε προβλήματα ως προς την αποδοτικότητα και να προτείνουμε λύσεις, αλλά για να αναστοχαστούμε και, ενδεχομένως, να αμφισβητήσουμε κυρίαρχες ιδέες και αντιλήψεις τις οποίες λαμβάνουμε, συχνά, ως δεδομένες;

Σε σύμπνοια με τις παραπάνω κριτικές και ακολουθώντας μια παράδοση εθνογραφιών εργασιακών χώρων, υποστηρίζω ότι στο Mladost το κατατετμημένο εργατικό δυναμικό και οι άνισες πληρωμές, που έχουν στόχο την αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των εργατών και εργατριών και, εντέλει, της αποδοτικότητας, δεν είναι πάντοτε και «εκ φύσεως» ή «λογικής» αποδοτικές μέθοδοι για την τελική παραγωγή. Εδώ, βέβαια, μπορεί κάποιος να θέσει ένα ερώτημα: Πώς μπορεί να γνωρίζει κανείς ότι αυτές οι πρακτικές δεν είναι αποδοτικές για την παραγωγή; Ωστόσο, κατά την εκπόνηση της έρευνας, συνομίλησα με όλους τους τύπους εργαζομένων, συμπεριλαμβανομένων των ανώτερων στελεχών και των υπαλλήλων του οικονομικού τομέα. Οι παρακάτω παρατηρήσεις είναι βασισμένες σε υποδείξεις, σκέψεις και παρατηρήσεις όχι μόνο των εργατριών και εργατών αλλά και των μηχανικών και των ανώτερων στελεχών.

7.2.1 | Αποτοπικοποιημένες και ευέλικτες ανισότητες σε εγγύτητα

Στο Mladost συχνά κάποια ανώτερα στελέχη της διοίκησης ανέφεραν ότι οι διαφορετικοί μισθοί φέρνουν καλύτερα αποτελέσματα, εφόσον «εκ φύσεως» ο ανταγωνισμός είναι «αποδοτικός». Ωστόσο, από τη σκοπιά της γραμμής παραγωγής, η μισθολογική διαφοροποίηση φαινόταν να αναπαράγει άνισες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εργατριών και των εργατών και να οξύνει εντάσεις, οι οποίες δεν φαινόταν να οδηγούν πάντοτε και αυτονόητα σε «αποδοτικές» συνθήκες για την παραγωγή. Θα επιχειρήσω να δώσω ένα παράδειγμα από την παραγωγή στο Mladost, το οποίο αποτελείται από τέσσερις γραμμές παραγωγής, και θα υποστηρίξω ότι η διαφοροποίηση στους μισθούς και ο ανταγωνισμός δεν δημιουργούν ούτε ενθαρρύνουν απαραιτήτως επιπλέον κίνητρο για εργασία. Αντιθέτως, ο καθημερινός ανταγωνισμός γίνεται συχνά επιβλαβής όχι μόνο για τις σχέσεις του προσωπικού, αλλά, όπως περιγράφουν επιστάτες και μηχανικοί, και για το αποτέλεσμα της παραγωγής. Η «λογική» του ανταγωνισμού δεν επιφέρει

απαραιτήτως το «λογικό» αποτέλεσμα που συχνά ο λόγος των συμβούλων επιχειρήσεων και των ανώτερων στελεχών υποστηρίζει.

Θα εστιάσουμε σε ένα σύνηθες περιστατικό, το οποίο εμπλέκει δύο τομείς του εργοστασίου με διαφορετική οργάνωση και ρυθμό εργασίας. Αφενός η γραμμή παραγωγής, όπου γίνονται επαναλαμβανόμενες κινήσεις και όπου οι εργάτριες είναι χωρισμένες σε μόνιμες και προσωρινές αλλά δουλεύουν σε πανομοιότυπες θέσεις και μοιράζονται τον ίδιο ρυθμό παραγωγής. Συγκεκριμένα, στις τέσσερις γραμμές παραγωγής, οι τρεις εργάτριες ανά βάρδια έχουν συμβάσεις αορίστου χρόνου στην κύρια επιχείρηση και η μία εργάτρια εργάζεται σε εταιρεία υπεργολαβίας αλλά στο ίδιο πόστο και με πολύ χαμηλότερες απολαβές από τις τρεις συναδέλφισσές της. Αφετέρου, ο τομέας των ηλεκτρολόγων, οι οποίοι κάνουν μαστορική δουλειά σε διαφορετικούς ρυθμούς, ανάλογα με τις βλάβες ή τις νέες κατασκευές. Σε περίπτωση βλάβης, καλούνται να σπεύσουν.

Ο επιστάτης του κάθε τομέα παραγωγής καλείται κάθε χρόνο να προτείνει το μέγεθος της αύξησης για κάθε εργαζόμενο. Στην περίπτωση των μαστόρων, των ηλεκτρολόγων και του μηχανικού τομέα, η ψαλίδα των μισθών ήταν ιδιαίτερα μεγάλη. Για παράδειγμα, μπορεί να λάμβανε κανείς από 1.300 ως 500 λέβα για την ίδια θέση. Η μισθολογική ανισότητα αλληλοπλεκόταν και με έμφυλες, ηλικιακές και εθνοτικές σχέσεις. Για παράδειγμα, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ηλεκτρολόγοι λάμβαναν λιγότερα από τους νεότερους, καθώς θεωρούνταν λιγότερο πιθανό το ενδεχόμενο να μεταναστεύσουν ή να αλλάξουν εργασία. Στις πιο χαμηλοπληρωμένες θέσεις που ταξινομούνταν ως μη εξειδικευμένες, όπως στην περίπτωση του μηχανήματος πακεταρίσματος που θα δούμε παρακάτω, η πλειονότητα των εργαζόμενων ήταν εργάτριες και άντρες Ρομά.

Ένα μεσημέρι χάλασε το μηχάνημα πακεταρίσματος, στην τρίτη γραμμή παραγωγής, δύο ώρες προτού σχολάσουν οι ηλεκτρολόγοι, με αποτέλεσμα να πέφτουν στο δάπεδο τα προϊόντα και να σπάνε. Το πρόβλημα επιδεινώθηκε γρήγορα, δημιουργώντας συνθήκες πίεσης στη βάρδια. Η Μαρία, 41 ετών εργάτρια στη γραμμή 3, έπρεπε να ειδοποιήσει τον επιστάτη της βάρδιας και αυτός με τη σειρά του να καλέσει αμέσως τους ηλεκτρολόγους, ώστε να έρθει κάποιος από τους έξι του τομέα. Εντωμεταξύ, ο ταινιόδρομος δεν σταματούσε να φέρνει μπουκάλια, τα οποία κυνηγούσε η Μαρία, προσπαθώντας να τα πακετάρει πάνω στην παλέτα και να αποφύγει τα σπασμένα. Αυτό είναι πολύ δύσκολο και υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να βγει ελαττωματική όλη η παλέτα, εφόσον μπορεί να πέφτουν πάνω γυαλιά που σπάνε. Καθώς περνούσαν βασανιστικά τα λεπτά, η δουλειά της γινόταν όλο και πιο δύσκολη με τη συσσώρευση των μπουκαλιών στον ταινιόδρομο, στο πάτωμα και στην παλέτα.

Σύμφωνα με τον επιστάτη, τον Βάσκο, οι εργάτριες από τις άλλες γραμμές «πρέπει σε τέτοιες στιγμές να δουλεύουν ομαδικά» και να βοηθήσουν τη Μαρία.

Η Ζένι, από τη γραμμή 2, είχε εκείνη τη μέρα γρήγορη παραγωγή και δεν άφησε τη γραμμή της για να βοηθήσει. Η εργάτρια στη γραμμή 4, η Ζάνα, επίσης δεν βοήθησε, παρόλο που είχε ευκολότερο προϊόν και ίσως θα μπορούσε ανάμεσα στα λίγα δευτερόλεπτα που της έμεναν να τρέχει και να βοηθάει περιοδικά. Η εργάτρια στη γραμμή 1, η Λατίνκα, ήταν η προσωρινή και πιο χαμηλόμισθη εργάτρια, η οποία κάπως βοήθησε, όσες στιγμές μπορούσε. Καθώς περνούσε η ώρα, η Μαρία άρχισε να φωνάζει για βοήθεια και από άλλους τομείς και η εργάτρια από τον τομέα ελέγχου ποιότητας έσπευσε να βοηθήσει. Κανείς ηλεκτρολόγος δεν είχε φτάσει ακόμη. Όταν οι φωνές των εργατριών υπέρβαιναν τα ντεσιμπέλ της μηχανής, καταλάβαινε κανείς ότι υπήρχε δυσκολία στην παραγωγή. Τελικά ήρθε κάποιος σε 12 λεπτά, χρονικό διάστημα εξαιρετικά μεγάλο για τους ρυθμούς της παραγωγής, τη βαρύτητα της βλάβης και την εγγύτητα του χώρου των ηλεκτρολόγων.

Τη στιγμή του συμβάντος όλες και όλοι γνώριζαν ότι αυτό ήταν ένα από τα περιστατικά για τα οποία ο επιστάτης θα αφιέρωνε πολύ χρόνο στην επόμενη συνέλευση με τις εργάτριες (οι ηλεκτρολόγοι είχαν ξεχωριστή συνάντηση). Ο Βάσκο, στην τακτική συνάντηση λίγες μέρες αργότερα, τόνισε πόσο σημαντική είναι η ομαδικότητα. Η Μαρία δεν κατηγόρησε τις συναδέλφους της αλλά τους ηλεκτρολόγους που καθυστέρησαν να έρθουν. Η Ζάνα παραπονέθηκε ότι δεν μπορεί να διαχειριστεί εύκολα τη δική της μηχανή, με τέτοιους ρυθμούς, πόσο μάλλον και δεύτερη. Συνέχισε λέγοντας ότι δεν μπορούν να επωμίζονται οι εργάτριες το βάρος της βλάβης. Ο Βάσκο συμφώνησε αλλά τόνισε για άλλη μία φορά ότι είναι σημαντική η ομαδικότητα για την ομαλή λειτουργία της παραγωγής. Συνεπής σε αυτή τη στάση, δεν κατηγόρησε προσωπικά καμία εργάτρια. Επέμενε ότι για τη διαχείριση προβλημάτων αυτή είναι η λύση. Η Λατίνκα, η «εξωτερική» εργάτρια, η οποία συμμετείχε στις συναντήσεις, έμεινε σιωπηλή. Θεωρούνταν μέλος της ομάδας, παρόλο που είχε άλλον εργοδότη, τον υπεργολάβο, και έπρεπε να λογοδοτεί και στις συναντήσεις μαζί του. Μετά τη συζήτηση με τον επιστάτη, στον διάδρομο οι εργάτριες συμφώνησαν ότι το πρόβλημα ήταν ο φόρτος εργασίας που έχει φέρει η μείωση προσωπικού.

Αργότερα, καθεμία ξεχωριστά είχε και άλλα να αναφέρει για το περιστατικό. Η Ζάνα δεν βοήθησε τη Μαρία όχι μόνο επειδή δεν μπορούσε, αν και ο εξοντωτικός ρυθμός του ταινιόδρομου ήταν ήδη σημαντικός λόγος. Ανέφερε ότι δεν βοήθησε γιατί η Μαρία παίρνει μεγαλύτερο μισθό. «Γιατί να με νοιάζει αν θα καταλήξει με ελαττωματικές παλέτες; Αυτό είναι απλώς άδικο. Αν είμαστε πράγματι ομάδα, ας πάρουμε και τα ίδια λεφτά». Η Ζάνα είχε μια άλλη ιδέα για το τι είναι ομάδα σε σχέση με τη διοίκηση. Γι' αυτήν η ομάδα θα έπρεπε να αποτελείται από όμοια μέλη. Χρησιμοποίησε τη λέξη «еднакви» (εντνάκβι) που έχει πολιτική βαρύτητα και υποδηλώνει παράλληλα ομοιότητα και ισότητα. Οι εργάτριες και οι εργάτες πολύ συχνά χρησιμοποιούσαν αυτή τη λέξη για να περιγράψουν τις

τρέχουσες συνθήκες: «Δεν είμαστε ίσοι/όμοιοι». Η Λατίνκα, ως η πιο επισφαλής, βοήθησε, όπως εκμυστηρεύτηκε, από φόβο. Επίσης, από ένα είδος ανταποδοτικότητας. Οι μόνιμες εργάτριες πιο εύκολα βοηθούσαν τις προσωρινές παρά τις μόνιμες με διαφορετικό μισθό. Έτσι έδειχναν κάπως ότι δούλευαν «για την ομάδα». Παρόλο που υπήρχαν διαχωρισμοί, ανισότητες και καβγάδες ανάμεσα σε μόνιμες/ους και προσωρινές/ούς, υπήρχαν και στιγμές όπως αυτές κατά τις οποίες τα ισχυρά όρια της ανισότητας επέτρεπαν κάποιες μορφές συνεργασίας.

Γιατί όμως άργησαν οι ηλεκτρολόγοι; Καθοριστικός ήταν ο ρόλος των μισθολογικών τους διαφοροποιήσεων, όπως είπανε. Το πρόβλημα ξεκίνησε λίγο προτού τελειώσει η βάρδιά τους. Επομένως, όποιος αναλάμβανε ίσως χρειαζόταν να μείνει παραπάνω. Όταν έφτασε το νέο ότι χάλασε το μηχάνημα, ήταν απασχολημένοι σε μια κατασκευή και απέφυγαν να σπεύσουν. Σύμφωνα με τον Κίριλ, ο οποίος ήταν ο μεγαλύτερος σε ηλικία και απέφυγε να αναλάβει, οι πιο χαμηλοπληρωμένοι δεν ήθελαν να κάνουν επιπλέον εργασία, αφού «ήταν άδικο να δουλεύουν περισσότερο», όπως λέγανε. Φαίνεται ότι η διαφοροποίηση των μισθών δεν δημιουργούσε κίνητρο για επιπλέον εργασία. Αυτό που φαινόταν ως αδικία έφερνε λιγότερη παραγωγικότητα. Ιδίως στους μάστορες, η διαφοροποίηση συχνά σχετιζόταν με την ηλικία, γιατί οι νέοι έπρεπε να μάθουν τη δουλειά και να υπάρχει κάποιο σταθερό προσωπικό και κίνητρο για να μην αλλάξουν εταιρεία, ενώ οι μεγάλοι θεωρούνταν πως είχαν μεγαλύτερη ανάγκη να παραμείνουν. Επομένως, η διαφορετική πληρωμή δεν σχετιζόταν, απαραιτήτως, με τη διαφορετική αποδοτικότητα. Ωστόσο, κατάφερνε, εντέλει, να φέρνει διαφορετική αποδοτικότητα και ένταση μεταξύ των μελών της ομάδας. Οι εργαζόμενοι σε αυτή την περίπτωση απάντησαν αντίστροφα και συλλογικά. Η διαφορετική πληρωμή επέφερε αντίστοιχα διαφορετική αποδοτικότητα.

Η καθοδική κινητικότητα ως διαρκώς πιθανή μελλοντική έκβαση του εργασιακού βίου, οι ισχυροί διαχωρισμοί ανάμεσα σε μόνιμους/ες, προσωρινούς/ες και σε καλύτερες και χειρότερες πληρωμές, φαίνεται να κλειδώνει τις/τους εργαζομένους σε αντίστοιχες κατηγορίες. Οι σχετικά πιο υψηλόμισθοι εργαζόμενοι στο Mladost αναγκάζονται να δουλεύουν περισσότερο, αν χρειαστεί. Οι πιο χαμηλόμισθοι στις όμοιες θέσεις αντιδρούνε στο σύστημα που θεωρούν άδικο και αυθαίρετο και όχι κινητήριο για επιπλέον εργασία. Οι διαχωρισμοί αυτοί αποτελούν μια συνθήκη που φέρνει σε αμφίσημες θέσεις καθημερινά τις εργάτριες και τους εργάτες και φαίνεται να δυσχεραίνει τις σχέσεις με τους/τις συναδέλφους. Ωστόσο, η απειλή της απόλυσης δεν αφήνει πολλά περιθώρια ώστε να συζητήσουν ανοιχτά το πρόβλημα με τη διοίκηση αλλά συχνά και μεταξύ τους. Έτσι, οι κατηγοριοποιήσεις γίνονται ισχυρότερες, κλειδωμένες σε αυτού του είδους τις ανελαστικές ελαστικότητες. Φαίνεται ότι όσο οι ανισότητες ισχυροποιούνται, τόσο εντείνονται οι εντάσεις και ο κατακερματισμός των εργαζομένων.

7.3 Επίλογος

Θα δίσταζε κανείς να περιγράψει το Mladost ως έναν βιομηχανικό χώρο όπου έγινε μετασχηματισμός από μία φορντική σε μία μεταφορντική συνθήκη. Ενώ η διοικητική πολιτική ακολουθεί μεταφορντικές τεχνικές, η παραγωγή έχει πολλά φορντικά χαρακτηριστικά, αναδεικνύοντας τις πολυπλοκότητες, τις συνέχειες και ασυνέχειες των εργασιακών μετασχηματισμών στις σύγχρονες συνθήκες. Ερευνώντας την έννοια και τις εφαρμογές τις ευελιξίας, η οποία έχει συνδεθεί, κυρίως, με την περίοδο του μεταφορντισμού, βρίσκει κανείς πολλαπλές χρήσεις του όρου, πολλαπλές και ελαστικές εφαρμογές και εκφάνσεις του. Στους χώρους εργασίας, η ελαστικότητά του αποτελεί σχετική ευελιξία για τη διοίκηση και σχετική ακαμψία για τους εργάτες και τις εργάτριες. Παρόλο που ως λόγος δεν φτάνει στη γραμμή παραγωγής του Mladost, η πρακτική της διάσπασης του προσωπικού και του αντίστοιχου ανταγωνισμού πιέζει τις εργαζόμενες και τους εργαζομένους ώστε να συμμορφωθούν σε ολοένα και πιο απαιτητικά και εντατικά εργασιακά καθεστώτα.

Ως λόγος, η ευελιξία αναπαράγεται και εφαρμόζεται στις επιχειρήσεις, καθώς είναι «της μόδας», όπως λένε εμφατικά οι εργαζόμενοι/ες, αναδεικνύοντας την ιστορικότητα των κυρίαρχων λόγων για την εργασία. Ενώ έχει συνδεθεί με τις έννοιες της ατομικής ευθύνης, της ατομικής επιβράβευσης, της ατομικής επιλογής και των ατομικών ευκαιριών, οι εργαζόμενοι/ες με ευέλικτο εργασιακό καθεστώς, επισφαλή συμβόλαια και εξατομικευμένες πληρωμές στο Mladost έχουν την επιπλέον υποχρέωση να συνεργάζονται στην παραγωγή και να δρουν ομαδικά. Οι διοικητικοί λόγοι φαίνεται πως αδυνατούν να ακολουθήσουν την πολυπλοκότητα των σχέσεων και των αναγκών στους χώρους παραγωγής. Ωστόσο, η ευελιξία γίνεται ένας βολικός όρος που δύναται να εμπεριέχει και να περικλείει κάθε επιλογή από την πλευρά της διοίκησης.

Η προσέγγιση εδώ εστίασε όχι μόνο στις υποκειμενικότητες που δημιουργούνται στο πλαίσιο της ευελιξίας αλλά κυρίως στις σχέσεις και στις δράσεις που (ανα)παράγονται στον χώρο παραγωγής, στο πλαίσιο της συνάντησης πολύπλοκων πρακτικών και ρητορικών της ευελιξίας. Σε αντίθεση με τους λόγους περί ατομικής ευθύνης, οι εργάτες και εργάτριες στο Mladost αναπτύσσουν ηθικούς λόγους περί ισότητας, ισοτιμίας, συλλογικότητας, δικαιωμάτων και κριτηρίων του

τι είναι δίκαιο και άδικο. Οι ιδέες που σχετίζονται με την αξία της ισότητας μεταξύ των εργαζομένων φαίνεται να συμβάλλουν σε καθημερινές πρακτικές και αντιστάσεις στην παραγωγή. Οι εργάτριες/ες συχνά δεν βοηθούν στις στιγμές βλάβης ή δυσκολίας, ως απάντηση στο νέο καθεστώς των μισθολογικών διαφορών, το οποίο συνοδεύεται από ιδέες που αναδεικνύουν εξατομικευμένα υποκείμενα με έμφαση στην ατομική απόδοση. Επιπλέον, οι εξατομικευμένες πρακτικές ως προς τις απολαβές φαίνεται να συμβάλλουν σε αυτό που περιγράφουν συχνά οι υπεύθυνοι της παραγωγής ως έλλειψη συνεργατικότητας. Η απάντηση αυτή των εργατριών και των εργατών αναδεικνύει και υπογραμμίζει τις αντιφάσεις των πρακτικών και των λόγων που σχετίζονται με τις ιδέες της ευελιξίας.

Αν οι λόγοι και οι πρακτικές της διοίκησης δεν βοηθούν τις καθημερινές σχέσεις των εργαζομένων ή δεν συμφωνούν με τους λόγους των εργαζομένων, μπορεί αντίστοιχα να μην ωφελούν και την παραγωγή. Αυτό αποτελεί, επίσης, διάχυτη άποψη των μηχανικών και των επιστατών, οι οποίοι συχνά εύχονται να είχαν πιο ενωμένες ομάδες εργαζομένων και κοινές εργασιακές συνθήκες. Ισχυρίζονται, επίσης, ότι συχνά οι καθυστερήσεις θα ήταν μικρότερες αν δεν υπήρχαν εξωτερικές αναθέσεις. Εάν οι εργαζόμενοι/ες δίνουν αξία στη συλλογικότητα και στην ισότητα και όχι στην ευελιξία και στην ατομικότητα, ίσως η ρητορική και οι εφαρμογές του ανταγωνισμού να μην ευνοούν την παραγωγή. Αντί να λαμβάνουμε σχεδόν ως δεδομένο ότι οι πρακτικές αυτές ωφελούν τους εργοδότες και την «αποδοτικότητα» ενώ βλάπτουν μόνο τις εργαζόμενες και τους εργαζομένους και δημιουργούν συνθήκες επισφάλειας για τις ζωές τους, ίσως χρειάζεται να διατυπώσουμε ερωτήματα σχετικά με το αν αυτή η υπόθεση, ή το σχεδόν αξίωμα, ισχύει, ώστε να εξετάσουμε κριτικά τη «φυσικότητα» των αντιλήψεων σχετικά με την ευέλικτη εργασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βαΐου, Ντ. & Χατζημιχάλης, Κ. (1997). *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Εξάντας.

Burawoy, M. (1979). *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*. University of Chicago Press.

De Neve, G. (2006). *The Everyday Politics of Labour: Working Lives in India's Informal Economy*. Social Science Press.

Dunn, E. (2004). *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Cornell University Press.

Friedman, Th. L. (2005). *The World Is Flat: A Brief History of the Globalized World in the Twenty-First Century*. Allen Lane.

Goddard, V. A. (1996). *Gender, Family and Work in Naples*. Berg Publishers.

Haraszti, M. (1977). *A Worker in a Worker's State: Piece-Rates in Hungary*. Penguin.

Hareven, T. (1982). *Family Time and Industrial Time*. Cambridge University Press.

Harris, O. (2007). What Makes People Work? In R. Astuti, J. Parry & Ch. Stafford (eds), *Questions of Anthropology*. Berg.

Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Wiley-Blackwell.

Κόφτη, Δ. (2019). «Πριν και μετά»: Πολλαπλές χρονικότητες και μετασχηματισμοί της εργασίας στη Βουλγαρία. *Αρχειοτάξιο*, Περιοδική Έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αφιέρωμα «1989. Το τέλος του "σύντομου" 20ού αιώνα», τεύχ, 21, 27-39.

Kofti, D. (2018). Regular Work in Decline, Precarious Households and Changing Solidarities in Bulgaria. In Ch. Hann & J. Parry (eds), *Industrial Labor on the Margins of Capitalism. Precarity, Class and the Neoliberal Subject* (pp. 111-133). Berghahn.

Lash, S. & Urry, J. (1987). *The End of Organized Capitalism*. Polity Press.

Martin, E. (1995). *Flexible Bodies: Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS*. Beacon Press.

Meillassoux, C. (1981). *Maidens, Meals and Money: Capitalism and the Domestic Community*. Cambridge University Press.

Mingione, E. (1991). *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*. Translated by Paul Goodrick. Blackwell Pub.

Mollona, M., De Neve, G. & Parry, J. (2009). *Industrial Work and Life: An Anthropological Reader*. Berg Publishers.

Narotzky, S. (1997). *New Directions in Economic Anthropology*. Pluto Press.

Narotzky, S. & Smith, G. (2006). *Immediate Struggles: People, Power, and Place in Rural Spain*. University of California Press.

Nash, J. C. (1989). *From Tank Town to High Tech: The Clash of Community and Industrial Cycles*. SUNY Press.

Ngai, P. (2005). *Made in China: Women Factory Workers in a Global Workplace*. Revised edition. Duke University Press.

Offe, C. (1985). *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*. The MIT Press.

Ong, A. (1987). *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. State University of New York Press.

Ong, A. (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Duke University Press.

Παπαγαρουφάλη, Ε. (2013). Βιομηχανία Βιογραφικών. Η κατασκευή του εαυτού ως δραστήριου και ευέλικτου πολίτη. *Σύγχρονα Θέματα*, 122-123, 112-118.

Ποταμιάνος, Ν. (επιμ.) (2021). *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΙΤΕ Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες.

Parry, J. (2020). *Classes of Labour. Work and Life in a Central Indian Steel Town*. Routledge.

Piore, M. J. & Sabel, C. F. (1984). *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. Basic Books.

Prentice, R. (2008). Knowledge, Skill, and the Inculcation of the Anthropologist: Reflections on Learning to Sew in the Field. *Anthropology of Work Review*, 29 (3), 54-61. doi:10.1111/j.1548-1417.2008.00020.x.

Prentice, R. (2020). Work after Precarity. Anthropologies of Labor and Wageless Life. *Focaal-Journal of Global and Historical Anthropology*, 88, 117-124.

Procoli, A. (2004). *Workers and Narratives of Survival in Europe: The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. SUNY Press.

Rothstein, F. (2005). Flexibility for Whom?: Small-Scale Garment Manufacturing in Rural Mexico. In A. Smart & J. Smart (eds), *Petty Capitalists and Globalization, Flexibility, Entrepreneurship, and Economic Development,*. State University of New York Press.

Σπυριδάκης, Μ. (2010). *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*. Παπαζήσης.

Smart, A. & Smart, J. (eds) (2006). *Petty Capitalists and Globalization: Flexibility, Entrepreneurship, and Economic Development*. State University of New York Press.

Stacey, J. (1998). *Brave New Families: Stories of Domestic Upheaval in Late-Twentieth-Century America*. University of California Press.

Τόμπσον, Ε. Π. (2008). *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*. Νησίδες.

Τσιώλης, Γ. (2013). Η κατασκευή των «απασχολήσιμων» – Προβληματισμοί με αφορμή μια εμπειρική έρευνα στο πεδίο της συμβουλευτικής για την ένταξη στην απασχόληση. Στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια. Όψεις ενός εμμένοντος κινδύνου* (σσ. 151-186). Αλεξάνδρεια.

Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*. IICA.

Φουκώ, Μ. (1989) [1975]. *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*. Ράππα.

Wood, W. (2000). Flexible Production, Households, and Fieldwork: Multisited Zapotec Weavers in the Era of Late Capitalism. *Ethnology*, 39(2), 133-48. doi:10.2307/3773840.

8

Η Πρακτική Άσκηση στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση: Στάσεις και αντιλήψεις φοιτητικού πληθυσμού και η σύνδεση της Πρακτικής Άσκησης με την αγορά εργασίας

Αργύρης Κυρίδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο εξετάζει τον ρόλο της Πρακτικής Άσκησης (ΠΑ) στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας σύμφωνα με τις στάσεις φοιτητριών και φοιτητών. Πέραν της θεωρητικής προσέγγισης του ζητήματος με βάση τη διεθνή εμπειρία, εξετάζονται ζητήματα όπως: (α) οι λόγοι συμμετοχής στην ΠΑ, (β) οι προσδοκίες από την ΠΑ και οι λόγοι που συνέδραμαν στην πιθανή μη ικανοποίησή τους, (γ) οι λόγοι πιθανής διακοπής της ΠΑ, (δ) στάσεις απέναντι στην ΠΑ στα ΑΕΙ και ως προς τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας, (ε) οι δεξιότητες που αναζητά ο φοιτητικός πληθυσμός μέσω της Πρακτικής Άσκησης. Τέλος, αναφερόμαστε και σε ζητήματα ανασχεδιασμού και βελτίωσης της ΠΑ.

Η ΠΑ, παρά το γεγονός ότι είχε συστηματική και έντονη παρουσία για πολλά χρόνια σε κάποια προγράμματα σπουδών της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπως στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, μόλις τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται ως συστηματική δραστηριότητα και ως αναπόσπαστο τμήμα των Προγραμμάτων Σπουδών στα ελληνικά ΑΕΙ. Σήμερα, σε όλα τα ΑΕΙ της χώρας έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν Γραφεία Πρακτικής Άσκησης τα οποία εντάσσονται στις Δομές Απασχόλησης και Σταδιοδρομίας των ιδρυμάτων. Σε αντίθεση με τα ΑΕΙ, τα ΤΕΙ από το 1985 (ΠΔ 174/85) με τον ιδρυτικό τους νόμο ήταν υποχρεωμένα να προσφέρουν ΠΑ στις φοιτήτριες και στους φοιτητές τους, εξάμηνης διάρκειας. Στα ΑΕΙ, όποια εκδοχή ΠΑ προσφερόταν ήταν άτυπης μορφής. Προφανώς, τόσο η θέση της ΠΑ στα ΠΣ όσο και ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται ως συστηματική δραστηριότητα εξαρτώνται εν πολλοίς από παραμέτρους που σχετίζονται με: (α) τη φιλοσοφία των ΠΣ, (β) την επιστημολογική ταυτότητα των πανεπιστημιακών τμημάτων, (γ) τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στην οικονομία και στην

αγορά εργασίας και (δ) την ετοιμότητα της αγοράς να συνδεθεί με τα πανεπιστήμια και να συνεργαστεί μαζί τους.

Όσες και όποιες αντιρρήσεις μπορεί να εκφράσει σήμερα κάποιος για την ΠΑ στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, δεν μπορεί να παραγνωρίσει ότι μέσω της Πρακτικής Άσκησης, οι ασκούμενοι έχουν τη δυνατότητα:

- να αποκτήσουν μια πρώτη εμπειρία/προϋπηρεσία σχετική με το επάγγελμα και, κατά συνέπεια, να μεταβούν ευκολότερα από τον χώρο των σπουδών τους στην αγορά εργασίας, θέτοντας τα θεμέλια για την επαγγελματική τους αποκατάσταση,
- να εξοικειωθούν με το εργασιακό περιβάλλον και να αναπτύξουν επαγγελματική συνείδηση,
- να εφαρμόσουν τις επιστημονικές τους γνώσεις στην πράξη και να εξοικειωθούν με τη συνύπαρξη διαφορετικών επιστημονικών κλάδων στον ίδιο χώρο εργασίας,
- να αναπτύξουν τις ατομικές τους δεξιότητες και ταυτόχρονα να ενσωματώσουν, να ενδυναμώσουν και να εμπλουτίσουν τις εξειδικευμένες δεξιότητες που έλαβαν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους.

Οι Φορείς Υποδοχής που απασχολούν φοιτητές με τη μορφή Πρακτικής Άσκησης:

- έχουν την ευκαιρία να αξιοποιήσουν τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις ιδέες νέων ανθρώπων,
- έχουν την ευκαιρία αξιολόγησης και επιλογής ενός μελλοντικού συνεργάτη,
- λαμβάνουν την ικανοποίηση ότι βοηθούν έναν νέο άνθρωπο στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του.

Η Πρακτική Άσκηση στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση

8.1

Η Πρακτική Άσκηση (ΠΑ) και η μαθητεία φαίνεται να αποτελούν στις μέρες μας δύο σημαντικά εργαλεία για την ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού μιας χώρας και τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Παρά τις όποιες πιθανές αντιρρήσεις σχετικά με τον «σφιχτό εναγκαλισμό» της εκπαίδευσης και ειδικά της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ειδικά η Πρακτική Άσκηση προσφέρει: (α) ένα πλαίσιο συστηματοποίησης των πανεπιστημιακών σπουδών προσανατολισμένο στην επιστημονική εργασία, (β) τη στενότερη σύνδεση της επιστημονικής θεωρίας και της εφαρμοσμένης έρευνας με την πράξη και (γ) μια ευκαιρία για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες να γνωρίσουν έναν πιθανό χώρο εργασίας που σχετίζεται με τις σπουδές τους και κυρίως να αποκτήσουν μια πιο εμπεριστατωμένη εικόνα των εφαρμογών της επιστήμης τους στην καθημερινότητα και ειδικότερα στον εργασιακό χώρο. Είναι ξεκάθαρο πια ότι η ΠΑ αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα των πανεπιστημιακών σπουδών, όχι μόνο στο επίπεδο μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης ενός επιστημονικού πεδίου – μιας επιστήμης με έμφαση στη σύνδεση της θεωρίας με την πράξη, αλλά και στο επίπεδο της αντιμετώπισης του φαινομένου του «χάσματος των δεξιοτήτων» (skills gap), το οποίο αναφέρεται στο «κενό» που υφίσταται μεταξύ των δεξιοτήτων που αποκτούν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες μέσω των σπουδών τους και των δεξιοτήτων που απαιτούν το επάγγελμα και η αγορά εργασίας (Brooks et al., 1995· Resnick, 1987· Kolb & Kolb, 2005· Silva, 2016· Hora et al., 2017).

Η ΠΑ ακόμα και ως λεκτικό σχήμα αποδίδει ένα πλαίσιο κατανόησης του όρου και για το ευρύ κοινό όσο και για την πανεπιστημιακή κοινότητα, ο όρος και η έννοια που περιγράφει φαίνεται να είναι γνωστοί και ξεκάθαροι. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία εμφανίζονται αρκετοί διαφορετικοί ορισμοί, οι οποίοι προσεγγίζουν την έννοια μέσω κάποιων δομικών και νοηματικών παραλλαγών. Φαίνεται ότι ένας σαφής και ξεκάθαρος ορισμός είναι αυτός που διατυπώθηκε από την αμερικανική National Association of Colleges and Employers το 2011 και αποδίδεται ως εξής:

> Η Πρακτική Άσκηση είναι μια μορφή βιωματικής μάθησης που ενσωματώνει τη γνώση και τη θεωρία που έχουν αποκτήσει οι εκπαιδευόμενοι κατά την εκπαιδευτική διαδικασία στην «τάξη» με την πρακτική εφαρμογή και ανάπτυξη δεξιοτήτων σε επαγγελματικό περιβάλλον. Η Πρακτική Άσκηση δίνει την ευκαιρία στους εκπαιδευομένους να αποκτήσουν πολύτιμη εφαρμοσμένη εμπειρία και να διασυνδεθούν με επαγγελματικούς τομείς στους οποίους προσανατολίζονται για πορεία σταδιοδρομίας. Επίσης δίνεται η ευκαιρία στους εργοδότες να καθοδηγήσουν και να αξιολογήσουν τα ταλέντα, τις ικανότητες, τις γνώσεις και τις δεξιότητες των εκπαιδευομένων.

Σύμφωνα με τους Hora, Wolfgram και Thompson, η έρευνα για τον βαθμό επίδρασης της ΠΑ στους εκπαιδευομένους και στην αγορά εργασίας είναι ελάχιστη, γεγονός που δημιουργεί και ένα κενό στις μεθοδολογικές προσεγγίσεις του συγκεκριμένου ερευνητικού προβλήματος (Hora et al., 2017: 7). Αναφέρουν, μάλιστα, για να υποστηρίξουν την άποψή τους, δύο χαρακτηριστικές φράσεις από δημοσιευμένες εργασίες: «Η αξιολόγηση της επίδρασης της ΠΑ στο ποσοστό ανεργίας σε σχέση με τη μορφή της ΠΑ και άλλους παράγοντες είναι στην ουσία ανύπαρκτη» (Silva et al., 2016) και «Με απλά λόγια, η βιβλιογραφία σχετικά με τις εμπειρίες στην Πρακτική Άσκηση είναι σε μεγάλο βαθμό περιγραφική και ανέκδοτη» (Narayanan et al., 2010). Τα όσα ερευνητικά δεδομένα υπάρχουν δείχνουν ότι η ΠΑ βελτιώνει την απασχολησιμότητα των φοιτητών, καθώς και τα ακαδημαϊκά αποτελέσματα και την αποκρυστάλλωση ενός σχεδίου για τη σταδιοδρομία τους. Ακόμα, εξετάζεται τη σημασία των χαρακτηριστικών της ΠΑ (βλ. αμοιβή, περιβάλλον εργασίας, καθοδήγηση στον χώρο εργασίας κ.λπ.). Ωστόσο, ελάχιστη έρευνα έχει γίνει προς την κατεύθυνση της επίδρασης των χαρακτηριστικών της ΠΑ, για παράδειγμα, στους μελλοντικούς μισθούς, στη διευκόλυνση αναζήτησης εργασίας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και στις μελλοντικές επιλογές των φοιτητών και των φοιτητριών για σπουδές ή για το επάγγελμα (Barbara et al., 2014).

Είναι ξεκάθαρο ότι ο σχεδιασμός, αλλά και η μορφή που παίρνει τελικά η ΠΑ αποτελούν κρίσιμα στοιχεία τα οποία προσδιορίζουν με καθοριστικό τρόπο την αποτελεσματικότητά της ως προς την εκπαιδευτική διαδικασία, ως προς τη σύνδεση της θεωρίας με την επαγγελματική πράξη και ως προς τη διάνοιξη διόδων προς την αγορά εργασίας για τον φοιτητικό πληθυσμό. Σε γενικές γραμμές, η σχετική έρευνα έχει επικεντρωθεί στα ακόλουθα χαρακτηριστικά σχεδιασμού της ΠΑ (Hora et al., 2017):

- **Αμοιβή**: Στο συγκεκριμένο πεδίο, η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως σε ηθικά ζητήματα τα οποία σχετίζονται με τη μη αμειβόμενη ΠΑ, καθώς και με ζητήματα ασφάλισης, ειδικά για τις περιπτώσεις όπου ο ασκούμενος αναλάμβανε πλήρες ή part time έργο (Bennett, 2011· Curiale, 2010· Perlin, 2011).

- **Συντονισμός μεταξύ εκπαιδευτικών και εργοδοτών**: Η έρευνα έχει δείξει ότι όσο περισσότερο η ΠΑ παρακολουθείται και συντονίζεται από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τόσο περισσότερο αποβαίνει προς όφελος των ασκούμενων (Hergert, 2009· Martin, 1997).

- **Αποσαφήνιση καθηκόντων – Συμπεριφορές και ρόλοι εποπτών**: Η διαδικασία του mentoring φαίνεται να είναι καθοριστική για την αποτελεσματικότητα της ΠΑ. Όσο πιο δομημένη και ενισχυτική είναι, τόσο πιο αποτελεσματική είναι η ΠΑ για τους/τις φοιτητές/τριες (Zhao & Liden, 2011· Hurst, 2012· D'abate, 2009). Στο πεδίο αυτό μπορούμε να αναφέρουμε ότι οι ασκούμενοι ζητούν αποσαφήνιση των καθηκόντων που αναλαμβάνουν με όσο πιο ξεκάθαρο τρόπο γίνεται (Bauer et al., 2007· Beenen & Rousseau, 2010).

- **Διάρκεια Πρακτικής Άσκησης**: Η διάρκεια της ΠΑ αποτελεί ζήτημα τριβής μεταξύ φοιτητών και πανεπιστημιακών. Στο πεδίο αυτό η έρευνα είναι ελάχιστη και δείχνει ότι οι απόψεις ως προς τον ιδανικό χρόνο είναι διαφορετικές, ανάλογα με το είδος των σπουδών και ανάλογα με το ποιος καλείται να απαντήσει (εκπαιδευτικοί/φοιτητές).

- **Αυτονομία των ασκούμενων**: Όσο μεγαλύτερη είναι η αυτονομία των ασκούμενων, τόσο αυξάνεται ο βαθμός ικανοποίησής τους από την ΠΑ (Virtanen et al., 2014· Taylor, 1988· Feldman & Weitz, 1990).

- **Μηχανισμοί ανατροφοδότησης για φοιτητές**: Θεωρείται σημαντικό στοιχείο για κάθε ΠΑ η ανατροφοδότηση των ασκούμενων, με έμφαση στην ανατροφοδότηση από το πανεπιστημιακό ίδρυμα, ώστε και οι ασκούμενοι να προχωρήσουν και στην αυτοαξιολόγησή τους (Trede & McEwen, 2015· Rothman, 2007).

Ακόμα (Hora et al., 2017):

- Η έρευνα δείχνει ότι η Πρακτική Άσκηση, αν και αυξάνει την απασχολησιμότητα για τους φοιτητές αμέσως μετά την αποφοίτηση, υπάρχουν πολύ λιγότερα στοιχεία (και ακόμη και κάποια αρνητικά ευρήματα) σχετικά με τις επιπτώσεις στη μακροχρόνια απασχολησιμότητά τους.

- Η έρευνα δείχνει ότι η μάθηση στον χώρο εργασίας έχει θετικά μετρήσιμα οφέλη για την ακαδημαϊκή πορεία των ασκούμενων.

- Οι φοιτητές χρησιμοποιούν συχνά την Πρακτική Άσκηση ως έναν τρόπο για να δοκιμάσουν τις επιλογές σταδιοδρομίας, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούν να οδηγήσουν σε αυτό που η συμβουλευτική ψυχολογία αποκαλεί «αποκρυστάλλωση» σχεδίων καριέρας και ταυτότητας.

- Ένα άλλο πιθανό αποτέλεσμα της Πρακτικής Άσκησης προκύπτει για τους εργοδότες, καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εκτεταμένη διαδικασία επιλογής πιθανόν μελλοντικών εργαζομένων για μόνιμη απασχόληση πιθανόν προς όφελος τόσο του εργοδότη όσο και του ασκούμενου.

Η μεθοδολογία της έρευνας

8.2

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνηθεί το πλαίσιο της Πρακτικής Άσκησης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση σύμφωνα με τις στάσεις των φοιτητριών και των φοιτητών. Ειδικότερα εξετάζονται ζητήματα όπως: (α) Οι λόγοι συμμετοχής στην ΠΑ. (β) Οι προσδοκίες από την ΠΑ και οι λόγοι που συνέδραμαν στην πιθανή μη ικανοποίησή τους. (γ) Οι λόγοι πιθανής διακοπής της ΠΑ. (δ) Στάσεις απέναντι στην ΠΑ στα ΑΕΙ και ως προς τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας. (ε) Συσχέτιση δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των φοιτητριών και των φοιτητών με τις απαντήσεις ως προς τα προαναφερόμενα ζητήματα.

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν φοιτητές, φοιτήτριες, απόφοιτοι και απόφοιτες ελληνικών ΑΕΙ που έχουν ολοκληρώσει την Πρακτική τους Άσκηση. Το δείγμα προέκυψε από τυχαία μη πιθανοτική, βολική δειγματοληψία μεταξύ κεντρικών και περιφερειακών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Διακινήθηκαν περίπου 10.000 ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια (σε μορφή Google Forms) σε πέντε ΑΕΙ και 62 τμήματα. Συγκεντρώθηκαν 1.365 απαντήσεις (ποσοστό περίπου 13,65%). Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε ένα γραπτό ερωτηματολόγιο σε ένα ευρύ δείγμα φοιτητών και φοιτητριών, το οποίο περιλαμβάνει ερωτήσεις κλειστού τύπου. Αυτές διακρίνονται: (Α) σε ερωτήσεις που αφορούν δημογραφικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά (13 ερωτήσεις), (Β) σε ερωτήσεις συλλογής πληροφοριών που σχετίζονται με γενικότερη εργασιακή εμπειρία (3 ερωτήσεις), (Γ) σε ερωτήσεις συλλογής πληροφοριών που σχετίζονται με τη συμμετοχή στην ΠΑ και (Δ) και ένα σύνολο από 5βάθμιες κλίμακες τύπου Likert οι οποίες κατέγραψαν τις στάσεις του δείγματος έναντι των εξής ζητημάτων: (α) Κριτήρια επιλογής του φορέα ΠΑ (13 δηλώσεις). (β) Σημαντικότητα της ΠΑ (12 δηλώσεις). (γ) Δεξιότητες που πρέπει να διαθέτει ένας εργαζόμενος (18 δηλώσεις). (δ) Αρνητικές εμπειρίες από την ΠΑ (16 δηλώσεις). (ε) Προσδοκίες από την ΠΑ (13 δηλώσεις). (στ) Αρνητικές εμπειρίες από την ΠΑ (24 δηλώσεις), (ζ) Στάσεις απέναντι στην ΠΑ στα ΑΕΙ και ως προς τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας (17 δηλώσεις). Η συγκεκριμένη κλίμακα χωρίζεται σε τρεις υποκλίμακες: Γενικές αρχές (6 δηλώσεις), ΠΑ και αγορά εργασίας (6 δηλώσεις), ΠΑ και συνθήκες εργασίας (5 δηλώσεις).

8.3 Αποτελέσματα

Δημογραφικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Φύλο	f	%	Ηλικία	f	%
Άντρας	360	26,4	21-22 ετών	357	26,2
Γυναίκα	990	72,5	23-24 ετών	552	40,4
Άλλο	15	1,1	25 ετών και άνω	456	33,4

Επάγγελμα πατέρα	f	%	Επάγγελμα μητέρας	f	%
Ελεύθερος επαγγελματίας – Επιστήμονας	177	13,0	Ελεύθερη επαγγελματίας – Επιστήμονας	96	7,0
Ελεύθερος επαγγελματίας – Τεχνίτης	165	12,1	Ελεύθερη επαγγελματίας – Τεχνίτης	45	3,3
Δημόσιος υπάλληλος	465	34,1	Δημόσιος υπάλληλος	522	38,2
Ιδιωτικός υπάλληλος	315	23,1	Ιδιωτική υπάλληλος	282	20,7
Έμπορος	99	7,3	Έμπορος	39	2,9
Εργάτης	54	4,0	Εργάτρια	27	2,0
Αγρότης	90	6,6	Αγρότισσα	39	2,9
Οικιακά	–		Οικιακά	315	23,1

Εκπαίδευση πατέρα	f	%	Εκπαίδευση μητέρας	f	%
Αναλφάβητος – Απόφοιτος δημοτικού	129	9,5	Αναλφάβητη – Απόφοιτη δημοτικού	78	5,7
Απόφοιτος Β/θμιας εκπαίδευσης	510	37,4	Απόφοιτη Β/θμιας εκπαίδευσης	474	34,7
Απόφοιτος Γ/θμιας εκπαίδευσης	597	43,7	Απόφοιτη Γ/θμιας εκπαίδευσης	690	50,5
Μεταπτυχιακές ή διδακτορικές σπουδές	129	9,5	Μεταπτυχιακές ή διδακτορικές σπουδές	123	9,0

Οικονομική κατάσταση της οικογένειας	f	%
Πολύ κακή	15	1,1
Κακή	60	4,4
Μέτρια	765	56,0
Καλή	495	36,3
Πολύ καλή	30	2,2

Κατοικία	f	%
Αθήνα – Θεσσαλονίκη	549	40,2
Άλλο αστικό κέντρο	354	25,9
Κωμόπολη – Ημιαστική περιοχή	267	19,6
Αγροτική περιοχή	195	14,3

Μέσος όρος	3,34

Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά και εργασία

Προηγούμενο πτυχίο	f	%
Όχι	150	11,0
Ναι	1215	89,0
Άλλο	15	1,1

Εργασία κατά τη διάρκεια των σπουδών	f	%
Ναι	1038	76,0
Όχι	327	24,0

Εργασία σε τομέα σχετικό με τις σπουδές	f	%
Ναι	678	49,7
Όχι	687	50,3

Επιστημονικό πεδίο σπουδών	f	%
Ανθρωπιστικές επιστήμες	483	35,4
Κοινωνικές επιστήμες	102	7,5
Θετικές επιστήμες	387	28,4
Τεχνολογικές επιστήμες	216	15,8
Επιστήμες Υγείας	177	13,0

Σκέφτεστε μετά τις σπουδές σας να συνεχίσετε την προηγούμενη εργασία σας;	f	%
Ναι	423	35,9
Όχι	756	64,1

Γενικές πληροφορίες για την Πρακτική Άσκηση

Γενικές πληροφορίες για την Πρακτική Άσκηση	f	%
Η Πρακτική Άσκηση στην οποία συμμετείχατε ήταν αμειβόμενη;		
Ναι	1218	89,2
Όχι	147	10,8
Η Πρακτική Άσκηση στο Τμήμα σας είναι μάθημα υποχρεωτικό ή επιλογής;		
Υποχρεωτικό	489	35,8
Επιλογής	876	64,2
Ο φορέας στον οποίο πραγματοποιήσατε την Πρακτική σας Άσκηση ήταν δημόσιος ή ιδιωτικός;		
Δημόσιος	573	42,0
Ιδιωτικός	792	58,0
Με βάση την εμπειρία της Πρακτικής σας Άσκησης, θεωρείτε ότι το Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματός σας θα πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της αγοράς εργασίας;		
Ναι	1170	85,7
Όχι	195	14,3

Κριτήρια επιλογής του φορέα Πρακτικής Άσκησης

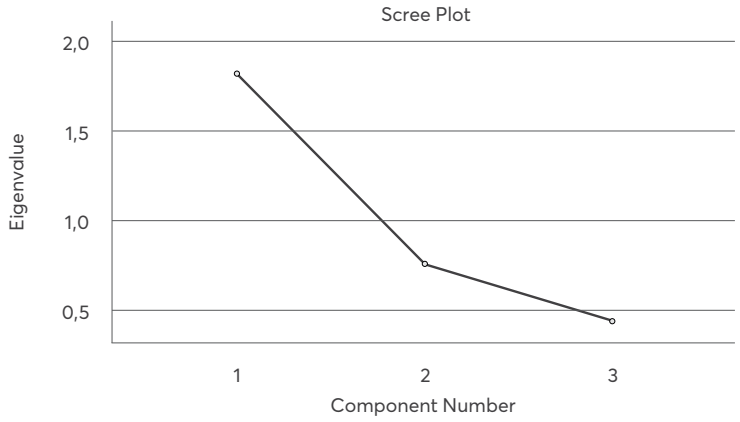
Κριτήρια επιλογής φορέα ΠΑ		Mean	S.D.
Δ.1	Η θέση Πρακτικής Άσκησης σε αυτόν τον φορέα ήταν σχετική με το αντικείμενο σπουδών μου	4,35	,911
Δ.2	Θεώρησα ότι μπορώ να αποκτήσω πολλές γνώσεις και δεξιότητες σε αυτόν τον φορέα	4,11	1,004
Δ.3	Ελπίζω σε μελλοντική πρόσληψη από τον συγκεκριμένο φορέα	3,18	1,421
Δ.4	Η Πρακτική Άσκηση σε αυτόν τον φορέα με βοήθησε/ή θα με βοηθήσει σε μελλοντική πρόσληψη από φορέα με παρόμοιο αντικείμενο	3,66	1,272
Δ.5	Εκεί με έστειλε το Τμήμα μου/ο Επιστημονικά Υπεύθυνος του Τμήματός μου	2,39	1,558
Δ.6	Είναι κοντά στο σπίτι μου	2,75	1,490
Δ.7	Ήταν η μόνη θέση Πρακτικής Άσκησης που είχε μείνει	1,64	1,132
Δ.8	Ήταν ο μόνος φορέας που με δέχτηκε	1,60	1,139
Δ.9	Σε αυτόν τον φορέα δεν θα είχε πολλή δουλειά	1,52	,892
Δ.10	Στην τύχη	1,44	,885
Δ.11	Με βάση τις πληροφορίες φοιτητών/τριών που είχαν πραγματοποιήσει Πρακτική Άσκηση στον συγκεκριμένο φορέα	2,17	1,337

Γιατί είναι σημαντική η Πρακτική Άσκηση

Γιατί είναι σημαντική η ΠΑ		Mean	S.D.
Ε.1	Για να εφαρμόσω τις γνώσεις που έχω αποκτήσει κατά τη διάρκεια των σπουδών μου	4,16	,979
Ε.2	Για να δω αν έχω ελλείψεις στις γνώσεις μου προκειμένου να τις εμπλουτίσω πριν αποφοιτήσω	3,96	1,106
Ε.3	Γιατί θα μπορούσα με αυτόν τον τρόπο να επιλέξω το αντικείμενο του μεταπτυχιακού μου όταν αποφοιτήσω	3,62	1,254
Ε.4	Για να πάρω τις Διδακτικές Μονάδες (ECTS) που δίνει το μάθημα της Πρακτικής Άσκησης	3,06	1,498
Ε.5	Για να γνωρίσω τα γνωστικά αντικείμενα που «ζητά» η αγορά εργασίας	4,13	1,024
Ε.6	Για να αποκτήσω δεξιότητες τις οποίες δεν μπορώ να αποκτήσω από τα μαθήματα	4,51	,753
Ε.7	Για να ανακαλύψω ποιος κλάδος του επαγγέλματος μου ταιριάζει	4,23	,945
Ε.8	Για να γνωρίσω τον μελλοντικό χώρο εργασίας μου από κοντά	3,98	1,132
Ε.9	Για να κάνω γνωριμίες με μελλοντικούς εργοδότες	3,71	1,214
Ε.10	Γιατί ελπίζω μέσω της Πρακτικής Άσκησης να προσληφθώ από τον συγκεκριμένο φορέα Πρακτικής Άσκησης	3,06	1,357
Ε.11	Γιατί η Πρακτική Άσκηση μπορεί να με βοηθήσει επαγγελματικά (προϋπηρεσία)	4,25	1,054
Ε.12	Γιατί άκουσα από συμφοιτητές μου ότι η Πρακτική Άσκηση είναι πολύ χρήσιμη	3,09	1,404
Συνολικά		**3,81**	**0,60**

Αρνητικές εμπειρίες από την Πρακτική Άσκηση

Γιατί οι εμπειρίες σας από την ΠΑ ήταν αρνητικές;		**Mean**	**S.D.**
ΣΤ.1	Οι θεωρητικές μου γνώσεις δεν ήταν επαρκείς για το αντικείμενο της θέσης Πρακτικής Άσκησης	2,56	1,264
ΣΤ.2	Η θέση Πρακτικής Άσκησης δεν ήταν σχετική με το αντικείμενο σπουδών μου	1,80	1,143
ΣΤ.3	Ο επόπτης του φορέα Πρακτικής Άσκησης δεν ήταν του επιπέδου που περίμενα	1,95	1,326
ΣΤ.4	Ανακάλυψα ότι το Πρόγραμμα Πρακτικής Άσκησης δεν θα με βοηθούσε τελικά επαγγελματικά	1,97	1,209
ΣΤ.5	Ανακάλυψα ότι η θέση Πρακτικής Άσκησης δεν θα με βοηθούσε τελικά επαγγελματικά	2,15	1,316
ΣΤ.6	Μου ανέθεταν πολλές αρμοδιότητες	2,23	1,236
ΣΤ.7	Δεν μου ανέθεταν καμία αρμοδιότητα	1,98	1,250
ΣΤ.8	Η επικοινωνία μου με τον επόπτη Πρακτικής Άσκησης στον φορέα ήταν προβληματική	1,77	1,240
ΣΤ.9	Το κλίμα συνεργασίας με τους άλλους εργαζομένους δεν ήταν ικανοποιητικό	1,68	1,137
ΣΤ.10	Ο χώρος Πρακτικής Άσκησης ήταν ακατάλληλος	1,53	1,031
ΣΤ.11	Η περίοδος Πρακτικής Άσκησης ήταν ακατάλληλη	2,13	1,419
ΣΤ.12	Δούλευα περισσότερο από το κανονικό ωράριο	1,46	,956
ΣΤ.13	Η μετακίνησή μου προς τον χώρο Πρακτικής Άσκησης ήταν χρονοβόρα	2,33	1,474
ΣΤ.14	Η Πρακτική Άσκηση ήταν δαπανηρή (έξοδα διαμονής, έξοδα μετακίνησης)	1,74	1,198
ΣΤ.15	Κακές συνθήκες εργασίας	1,45	,946
Συνολικά		**1,9**	**0,66**

Στάσεις απέναντι στην ΠΑ στα ΑΕΙ και ως προς τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας

Γενικές αρχές		Mean	S.D.	Cronbach's alpha	Φορτίσεις
Ζ.1.1	Η ΠΑ είναι ο προθάλαμος για την αγορά εργασίας	3,59	1,063	0,763	0,611
Ζ.1.2	Η ΠΑ είναι απαραίτητη για κάθε κλάδο πανεπιστημιακών σπουδών	4,27	,982		0,808
Ζ.1.3	Η ΠΑ θα πρέπει να συνιστά υποχρεωτικό τμήμα των Προγραμμάτων Σπουδών	4,13	1,083		0,724
Ζ.1.4	Η ΠΑ οφείλει να λειτουργεί σε ένα πλαίσιο διάνοιξης πολλαπλών επαγγελματικών δυνατοτήτων που να σχετίζονται με τις σπουδές (π.χ. διαφορετικοί τομείς και ευκαιρίες απασχόλησης που να σχετίζονται με τις σπουδές)	4,45	,763		0,729
Ζ.1.5	Η ΠΑ θα πρέπει να επικεντρώνεται συστηματικά και στις δεξιότητες που θα πρέπει να διαθέτει ένας/μια εργαζόμενος/η σε έναν συγκεκριμένο τομέα εργασίας ανάλογα με τις σπουδές του/της	4,25	,871		0,662
Ζ.1.6	Η ΠΑ θα πρέπει να διέπεται από στενή συνεργασία του τμήματος και του φορέα απασχόλησης	4,13	1,012		0,573
Συνολικό Ζ.1		**4,14**	**0,65**		

〈 συνέχεια

	ΠΑ και αγορά εργασίας	Mean	S.D.	Cronbach's alpha	Φορτίσεις
Z.2.1	Η ΠΑ σου δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσεις το επάγγελμα που θα ασκήσεις στο μέλλον	4,22	,847	0,910	0,776
Z.2.2	Η ΠΑ σου δίνει τη δυνατότητα να αναπτύξεις επαγγελματικές δεξιότητες που θα χρειαστείς στο μέλλον	4,26	,859		0,819
Z.2.3	Η ΠΑ σου δίνει τη δυνατότητα να αποκτήσεις γνώσεις που θα σου είναι χρήσιμες στην άσκηση του επαγγέλματος	4,30	,810		0,828
Z.2.4	Η ΠΑ σου δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσεις την αγορά εργασίας	4,22	,873		0,833
Z.2.5	Η ΠΑ σου δίνει μια ευκαιρία να βρεις δουλειά μετά την αποφοίτηση	3,66	1,154		0,769
Z.2.6	Η ΠΑ σου δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσεις ανθρώπους από την αγορά εργασίας οι οποίοι μπορεί να σου είναι χρήσιμοι στο μέλλον	4,03	,921		0,796
	Συνολικό Z.2	**4,12**	**0,76**		
	ΠΑ και συνθήκες εργασίας				
Z.3.1	Η ΠΑ σου δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσεις τις πραγματικές συνθήκες της αγοράς εργασίας	3,01	1,147	0,752	0,766
Z.3.2	Η ΠΑ αναφέρεται σε ένα εξιδανικευμένο εργασιακό περιβάλλον	2,82	1,298		0,836
Z.3.3	Κατά τη διάρκεια της ΠΑ δεν υφίσταται εργασιακή εκμετάλλευση	2,96	1,239		0,846
Z.3.4	Κατά τη διάρκεια της ΠΑ δεν παρουσιάζονται ζητήματα τριβής με την εργοδοσία	2,90	1,214		0,902
Z.3.5	Κατά τη διάρκεια της ΠΑ δεν παρουσιάζονται ζητήματα τριβής με τους συναδέλφους	4,00	,980		0,878
	Συνολικό Z.3	**3,13**	**0,83**		
	Συνολικό Z	**3,8**	**0,6**		
	Cronbach's alpha της συνολικής κλίμακας	**0,853**			

Η έρευνα έδειξε ότι οι σημαντικότεροι λόγοι επιλογής ενός συγκεκριμένου φορέα ΠΑ είναι η σχετικότητα με το αντικείμενο των σπουδών (Μ = 4,35), η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων (Μ = 4,11) και η πιθανή μελλοντική πρόσληψη από φορέα με παρόμοιο αντικείμενο (Μ = 3,66). Οι αρνητικές εμπειρίες από την ΠΑ δεν φαίνεται να είναι σημαντικές και όλοι οι σχετικοί μέσοι όροι (ΜΟ) παρουσιάζουν τιμές μικρότερες του 2,5. Ο δε ολικός ΜΟ της κλίμακας είναι ακόμα μικρότερος (Μ = 1,9).

Οι απαντήσεις του δείγματος στο πλαίσιο των γενικών αρχών της ΠΑ που δόθηκε δείχνουν υψηλό μέσο όρο (Μ = 4,14). Το γεγονός αυτό δείχνει ότι οι φοιτητές έχουν κατανοήσει και αποδέχονται ένα πλαίσιο λειτουργίας του θεσμού το οποίο διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και στοχεύσεις. Ως προς τη σύνδεση της ΠΑ με την αγορά εργασίας, το δείγμα εκφράζει, επίσης, έναν αρκετά υψηλό βαθμό συμφωνίας (Μ = 4,12), φαίνεται να μη συμφωνεί ούτε και να διαφωνεί με τις δηλώσεις που περιλαμβάνονται στην υποκλίμακα σχετικά με την ΠΑ και τις συνθήκες εργασίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ΜΟ (Μ = 2,96) στη δήλωση που σχετίζεται με την εργασιακή εκμετάλλευση, καθώς και στη δήλωση που σχίζεται με ζητήματα τριβής με την εργοδοσία (Μ = 2,9). Η ολική εικόνα ως προς την κλίμακα για τις συνθήκες εργασίας στην ΠΑ είναι ουδέτερη, γεγονός που υποδηλώνει ότι το εργασιακό περιβάλλον της ΠΑ δεν είναι εξιδανικευμένο και οι ασκούμενοι/ες αντιμετωπίζουν συνθήκες εργασίας αν όχι πλήρως προσομοιωμένες στις συνήθεις συνθήκες, τουλάχιστον σε σχετικά κοντινό περιβάλλον. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι βαθμοί συμφωνίας του δείγματος απέναντι στις δεξιότητες που αναμένει να αποκτήσει από τη διαδικασία της ΠΑ. Ο ακόλουθος πίνακας είναι αποκαλυπτικός.

Στάσεις απέναντι στην ΠΑ στα ΑΕΙ και ως προς τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας

Δεξιότητες ΠΑ	Mean	S.D.
Άσκηση επιρροής	3,65	1,054
Αισιοδοξία	4,08	0,98
Διαπραγματευτική ικανότητα με τους πελάτες	4,09	1,022
Μετάδοση γνώσεων	4,09	1,031
Δημιουργικότητα	4,18	1,009

〈 συνέχεια

Δεξιότητες ΠΑ	Mean	S.D.
Ανάληψη πρωτοβουλιών	4,28	0,828
Λήψη αποφάσεων	4,36	0,853
Αναζήτηση πληροφοριών	4,43	0,726
Διαχείριση χρόνου	4,5	0,75
Επιμονή	4,56	0,699
Ομαδική συνεργασία	4,56	0,692
Επίλυση προβλημάτων	4,6	0,649
Επικοινωνιακή ευχέρεια	4,66	0,605
Ευγένεια	4,67	0,634
Υπομονή	4,68	0,627
Συνέπεια	4,76	0,5
Υπευθυνότητα	4,81	0,422
Επιπρόσθετα Οργανωτικότητα, προσαρμοστικότητα, ευσυνειδησία, αυτοπεποίθηση, ενσυναίσθηση		

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δεξιότητες που παρουσιάζουν τους μεγαλύτερους ΜΟ συμφωνίας. Οι πέντε πιο «ισχυρές» δεξιότητες αφορούν κυρίως ατομικά χαρακτηριστικά ή στοιχεία χαρακτήρα και λιγότερα χαρακτηριστικά που «κερδίζονται» στον χώρο εργασίας. Την ίδια στιγμή, χαρακτηριστικά όπως η «ανάληψη πρωτοβουλιών», η «ομαδική συνεργασία» και η «επίλυση προβλημάτων», παρά το γεγονός ότι διαθέτουν σημαντικά υψηλό ΜΟ, υπολείπονται των στοιχείων του «χαρακτήρα».

Ο στατιστικός έλεγχος διαφορών μεταξύ των ΜΟ ως προς το φύλο έδειξε τις εξής στατιστικά σημαντικές διαφορές: οι άντρες δείχνουν μεγαλύτερο βαθμό συμφωνίας στην υποκλίμακα «ΠΑ και αγορά εργασίας» ($F = 7,17$, $df = 2$, $p < 0,001$) και στην κλίμακα «ΠΑ και συνθήκες εργασίας» ($F = 7,52$, $df = 2$, $p < 0,001$), αλλά και στην ολική κλίμακα «ΠΑ στα ΑΕΙ και ως προς τη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας» ($F = 1,646$, $df = 2$, $p < 0,05$).

Ο στατιστικός έλεγχος διαφορών μεταξύ των ΜΟ ως προς την οικονομική κατάσταση της οικογένειας έδειξε τις εξής στατιστικά σημαντικές διαφορές: οι φοιτήτριες και οι φοιτητές των οποίων η οικονομική κατάσταση της οικογένειας ήταν πολύ κακή δείχνουν μεγαλύτερο βαθμό συμφωνίας στην υποκλίμακα «ΠΑ και συνθήκες εργασίας» ($F = 6,613$, $df = 4$, $p < 0,001$).

Ο στατιστικός έλεγχος διαφορών μεταξύ των ΜΟ ως προς τον τομέα σπουδών έδειξε τις εξής στατιστικά σημαντικές διαφορές: οι φοιτήτριες και οι φοιτητές με σπουδές στις ανθρωπιστικές επιστήμες δείχνουν μικρότερο βαθμό συμφωνίας στην κλίμακα «Αρνητικές εμπειρίες από την Πρακτική Άσκηση» σε σχέση με όσους/ες σπουδάζουν κοινωνικές επιστήμες ($F = 6,826$, $df = 4$, $p < 0,001$). Όσοι/ες σπουδάζουν ανθρωπιστικές επιστήμες παρουσιάζουν μικρότερο ΜΟ σε σχέση με όσους/ες σπουδάζουν τεχνολογικές επιστήμες και θετικές επιστήμες στην υποκλίμακα «ΠΑ και αγορά εργασίας» ($F = 9,64$, $df = 4$, $p < 0,001$). Όσοι/ες σπουδάζουν θετικές επιστήμες παρουσιάζουν μεγαλύτερο ΜΟ στην υποκλίμακα «ΠΑ και συνθήκες εργασίας» σε σχέση με όσους σπουδάζουν ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες ($F = 8,763$, $df = 4$, $p < 0,001$).

8.4 Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η Πρακτική Άσκηση στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό συστατικό στοιχείο των σπουδών, σύμφωνα με τις απόψεις των φοιτητριών και των φοιτητών του δείγματος. Το δείγμα της έρευνας θεωρεί απαραίτητη την πρακτική άσκηση πέραν των λίγων σχετικά δυσκολιών και αρνητικών στοιχείων που αντιμετώπισε (Hergert, 2009· D'Abate et al., 2009). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μέσοι όροι των βαθμών συμφωνίας στις κλίμακες των γενικών αρχών της ΠΑ και στην κλίμακα που αναφέρεται στη σύνδεση της ΠΑ με την αγορά εργασίας είναι πολύ υψηλοί (Saniter & Siedler, 2014), ενώ ο ΜΟ στην κλίμακα που αναφέρεται στα προβλήματα της ΠΑ είναι πολύ χαμηλός. Τα δεδομένα αυτά δείχνουν μια ευρεία αποδοχή της ΠΑ εκ μέρους του φοιτητικού πληθυσμού και μάλιστα σχεδόν κατά έναν αδιαφοροποίητο τρόπο. Με άλλα λόγια, εμφανίζεται μια αδιαίρετη αποδοχή της ΠΑ η οποία δεν φαίνεται να επηρεάζεται σχεδόν καθόλου από τα κοινωνικά, εκπαιδευτικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, πλην των ελαχίστων εξαιρέσεων που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο (Posey et al., 1998). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι όποιες στατιστικά σημαντικές διαφορές παρουσιάστηκαν στις αναλύσεις δεν μπορούν να ερμηνευτούν με ξεκάθαρο τρόπο και στο επίπεδο αυτό μια ποιοτική έρευνα που να επικεντρωνόταν στα σημεία αυτά θα προσέφερε ένα ευρύτερο και ακριβέστερο ερμηνευτικό πλαίσιο.

Ένα ακόμα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο που αναδείχθηκε από την έρευνα ήταν το ζήτημα των εργασιακών-επαγγελματικών δεξιοτήτων που ο φοιτητικός πληθυσμός θεωρεί ότι είναι σημαντικό να αποκτήσει μέσω της ΠΑ. Το δείγμα έδειξε πολύ υψηλό βαθμό συμφωνίας σε 16 επαγγελματικές δεξιότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, θεωρούνται σημαντικά «προσόντα» για έναν/μία εργαζόμενο/η (Bennett et al., 2000).

Επίλογος 8.5

Η Πρακτική Άσκηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί τμήμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας και αποβλέπει στη διασύνδεση των σπουδών με τον χώρο της πιθανής εργασίας των αποφοίτων. Πρόκειται για τη δυνατότητα που δίδεται στον φοιτητικό πληθυσμό να γνωρίσει και να ασκηθεί στους τομείς της πιθανής εργασίας του μετά το τέλος των σπουδών του.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, ο φοιτητικός πληθυσμός εκφράζει υψηλό βαθμό ικανοποίησης για την Πρακτική Άσκηση και θεωρεί ότι του προσφέρει σημαντικές εμπειρίες, οι οποίες είναι χρήσιμες τόσο για τις σπουδές του όσο και για τη μελλοντική του εργασία. Παρά τα όποια λίγα προβλήματα που παρουσιάζονται, η ΠΑ είναι πολύ χρήσιμη διαδικασία, χρήσιμη τόσο για τον φοιτητικό πληθυσμό όσο και για τους εργοδοτικούς φορείς, οι οποίοι έχουν την ευκαιρία να εντάξουν στον χώρο δραστηριοποίησής τους νέες και νέους επιστήμονες που μεταφέρουν τις νεότερες επιστημονικές εξελίξεις όπως τις διδάχτηκαν κατά την περίοδο των σπουδών τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Barbara, O. M., Klodiana, K., & Lam, T. C. M. (2014). Training Methods: A Review and Analysis. *Human Resource Development Review*, *13*(1), 11-35.

Bauer, T. N., Bodner, T., Erdogan, B., Truxillo, D. M., & Tucker, J. S. (2007). Newcomer adjustment during organizational socialization: A meta-analytic review of antecedents, outcomes, and methods. *Journal of Applied Psychology*, *92*(3), 707-721.

Beenen, G. & Rousseau, D. M. (2010). Getting the most from MBA internships: promoting intern learning and job acceptance. *Human Resource Management*, *49*(1), 3-22.

Bennett, A. M. (2011). Unpaid internships and the Department of Labor: The impact of underenforcement of the Fair Labor Standards Act on Equal Opportunity. *University of Maryland Law Journal*, *11*(2), 292-311.

Bennett, N., Dunne, E., & Carré, C. (2000). *Skills Development in Higher Education and Employment*. Society for Research into Higher Education and Open University Press.

Brooks, L., Cornelius, A., Greenfield, E., & Joseph, R. (1995). The relation of career-related work or internship experiences to the career development of college seniors. *Journal of Vocational Behavior*, *46*, 332-349.

Curiale, J. (2010). America's new glass ceiling: unpaid internships, the Fair Labor Standards Act, and the urgent need for change. *Hastings Law Journal*, *61*, 1531-1560.

D'Abate, C. P., Youndt, M. A., & Wenzel, K. E. (2009). Making the most of an internship: an empirical study of internship satisfaction. *Academy of Management Learning & Education*, *8*(4), 527-539.

Feldman, D. C. & Weitz, B. A. (1990). Summer interns: factors contributing to positive developmental experiences. *Journal of Vocational Behavior*, *37*, 267-284.

Hergert, M. (2009). Student perceptions of the value of internships in business education. *American Journal of Business Education*, *2*(8), 9-14. 10.19030/ajbe.v2i8.4594

Hora, M. T., Wolfgram, M. & Thompson, S. (2017). *What do we know about the impact of internships on student outcomes*? Research Brief #2, Center for Research on College – Workforce Transition.

Hurst, J. L., Good, L. K., & Gardner, P. (2012). Conversion intentions of interns: what are the motivating factors? *Education + Training*, *54*(6), 504-522.

Κυρίδης, Α. (2020). *Ο φοιτητικός πληθυσμός ως εργατικό δυναμικό ευκαιρίας. Χαρακτηριστικά, προβλήματα και διαστάσεις της φοιτητικής εργασίας*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Kolb, A. Y. & Kolb, D. A. (2005). Learning styles and learning spaces: Enhancing experiential learning in higher education. *Academy of Management Learning & Education*, *4*(2), 193-212.

Martin, E. (1997). *The effectiveness of different models of work-based university education.* Australian Government Publication Services.

Narayanan, V. K., Olk, P. M., & Fukami, C. V. (2010). Determinants of internship effectiveness: An exploratory model. *Academy of Management Learning & Education*, *9*(1), 61-80.

Perlin, R. (2011). I*ntern nation: How to earn nothing and learn little in the brave new economy*. Verso.

Posey, L. O., Carlisle, K. E., & Smellie, D. C. (1998). An internship study case: How internships can benefit the student, the university and the organization. *Train Dev J 42*(2), 59.

Resnick, L. B. (1987). The 1987 presidential address learning in school and out. *Educational Researcher*, *16*(9), 13-54.

Rothman, M. (2007). Lessons learned: advice to employers from interns. *Journal of Education for Business*, *82*(3), 140-144.

Saniter, N. & Siedler, T. (2014). *Door opener or waste of time? The effects of student internships on labor market outcomes*. IZA Discussion Paper No. 8141.

Silva, P., Lopes, B., Costa, M., Melo, A. I., Dias, G. P., Brito, E., & Seabra, D. (2016). The million-dollar question: Can internships boost employment? *Studies in Higher Education*, *43*(1), 2-21.

Taylor, M. S. (1988). Effects of college internships on individual participants. *Journal of Applied Psychology*, *73*(3), 393-401.

Trede, F. & McEwen, C. (2015). Early workplace learning experiences: what are the pedagogical possibilities beyond retention and employability? *Higher Education*, *69*(1), 19-32.

Virtanen, A., P. Tynjala, & Etelapelto, A. (2014). Factors promoting vocational students' learning at work: study on student experiences. *Journal of Education and Work*, *27*(1): 43-70.

Zhao, H. & Liden, R. C. (2011). Internship: a recruitment and selection perspective. *Journal of Applied Psychology*, *96*(1), 221.

9

Εργασία σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον και κοινωνικές δεξιότητες των εργαζομένων

Κώστας Μάγος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«...για να μπορώ να είμαι, πρέπει να είμαι άλλος, να βγω από μένα, να με ψάξω ανάμεσα στους άλλους, που δεν είναι αν εγώ δεν υπάρχω, τους άλλους που μου δίνουν πλήρη ύπαρξη...»

Octavio Paz (Ηλιόπετρα, 1957)

Η πολυπολιτισμική σύνθεση της κοινωνίας αντανακλάται πλέον σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα, και μεταξύ αυτών και στο εργασιακό. Η πολυπολιτισμικότητα είναι περισσότερο ορατή ανάμεσα στους εργαζομένους σε συγκεκριμένους εργασιακούς τομείς, όπως ο οικοδομικός ή ο αγροτικός, και σημαντικά λιγότερο σε άλλους, όπως είναι ο δημόσιος. Όμως και σε αυτόν η παρουσία κοινού με διαφορετική από την κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ταυτότητα είναι εξίσου έντονη.

Η συνθήκη της πολυπολιτισμικότητας στα διάφορα εργασιακά περιβάλλοντα απαιτεί εκ μέρους των εργαζομένων την ύπαρξη δεξιοτήτων οι οποίες θα συμβάλλουν στη δημιουργία μιας λειτουργικής επικοινωνίας τόσο στο πλαίσιο της εργασίας όσο και γενικότερα. Εξάλλου, οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις που δημιουργούνται στους χώρους εργασίας επηρεάζουν και συχνά καθορίζουν τους ευρύτερους κώδικες επικοινωνίας και ανταλλαγής μεταξύ των ατόμων. Σε αυτό το πλαίσιο, μια από τις σημαντικότερες δεξιότητες που χρειάζεται να διαθέτουν οι εργαζόμενοι, αλλά και το σύνολο των πολιτών γενικότερα, είναι η διαπολιτισμική ικανότητα.

9.1 Η διαπολιτισμική ικανότητα

9.1.1 | Η έννοια της διαπολιτισμικότητας

Προτού οριστεί η διαπολιτισμική ικανότητα, είναι απαραίτητο να οριστεί η αντίστοιχη έννοια της διαπολιτισμικότητας. Σύμφωνα με τον ορισμό που δημοσίευσε το 1977 η «Επιτροπή για Πολιτισμική Συνεργασία» του Συμβουλίου της Ευρώπης, η διαπολιτισμικότητα «περιλαμβάνει –αν δοθεί η ολική σημασία στο πρόθεμα «διά»– αλληλεπίδραση, ανταλλαγή, σπάσιμο των στεγανών, αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη. Αν δοθεί η ολική σημασία και στη λέξη «πολιτισμός», η έννοια της διαπολιτισμικότητας περιλαμβάνει επίσης αναγνώριση των αξιών, των τρόπων ζωής και των συμβολικών αναπαραστάσεων με τις οποίες οι άνθρωποι –άτομα και κοινωνίες– αναφέρονται στις σχέσεις τους με τους άλλους και με τον κόσμο. Σημαίνει ακόμη αναγνώριση της σπουδαιότητάς τους, της ποικιλίας τους και των αλληλεπιδράσεων που λαμβάνουν χώρα τόσο ανάμεσα στα διαφορετικά μέλη του ίδιου πολιτισμού όσο και ανάμεσα στους διαφορετικούς πολιτισμούς στον χώρο και στον χρόνο» (Rolandi-Ricci, 1996: 59).

Οι Hohmann et al. (1994) υπογραμμίζουν ότι η διαπολιτισμικότητα αφορά τις σχέσεις των ατόμων σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Δεν αναφέρεται αποκλειστικά στη σχέση μεταξύ γηγενών και μεταναστών, αλλά αφορά τον καθέναν, πλειονότητες και μειονότητες, μετανάστες και μη. Η διαπολιτισμικότητα εστιάζει στην πολιτισμική ανταλλαγή ανάμεσα στους ανθρώπους, αναγνωρίζοντας και κάνοντας αποδεκτές τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στους διαφορετικούς πολιτισμούς, κουλτούρες και τρόπους ζωής. Οδηγεί σε εμπλουτισμό της καθημερινής ζωής με την προϋπόθεση ότι η γενικότερη κοινωνική πολιτική δημιουργεί συνθήκες που επιτρέπουν την κατανόηση των πολιτισμικών διαφορών και την ανάπτυξη της αποδοχής και του σεβασμού απέναντι στην ετερότητα.

Όπως επισημαίνει ο Bourquin (2003: 32), η διαπολιτισμικότητα εντέλει προωθεί μια νέα ουμανιστική θεωρία, εστιάζοντας σε μια σοφή διαχείριση της διαφορετικότητας στο πλαίσιο της κοινής ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς ο ορισμός του εαυτού σταθερά συνδέεται με τον ορισμό του «άλλου».

9.1.2 | Χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής ικανότητας

Η διαπολιτισμική ικανότητα εστιάζει στην ικανότητα διαχείρισης των πολιτισμικών διαφορών που προκύπτουν από την καθημερινή μεταβολή, δηλαδή ουσιαστικά αφορά την ικανότητα διαχείρισης νέων και άγνωστων μέχρι τότε πολιτισμικών πλαισίων (Byram et al., 2001: 146). Η Deardorff (2009) επισημαίνει ότι η διαπολιτισμική ικανότητα περιλαμβάνει τόσο γνώσεις και δεξιότητες όσο και στάσεις. Γνώσεις για τον εαυτό και τους άλλους, δεξιότητες αλληλεπίδρασης με τους άλλους πολιτισμούς και στάσεις που αναδεικνύουν εκτίμηση στις απόψεις και συμπεριφορές των πολιτισμικά διαφορετικών.

Περισσότερο αναλυτικά, ο Byram (1997), περιγράφοντας τη διαπολιτισμική ικανότητα, αναφέρει τέσσερις επιμέρους δεξιότητες:

- Η πρώτη εστιάζει στη δεξιότητα να προσεγγίζει κανείς γνωστικά έναν πολιτισμό και να αξιοποιεί τη γνώση αυτή στην πράξη στο πλαίσιο της επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης.

- Η δεύτερη αφορά τη δυνατότητα να μπορεί κανείς να ερμηνεύει και να κατανοεί τα χαρακτηριστικά ενός άλλου μη οικείου πολιτισμού και να τα συσχετίζει με εκείνα του δικού του πολιτισμού.

- Η τρίτη περιλαμβάνει τη δεξιότητα να αξιολογεί με κριτικό τρόπο και χρησιμοποιώντας σαφή κριτήρια τις αντιλήψεις, τις πρακτικές και τα προϊόντα τόσο του πολιτισμού στον οποίο ανήκει ο ίδιος όσο και άλλων πολιτισμών.

- Η τέταρτη συνδέεται με τη δεξιότητα να είναι ανοικτός και έτοιμος να αμφισβητήσει στερεότυπα, προκαταλήψεις και αρνητικές απόψεις τόσο για τον δικό του όσο και για τους άλλους πολιτισμούς.

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να ειπωθεί ότι η διαπολιτισμική ικανότητα αποτελεί μια ικανότητα υπέρβασης και μετασχηματισμού. Υπέρβασης των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που συχνά καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε και πράττουμε, καθώς και μετασχηματισμού προηγούμενων δυσλειτουργικών αντιλήψεων και στάσεων που εμποδίζουν την ανάπτυξη αλληλεπίδρασης και πολιτισμικής ανταλλαγής. Υπό αυτό το πρίσμα, η διαπολιτισμική ικανότητα εντέλει αφορά την ανάπτυξη δεξιοτήτων διαχείρισης νέων και αγνώστων στο παρελθόν πολιτισμικών περιβαλλόντων και κωδίκων. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Taylor (1997: 123), πρόκειται για μια διαδικασία υπέρβασης των στενών πολιτισμικών ορίων ενός ατόμου με σκοπό τη «συγχώνευση» των

πολιτισμικών οριζόντων, καθώς τα οικεία πολιτισμικά πλαίσια αλληλεπιδρούν με νέα, διαμορφώνοντας νέες πολιτισμικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.

Ένα διαπολιτισμικά ικανό άτομο μπορεί να αποστασιοποιείται από τις οικείες πολιτισμικές αναφορές, καθώς και να παρατηρεί και να αναγνωρίζει ως ισότιμες με τις οικείες εκείνες τις αναφορές με τις οποίες δεν είναι εξοικειωμένος. Η απομάκρυνση από το οικείο αποτελεί αφενός ένα παράθυρο προς τον «άλλον», αλλά και έναν καθρέφτη για να κατανοήσει κανείς καλύτερα τους δικούς του πολιτισμικούς κώδικες τους οποίους συχνά θεωρεί αυτονόητα καθολικούς. Μέσα από έναν τέτοιο καθρέφτη θα μπορέσει να γνωρίσει καλύτερα τα επιμέρους μέρη που περιλαμβάνει το «οικείο», το οποίο συχνά εκλαμβάνει ως ομοιογενές, ενώ στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από ποικιλία και ανομοιογένεια (Μάγος, 2022).

Ένας διαπολιτισμικά ικανός εργαζόμενος μπορεί να αναγνωρίσει, αλλά και να αξιοποιήσει δημιουργικά τα διαφορετικά «πολιτισμικά ρεύματα» (Bodycott, 2006) τα οποία «ρέουν» στους τόπους εργασίας. Τα ρεύματα αυτά μεταφέρουν διαφορετικά από τα κυρίαρχα πολιτισμικά μηνύματα και κώδικες, τα οποία συνήθως αγνοούνται. Έτσι, πολλοί εργαζόμενοι που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα σε πολλές περιπτώσεις υποχρεούνται να ανταποκριθούν σε ένα ανοίκειο για τους ίδιους πολιτισμικό πλαίσιο, με όλες τις πιθανές συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό, τόσο στην εργασία τους όσο και στη ζωή τους γενικότερα.

9.1.3 | Το μοντέλο ανάπτυξης διαπολιτισμικής ευαισθησίας

Ο Bennett (1993) πρότεινε ένα «μοντέλο ανάπτυξης διαπολιτισμικής ευαισθησίας», το οποίο αναδεικνύει μια πιθανή διαδρομή των αντιλήψεων ενός ατόμου στη διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας, με πρώτο στάδιο τον εθνοκεντρισμό και τελευταίο τον εθνοσχετικισμό. Διακρίνει τρία επιμέρους στάδια εθνοκεντρισμού: την άρνηση, την άμυνα και την ελαχιστοποίηση, καθώς και τρία αντίστοιχα στάδια εθνοσχετικισμού: την αποδοχή, την προσαρμογή και την ενσωμάτωση.

Στο στάδιο της άρνησης αναδεικνύεται άγνοια για τις πολιτισμικές διαφορές εκτός από τις πολύ επιφανειακές. Το άτομο βιώνει τον πολιτισμό του ως τον μοναδικό πραγματικό πολιτισμό και δεν δείχνει ενδιαφέρον για άλλους πολιτισμούς. Στο στάδιο της άμυνας οι πολιτισμικές αναφορές της ομάδας στην οποία ανήκει ένα άτομο θεωρούνται ανώτερες από εκείνες των υπόλοιπων ομάδων. Στο στάδιο της ελαχιστοποίησης θεωρεί ότι το δικό του πολιτισμικό πλαίσιο είναι καθολικό και επιμένει να επιζητά από τους άλλους να συμβιβαστούν με αυτό. Τα στάδια του εθνοκεντρισμού χαρακτηρίζονται από απουσία πολιτισμικής συνειδητοποίησης. Αντίθετα, τα επιμέρους στάδια του εθνοσχετικισμού περιγράφουν μια διαδρομή

από την αναγνώριση του πολιτισμικά «άλλου» στην πολιτισμική αλληλεπίδραση. Συγκεκριμένα, το στάδιο της αποδοχής χαρακτηρίζεται από αναγνώριση των πολιτισμικών διαφορών, το στάδιο της προσαρμογής από επιλεκτική ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων και, τέλος, το στάδιο της ενσωμάτωσης, όπου το άτομο πλαισιώνει την ταυτότητά του και με στοιχεία διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών. Το τελευταίο αυτό στάδιο του μοντέλου ανάπτυξης διαπολιτισμικής ευαισθησίας, όπως το προτείνει ο Bennett, μπορεί να ειπωθεί ότι εκφράζει συγχρόνως και το στάδιο ανάπτυξης διαπολιτισμικής ικανότητας.

9.1.4 | Διαπολιτισμική ικανότητα και εκπαίδευση

Είναι σημαντικό να γίνει σαφές ότι τόσο η διαπολιτισμική ευαισθησία, όπως την προσδιορίζει παραπάνω ο Bennett (1993), όσο και η διαπολιτισμική ικανότητα, όπως έχει ήδη οριστεί, δεν αποτελούν έμφυτες ικανότητες του ατόμου, αλλά είναι αποτέλεσμα εκπαίδευσης και διεργασίας. Πολλές έρευνες (Bender-Szymanski, 2000) έχουν αποδείξει ότι η πολυπολιτισμική συνύπαρξη από μόνη της δεν είναι αρκετή για τη δημιουργία διαπολιτισμικής ικανότητας. Για την απόκτησή της απαιτείται συστηματική, μακροχρόνια και βαθιά εκπαίδευση, η οποία χρειάζεται να ξεκινήσει όσο γίνεται νωρίτερα μέσω μιας γενικότερης διαδικασίας διαπολιτισμικής μάθησης. Όπως υπογραμμίζουν οι Fennes & Hapgood (1997), το τελευταίο στάδιο της διαπολιτισμικής μάθησης συνδέεται με την ανάπτυξη διαπολιτισμικής ικανότητας.

Με δεδομένο ότι η διαπολιτισμική ικανότητα καλλιεργείται μέσω της εκπαίδευσης, μια κατηγορία εργαζομένων όπου η ύπαρξη της συγκεκριμένης δεξιότητας είναι περισσότερο σημαντική σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες είναι οι εκπαιδευτικοί. Όπως υπογραμμίζουν οι Magos & Simopoulos (2009), προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να μπορούν να προωθήσουν τη διαπολιτισμική ικανότητα στο πλαίσιο του έργου τους, είναι απαραίτητο να τη διαθέτουν οι ίδιοι. Είναι απαραίτητο να έχουν ήδη κατακτήσει εκείνες τις γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις που ορίζουν το πλαίσιο μιας διαπολιτισμικής επικοινωνίας, δηλαδή μιας επικοινωνίας που σέβεται την ετερότητα σε όλες τις διαστάσεις, ενώ συγχρόνως προωθεί την αλληλογνωριμία, την αρμονική συνύπαρξη και την πολιτισμική ανταλλαγή.

Στο ίδιο πλαίσιο, ανάμεσα στους τέσσερις εκπαιδευτικούς πυλώνες που προτείνει η Διεθνής Επιτροπή για την Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα (Delors, 1996), οι δύο συνδέονται άμεσα με την ανάπτυξη της διαπολιτισμικής ικανότητας των εκπαιδευομένων. Πρόκειται για τους πυλώνες: «μαθαίνω να συμβιώνω» και «μαθαίνω να είμαι». Το «μαθαίνω να συμβιώνω» εστιάζει στην ανάπτυξη κατανόησης, σεβασμού και αλληλεπίδρασης με τους άλλους, καθώς και στη θετική διαχείριση των

συγκρούσεων. Παρόμοια, το «μαθαίνω να είμαι» εστιάζει στην αποδοχή όλων των διαστάσεων της προσωπικότητας ενός ατόμου, καθώς και στην απόκτηση αυτονομίας και προσωπικής υπευθυνότητας στη σχέση με τον εαυτό και τους άλλους.

Επομένως, η εκπαίδευση χρειάζεται να υποστηρίξει τους πολίτες προκειμένου να αναπτύξουν γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις οι οποίες θα συμβάλλουν στην ανάπτυξη κλίματος αλληλεγγύης και συνεργασίας ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες και άτομα. Αντίστοιχα, η εκπαίδευση στον 21ο αιώνα χρειάζεται να στοχεύσει ώστε όλα τα άτομα να αναπτύξουν πολύπλευρα την προσωπικότητά τους με βάση το δικαίωμα στη διαφορετικότητα, καθώς και να δρουν με μεγαλύτερη αυτονομία, αυξημένη κρίση και προσωπική υπευθυνότητα.

9.1.5 | Η αντιρατσιστική προσέγγιση

Στο πλαίσιο της συζήτησης για την προώθηση της διαπολιτισμικής διάστασης στην εκπαίδευση, μια σημαντική μερίδα εκπαιδευτικών υποστήριξαν την αναγκαιότητα ανάδειξης μιας πολιτικά εντονότερης προσέγγισης που έγινε γνωστή ως αντιρατσιστική προσέγγιση και η οποία δημιουργήθηκε ως αντίληψη και στάση αντίδρασης απέναντι στην προσέγγιση του πολιτισμικού πλουραλισμού. Η τελευταία εκπροσωπείται από τις απόψεις που θεωρούν ότι η αδυναμία αποδοχής και σεβασμού της ετερότητας είναι ζήτημα ατομικών προκαταλήψεων και μόνο. Επομένως, αν ξεπεραστούν οι ατομικές προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, μπορεί να επιτευχθεί μείωση της άγνοιας, η οποία συνήθως κρύβεται πίσω από τον φόβο του διαφορετικού. Η μείωση της άγνοιας και η γνωριμία με χαρακτηριστικά των άλλων πολιτισμών σταδιακά μπορεί να βοηθήσουν στην ανάπτυξη θετικών σχέσεων μεταξύ των μελών των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων.

Οι υποστηρικτές της αντιρατσιστικής προσέγγισης εστιάζουν στην καταδίκη του ρατσισμού, των διακρίσεων και των κοινωνικών ανισοτήτων, που αναπαράγονται κυρίως μέσω των επίσημων θεσμών και με τη σειρά τους διαμορφώνουν τις ατομικές προκαταλήψεις και στερεότυπα. Σε αυτό το πλαίσιο, οι υποστηρικτές της αντιρατσιστικής προσέγγισης υπογραμμίζουν ότι οι διακρίσεις και ο ρατσισμός είναι κυρίως αποτέλεσμα των εξουσιαστικών σχέσεων, καθώς οι εκάστοτε κυρίαρχες ομάδες επιθυμούν να διατηρούν την εξουσία και μέσω αυτής τον ολοκληρωτικό κοινωνικό έλεγχο (Donald & Rattansi, 1993).

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της αντιρατσιστικής προσέγγισης, το σχολείο, η οικογένεια, τα ΜΜΕ, η κυρίαρχη κοινωνική πολιτική και πολλοί ακόμη θεσμοί παίζουν σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή του ρατσισμού. Επομένως, για την αντιμετώπισή του, δεν αρκεί αλλαγή των ατομικών αντιλήψεων, αλλά χρειάζονται σε βάθος αλλαγές σε όλες εκείνες τις θεσμικές πρακτικές που αφορούν

την εκπαίδευση, την εργασία, την κατοικία, τη μεταναστευτική πολιτική κ.λπ. και οι οποίες, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, τον αναπαράγουν. Η αντιρατσιστική προσέγγιση υποστηρίζει μια κριτική προσέγγιση με επίκεντρο τον αγώνα κατά του θεσμικού ρατσισμού και των κοινωνικών ανισοτήτων και υπέρ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των δημοκρατικών αξιών (Banks, 2007).

Η προσέγγιση αυτή δίνει ιδιαίτερο βάρος στην πράξη και συγκεκριμένα στην ανάληψη αντιρατσιστικών ακτιβιστικών δράσεων. Όπως επισημαίνει η Kailin (2002: 57), δεν είναι αρκετό να μην εκφράζει κανείς αντιρατσιστικές απόψεις προκειμένου να μην είναι ρατσιστής. Η αντιρατσιστική ιδεολογία είναι απαραίτητο να συνοδεύεται από αντιρατσιστική δράση.

Η αντιρατσιστική προσέγγιση έρχεται σε αντίθεση με την προσέγγιση του πολιτισμικού πλουραλισμού, καθώς και με μια επιφανειακή διαπολιτισμική προσέγγιση, η οποία προωθεί απλώς τον «εορτασμό της διαφορετικότητας» (Kailin, 2002: 54), μέσω της αλληλεπίδρασης με τον διαφορετικό «άλλον», χωρίς όμως να κάνει ευρύτερες συνδέσεις με κρίσιμα ζητήματα που αφορούν την ταυτότητα και τη ζωή των μη προνομιούχων και ευάλωτων ομάδων και ατόμων, ζητήματα που συνδέονται με τις κοινωνικές ανισότητες, τις διακρίσεις, τον ρατσισμό και τις σχέσεις εξουσίας.

Όπως υπογραμμίζει ο Γκόβαρης (2001: 177), βασικά εμπόδια στην προώθηση μιας ουσιαστικής διαπολιτισμικότητας είναι οι σχέσεις εξουσίας και οι συλλογικές εμπειρίες, όπου η συνάντηση με τον «άλλον» συνήθως μεταφέρει συγκεκριμένα γνωρίσματα, συμπεριλαμβανομένων των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων. Με τον τρόπο αυτόν η εικόνα του άλλου κατασκευάζεται μέσω των αντιλήψεων που ήδη έχουμε διαμορφώσει γι' αυτόν, πριν ακόμη τον συναντήσουμε. Σε αυτό το πλαίσιο, η συνάντηση με τον «άλλον» δεν είναι μια ισότιμη συνάντηση, αλλά αναπαράγει τις σχέσεις εξουσίας και δύναμης, καθώς και τις κοινωνικές ανισότητες που ήδη υπάρχουν στην ευρύτερη κοινωνία ανάμεσα στα μέλη της κυρίαρχης ομάδας και σε εκείνα των μειονοτικών ομάδων.

Μια τέτοια προσέγγιση της διαπολιτισμικότητας, η οποία δεν παραμένει στο επίπεδο του πολιτισμικού πλουραλισμού και της «εργαλειακής» σχέσης με τις διάφορες μορφές ετερότητας, χαρακτηρίζεται ως κριτική διαπολιτισμική προσέγγιση (Μάγος, 2002). Η κριτική διαπολιτισμική προσέγγιση και η αντιρατσιστική προσέγγιση είναι σχεδόν ταυτόσημες, αφού υπερβαίνουν την επιφανειακή διάσταση γνωριμίας και ανταλλαγής με τον διαφορετικό «άλλον», αναζητώντας τις βαθύτερες αιτίες των διακρίσεων και των κοινωνικών ανισοτήτων. Συγχρόνως, οι υποστηρικτές των παραπάνω προσεγγίσεων δεν παραμένουν στο επίπεδο του λόγου, αλλά οργανώνουν και συμμετέχουν σε δράσεις που στοχεύουν σε κοινωνικές αλλαγές.

Επομένως, σε αντίθεση με την επιφανειακή προσέγγιση του πολιτισμικού πλουραλισμού, η κριτική διαπολιτισμική προσέγγιση και η αντιρατσιστική προσέγγιση έχουν ένα σαφές ιδεολογικό και πολιτικό πρόσημο και οι υποστηρικτές τους μοιράζονται το όραμα ενός κόσμου ουσιαστικής δημοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

9.1.6 | Η κριτική διαπολιτισμική ικανότητα

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, καθώς και όσα έχουν ήδη ειπωθεί για τη γενικότερη έννοια της διαπολιτισμικής ικανότητας, μπορούμε να προχωρήσουμε στην εισαγωγή της έννοιας της «κριτικής διαπολιτισμικής ικανότητας». Η κριτική διαπολιτισμική ικανότητα περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω ως χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής ικανότητας, ενώ συγχρόνως συνδυάζει την κριτική διάσταση, αναζητώντας τα αίτια των κοινωνικών διακρίσεων και ανισοτήτων, τους λόγους που δημιουργούν την ιεράρχηση των πολιτισμικών κωδίκων, τις αιτίες που προκαλούν την ευαλωτότητα συγκεκριμένων ομάδων και ατόμων.

Τα άτομα με κριτική διαπολιτισμική ικανότητα διαθέτουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά που επισημαίνει η Gay (2000: 44), εστιάζοντας κυρίως στην εργασιακή κατηγορία των εκπαιδευτικών. Όπως έχει ήδη ειπωθεί και παραπάνω, οι εκπαιδευτικοί αποτελούν μια κατηγορία εργαζομένων όπου η διαπολιτισμική ικανότητα χρειάζεται να αποτελεί μια ήδη κατακτημένη δεξιότητα πριν ακόμη αναλάβουν εκπαιδευτικό έργο. Τα άτομα με κριτική διαπολιτισμική ικανότητα:

- Έχουν ολοκληρωμένη γνώση για τις πολιτισμικές αξίες, τους τρόπους ζωής, τις ιστορικές κληρονομιές, συμβολές και κατακτήσεις των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων.

- Έχουν το κουράγιο να σταματήσουν να κατηγορούν τα «θύματα» και να παραδέχονται ότι κάτι γίνεται σοβαρά λάθος με τα υπάρχοντα κοινωνικά και εκπαιδευτικά συστήματα.

- Έχουν την επιθυμία να αντιμετωπίσουν κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες και συμβάσεις και να αναστοχαστούν σχετικά με τις παραδοσιακές παραδοχές της πολιτισμικής παγκοσμιότητας.

- Έχουν τις δεξιότητες να μετασχηματίσουν δημιουργικά τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους σε πρακτικές ισότιμης και ουσιαστικής πολιτισμικής αλληλεπίδρασης.

Όπως υπογραμμίζουν οι Villegas & Lucas (2002), τα άτομα με κριτική διαπολιτισμική ικανότητα έχουν κοινωνικοπολιτισμική συνείδηση, διαθέτουν τη βαθιά επιθυμία και τις δεξιότητες να λειτουργήσουν ως φορείς αλλαγής, επιθυμούν να γνωρίσουν την κουλτούρα και τον πολιτισμό των μεταναστών και των μειονοτήτων και οργανώνουν δράσεις ουσιαστικής πολιτισμικής αλληλεπίδρασης.

9.2 Ενδεικτικές μελέτες περίπτωσης

9.2.1 | Μελέτη περίπτωσης 1

Στη συνέχεια περιγράφονται και αναλύονται τρεις χαρακτηριστικές μελέτες περίπτωσης που αφορούν ζητήματα διαπολιτισμικής ικανότητας.

Η πρώτη περίπτωση αφορά την επίσημη δήλωση ενός Άγγλου αξιωματούχου το 1964 που αναφέρεται σε μια ομάδα μεταναστών με συγκεκριμένη θρησκευτική ταυτότητα, οι οποίοι και εγκαταστάθηκαν στην Αγγλία από χώρες που αποτελούσαν πρώην αγγλικές αποικίες. Η δήλωση ήταν η εξής: «Πιστεύω ότι οι Σιχ πρέπει να εγκαταλείψουν τα τουρμπάνια τους, τη θρησκεία τους και τους διατροφικούς τους κανόνες. Αν αρνηθούν, θα πρέπει να είμαστε αυστηροί. Θα πρέπει να ξέρουν ότι, στην περίπτωση που υπάρξει ανεργία, θα είναι οι πρώτοι που θα φύγουν. Και για να επωφεληθούν οι μετανάστες αυτοί από την κοινωνική πρόνοια, χρειάζεται να υπάρχει μια προϋπόθεση: να παρακολουθούν μαθήματα αγγλικών» (Troyna, 1992).

Η παραπάνω δήλωση εκφράζει μια από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις απουσίας διαπολιτισμικής ικανότητας. Όχι μόνο δεν αναδεικνύει αποδοχή και σεβασμό της πολιτισμικής ετερότητας, αλλά, αντίθετα, εκφράζει με τον πλέον απόλυτο τρόπο τις αντιλήψεις και τις στάσεις της αφομοιωτικής προσέγγισης. Η προσέγγιση της αφομοίωσης υποστηρίζει την καταπίεση κάθε γλωσσικής, πολιτισμικής, θρησκευτικής ή άλλης ετερότητας, επιβάλλοντας, συχνά με όρους απειλής και αποκλεισμού, στα εθνοπολιτισμικά διαφορετικά άτομα να αποδέχονται και να λειτουργούν με βάση τις κυρίαρχες πολιτισμικές αναφορές.

Βασικό θεωρητικό πλαίσιο της αφομοιωτικής προσέγγισης είναι η «υπόθεση του ελλείμματος». Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, τα άτομα που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα διαθέτουν χαμηλότερο μορφωτικό και πολιτισμικό κεφάλαιο από τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας. Υπό αυτό το πρίσμα, οι πολιτισμοί των μεταναστών και των μειονοτήτων αξιολογούνται ως κατώτεροι σε σύγκριση με τον κυρίαρχο πολιτισμό, οι εκπρόσωποι του οποίου αναλαμβάνουν να τους μεταδώσουν την κυρίαρχη κουλτούρα και να τους υποχρεώσουν να μάθουν την επίσημη γλώσσα της χώρας υποδοχής. Αν και οι αφομοιωτικές αντιλήψεις είναι απολύτως αντίθετες με εκείνες που υποστηρίζουν τη

διαπολιτισμικότητα, συνεχίζουν να είναι κυρίαρχες σε ένα σημαντικό μέρος του γηγενούς πληθυσμού σε πολλές χώρες.

9.2.2 | Μελέτη περίπτωσης 2

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τη δήλωση μιας εργαζόμενης παιδαγωγού. Είναι η εξής: «Εμένα δεν με ενδιαφέρει αν το παιδί που είναι απέναντί μου είναι Έλληνας, Αλβανός, Τσιγγάνος, ό,τι θέλει ας είναι. Εμένα με ενδιαφέρει να με ακούει και να μη δημιουργεί προβλήματα στη δουλειά μου» (Μάγος, 2022).

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η άποψη που εκφράζει η συγκεκριμένη εκπαιδευτικός θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προωθεί τη δημοκρατία και την ισότητα ανάμεσα σε όλα τα παιδιά, ανεξαρτήτως της εθνοπολιτισμικής καταγωγής τους, επομένως με μια πρώτη ματιά μοιάζει με διαπολιτισμική άποψη. Όμως, μια δεύτερη και βαθύτερη προσέγγιση της παραπάνω άποψης μπορεί να αναδείξει την απουσία ενδιαφέροντος για την εθνοπολιτισμική καταγωγή των μαθητών, επομένως απουσία ενδιαφέροντος για την ταυτότητά τους, για το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο ζουν, καθώς και για τις πολιτισμικές αξίες και το πολιτισμικό κεφάλαιο που οι ίδιοι μεταφέρουν από το οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον.

Απόψεις όπως η παραπάνω δεν λαμβάνουν υπόψη τη διαφορετική αφετηρία του κάθε μαθητή και μαθήτριας, τη μητρική του/της γλώσσα, την κοινωνικοοικονομική προέλευση της οικογένειας, καθώς και πολλές άλλες διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα παιδιά. Μια εκπαιδευτικός που δηλώνει ότι αυτό που την ενδιαφέρει είναι ο κάθε μαθητής «να με ακούει και να μη δημιουργεί προβλήματα στη δουλειά μου» είναι φανερό ότι είναι μια εκπαιδευτικός που δεν «ακούει» τις ανάγκες και τις πραγματικές «φωνές» των παιδιών και των οικογενειών τους, δεν αναζητά τους καλύτερους δυνατούς τρόπους για τη συμμετοχή όλων στην εκπαιδευτική διαδικασία, δεν ενδιαφέρεται για την ισότιμη συμπερίληψη όλων των μαθητών στο εκπαιδευτικό πλαίσιο.

Όπως υπογραμμίζει ο Μάγος (2022), η άποψη «εμένα με ενδιαφέρει να με ακούει και να μη δημιουργεί προβλήματα στη δουλειά μου» είναι παρόμοια με απόψεις που συχνά ακούγονται από μέλη της κυρίαρχης ομάδας και οι οποίες θα μπορούσαν να συνοψιστούν στη φράση: «Εμείς έτσι το κάνουμε εδώ», φράση που συνήθως, ρητά ή άρρητα, ακολουθείται από την απειλή «Ή θα το δεχτείς ή θα φύγεις». Όπως επισημαίνει ο Taylor (1997: 118), η φράση «Έτσι κάνουμε εδώ» υποδηλώνει αποικιοκρατικές αντιλήψεις, αξιολόγηση του «άλλου» ως κατώτερου, αναλγησία, έλλειψη ευαισθησίας και περιφρόνηση.

Αντιλήψεις και στάσεις στη διαχείριση της ετερότητας αντίστοιχες με αυτές της εκπαιδευτικού που παρουσιάστηκαν παραπάνω είναι γνωστές με τον όρο

«πολιτισμική τυφλότητα» (Derman-Sparks, 2005). Πρόκειται για αντιλήψεις που «βολεύουν» τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας, καθώς αποδίδουν εξ ολοκλήρου την ευθύνη για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στα ίδια τα μέλη των μειονοτικών εθνοπολιτισμικών ομάδων. Ουσιαστικά, πρόκειται και εδώ για αφομοιωτικές αντιλήψεις, όπως αυτές που αναφέρθηκαν και στην προηγούμενη μελέτη περίπτωσης, όμως καλυμμένες με «ψευτο-δημοκρατικό» μανδύα. Εξάλλου, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει η Bennett (2007: 46), δεν είναι λίγα τα άτομα που αποφεύγουν να εκφράσουν φανερό ρατσιστικό λόγο, όμως οι αντιλήψεις τους διατρέχονται από «πολιτισμικό ηγεμονισμό». Είναι προφανές ότι οι αντιλήψεις αυτές είναι πολύ κοντά στις αφομοιωτικές αντιλήψεις, καθώς και σε εκείνες του πολιτισμικού ελλείμματος, όπως παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη μελέτη περίπτωσης. Σε απόλυτη αντίθεση με αυτές βρίσκονται οι αντιλήψεις που υποστηρίζουν τη διαπολιτισμικότητα και προωθούν την καλλιέργεια της διαπολιτισμικής ικανότητας.

9.2.3 | Μελέτη περίπτωσης 3

Η διαπολιτισμική ικανότητα αναδεικνύεται σε μια τελευταία μελέτη περίπτωσης, η οποία προέρχεται από την προσωπική εμπειρία του γράφοντος και αφορά τη στάση ενός εργαζομένου με τον ρόλο του υπευθύνου μιας αγροτικής μονάδας παραγωγής, όπου εργάζεται ένας σημαντικός αριθμός εποχιακών εργατών με μουσουλμανικό θρήσκευμα. Παρά τις αυξημένες ανάγκες της παραγωγής, ο συγκεκριμένος εργαζόμενος, σεβόμενος τη νηστεία του Ραμαζανιού, μεσολαβώντας στους εργοδότες, διευκόλυνε ποικιλοτρόπως τους μουσουλμάνους εποχιακούς εργάτες προκειμένου να ανταποκριθούν στα θρησκευτικά τους καθήκοντα, όπως το απαιτούσε η παραπάνω θρησκευτική περίοδος.

Συγχρόνως, ζήτησε από τους ίδιους να μιλήσουν, εφόσον συμφωνούσαν, και στους υπόλοιπους μη μουσουλμάνους εργαζομένους για το πλαίσιο, τα μηνύματα και το περιεχόμενο της συγκεκριμένης θρησκευτικής διαδικασίας. Η επικοινωνία αυτή μεταξύ των διαφορετικής καταγωγής και διαφορετικού θρησκεύματος εργατών συνέβαλε στην ανάπτυξη της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης και, μέσω αυτής, στη δημιουργία θετικότερου κλίματος μεταξύ του συνόλου των εργαζομένων. Η δημιουργία ενός τέτοιου κλίματος αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για την αποτελεσματική λειτουργία κάθε εργασιακού περιβάλλοντος. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ο συγκεκριμένος εργαζόμενος συμμετείχε σε συλλογικότητες της περιοχής όπου βρίσκεται η αγροτική μονάδα παραγωγής στην οποία εργάζεται και οι οποίες ασχολούνται με τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και ζωής των εποχιακών εργατών, ο αριθμός των

οποίων κάθε χρόνο στη συγκεκριμένη περιοχή φτάνει σε αρκετές εκατοντάδες. Αν και περιπτώσεις όπως η παραπάνω δεν είναι συνήθεις, ιδιαίτερα στον αγροτικό τομέα όπου τα ζητήματα που αφορούν την εκμετάλλευση των εποχιακών εργατών και κυρίως εκείνων με μεταναστευτική καταγωγή, έρχονται συχνά στο προσκήνιο, έστω και ως εξαιρέσεις δεν παύουν να αποτελούν εξαιρετικά δείγματα ανάδειξης διαπολιτισμικής ικανότητας.

9.3 Επίλογος

Επανερχόμενοι στην τρίτη και τελευταία μελέτη περίπτωσης, όπως αυτή παρουσιάστηκε παραπάνω, ο εργαζόμενος με τον ρόλο του υπεύθυνου αγροτικής παραγωγής, ο οποίος όχι μόνο έδειχνε σεβασμό στις πολιτισμικές και θρησκευτικές παραδόσεις των μουσουλμάνων εποχιακών εργατών, αλλά συγχρόνως δημιουργούσε συνθήκες πολιτισμικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε αυτούς και στους υπόλοιπους εργάτες, συμμετέχοντας συγχρόνως σε συλλογικότητες για τη διεκδίκηση καλύτερων όρων εργασίας και ζωής όλων των εποχιακών εργατών, αντιπροσωπεύει έναν εργαζόμενο που διαθέτει κριτική διαπολιτισμική ικανότητα. Ας ευχηθούμε ότι με το πέρασμα του χρόνου τέτοιες περιπτώσεις εργαζομένων θα πολλαπλασιαστούν, δημιουργώντας ένα νέο πλαίσιο εργασιακών σχέσεων, το οποίο, εκτός όλων των άλλων απαραίτητων στοιχείων, θα χαρακτηρίζεται από εργασιακή διαπολιτισμική αλληλεγγύη και ενσυναίσθηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Banks, J. A. (2007). Multicultural education. Characteristics and goals. In J. Banks & C. A. McGee Banks (eds). *Multicultural education. Issues and perspectives* (6th ed.) (pp. 3-26). Wiley.

Bender-Szymanski, D. (2000). Learning through Cultural Conflict? A longitudinal analysis of German teachers' strategies for coping with cultural diversity at school. *European Journal of Teachers Education*, 23, 229-250.

Bennett, C. (2007). *Comprehensive multicultural education. Theory and practice*. Pearson.

Bennett, M. J. (1993). Towards ethnorelativism: a developmental model of intercultural sensitivity. In M. Paige (ed.), *Education for the intercultural experience* (pp. 343-354). Yarmouth, ME: Intercultural Press.

Bodycott, P. (2006). Cultural cross-currents in second language literacy education. *Intercultural Education*, *17*(2), 207-219.

Bourquin, J. F. (2003). *Violence, conflict and intercultural dialogue*. Counci of Europe.

Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.

Byram, M., Nichols, A., & Stevens, D. (2001). *Developing intercultural competence. Practice*. Multilingual Matters.

Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Ατραπός.

Gay, G. (2000). *Culturally responsive teaching. Theory, research and practice*. Teachers College Press.

Deardorff, D. K. (ed.) (2009). *The Sage Handbook of Intercultural Competence*. Sage.

Delors, J. (1996). *Learning. The treasure within*. UNESCO.

Derman-Sparks, L. (2005). *Καταπολεμώντας τις προκαταλήψεις*. Κέντρο Καλλιτεχνικής και Παιδαγωγικής Επιμόρφωσης «Σχεδία».

Donald, J. & Rattansi, A. (1993). Introduction. In J. Donald & A. Rattansi (eds), *Race, Culture and Difference* (pp. 1-9). Sage.

Hennes, H. & Hapgood, K. (1997). *Intercultural Learning in the Classroom. Crossing Borders*. Cassell.

Hohmann, M., Luchtenberg, S., & Nieke, W. (1994). *Intercultural Education in Action*. Council of Europe.

Kailin, J. (2002). *Antiracist education. From theory to practice*. Rowman and Littlefield Publishers.

Μάγος, Κ. (2022). *Το πέταγμα του Ερόλ. Κριτική διαπολιτισμική εκπαίδευση στην προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία*. Gutenberg.

Magos, K. & Simopoulos, G. (2009). 'Do you know Naomi?': Researching the intercultural competence of teachers who teach Greek as a second language in immigrant classes. *Intercultural Education*, 20(3), 255-265.

Rollandi-Ricci, M. (1996). Training Teachers for Intercultural Education. The Work of the Council of Europe. In T. Dragonas, A. Frangoudaki & C. Inglessi (eds), *Beyond One's Own Backyard: Intercultural Teacher Education in Europe* (pp. 57-68). Nissos.

Taylor, T. (1997). *Πολυπολιτισμικότητα*. Πόλις.

Troyna, B. (1992). "Can you see the join?". An historical analysis of multicultural and antiracist education policies. In D. Gill, B. Mayor & M. Blair (eds), *Racism and Education. Structures and Strategies*. Sage.

Villegas, A. M. & Lucas, T. (2002). *Educating culturally responsive teachers* State University of New York Press.

10

Ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών και ο μισθός διαβίωσης

Θανάσης Μανιάτης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κύριο αντικείμενο της παρέμβασης αυτής (περίληψη του Μανιάτης & Μπασιάκος, 2023) είναι τα ζητήματα γύρω από την κατασκευή ενός «προϋπολογισμού βασικών αναγκών» (Basic Needs Budget) για διάφορους τύπους νοικοκυριών. Ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών σχετίζεται με το όριο της απόλυτης φτώχειας όταν αυτό ορίζεται στη βάση της επαρκούς ικανοποίησης καθορισμένων βασικών και κοινωνικών αναγκών, αλλά διαφέρει από αυτό ποσοτικά. Επιπρόσθετα, αναφερόμαστε στη δυνητική χρησιμοποίηση του εργαλείου αυτού στη συζήτηση για τον καθορισμό ή τη διαμόρφωση του βασικού (ή και μέσου) μισθού, σε επίπεδο «μισθού διαβίωσης» ή «μισθού αξιοπρέπειας» ("living wage" ή "livable wage"). Αυτές οι έννοιες της αμοιβής της μισθωτής εργασίας αφορούν το απαιτούμενο επίπεδο καθαρού μισθού για τα εργαζόμενα μέλη του νοικοκυριού ώστε να εξασφαλίζεται για όλα τα μέλη του νοικοκυριού το βιοτικό επίπεδο που θα επιτρέπει τουλάχιστον την κάλυψη του ορίου απόλυτης φτώχειας και πολύ περισσότερο την αναπαραγωγή τους με κάλυψη των βασικών αναγκών στο δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο και οικονομικό περιβάλλον.

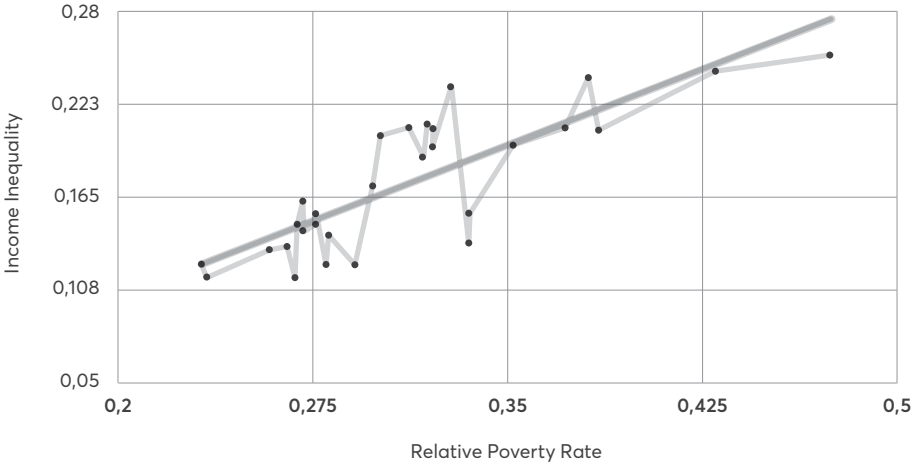
Παρακάτω εστιάζουμε στην κατασκευή ενός προϋπολογισμού βασικών αναγκών (δηλαδή ενός καλαθιού με την κατάλληλη σύνθεση και ποσότητα αγαθών και της χρηματικής αποτίμησης του καλαθιού) και ενός χαμηλότερου προϋπολογισμού που αντιστοιχεί στο όριο της απόλυτης φτώχειας για ένα ή περισσότερα αντιπροσωπευτικά νοικοκυριά.

10.1

Από τη σχετική φτώχεια και την ανισότητα στην «ακρίβεια», στα χαμηλά εισοδήματα και στην απόλυτη φτώχεια

Τα μέχρι πρόσφατα περιθωριακά στον δημόσιο διάλογο προβλήματα της ανισότητας και της φτώχειας τείνουν να κατακτήσουν σημαντική θέση στην ατζέντα των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Είναι διάχυτη η εκτίμηση ότι η αποφυγή κοινωνικών εκρήξεων απειλείται από έναν συνδυασμό από αφορμές και αιτίες. Κάποιες από αυτές τις αιτίες είναι δομικές και μακροπρόθεσμα παρούσες, σύμφυτες με την τυπική λειτουργία του συστήματος. Πριν ακόμη από την εκδήλωση της μεγάλης οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, είχαμε προσπαθήσει να αναδείξουμε στη βιβλιογραφία ζητήματα σχετικά με την ανεπάρκεια των διαθέσιμων πόρων σημαντικής μερίδας του πληθυσμού, δηλαδή το πρόβλημα απόλυτης φτώχειας και δυσκολίας αναπαραγωγής που αντιμετώπιζε (Λαμπρινίδης κ.ά., 2010). Την τελευταία περίοδο αρκετές νέες

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1 | Σχετική φτώχεια και ανισότητα, χώρες ΟΟΣΑ

Πηγή: OECD (2008)

αφορμές έχουν εμφανιστεί, άλλες έκτακτης, άλλες περισσότερο μόνιμης μορφής, με αποτέλεσμα την εκτόξευση του φαινομένου της φτώχειας με τις διάφορες μορφές της, ιδιαίτερα της πιο παραδοσιακής, αυτής της απόλυτης φτώχειας.

Να σημειωθεί βέβαια ότι η πιο θεμελιώδης και τεραστίων διαστάσεων ανισότητα στην κατανομή του πλούτου ή των μέσων παραγωγής ειδικότερα, η οποία αποτελεί την κύρια αιτία για τις εισοδηματικές ανισότητες και τα περισσότερα κοινωνικά προβλήματα, παραμένει εκτός συζήτησης, καθώς αποτελεί συγκροτητικό στοιχείο του κοινωνικοοικονομικού συστήματος.

Μέχρι τώρα πάντως, το όποιο εφήμερο ενδιαφέρον γεννά η ετήσια δημοσιοποίηση των στοιχείων για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό δεν έχει οδηγήσει σε κάποια στοχευμένη προσπάθεια μείωσής τους. Ένας βασικός λόγος έγκειται στο ότι εννοιολογικά το φαινόμενο που καταγράφεται στην επίσημη μορφή αυτών των στατιστικών μέτρων είναι η σχετική φτώχεια και μόνο. Η σχετική φτώχεια από την κατασκευή της εκφράζει την ανισότητα που υπάρχει στην κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των νοικοκυριών,[20] ένα στοιχείο που η κυρίαρχη θεωρία και ιδεολογία θεωρεί φυσικό και ενισχυτικό της παραγωγικότητας, της οικονομικής αποτελεσματικότητας, του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης της εύρυθμης λειτουργίας του οικονομικού συστήματος.

Η σχετική φτώχεια, εκφράζοντας μόνο τον βαθμό εισοδηματικής ανισότητας, χωρίς καμία σύνδεση με το ύψος και τις μεταβολές του βιοτικού επιπέδου αποτυγχάνει να εκφράσει την έκταση της φτώχειας με την παραδοσιακή έννοια. Στην όχι ασυνήθιστη περίπτωση όπου σχεδόν όλα τα νοικοκυριά φτωχαίνουν δραστικά, όπως συνέβη στην πρώτη περίοδο της οικονομικής κρίσης, και τα πολύ χαμηλά εισοδήματα δεν έχουν περιθώριο μεγάλης ποσοστιαίας μείωσης, τότε το ποσοστό της σχετικής φτώχειας, επειδή συμπίπτει με την ανισότητα που εμπεριέχεται στην κατανομή του εισοδήματος, μπορεί να αυξάνεται ελάχιστα, να μένει σταθερό ή και να μειώνεται! Για παράδειγμα, από το 2009 μέχρι το 2019 (τελευταία «κανονική» χρονιά για την ελληνική οικονομία), το μέσο διαθέσιμο εισόδημα στην Ελλάδα μπορεί να μειώθηκε δραστικά κατά 28,7% αλλά το ποσοστό σχετικής φτώχειας που εκτιμά η ΕΛΣΤΑΤ μειώθηκε επίσης σημαντικά από 20,1% σε 17,7% του πληθυσμού!

Η ίδια η ετήσια δημοσίευση της ΕΛΣΤΑΤ για τον κίνδυνο φτώχειας στο μεθοδολογικό της παράρτημα διαχωρίζει τη σχετική από την απόλυτη φτώχεια, αναφέροντας ότι το μέτρο που εκτιμά είναι «η γραμμή φτώχειας που υπολογίζεται με τη σχετική έννοια (φτωχός σε σχέση με άλλους) διαφοροποιούμενη από την

20 Βλ. στο Διάγραμμα 1 την ισχυρή συσχέτιση για 30 χώρες του ΟΟΣΑ του βαθμού ανισότητας του εισοδήματος (συντελεστής Gini) και της σχετικής φτώχειας (κάτω από 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος) στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα.

έννοια του κινδύνου της απόλυτης φτώχειας (ο φτωχός που στερείται βασικών μέσων επιβίωσης)».

Υποστηρίζουμε ότι, για την κατανόηση και την εκτίμηση κρίσιμων στοιχείων της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, πιο κατάλληλη θεωρητικά και πιο χρήσιμη πρακτικά είναι η έννοια της απόλυτης φτώχειας και η συγγενής με αυτήν παράγωγη μεθοδολογία της κατασκευής ενός προϋπολογισμού βασικών αναγκών. Εξυπακούεται ότι σε κάθε προϋπολογισμό (φτώχειας ή βασικών αναγκών) αντιστοιχεί ένας καθαρός μισθός που μπορεί να καλύψει τα κόστη αυτά.

Η προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας εστιάζει αποκλειστικά στο κατά πόσο τα άτομα ενός νοικοκυριού, με δεδομένα τα χαρακτηριστικά του, συστηματικά αποκτούν και κατέχουν τους πόρους εκείνους που απαιτούνται για να καλύψουν με τις επαρκείς ποσότητες αγαθών/αξιών χρήσης, τις βασικές τους ανάγκες κατάλληλα ορισμένες σε εύρος και σε έκταση. Οι τελευταίες ορίζονται ως το καλάθι εκείνο των αγαθών που κρίνονται απαραίτητα (σε είδος και σε ποσότητα) κατ' ελάχιστο για την ομαλή (φυσιολογική και κοινωνική) αναπαραγωγή των μελών του νοικοκυριού. Η έννοια και το όριο της απόλυτης φτώχειας είναι το σημείο αναφοράς στο οποίο αγκυρώνεται μια σειρά από συγγενείς έννοιες που εκφράζουν διαφορετικά βιοτικά επίπεδα, όλες όμως με κεντρικό άξονα την επάρκεια των πόρων για την ικανοποίηση διαφορετικού επιπέδου και εύρους βασικών αναγκών.

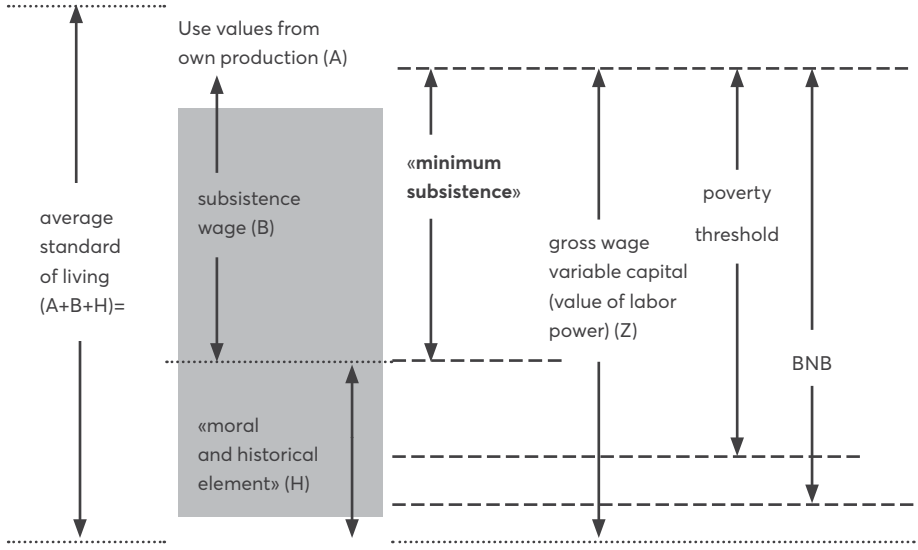
Έτσι, ανάλογα με το ύψος του βιοτικού επιπέδου που επιλέγουμε να ορίσουμε, μπορούμε να διακρίνουμε τρία τουλάχιστον τέτοια μεγέθη, δηλαδή: α) το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης (αυτό το οποίο εξασφαλίζει η αμοιβή με τον ελάχιστο μισθό επιβίωσης, δηλαδή τον "subsistence wage", όπως ορίζεται στην παράδοση της κλασικής πολιτικής οικονομίας), β) το βιοτικό επίπεδο που αντιστοιχεί στο όριο της απόλυτης φτώχειας (absolute poverty) και το οποίο περιλαμβάνει, εκτός από το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης ("subsistence level"), και ένα μέρος του «ηθικού και ιστορικού στοιχείου»[21] που συγκροτεί σε κάθε χρονική περίοδο την αξία της μέσης εργασιακής δύναμης, με την τελευταία να προσεγγίζει θεωρητικά σε ομαλές συνθήκες τον μέσο (ή διάμεσο) μισθό του μισθωτού μέρους του εργατικού δυναμικού, και γ) το βιοτικό επίπεδο που αντιστοιχεί σε έναν προϋπολογισμό βασικών αναγκών (Basic Needs Budget – BNB) όταν ο τελευταίος καλύπτει με σχετική ευχέρεια τις ελάχιστες φυσιολογικές και κοινωνικές απαιτήσεις αναπαραγωγής των μελών του νοικοκυριού που μελετάται κάθε φορά.

---

21 Το «ηθικό και ιστορικό» στοιχείο της αξίας της εργασιακής δύναμης αποτελείται από πρόσθετες ποσότητες αξιών χρήσης σε σχέση με εκείνες που περιλαμβάνονται (με τις ελάχιστες ποσότητες) στο αποκαλούμενο "subsistence level" τμήμα της αξίας της εργασιακής δύναμης ή της εργατικής αμοιβής και συνήθως από κάποιες άλλες πρόσθετες αξίες χρήσης περισσότερο «κοινωνικά προσδιορισμένες», διαφορετικές από τις απολύτως απαραίτητες για τη φυσιολογική αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης.

Στο Σχήμα 1 παρακάτω, στο οποίο για λόγους απλοποίησης υπάρχει αφαίρεση του ρόλου του κράτους όσον αφορά τους φόρους και τις κρατικές παροχές προς τα νοικοκυριά, δηλαδή από τον (θετικό, μηδενικό ή αρνητικό) καθαρό κοινωνικό μισθό παρουσιάζονται: α) το βιοτικό επίπεδο που αντιστοιχεί στο ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης (= A + B), δηλαδή το άθροισμα της ίδιας παραγωγής των νοικοκυριών συν τον ελάχιστο μισθό διαβίωσης (subsistence wage), β) το βιοτικό επίπεδο που αντιστοιχεί στο όριο απόλυτης φτώχειας (poverty threshold) όταν στο προηγούμενο προστεθεί ένα μέρος του «ηθικού και ιστορικού στοιχείου» της αξίας της εργασιακής δύναμης, γ) το βιοτικό επίπεδο που αντιστοιχεί στον «προϋπολογισμό βασικών αναγκών» (BNB) όταν στο ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης προστεθεί ένα μεγαλύτερο μέρος του «ηθικού και ιστορικού στοιχείου» απ' ό,τι πριν και δ) το μέσο βιοτικό επίπεδο (= A + Z = A + B + H), το οποίο εδώ είναι μεγαλύτερο από τον προϋπολογισμό βασικών αναγκών, κάτι που δεν είναι απαραίτητο να ισχύει γενικά.

ΣΧΗΜΑ 1 | Αξία εργασιακής δύναμης, ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, όριο απόλυτης φτώχειας, προϋπολογισμός βασικών αναγκών, μέσο βιοτικό επίπεδο

Εδώ επικεντρωνόμαστε περισσότερο στον προϋπολογισμό βασικών αναγκών και στο βιοτικό επίπεδο το οποίο αντιπροσωπεύει προσαρμόζοντας κατάλληλα τις τιμές των βασικών αγαθών σε σχέση με προηγούμενα έτη, καθώς και το πλήθος και τις ποσότητες των αγαθών αυτών όπου και όπως χρειάζεται σε

σχέση με την προσέγγιση του προϋπολογισμού απόλυτης φτώχειας που αποτελούσε το κύριο αντικείμενο σε προηγούμενες μελέτες μας (βλ. Λαμπρινίδης κ.ά., 2010· Μανιάτης & Μπασιάκος, 2020), με απώτερο στόχο τη σύνδεσή τους με τον καθορισμό ενός «μισθού αξιοπρέπειας» ή "living/livable wage".

Η σημασία του προϋπολογισμού βασικών αναγκών και της απόλυτης φτώχειας σε συνθήκες κρίσης και πληθωρισμού

10.2

Η τρέχουσα οικονομική πραγματικότητα συνδυάζει μειωμένα αισθητά σε σχέση με το παρελθόν και μειούμενα ακόμη εισοδήματα[22] με την επανεμφάνιση του πληθωρισμού έπειτα από μεγάλο χρονικό διάστημα.

Το καίριο πρόβλημα επομένως δεν είναι η «εισοδηματική ψαλίδα», δηλαδή η απόσταση των κατώτερων ή μεσαίων στρωμάτων από τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα, αλλά η αδυναμία ή δυσκολία σημαντικού μέρους του πληθυσμού να εξασφαλίσει με τα εισοδήματά του από όλες τις πηγές τα αναγκαία για την επιβίωση και την ομαλή αναπαραγωγή του.

Υποστηρίζουμε ότι υπάρχει σοβαρή υποεκτίμηση του πραγματικού προβλήματος της φτώχειας από την έννοια της σχετικής φτώχειας. Αυτό δεν είναι απαραίτητο να ισχύει πάντοτε αλλά είναι πιθανό να συμβαίνει σε συνθήκες μείωσης των εισοδημάτων, όπως κατά την πρόσφατη περίοδο της ελληνικής οικονομίας, και γίνεται ακόμη περισσότερο επίκαιρη η προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας στις σημερινές συνθήκες μεγάλης αύξησης των τιμών όλων των τελικών προϊόντων, μια εξέλιξη που στο δεύτερο εξάμηνο του 2022 έχει δημιουργήσει συνθήκες κρίσης κόστους ζωής (cost of living crisis) όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και άλλες.

Για την Ελλάδα συγκεκριμένα, όπως βλέπουμε στους Πίνακες 1 και 2, η μεγάλη μείωση των εισοδημάτων του συνόλου σχεδόν του πληθυσμού με μικρές αυξητικές μεταβολές του επιπέδου τιμών κατά τη διάρκεια της κρίσης, που λογικά συνεπάγονται μια αλματώδη αύξηση του πλήθους των φτωχών και του ποσοστού φτώχειας, δεν αντανακλώνται σε καμία περίπτωση στις καταγεγραμμένες μεταβολές των μετρήσεων της σχετικής φτώχειας, οι οποίες δίνουν μια μάλλον παραπλανητική εικόνα της εξέλιξης του φαινομένου.

22 Η μείωση του μέσου πραγματικού μισθού κατά 7,4% το 2022 σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ είναι χαρακτηριστική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 | Εξέλιξη του ποσοστού σχετικής φτώχειας, Ελλάδα 2004-2020

Έτος	Ποσοστό σχετικής φτώχειας
2004	19,6
2007	20,0
2008	19,7
2009	20,1
2010	21,4
2011	23,1
2012	23,1
2013	22,1
2014	21,4
2015	21,2
2016	20,2
2017	18,5
2018	17,9
2019	17,7
2020	19,6

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2021)

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1, η περίοδος κρίσης 2009-2015, με τη ραγδαία μείωση των εισοδημάτων και την αύξηση της ανεργίας, δίνει μια ιδιαίτερα μικρή αύξηση στο ποσοστό (σχετικής) φτώχειας γύρω στο 1% του πληθυσμού σε αναντιστοιχία με τα φαινόμενα που δημιούργησε η οικονομική κρίση. Αν λάβουμε δε υπόψη και το έτος 2016, τότε καταλήγουμε στο (εντελώς άστοχο προφανώς) συμπέρασμα ότι η φτώχεια δεν μεταβλήθηκε καθόλου για ολόκληρη την περίοδο της κρίσης και της συνεχούς σχεδόν μείωσης του ΑΕΠ. Επιπλέον, η παρουσιαζόμενη μείωση του ποσοστού φτώχειας κατά τρεις περίπου ποσοστιαίες

μονάδες από το 2011 μέχρι το 2016 (από 23,1% σε 20,2% του πληθυσμού) δεν δικαιολογείται σε καμία περίπτωση από την εξέλιξη των μακροοικονομικών μεγεθών ή την κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής. Αντίθετα, φαίνεται πιο πιθανό το σενάριο της μείωσης σχεδόν όλων των εισοδημάτων με αναλογικά μικρότερη μείωση στα χαμηλότερα εισοδήματα, μια εξέλιξη που μείωσε τον βαθμό ανισότητας στη συνολική κατανομή εισοδήματος και το καταγεγραμμένο ποσοστό της (εννοιολογικά ταυτόσημης) σχετικής φτώχειας παρά τη δραματική μείωση των εισοδημάτων και του βιοτικού επιπέδου που παραπέμπουν σε σημαντική αύξηση του φτωχού πληθυσμού.

Αν εξετάσουμε και την πορεία των εισοδημάτων, κάτι λογικό και αναγκαίο σε οποιαδήποτε συζήτηση περί φτώχειας, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 2, η δραματική μείωση του ετήσιου μέσου διαθέσιμου εισοδήματος στο σύνολο των νοικοκυριών κατά 38% περίπου (από 24.224 ευρώ σε 14.932 ευρώ) μεταξύ 2009-2015 συνοδεύτηκε από μια ασήμαντη σχεδόν αύξηση του ποσοστού σχετικής φτώχειας από 20,1% σε 21,2%. Λαμβάνοντας δε υπόψη και τα στοιχεία του 2016, παρατηρούμε ότι η μείωση του ετήσιου μέσου διαθέσιμου εισοδήματος μεταξύ 2010 και 2016 (από 21.590 ευρώ σε 15.106 ευρώ, δηλαδή κατά 30% περίπου) συνοδεύτηκε από μείωση της σχετικής φτώχειας περισσότερο από μια ποσοστιαία μονάδα, δηλαδή από 21,4% σε 20,2%. Σε μια επιπόλαια και μηχανιστική ανάγνωση των αριθμών θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ένα αποτελεσματικό μέτρο μείωσης της φτώχειας είναι η οικονομική κρίση και η σημαντική μείωση όλων των εισοδημάτων!

Η εικόνα που παρουσιάζει ο δείκτης της σχετικής φτώχειας αν επεκτείνουμε την περίοδο μέχρι το προτελευταίο και τελευταίο κανονικό έτος (προ COVID-19) των διαθέσιμων στοιχείων, δηλαδή το 2019, γίνεται ακόμη πιο παράδοξη, καθώς μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ολόκληρη η δεκαετής περίοδος οικονομικής κρίσης και μνημονίων (2009-2019) οδήγησε στη μείωση του ποσοστού της φτώχειας από 20,1% σε 17,7% του πληθυσμού, όταν το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα του συνόλου των νοικοκυριών μειώθηκε θεαματικά κατά 28,7% από 24.224 ευρώ σε 17.263 ευρώ (βλ. Πίνακα 2). Η έννοια της φτώχειας χάνει έτσι κάθε περιεχόμενο και αποσυνδέεται από την κοινή αντίληψη περί φτώχειας που συνδέεται, πάνω απ' όλα, με τα χαμηλά και ανεπαρκή εισοδήματα.

Ακόμη πιο συγκεκριμένα, για την περίοδο 2009-2015 το κατώφλι σχετικής φτώχειας για τα μονομελή νοικοκυριά μειώθηκε κατά 37% (από 598 ευρώ σε 375 ευρώ) ως αποτέλεσμα προφανώς της μείωσης των περισσότερων εισοδημάτων και άρα και του διάμεσου εισοδήματος της συνολικής κατανομής. Το ίδιο συνέβη για το κατώφλι φτώχειας για τα τετραμελή νοικοκυριά (με δύο ενήλικες και δύο εξαρτώμενα παιδιά ηλικίας κάτω των 14 ετών), που επίσης μειώθηκε κατά 37% (από 1.256 ευρώ σε 787 ευρώ), καθώς, σύμφωνα με τη μέθοδο της ΕΛΣΤΑΤ

και την κλίμακα ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ που χρησιμοποιεί το όριο φτώχειας του τετραμελούς νοικοκυριού, είναι πάντοτε 2,1 φορές το όριο φτώχειας του μονομελούς νοικοκυριού. Η μικρή άνοδος των εισοδημάτων και του ΑΕΠ μέχρι το 2019 αύξησε το όριο φτώχειας για το ένα άτομο στα 439 ευρώ και για το τετραμελές νοικοκυριό στα 922 ευρώ. Η πτώση του κατωφλιού φτώχειας κατά 37% μεταξύ 2009 και 2015, η άνοδος κατά 17% μεταξύ 2015 και 2019 και ιδιαίτερα η συνολική πτώση του κατά 26,3% μεταξύ 2009 και 2019 παρουσιάζονται ως εντελώς αυθαίρετες μεταβολές χωρίς σύνδεση με τις μεταβολές του βιοτικού επιπέδου. Το ποσοστό σχετικής φτώχειας μειώθηκε από 20,1% το 2009 σε 17,7% το 2019, μια μείωση κατά 2,4 ποσοστιαίες μονάδες. Μεγάλη μείωση των εισοδημάτων σε συνθήκες πρωτοφανούς κρίσης είναι τουλάχιστον παράδοξο να συνοδεύεται από μέτρια μεν αλλά υπολογίσιμη μείωση του ποσοστού της φτώχειας και, επειδή η πρώτη μεταβολή δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, είναι προφανές ότι κάποιο πρόβλημα υπάρχει με τον ορισμό και το περιεχόμενο της δεύτερης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 | Εισοδήματα, τιμές και σχετικά όρια φτώχειας κατά τη διάρκεια της κρίσης (2009-2019)

Έτος	Όριο φτώχειας μονομελούς νοικοκυριού	Όριο φτώχειας τετραμελούς νοικοκυριού	Ποσοστό σχετικής φτώχειας	Ετήσιο μέσο διαθέσιμο εισόδημα	Ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ	Ρυθμός πληθωρισμού
2009	598	1256	**20,1%**	24.224	-4,3%	1,2%
2010	549 (-8,2%)	1153 (-8,2%)	21,4%	21.590 (-10,9%)	-5,5%	4,7%
2011	476 (-13,3%)	999 (-13,3%)	**23,1%**	17.977 (-16,7%)	-10,1%	3,3%
2015	375	787	21,2%	14.932	-0,2%	-1,7%
2016	380	798	20,2%	15.106	-0,5%	-0,8%
2018	410	860	**17,9%**	16.147 (-33,3%)*	1,7%	0,6%
2019	439	922	**17,7%**	17.263 (-28,7%)*	1,9%	0,3 (+6,3%)**

*ποσοστιαία μεταβολή μέσου ετήσιου διαθέσιμου εισοδήματος 2009-2018, 2009-2019

**ποσοστιαία μεταβολή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή 2009-2019

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η τεράστια μείωση των εισοδημάτων με την παράλληλη διατήρηση των τιμών στα ίδια ή ελαφρά υψηλότερα επίπεδα θα έπρεπε να καταλήγει σε μεγάλη αύξηση της φτώχειας, δηλαδή αυξημένη αδυναμία αρκετών νοικοκυριών να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη για τη φτώχεια.

Ο καθορισμός αυτών των «απαραίτητων» ποσοτήτων αποτελεί το κρίσιμο σημείο στην κατασκευή και στον υπολογισμό ενός «προϋπολογισμού απόλυτης φτώχειας» ή ενός «προϋπολογισμού βασικών αναγκών».

10.3

Προϋπολογισμός «βασικών αναγκών» και προϋπολογισμός φτώχειας

Υποστηρίζουμε ότι η κατάλληλη κατεύθυνση των ερευνητικών προσπαθειών στα ζητήματα που πραγματευόμαστε εδώ βρίσκεται προς την αντικειμενική καταγραφή των βασικών και των κοινωνικών αναγκών αναπαραγωγής ενός ατόμου/νοικοκυριού σε διάφορα καθορισμένα επίπεδα, την εκτίμηση του κόστους τους και την επάρκεια των πραγματικών διαθέσιμων εισοδημάτων για την κάλυψη αυτού του κόστους, το οποίο διαφοροποιείται ανάλογα με τη σύνθεση του νοικοκυριού, τα επιμέρους χαρακτηριστικά του (ηλικία, φύλο κ.λπ.), την απασχόληση των μελών του, τη γεωγραφική τοποθεσία της κατοικίας του, την ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας (ή την υποχρέωση πληρωμής ενοικίου ή δόσης στεγαστικού δανείου) κ.ά. Εδώ επικεντρωνόμαστε σε δύο διακριτά μεταξύ τους αλλά συγγενή, θεωρητικά μέτρα. Τα μέτρα αυτά οφείλουν να ενσωματώνουν τη λογική των «ανεπαρκών πόρων» ("not enough resources") σε αντίθεση με τη λογική του «λιγότεροι πόροι από το διάμεσο εισόδημα» ("less resources than the median income") του ορίου της σχετικής φτώχειας. Επίσης, η προσέγγιση της ανεπάρκειας των πόρων για την κάλυψη των σύγχρονων αναγκών ξεφεύγει από τη στενή αντίληψη της ένδειας ως έλλειψης επαρκούς τροφής, στέγασης και ένδυσης, ώστε να καθίσταται προβληματική ακόμη και η βιολογική αναπαραγωγή των μελών ενός νοικοκυριού. Χωρίς να ορίζεται ρητά ως κάποιο συγκεκριμένο ποσοστό του μέσου ή του διάμεσου εισοδήματος ή δαπάνης του πληθυσμού (θεωρητικά μπορεί και να τοποθετείται σε επίπεδα μεγαλύτερα από αυτά), το όριο της απόλυτης φτώχειας συνήθως λαμβάνει υπόψη του τη δυνατότητα κάλυψης και άλλων εκτός από τις βασικές ανάγκες (αναφέρεται δηλαδή σε "physical and social necessities"), και μάλιστα σε ικανοποιητικό βαθμό, έτσι ώστε μη φτωχό να θεωρείται το κοινωνικά επαρκώς ενσωματωμένο άτομο. Με τη σειρά του, ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών τοποθετείται σε ένα επίπεδο μεγαλύτερο από το επίπεδο του κατωφλιού της απόλυτης φτώχειας (βλ. Σχήμα 2).

ΣΧΗΜΑ 2 | Όριο απόλυτης φτώχειας και προϋπολογισμός βασικών αναγκών

Όριο απόλυτης φτώχειας	=	Ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης	+	«Κοινωνικό» στοιχείο/ συμπλήρωμα
Προϋπολογισμός βασικών αναγκών (όριο)	=	Όριο απόλυτης φτώχειας	+	Επιπρόσθετο «κοινωνικό» στοιχείο

Το πρώτο συστατικό στοιχείο του ορίου απόλυτης φτώχειας είναι ο πυρήνας του που έχει να κάνει με τη στενά βιολογική διάσταση. Όμως, η φτώχεια έχει και μια έντονα κοινωνική διάσταση (χωρίς να είναι αμιγώς υποκειμενική), καθώς δεν είναι δυνατόν να οριστεί σε πλήρη αφαίρεση από το κοινωνικό περιβάλλον, τη μεσοπρόθεσμη κοινωνικοοικονομική εξέλιξη και την ιστορική συγκυρία. Αυτό σημαίνει ότι τα νοικοκυριά που βρίσκονται στο όριο της φτώχειας ή πάνω από αυτό καλύπτουν όχι μόνο τις άμεσες και μακροχρόνιες ανάγκες βιολογικής αναπαραγωγής τους, αλλά και ένα πρόσθετο στοιχείο που έχει να κάνει με τη δυνατότητα ανταπόκρισης στις απαιτήσεις της ομαλής κοινωνικής ενσωμάτωσης.

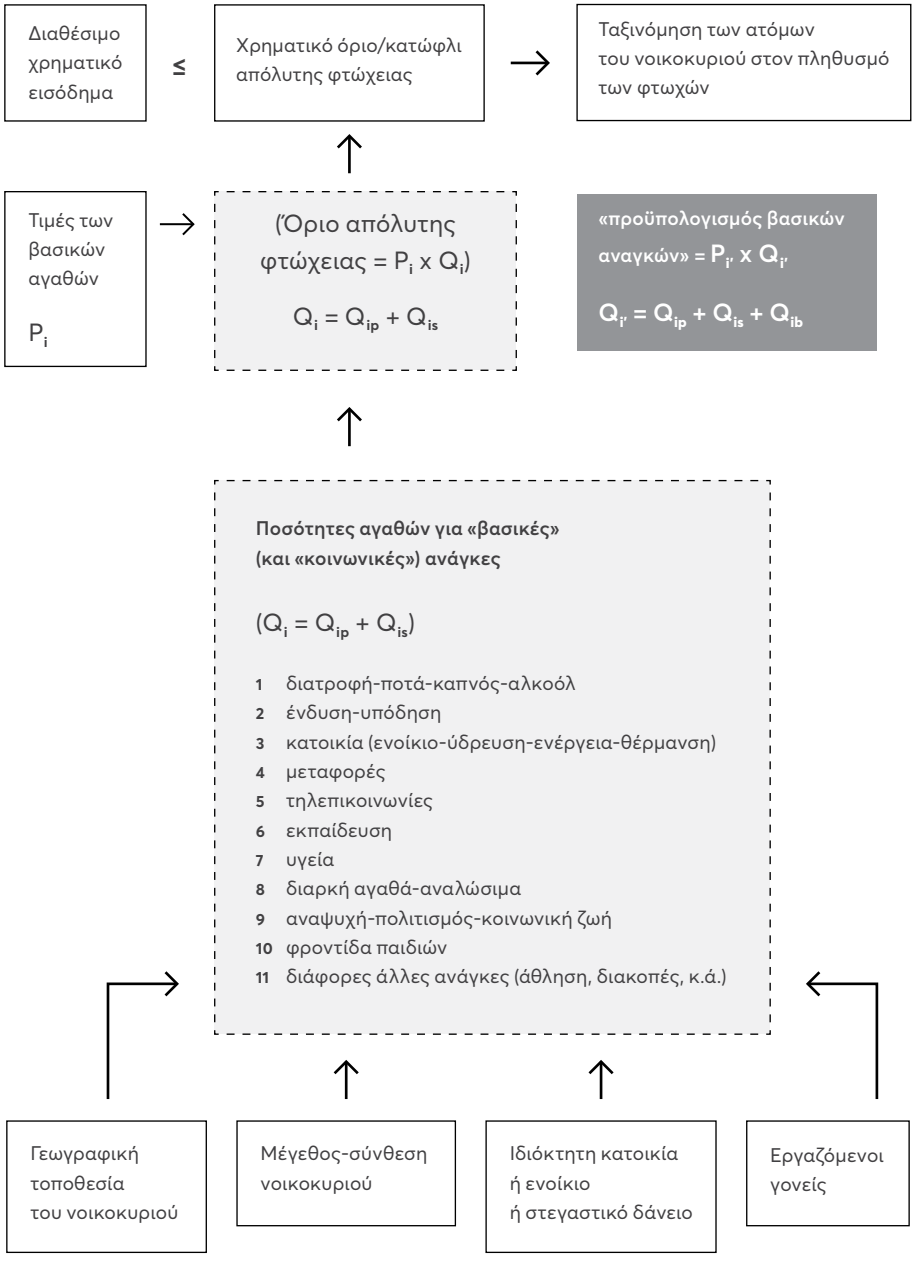
Το όριο της απόλυτης φτώχειας (Poverty Line) $PL = P_i \times Q_i$ μπορεί να προσδιοριστεί στη βάση ενός καλαθιού (Q_i) το οποίο περιέχει τις ελάχιστες απαιτήσεις για ομαλή φυσιολογική αναπαραγωγή (Q_{ip}). Το καλάθι αυτό (βλ. Σχήμα 3) ωστόσο περιέχει και ορισμένα στοιχεία «κοινωνικού» περιεχομένου (Q_{is}), με την έννοια ότι τα μέλη ενός νοικοκυριού, για να βρίσκονται έστω και ελάχιστα πάνω από το όριο της απόλυτης φτώχειας, χρειάζονται ορισμένα αγαθά και υπηρεσίες σε ποσότητες τέτοιες που να διασφαλίζουν την κοινωνική τους ένταξη σε έναν ικανοποιητικό βαθμό. Αυτά τα αγαθά μπορεί να είναι διαφορετικά από αυτά που περιλαμβάνονται στο Q_{ip} (π.χ. διακοπές) ή πρόσθετες ποσότητες σε σχέση με αυτές που ορίζουν το επίπεδο του Q_{ip} (π.χ. μεγαλύτερες ποσότητες αγαθών ένδυσης και υπόδησης). Δηλαδή, ισχύει για το καλάθι του ορίου της απόλυτης φτώχειας ότι $Q_i = Q_{ip} + Q_{is}$. Σύμφωνα με όσα έχουμε προαναφέρει, το καλάθι του προϋπολογισμού των βασικών αναγκών περιέχει ένα πρόσθετο τμήμα άλλων αγαθών ή αξιών χρήσης ή πρόσθετων ποσοτήτων σε σχέση με αυτές που περιέχονται στο καλάθι της απόλυτης φτώχειας, το οποίο ονομάζουμε Q_{ib}. Με άλλα λόγια, το καλάθι του προϋπολογισμού βασικών αναγκών, $Q_{i'}$, αποτελείται από τρία διακριτά

συστατικά: α) το ελάχιστο φυσιολογικό στοιχείο (στενής επιβίωσης), Q_{ip}, β) ένα πρόσθετο κοινωνικό στοιχείο μέχρι το όριο της απόλυτης φτώχειας, Q_{is} και γ) ένα ακόμη πρόσθετο κοινωνικό στοιχείο με την ευρεία έννοια, Q_{ib}, δηλαδή

$$Q_{i'} = Q_{ip} + Q_{is} + Q_{ib}$$

Αυτό σημαίνει ότι προσπαθούμε να συνδυάσουμε τον στενά οικονομικό ορισμό της φτώχειας (minimum subsistence level) με τον κοινωνικό-πολιτιστικό ορισμό που ενσωματώνει την κατάσταση των φτωχών νοικοκυριών σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας και τον τρόπο ιστορικής συγκρότησής της. Έτσι, το κατώφλι φτώχειας, σε ονομαστικούς και σε πραγματικούς όρους, δεν μένει αμετάβλητο διαχρονικά, αλλά παρακολουθεί σε κάποιον βαθμό τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη και την ενδεχόμενη μεταβολή του μέσου βιοτικού επιπέδου. Αφού γίνει σαφής αυτός ο ορισμός του ορίου/κατωφλιού απόλυτης φτώχειας, $P_i \times Q_i$ σε χρηματικούς όρους, ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών $P_{i'} \times Q_{i'}$ ορίζεται ως το όριο/κατώφλι απόλυτης φτώχειας επαυξημένο κατά ένα πρόσθετο «κοινωνικό» στοιχείο, το οποίο κυμαίνεται ανάλογα με την κατάσταση στην αγορά εργασίας, τη σχετική διαπραγματευτική δύναμη κεφαλαίου-εργασίας, εθιμικούς, πολιτιστικούς, ιστορικούς παράγοντες και άλλους, έτσι ώστε γενικά να ισχύει πάντοτε ότι $Q_{i'} > Q_i$, παρά τις πιθανές μεταβολές και στα δύο καλάθια, όπως και στις αντίστοιχες τιμές τους, P_i και $P_{i'}$.

ΣΧΗΜΑ 3 | Όριο απόλυτης φτώχειας-«προϋπολογισμός βασικών αναγκών»

Παρά τα κενά και τις ελλείψεις που εξακολουθούν να υφίστανται στο πεδίο (Bergmann, 2000), απαιτείται να δρομολογηθεί και τυπικά η οριοθέτηση ενός συγκεκριμένου επιπέδου εισοδήματος κάτω από το οποίο να θεωρείται κοινωνικά (αλλά και πολιτικά) μη αποδεκτό να διαβιεί το οποιοδήποτε νοικοκυριό.

Συνδυάζοντας τη θεωρητική αντίληψη της προσέγγισης πλεονάσματος (surplus approach) της κλασικής και ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας με τις πρακτικές ανάγκες αξιοπρεπούς διαβίωσης και ομαλής αναπαραγωγής των άμεσων παραγωγών, υποστηρίζουμε ότι ακόμη και σε μια οικονομία της αγοράς θα πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα η καθιέρωση της αμοιβής και του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών εργαζομένων/άμεσων παραγωγών και κατόπιν ο καθορισμός του πλεονάσματος ως υπολειμματικού μεγέθους. Επιπλέον, θα πρέπει να γίνεται προσπάθεια ώστε η αμοιβή και ο καθαρός μισθός να αντανακλούν και να εξασφαλίζουν ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο και όχι το υποτιθέμενο «οριακό προϊόν» της εργασίας, το οποίο τα τελευταία χρόνια είναι σαφές ότι δεν επαρκεί για την ομαλή αναπαραγωγή μεγάλου μέρους των μισθωτών εργαζομένων. Με λίγα λόγια, η φτωχοποίηση και η κρίση διαβίωσης που παρατηρούνται σε όλες τις αναπτυγμένες οικονομίες καλούν για αποστασιοποίηση από τους «νόμους της αγοράς» και για συνειδητό σχεδιασμό και παρέμβαση έτσι ώστε να διασφαλίζεται η αναπαραγωγή των άμεσων παραγωγών και του πληθυσμού γενικότερα. Απαραίτητο στοιχείο σε αυτή την κατεύθυνση είναι η χαρτογράφηση της ποικιλίας των αναγκών (φυσιολογικών, κοινωνικών και άλλων) που πρέπει να ικανοποιούνται για να επιτυγχάνεται αυτή η βιώσιμη, διατηρήσιμη αναπαραγωγή (Allegretto, 2005· Boushey et al., 2001).

Ενδεικτικά αποτελέσματα και συμπεράσματα

10.4

Έχοντας ολοκληρώσει τη λεπτομερειακή επανεξέταση του κόστους σχεδόν όλων των γενικών κατηγοριών αναγκών που περιέχονται στον προϋπολογισμό βασικών αναγκών και στον προϋπολογισμό απόλυτης φτώχειας, τους οποίους κατασκευάζουμε εδώ, παρουσιάζουμε παρακάτω τα βασικά σημεία των υποθέσεων κατασκευής του καλαθιού αγαθών του ορίου απόλυτης φτώχειας (ΠΦ) σε σχέση με προηγούμενες δημοσιευμένες και αδημοσίευτες μελέτες μας, καθώς και τις βασικές υποθέσεις του προϋπολογισμού βασικών αναγκών (basic needs budget – BNB), ο οποίος κατασκευάζεται πρώτη φορά.

α Για λόγους χώρου παρουσιάζουμε μόνο τα βασικά αποτελέσματα της δειγματοληψίας τιμών των ενοικίων κατοικίας (περίοδος Φεβρουαρίου 2022).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 | Μέσες τιμές ενοικίου ανά μέγεθος νοικοκυριού και περιοχή, Φεβρουάριος 2022

Νοικοκυριό	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Περιοχή					
«Χαμηλά»	369,3	416,67	536,55	614,96	664,1
Αθήνα	347,1	483,84	578,69	715,42	800,1
Συνολικά	359,1	438,75	549,03	638,72	696,4

Πηγή: *Χρυσή Ευκαιρία*, ίδιοι υπολογισμοί

Τα ενοίκια για όλους τους τύπους νοικοκυριών (μη επιπλωμένα διαμερίσματα μέσου εμβαδού από 30 τ.μ. για το μονομελές έως 105 τ.μ. για το πενταμελές) έπειτα από μια περίοδο σχετικής στασιμότητας μέχρι το 2018 παρουσιάζονται αρκετά αυξημένα στη δειγματοληψία που έγινε τον Φεβρουάριο του 2022 σε όλες τις περιπτώσεις για όλα τα είδη νοικοκυριών και όλες τις περιοχές του Λεκανοπεδίου Αττικής.

Εδώ λαμβάνουμε υπόψη στη διαμόρφωση του ορίου φτώχειας μόνο τα ενοίκια των «χαμηλών» (εισοδηματικά και από άποψη ύψους ενοικίου)

περιοχών. Αντίθετα, για το κόστος στέγασης του προϋπολογισμού βασικών αναγκών χρησιμοποιούμε τον σταθμισμένο μέσο όρο των «χαμηλών περιοχών» και του κέντρου της Αθήνας, που δίνει υψηλότερη εκτίμηση από αυτήν των «χαμηλών» ενοικίων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat για το 2021, το ποσοστό των νοικοκυριών στο σύνολο της χώρας που διέμεναν σε δική τους κατοικία χωρίς στεγαστικό δάνειο ήταν 61,5%, το ποσοστό των νοικοκυριών με στεγαστικό δάνειο ήταν 11,8%, το ποσοστό των νοικοκυριών που επιβαρύνονται με ενοίκιο αγοράς ήταν 20,3%, και το ποσοστό των νοικοκυριών που δεν κατοικούν σε ιδιόκτητη κατοικία και πληρώνουν μειωμένο ενοίκιο ή τους έχει παραχωρηθεί δωρεάν ήταν 6,3%. Συμπεραίνουμε ότι για το 2021 η επιβάρυνση του ενοικίου αγοράς, του (μεγαλύτερου) στεγαστικού δανείου και κάποιου (υποθέτουμε ότι ισχύει για τα μισά από τα καταγεγραμμένα νοικοκυριά) μειωμένου ενοικίου αφορά το 20,3 + 11,8 + 3,2 = 35,3% περίπου του συνόλου των νοικοκυριών.

Με βάση τα πιο λεπτομερή στοιχεία κατοικίας της Eurostat ανά τύπο νοικοκυριού, μπορούμε, συνθέτοντας τα παραπάνω, να διαφοροποιήσουμε τον ενιαίο σταθμισμένο συντελεστή του 0,353 σε πέντε διαφορετικούς για κάθε κατηγορία νοικοκυριού συντελεστές (για το μονομελές μέχρι και το πενταμελές νοικοκυριό).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 | Ιδιόκτητες, με ενοίκιο, με στεγαστικό δάνειο, με μειωμένο ενοίκιο κατοικίες ανά τύπο νοικοκυριού 2021

Κατοικίες	1	2	3	4	5	Σύνολο
Σύνολο	10,1	23,8	20,2	25,2	20,8	100
Ιδιόκτητη	6,0	16,9	12,3	14,2	12,1	61,5
Στεγαστικό δάνειο	0,4	1,6	2,3	3,7	3,9	11,8
Με ενοίκιο αγοράς	2,7	4,1	4,8	5,7	3,3	20,3
Με μειωμένο ενοίκιο	1,0	1,2	1,0	1,7	1,5	6,3
«Ενοίκιο»	3,6	6,3	7,6	10,3	8,0	35,3
«Ενοίκιο»/Σύνολο	0,36	0,26	0,38	0,41	0,38	0,35

Πηγή: Eurostat, Distribution of population by tenure status, type of household and income group - EUSILC survey [ILC_LVHO02__custom_4183566]

Γίνεται επίσης μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του κόστους του ΕΝΦΙΑ για τα σχετικά νοικοκυριά (αυτά με ιδιόκτητη κατοικία είτε είναι απαλλαγμένη από στεγαστικό δάνειο είτε όχι) που εκτιμώνται περίπου στο 74% του συνόλου. Από τα παραδείγματα του Υπουργείου Οικονομικών για την επιβάρυνση του ΕΝΦΙΑ το 2022, έχουμε ότι διαμέρισμα στο Αιγάλεω, 1ου ορόφου 100 τ.μ., εικοσαετίας, με τιμή ζώνης στα 1.300 ευρώ, πληρώνει ετήσιο φόρο 220,50 ευρώ και το ίδιο ακριβώς ισχύει για αντίστοιχο διαμέρισμα στην Καισαριανή, δηλαδή για δύο δήμους αντιπροσωπευτικούς των περιοχών στις οποίες εστιάζει η μελέτη μας. Απλοποιώντας και υποθέτοντας ένα μηνιαίο κόστος ίσο με 20 ευρώ, μας δίνει μια σταθμισμένη μηνιαία επιβάρυνση (20 x 0,74 = 14,8 ευρώ) ΕΝΦΙΑ για όλους τους τύπους νοικοκυριών.

β Στις άλλες δαπάνες που σχετίζονται με τη στέγαση, οι δαπάνες για θέρμανση και ηλεκτρική ενέργεια παρουσιάζονται φυσιολογικά αρκετά μεγαλύτερες σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Οι πρωτόγνωρες σε ύψος και μεταβλητότητα τιμές ενέργειας κάνουν πολύ δύσκολη την αγκύρωση της απαιτούμενης ποσότητας σε κάποια σχετικά σταθερή και λογική ποσότητα σχετιζόμενη με την ικανοποίηση κάποιου επιπέδου ανάγκης που να έχει εφαρμογή για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από την τρέχουσα εβδομάδα ή τον τρέχοντα μήνα, έτσι οι εκτιμήσεις μας εδώ έχουν αρκετά παροδικό, μεταβατικό χαρακτήρα.

γ Οι δαπάνες για τηλεπικοινωνίες απλοποιούνται και περιορίζονται στην πιο οικονομική χρήση σταθερής τηλεφωνίας και διαδικτύου, καθώς και στην πιο οικονομική χρήση κινητής τηλεφωνίας (για τους δύο ενήλικες και το ένα παιδί του πενταμελούς νοικοκυριού) τουλάχιστον όσον αφορά το όριο απόλυτης φτώχειας.

δ Απλοποιείται και μειώνεται η δαπάνη για μεταφορές-μετακινήσεις την οποία περιορίζουμε στην αγορά μηνιαίας κάρτας απεριόριστων διαδρομών με μέσα μαζικής μεταφοράς για τα δύο ενήλικα εργαζόμενα μέλη του νοικοκυριού. Και οι δύο τελευταίες υποθέσεις ελάχιστης ικανοποίησης των αναγκών (για τηλεπικοινωνίες και μετακινήσεις-μεταφορές) έχουν να κάνουν με την κατασκευή του προϋπολογισμού που αντιστοιχεί στο όριο/κατώφλι της απόλυτης φτώχειας. Ενδεικτικά, θα μπορούσαμε να διπλασιάσουμε τις ελάχιστες αυτές δαπάνες του ορίου φτώχειας για τηλεπικοινωνίες και μεταφορές-μετακινήσεις για την προσέγγιση του αντίστοιχου ελάχιστου ορίου του προϋπολογισμού βασικών αναγκών αλλά επιλέγουμε για την πρώτη κατηγορία μια προσαύξηση της τάξης του 50% και διπλασιασμό της δεύτερης κατηγορίας. Για τις μεταφορές το αυξημένο κόστος αντιπροσωπεύει έναν συνδυασμό

μετακίνησης με μέσα μαζικής μεταφοράς και χρήσης (συντήρηση και καύσιμα) αυτοκινήτου ή μηχανής. Πιστεύουμε ότι και τα δύο όρια/κατώφλια υποεκτιμώνται σοβαρά προς τα κάτω (π.χ. αποκλείεται εντελώς η έστω και περιστασιακή χρήση ταξί) και για τις δύο κατηγορίες, αλλά προσπαθούμε να ακολουθήσουμε όσο γίνεται πιο αυστηρή και λιτή προσέγγιση ιδίως από την πλευρά της έκτασης των αναγκαίων αγαθών/αξιών χρήσης για την ικανοποίηση κάθε κατηγορίας ανάγκης.

ε Σε προηγούμενες δημοσιευμένες και αδημοσίευτες έρευνές μας διαπιστώσαμε ότι οι συνολικές μεταβολές στις τιμές των ειδών διατροφής για ολόκληρη την περίοδο από το 2010 ή το 2013 μέχρι το 2018 δεν ήταν αξιοσημείωτες και δεν επηρέασαν σχεδόν καθόλου το κόστος διατροφής του ορίου φτώχειας. Ωστόσο, η μεγάλη αύξηση των τιμών κατά την τρέχουσα περίοδο έχει αυξήσει σημαντικά για πρώτη φορά από το 2010 το κόστος διατροφής, ιδίως για τετραμελή και πενταμελή νοικοκυριά. Η αρχική έμφαση εδώ είναι στην κατασκευή του ορίου απόλυτης φτώχειας, ενώ ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών ορίζεται σε επίπεδο 25% για τους ενήλικες και 20% για τα υπόλοιπα μέλη πάνω από τον προϋπολογισμό απόλυτης φτώχειας για όλους τους τύπους νοικοκυριών και περιλαμβάνει το ήμισυ του καθημερινού κόστους διατροφής των περίπου 18 ευρώ τον μήνα για τα ενήλικα άτομα του νοικοκυριού λόγω της ανάγκης παραμονής εκτός κατοικίας (στην απασχόλησή τους) για ικανό χρονικό διάστημα.

στ Οι δαπάνες για εκπαιδευτικές υπηρεσίες είναι ελαφρά μειωμένες σε σχέση με το παρελθόν, και ως προς το κόστος τους και ως προς την ένταση της χρήσης τους, λόγω της επίδρασης της κρίσης και της γενικότερης μείωσης του βιοτικού επιπέδου. Εδώ η αρχική κατασκευή αφορά τον προϋπολογισμό βασικών αναγκών (με πολύ λιτές, αυστηρές υποθέσεις), ενώ το όριο της απόλυτης φτώχειας για το κόστος εκπαίδευσης ορίζεται στο επίπεδο του 80% του προϋπολογισμού βασικών αναγκών.

ζ Οι δαπάνες για ένδυση και υπόδηση προσαρμόστηκαν σημαντικά προς τα κάτω και ως προς το σκέλος της οριοθέτησης των αναγκαίων ποσοτήτων που συγκροτούν το όριο απόλυτης φτώχειας και ως προς τις τιμές τους. Και εδώ έχουμε δύο εκτιμήσεις, μία για το όριο της απόλυτης φτώχειας και μία για τον προϋπολογισμό βασικών αναγκών, με την πρώτη να ορίζεται στα τρία τέταρτα (75%) της δεύτερης, που αποτελεί την αρχική βάση υπολογισμού.

η Οι δαπάνες για υγεία (ιατρικές επισκέψεις, φάρμακα, εξετάσεις κ.ά.) αποτελούν ένα από τα πιο δύσκολα πεδία για τον καθορισμό των αναγκαίων ποσοτήτων των σχετικών υπηρεσιών και αγαθών. Οι αιτίες είναι οι πολύ διαφορετικές ανάγκες που υπάρχουν ανάλογα με τον τύπο νοικοκυριού (π.χ. μονομελές ή διμελές νοικοκυριό που απαρτίζεται από νεαρά άτομα, τετραμελές νοικοκυριό με δύο ανήλικα παιδιά, μονομελές ή διμελές νοικοκυριό που απαρτίζεται από άτομα ηλικίας άνω των 70-75 ετών κ.ά.), οι ελλείψεις του δημόσιου συστήματος υγείας, το απαγορευτικό κόστος των ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας κ.ά. Με δεδομένο ότι η μέση μηνιαία δαπάνη για αγαθά και υπηρεσίες υγείας ανήλθε στα 114,93 ευρώ το 2021 (με μέγεθος του μέσου νοικοκυριού 2,55 άτομα, αλλά και κάποιο ποσοστό από αυτή τη δαπάνη να αφιερώνεται σε ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας από σχετικά εύπορα στρώματα), κρίνουμε ότι δεν μπορούμε να παραλείψουμε εντελώς αυτή την κατηγορία. Έτσι, εντελώς ενδεικτικά υποθέτουμε ότι στον προϋπολογισμό απόλυτης φτώχειας η δαπάνη υγείας κυμαίνεται από 15-35 ευρώ μηνιαία για το μονομελές μέχρι και το πενταμελές νοικοκυριό, ενώ για τον προϋπολογισμό βασικών αναγκών υποθέτουμε ότι το κόστος αυτό είναι διπλάσιο.

θ Οι υπόλοιπες τρεις κατηγορίες καταναλωτικής δαπάνης της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών, δηλαδή Αναψυχή και πολιτισμός (53,5 ευρώ μέση μηνιαία δαπάνη και 3,8% της συνολικής δαπάνης του μέσου νοικοκυριού των 2,55 ατόμων το 2021), Εστιατόρια καφενεία και ξενοδοχεία (126 ευρώ μέση μηνιαία δαπάνη και 8,9% της συνολικής δαπάνης), και Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες (121 ευρώ μέση μηνιαία δαπάνη και 8,5% της συνολικής δαπάνης) αντιστοιχούν στις δύο κατηγορίες, Καθημερινά έξοδα (διασκέδαση κ.λπ.)-κοινωνική ζωή-αναψυχή-πολιτισμός και Διάφορες άλλες ανάγκες (άθληση, διακοπές κ.ά.) της ταξινόμησής μας που είναι οι λιγότερο αναπτυγμένες και το κόστος τους δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια. Σημειώνουμε πάντως ότι και οι τρεις (ιδίως οι δύο τελευταίες) αποτελούν κατεξοχήν «κοινωνικές» ανάγκες, όπως φαίνεται και από το γεγονός ότι μεταξύ 2008 και 2021 η μέση δαπάνη για την κατηγορία Αναψυχή και πολιτισμός μειώθηκε κατά 47,6% (περισσότερο ποσοστιαία από τη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος), η μέση δαπάνη για Εστιατόρια, καφενεία και ξενοδοχεία κατά 45,2% και η μέση δαπάνη για Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες κατά 43,2%. Έτσι, για την κατηγορία Καθημερινά έξοδα (διασκέδαση κ.λπ.)-κοινωνική ζωή-αναψυχή-πολιτισμός υποθέτουμε μια μηνιαία δαπάνη 30-40 ευρώ από το μονομελές μέχρι το πενταμελές νοικοκυριό και για την κατηγορία Διάφορες άλλες ανάγκες (άθληση, διακοπές, όψεις της κοινωνικής ζωής κ.ά.) υποθέτουμε μια δαπάνη 15-50 ευρώ από το μονομελές μέχρι το πενταμελές νοικοκυριό. Αυτά

τα σχετικά μικρά ποσά αφορούν τον προϋπολογισμό φτώχειας και τα διπλασιάζουμε για κάθε τύπο νοικοκυριού στην κατασκευή του προϋπολογισμού βασικών αναγκών που οφείλει να περιέχει υπολογίσιμες ποσότητες αγαθών που ικανοποιούν «κοινωνικές» ανάγκες πέρα από τις στοιχειώδεις βασικές ανάγκες.

Γενικά, παρά τις ουσιαστικές προσαρμογές μείωσης αρκετών απαραίτητων ποσοτήτων αγαθών/αξιών χρήσης, ως αντανάκλαση του περιβάλλοντος κρίσης που διατηρείται για πάνω από δέκα χρόνια, λόγω των σοβαρά αυξημένων τιμών, τα επίπεδα στα οποία φτάνει ο προσωρινός και σε έναν βαθμό ελλιπής δείκτης για τις διάφορες κατηγορίες νοικοκυριών υποδηλώνουν ότι το πρόβλημα της ανεπάρκειας των πόρων για την εξασφάλιση ενός ελάχιστα αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης (της απόλυτης φτώχειας) και ακόμη περισσότερο της κάλυψης ενός προϋπολογισμού βασικών αναγκών παραμένει οξυμμένο και πιθανόν να βρίσκεται στη χειρότερη του φάση του στην πρόσφατη ιστορία της ελληνικής οικονομίας. Γνωρίζουμε από τις έρευνες της ΕΛΣΤΑΤ ότι για το 2019 ποσοστό 17,7% (19,6% το 2020) του πληθυσμού κατατάσσεται στον φτωχό πληθυσμό επειδή έχει χαμηλότερο εισόδημα από τα όρια (σχετικής) φτώχειας, 439 ευρώ (438 ευρώ το 2020) και 922 ευρώ (919 ευρώ το 2020) για τα μονομελή και τα τετραμελή νοικοκυριά αντίστοιχα. Η κατάταξη αυτή γίνεται όχι στη βάση της μη επαρκούς ικανοποίησης των ελάχιστων απαραίτητων αναγκών αλλά στη βάση της απόστασης από τα αντίστοιχα διάμεσα εισοδήματα στο σύνολο των κάθε τύπου νοικοκυριών. Οι λεπτομέρειες στους Πίνακες 5 και 6 αποκαλύπτουν ότι ακόμη και οι λιτές και ελλιπείς εκτιμήσεις μας (το κόστος φροντίδας και φύλαξης των παιδιών είναι από τις σοβαρότερες ελλείψεις) δίνουν μεγαλύτερα όρια απόλυτης φτώχειας από αυτά της ΕΛΣΤΑΤ για τη σχετική φτώχεια, υποδηλώνοντας ότι το βιοτικό επίπεδο των επίσημων ορίων (σχετικής) φτώχειας είναι πιθανόν προβληματικό για την ομαλή αναπαραγωγή αυτού του πληθυσμού. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων δείχνει αναμφίβολα ότι η απόλυτη φτώχεια είναι μια κατάσταση που ταλαιπωρεί σίγουρα πάνω από έναν στους πέντε κατοίκους της χώρας και πιθανόν πολύ περισσότερους.

Ακόμη περισσότερο τα επίπεδα στα οποία διαμορφώνονται το ελάχιστο αποδεκτό κόστος αναπαραγωγής και ένα πιο άνετο βιοτικό επίπεδο που επιτρέπει με σχετική ευκολία την ικανοποίηση των βασικών αναγκών υποδεικνύουν την ανεπάρκεια αμοιβών και εισοδημάτων και για την ατομική αναπαραγωγή και πολύ περισσότερο για τη δημιουργία οικογένειας και τη συνολική κοινωνική αναπαραγωγή χωρίς τον ενδεχόμενο κίνδυνο σοβαρής μείωσης του πληθυσμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 | Ενδεικτικός δείκτης απόλυτης φτώχειας 2022

Νοικοκυριά	1	2	3	4	5
Σύνολο	**598**	**871**	**1230**	**1521**	**1741**
1. Διατροφή	130	261	345	429	513
2. Ένδυση-Υπόδηση					
Ένδυση	30	60	83	105	128
Υπόδηση	10	21	29	36	44
3. Έξοδα κατοικίας (ενοίκιο-ύδρευση-ενέργεια-θέρμανση, φόροι κ.ά.)	502	592	773	913	1020
Ενοίκιο διαμερίσματος 25-105 τ.μ.	369	416	536	615	664
Ύδρευση-αποχέτευση	8	13	18	23	35
Ηλεκτρική ενέργεια	62	69	86	103	110
Θέρμανση	31	54	78	102	127
Κοινόχρηστα	9	12	22	29	36
Φόροι/τέλη και ΕΡΤ	7,7	10,4	13,2	15,8	18,5
(μικροεπισκευές)	15	15	20	25	30
4. Μεταφορές-μετακινήσεις					
Μέσα μαζικής μεταφοράς	30	60	60	60	60
Αυτοκίνητο-μοτοσικλέτα (βενζίνη, συντήρηση)	-	-	-	-	-
5. Τηλεπικοινωνίες					
Σταθερό τηλέφωνο	25	25	25	25	25
Κινητό τηλέφωνο	10	20	20	20	30

〈 συνέχεια

Νοικοκυριά	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
6. Εκπαίδευση	0	0	40	80	80
7. Υγεία-φάρμακα-εξετάσεις κ.λπ.	15	20	25	30	35
8. Πάγια/διαρκή αγαθά-αναλώσιμα οικιακής χρήσης	23	45	68	90	113
9. Καθημερινά έξοδα (διασκέδαση κ.λπ.) -κοινωνική ζωή-αναψυχή-πολιτισμός	30	30	30	30	40
10. Φροντίδα-φύλαξη παιδιών/ΕΝΦΙΑ	-- /14,8	-- /14,8	-- /14,8	-- /14,8	-- /14,8
11. Διάφορες άλλες ανάγκες (άθληση, διακοπές κ.ά.)	15	30	50	50	50
Σύνολο με ενοίκιο	**834**	**1179**	**1562**	**1883**	**2153**
Επιβάρυνση «ενοικίου»	**133**	**108**	**204**	**252**	**252**
Σύνολο με «ενοίκιο»	**598**	**871**	**1230**	**1521**	**1741**
		2/1 =1,46	**3/1 =2,06**	**4/1 =2,54**	**5/1 =2,91**

Νοικοκυριά	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Σύνολο	**803**	**1202**	**1625**	**1988**	**2301**
1. Διατροφή	171,9	334,9	413,9	514,9	616,0
2. Ένδυση-Υπόδηση					
Ένδυση	40	81	111	141	171
Υπόδηση	14	28	38	48	59
3. Έξοδα κατοικίας (ενοίκιο-ύδρευση-ενέργεια-θέρμανση, φόροι κ.ά.)	532	654	840	1004	1131
Ενοίκιο διαμερίσματος 25-105 τ.μ.	369	439	549	639	696
Ύδρευση-αποχέτευση	8	13	18	23	35
Ηλεκτρική ενέργεια	81	90	112	134	143
Θέρμανση	40	70	101	133	165
Κοινόχρηστα	11	14	26	35	43
Φόροι/τέλη και ΕΡΤ	7,7	10,4	13,2	15,8	18,5
(μικροεπισκευές)	15,0	18,0	24,0	30,0	36,0
4. Μεταφορές-μετακινήσεις					
Μέσα μαζικής μεταφοράς	60	120	120	120	120
Αυτοκίνητο-μοτοσικλέτα (βενζίνη, συντήρηση)					
5. Τηλεπικοινωνίες					
Σταθερό τηλέφωνο	37,5	37,5	37,5	37,5	37,5
Κινητό τηλέφωνο	15	30	30	30	45

〈 συνέχεια

Νοικοκυριά	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
6. Εκπαίδευση	0	0	50	100	120
7. Υγεία-φάρμακα-εξετάσεις κ.λπ.	30	40	50	60	70
8. Πάγια/διαρκή αγαθά-αναλώσιμα οικιακής χρήσης	34	68	101	135	169
9. Καθημερινά έξοδα (διασκέδαση κ.λπ.) -κοινωνική ζωή-αναψυχή-πολιτισμός	60	60	60	60	80
10. Φροντίδα-φύλαξη παιδιών/ΕΝΦΙΑ	-- /14,8	-- /14,8	-- /14,8	-- /14,8	-- /14,8
11. Διάφορες άλλες ανάγκες (άθληση, διακοπές κ.ά.)	30	60	100	100	100
Σύνολο με ενοίκιο	**1039**	**1527**	**1966**	**2365**	**2732**
Επιβάρυνση «ενοικίου»	**133**	**114**	**209**	**262**	**265**
Σύνολο με «ενοίκιο»	**803**	**1202**	**1625**	**1988**	**2301**
		2/1 =1,50	3/1 =2,03	4/1 =2,48	5/1 =2,87
Προϋπολογισμός βασικών αναγκών/ Προϋπολογισμός φτώχειας	1,34	1,38	1,32	1,31	1,32

Συμπεραίνουμε από τα μεγέθη στους Πίνακες 5 και 6 ότι ο καθαρός βασικός μισθός ενός πλήρως απασχολούμενου (όχι όμως και των μερικώς απασχολουμένων, που αποτελούν το ένα τρίτο της ιδιωτικής απασχόλησης) επαρκεί για να καλύψει το όριο φτώχειας ενός μονομελούς νοικοκυριού αλλά δεν επαρκεί για την κάλυψη του προϋπολογισμού βασικών αναγκών.

Για το σύνολο του 2021 το 56% των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα αμειβόταν με **μεικτό μισθό κάτω των 900 ευρώ**, ενώ περίπου το 18% των εργαζομένων είχε μισθούς που **δεν ξεπερνούσαν τα 500 ευρώ**, σύμφωνα με τα απολογιστικά στοιχεία του συστήματος «Εργάνη». Παράλληλα, το 63,6% πληρωνόταν με **λιγότερα από 1.000 ευρώ μεικτά μηνιαίως, ενώ από τους συνολικούς μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, που ανέρχονταν σε** 2.163.610 άτομα, τα 395.115 άτομα (18,26%) εισέπρατταν έως 500 ευρώ τον μήνα (μεικτά) και 1.017.728 εργαζόμενοι (47,04%)

λάμβαναν μισθό που δεν υπερέβαινε τα 800 ευρώ (μεικτά). Είναι προφανής η αναντιστοιχία των πραγματικών αμοιβών με αυτές που θα εξασφάλιζαν αποφυγή της φτώχειας και πολύ περισσότερο πλήρη ικανοποίηση των βασικών αναγκών ενός νοικοκυριού με περισσότερα του ενός μέλη.

Η πραγματικότητα των χρόνια στάσιμων μισθών και άλλων εισοδημάτων σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες τιμές πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη πρώτα στον καθορισμό και στη διαμόρφωση μισθών, συντάξεων και άλλων εισοδημάτων και κατόπιν στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής που μπορεί να είναι αρωγός αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, με δευτερεύοντα ρόλο και με περιορισμένες δυνατότητες στην προσπάθεια εξασφάλισης ενός αξιοπρεπούς βιοτικού επιπέδου. Στην πραγματικότητα, βέβαια, το καθιερωμένο δόγμα της αναγόρευσης του πληθωρισμού στον μεγαλύτερο κίνδυνο για την οικονομική δραστηριότητα χρησιμοποιείται από κυβερνήσεις και κεντρικές τράπεζες για να αποτρέψει την όποια αύξηση μισθών, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο υπολείπονται ακόμη περισσότερο από το επίπεδο τιμών, μειώνοντας παραπέρα το βιοτικό επίπεδο, ιδίως των εργαζομένων και των συνταξιούχων. Αυτή η ανισορροπία μεταξύ εισοδημάτων και κόστους ζωής οφείλει να αναγνωριστεί ως το σημαντικότερο οικονομικό πρόβλημα της εποχής και να αντιμετωπιστεί έστω και μερικά με ουσιαστικές αυξήσεις μισθών, συντάξεων και παράλληλη μείωση τιμών, ιδίως για τα βασικά αγαθά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Allegretto, S. (2005). Basic family budgets: Working families' incomes often fail to meet living expenses around the U.S. *Briefing Paper, 165*. Economic Policy Institute, September. http://www.epi.org/content.cfm/bp165

Bergmann, B. (2000). Deciding who's poor. *Dollars and Sense*, March/April.

Boushey, H., Brocht, C., Gundersen, B., & Bernstein, J. (2001). *Hardships in America: The Real Story of Working Families*. Economic Policy Institute.

ΕΛΣΤΑΤ (2020). *Κίνδυνος Φτώχειας. Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών*, 2019. www.statistics.gr

ΕΛΣΤΑΤ (2021). *Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2020*. Δελτίο Τύπου. www.statistics.gr

ΕΛΣΤΑΤ (2022). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών*. Δελτίο Τύπου. www.statistics.gr

Eurostat (2022). Distribution of population by tenure status, type of household and income group - EU-SILC survey [ILC_LVHO02__custom_4183566].

Λαμπρινίδης, Γ., Μανιάτης, Θ., Μπασιάκος, Γ., Οικονόμου, Α., Παπαδοπούλου, Μ., & Πασσάς, Κ. (2010). *Εμπειρική προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα: Οι ανάγκες για Κατοικία, Διατροφή, Ένδυση-Υπόδηση, Μεταφορά*. Μελέτη 5. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Μανιάτης, Θ. & Μπασιάκος, Γ. (2020). *Το όριο της (απόλυτης) φτώχειας στην ελληνική οικονομία – Θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Μανιάτης, Θ. & Μπασιάκος, Γ. (2023). *Ο προϋπολογισμός βασικών αναγκών (Basic Needs Budget) ως μισθός διαβίωσης*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

OECD (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*.

11

Ο μετασχηματισμός του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας και ο εν δυνάμει ρόλος του αγροτροφικού συστήματος

Ευάγγελος Νικολαΐδης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας δέχεται πολλαπλές πιέσεις και αναζητείται ένα νέο, το οποίο θα αντιμετωπίζει τις αναπτυξιακές στρεβλώσεις των τελευταίων δεκαετιών, θα είναι αποτελεσματικό σε οικονομικούς και δίκαιο σε κοινωνικούς όρους, θα αξιοποιεί τις νέες τεχνολογίες, θα εντάσσεται με ανταγωνιστικούς όρους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, θα είναι συμβατό με τις κλιματικές-περιβαλλοντικές και ενεργειακές προκλήσεις και ικανό ώστε να προσαρμόζεται σε δομικές αλλαγές αλλά και σε συνθήκες κρίσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, το ερώτημα που τίθεται είναι ο εν δυνάμει ρόλος του αγροτροφικού συστήματος σε μια τέτοια διαδικασία. Η απάντηση προσεγγίζεται μέσω της εξέτασης της θέσης του αγροτροφικού συστήματος στην τομεακή διάρθρωση, του ρόλου του στις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις και στην ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως βασικό οικονομικό χαρακτηριστικό ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου για την ελληνική οικονομία σκιαγραφείται η αντιστροφή της αποδυνάμωσης της παραγωγικής βάσης. Στο παρόν κείμενο επιχειρείται η σκιαγράφηση του εν δυνάμει ρόλου του αγροτροφικού συστήματος σε μια τέτοια διαδικασία, μέσω της εξέτασης της σχέσης του με τρία διαρθρωτικού χαρακτήρα ζητήματα: την τομεακή δομή της ελληνικής οικονομίας, τις εγχώριες κλαδικές διασυνδέσεις και την ένταξη στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Τα εν λόγω διαρθρωτικά χαρακτηριστικά σχετίζονται με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και επηρεάζουν άλλες κρίσιμες οικονομικές-κοινωνικές παραμέτρους, συνεπώς, συναποτελούν βασικές πτυχές ενός παραγωγικού προτύπου.

Η τεκμηρίωση για την προσδοκία ότι το αγροτροφικό σύστημα μπορεί να συμβάλει στην αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας προκύπτει τόσο από τον «άμεσο» ρόλο του (συμμετοχή σε Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία, απασχόληση, εξαγωγές, επενδύσεις) όσο και από τον «έμμεσο» (κλαδικές διασυνδέσεις, περιφερειακή ανάπτυξη, περιβάλλον). Συγκεκριμένα, το αγροτροφικό σύστημα, πέραν της αυταξίας του ως παραγωγού τροφίμων, συμβάλλει (2019) κατά 7,6% στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (4,4% ο πρωτογενής τομέας και 3,2% η βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού). Η συμμετοχή στην απασχόληση ανέρχεται σε 13,4% (10,6% ο πρωτογενής και 2,8% η βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού). Η συνεισφορά του στις εξαγωγές είναι αναλογικά υψηλότερη από τη συμμετοχή στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία. Επιπλέον, το αγροτροφικό σύστημα έχει αναπτυγμένο πλέγμα κλαδικών διασυνδέσεων, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς, και συνιστά κρίσιμο παράγοντα της περιφερειακής ανάπτυξης.

Συγχρόνως, η αναβάθμιση των κλιματικών, περιβαλλοντικών και ενεργειακών παραμέτρων αναβαθμίζει τους υφιστάμενους ρόλους του πρωτογενούς τομέα και του προσδίδει νέους: αντιμετώπιση των δυσμενών επιπτώσεων στην παραγωγική διαδικασία, μείωση εκπομπών/απορρόφηση των αερίων του θερμοκηπίου, μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης, αειφόρος διαχείριση του εδάφους και των υδατικών πόρων, παραγωγή Ανανεώσιμών Πηγών Ενέργειας, διαφύλαξη φυσικών πόρων από άλλες χρήσεις.

Εν κατακλείδι, το αγροτροφικό σύστημα συνιστά έναν ποσοτικά αξιόλογο χώρο, ο οποίος, συγχρόνως, συνδέεται με κρίσιμα ποιοτικά στοιχεία του οικονομικού, κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος. Συνεπώς, η ανάπτυξή του είναι δυνατόν, υπό προϋποθέσεις και στο μέτρο που του αναλογεί, να συνδράμει με άμεσο και έμμεσο τρόπο στην ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση και άλλων κλάδων και κατά προέκταση να αναβαθμίσει το εγχώριο παραγωγικό σύστημα. Κατ' αναλογία, η παραμέλησή του θα στερήσει από την ελληνική οικονομία σημαντικές δυνητικές πηγές ανάπτυξης.

11.1 Τομεακή σύνθεση και οικονομική ανάπτυξη

Η γενική κατεύθυνση των αλλαγών στην τομεακή σύνθεση της ελληνικής οικονομίας συμπλέει με τον γενικό ρου της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ωστόσο, τόσο η τομεακή σύνθεση όσο και οι διαρθρωτικές αλλαγές της χαρακτηρίζονται από δυσμενείς διαφοροποιήσεις. Βασική διαφοροποίηση εντοπίζεται στην απόκλιση από το «μέσο πρότυπο».[23] Συγκεκριμένα, στην τομεακή σύνθεση της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας, ο τριτογενής έχει ειδικό βάρος (80,3%) που είναι υψηλότερο από αυτό που εμφανίζεται ακόμη και σε πιο αναπτυγμένες χώρες[24, 25] (Γαλλία 78,7%, Ιταλία 73,9%)· η συμμετοχή του δευτερογενούς (15,4%) υστερεί σε σύγκριση ακόμη και με χώρες σχεδόν του ιδίου επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης (Ισπανία 22,2%, Πορτογαλία 21,8%), ενώ το ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα είναι έως και διπλάσιο (4,4%) από όλες τις προαναφερόμενες χώρες (Πίνακας 1). Συμπερασματικά, η τομεακή σύνθεση, σε σχέση με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, χαρακτηρίζεται από υπέρμετρη παρουσία του τριτογενούς[26] και του πρωτογενούς τομέα και από υστέρηση στο ειδικό βάρος του δευτερογενούς.

Η ποσοστιαία συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) αποτελεί πηγή παρερμηνειών, καθώς δεν λαμβάνεται υπόψη ότι με την άνοδο του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης η ποσοστιαία συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα φθίνει. Συγκεκριμένα:

- Η μείωση από 3,2% στο 2,9% (2006-2010) δεν ήταν αποτέλεσμα βραδύτερου ρυθμού μεγέθυνσης σε σχέση με τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, που θα ήταν μια κανονική αναπτυξιακή διαδικασία, αλλά οφείλεται στη στασιμότητα ή/και στη μείωση της αγροτικής παραγωγής σε απόλυτα μεγέθη.

---

23 Για την έννοια του «μέσου προτύπου», βλ. Chenery (1960).

24 Στη συνέχεια, όπου γίνεται σύγκριση με άλλες χώρες, πρόκειται για τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία.

25 Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται στο κείμενο προέρχονται από την EUROSTAT και την ΕΛΣΤΑΤ (κατόπιν επεξεργασίας).

26 Στην υπέρμετρη συμμετοχή του τριτογενούς τομέα θα πρέπει να συμπληρωθεί και η στρεβλή σύνθεσή του, με την έννοια της υψηλής παρουσίας κλάδων χαμηλής τεχνολογίας, τεχνογνωσίας.

- Η αύξηση από 2,9% σε 3,8% (2010-2016) δεν προέρχεται από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά από την εντονότερη μείωση της παραγωγής του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα (Διάγραμμα 1).

- Η σταθεροποίηση στο 4,3% (2017-2019) είναι σε υψηλότερο από το προ δεκαετίας επίπεδο (2,8% το 2009), δηλαδή δεν επανήλθε σε διαδικασία που χαρακτηρίζει την οικονομική ανάπτυξη, και είναι υπερτριπλάσιο από τον μέσο όρο της ΕΕ (1,2% το 2017).

Στη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση, διαπιστώνεται επίσης απόκλιση από το μέσο πρότυπο, καθώς βρίσκεται σε σημαντικά υψηλότερο επίπεδο. Η συμμετοχή στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία και στην απασχόληση έχει αυτοτελή σημασία, ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία έχει η μεταξύ τους σχέση, διότι διαμορφώνει το ύψος του αγροτικού εισοδήματος και την εν γένει ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα.

Η αξιολόγηση του πρωτογενούς τομέα στην Ελλάδα παλινδρομεί ανάμεσα σε δύο ακραίες και εξίσου λανθασμένες αντιλήψεις. Από τη μία πλευρά, εκφράζεται μια απαξιωτική αντίληψη, καθώς αξιολογείται μονομερώς με τη συμμετοχή του στο ΑΕΠ, μη λαμβάνοντας υπόψη άλλες οικονομικές, κλιματικές-περιβαλλοντικές παραμέτρους και, βέβαια, την αυταξία της παραγωγής τροφίμων. Από την άλλη πλευρά, του αποδίδεται υπερβολικά αναβαθμισμένος ρόλος («ατμομηχανή της ανάπτυξης»), που εκ των πραγμάτων δεν έχει (Πίνακας 2). Η στρεβλή εικόνα για τον πρωτογενή τομέα εντοπίζεται και στη «φιλολογία» για την ανθεκτικότητα στις κρίσεις. Ωστόσο, από τη σύγκριση της πορείας της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας του με την αντίστοιχη του ΑΕΠ, προκύπτει ότι ο πρωτογενής τομέας είχε εισέλθει σε τροχιά κρίσης ήδη πριν από την έναρξη της ύφεσης στο σύνολο της οικονομίας το 2009-2010. Στην εν λόγω αντίληψη προστίθεται και η λανθασμένη ερμηνεία των διαρθρωτικών αλλαγών, καθώς η άνοδος του ειδικού βάρους του πρωτογενούς τομέα όχι μόνο δεν συνιστά ένδειξη «δυναμισμού», όπως συχνά αναφέρεται, αλλά είναι άλλη μια έκφανση της κρίσης της ελληνικής οικονομίας, καθώς οφείλεται στη μείωση της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα και όχι στην ανάπτυξη του πρωτογενούς (Νικολαΐδης & Στασινόπουλος, 2015).

Το ειδικό βάρος της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών-καπνού στην ΑΠΑ της μεταποίησης ανέρχεται σε 35,2% (2019) και είναι σημαντικά υψηλότερο σε σχέση με τις συγκρινόμενες χώρες, όπου κυμαίνεται από 11,3-18,9%. Η ίδια εικόνα παρατηρείται και στην απασχόληση, καθώς στην Ελλάδα ανέρχεται (2019) σε 37,7%, ενώ στις άλλες χώρες κυμαίνεται από 12,2-21,6%. Στη διάρκεια της δεκαετίας

2007-2019, η προστιθέμενη αξία της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών-καπνού αυξήθηκε σε τρέχουσες τιμές από 4.526 σε 5.150 εκατ. ευρώ. Στο ίδιο διάστημα η συμμετοχή της στο σύνολο της μεταποίησης αυξήθηκε από 23% σε 35% και στο σύνολο ακαθάριστης αξίας της χώρας από 2,2% σε 3,2%. Η δυσανάλογη αύξηση της ποσοστιαίας συμμετοχής, σε σχέση με την απόλυτη αύξηση της προστιθέμενης αξίας, οφείλεται κυρίως στη μείωση της προστιθέμενης αξίας των άλλων κλάδων της μεταποίησης. Στην απασχόληση, η βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού με 135,4 χιλιάδες απασχολούμενους κατέχει την πρώτη θέση στη μεταποίηση. Επιπλέον, στο διάστημα 2017-2019 σημείωσε σημαντική αύξηση της συμμετοχής (από 24,4% σε 37,7% στη μεταποίηση και από 2,4% σε 2,8% στο σύνολο της οικονομίας), η οποία όμως οφείλεται στη σχετικά μικρότερη μείωση των απασχολουμένων στο σύνολο της μεταποίησης και στο σύνολο της οικονομίας.

Η σχέση του πρωτογενούς τομέα με τη βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού αναδεικνύει ευρύ φάσμα αναπτυξιακών δυνατοτήτων: αύξηση της προστιθέμενης αξίας του αγροτροφικού συστήματος, διαφοροποίηση των προϊόντων, περιφερειακή ανάπτυξη, χρονική και γεωγραφική διεύρυνση των εξαγωγών κ.ά. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας η ΑΠΑ της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών-καπνού παραμένει σημαντικά κάτω από την αντίστοιχη του πρωτογενούς τομέα στο επίπεδο του 75%. Η εικόνα στην Ελλάδα είναι δυσμενέστερη σε σχέση με όλες τις συγκρινόμενες χώρες, όπου ο σχετικός δείκτης ανέρχεται στο 80% (Ιταλία, Ισπανία) αλλά υπερβαίνει και το 100% (Γαλλία, Πορτογαλία).

Οι κλαδικές διασυνδέσεις του αγροτροφικού συστήματος

11.2

Η διάκριση της προέλευσης των ενδιάμεσων εισροών σε εγχώρια και εισαγόμενη παραπέμπει στο κατά πόσο η ανάπτυξη του αγροτροφικού συστήματος στηρίζεται στην εγχώρια παραγωγική βάση, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη άλλων εγχώριων κλάδων. Η αναλογία της εγχώριας και της εισαγόμενης προέλευσης των ενδιάμεσων εισροών στην περίπτωση του πρωτογενούς τομέα στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία δείχνει (2014) μια σχετικά υψηλότερη εξάρτηση από τις εισαγόμενες εισροές (23,3%), ενώ οι άλλες χώρες έχουν χαμηλότερη συμμετοχή (11,6% έως 19,6). Διαχρονικά, στην Ελλάδα το ειδικό βάρος των εισαγόμενων εισροών αυξάνεται από 16,3% (2000) σε 27,0% (2007) και παραμένει περίπου στο ίδιο επίπεδο (23,3%, το 2014). Αντιθέτως, στην περίπτωση της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών-καπνού οι εισαγόμενες εισροές στην Ελλάδα διαμορφώνονται όπως και στις άλλες χώρες (11,5%), με εξαίρεση τη δυσμενέστερη εικόνα της Πορτογαλίας. Στο διάστημα 2000-2014 οι εισαγόμενες εισροές παραμένουν σταθερές στο επίπεδο μεταξύ 10,0-11,8%.

Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο σύνολο των ενδιάμεσων εισροών είναι (2014) περίπου στο ίδιο ύψος με τη συμμετοχή του στην ΑΠΑ (5,1% και 4,4% αντιστοίχως), ο δευτερογενής συμμετέχει σε αναλογία σχεδόν τριπλάσια της συμμετοχής του στην ΑΠΑ (41,5% και 15,4% αντιστοίχως), ενώ το ειδικό βάρος του τριτογενούς τομέα στην ενδιάμεση ανάλωση περιορίζεται μόλις στα 2/3 της συμμετοχής του στην ΑΠΑ (53,4% και 80,3% αντιστοίχως). Με βάση τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η αποβιομηχάνιση και η τριτογενοποίηση συνέβαλαν στην αποδυνάμωση των κλαδικών διασυνδέσεων, καθώς η βιομηχανία, με σχετικά σημαντικότερο ρόλο στις κλαδικές διασυνδέσεις, υποχώρησε και ο τριτογενής τομέας, με σχετικά μικρότερο ρόλο, αναβαθμίστηκε.

Από την ανάλυση των Πινάκων Χρήσεων εντοπίζονται σημαντικές αλλαγές που αντανακλούν τις συνέπειες της ύφεσης. Στο διάστημα 2007-2018, το σύνολο των χρήσεων για τα προϊόντα του αγροτροφικού συστήματος μειώθηκε σημαντικά (-1.532 εκατ. ευρώ). Η μείωση οφείλεται κυρίως στα είδη διατροφής-ποτών-καπνού (-1.386 εκατ. ευρώ) και δευτερευόντως στα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα (-146 εκατ. ευρώ). Οι ενδιάμεσες χρήσεις των προϊόντων του αγροτροφικού συστήματος μειώθηκαν επίσης σημαντικά. Η μείωση οφείλεται κυρίως στη

μείωση των χρήσεων από τη βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού και από τις δραστηριότητες παροχής καταλύματος και εστίασης. Ωστόσο, η επίδραση στη μείωση των ενδιάμεσων χρήσεων της οικονομίας είναι σχετικά περιορισμένη.

Η τελική καταναλωτική δαπάνη για το σύνολο προϊόντων αγροτροφικού συστήματος μειώθηκε σημαντικά (-3.236 εκατ. ευρώ) και αντιστοιχεί στο 9,4% της συνολικής μείωσης της τελικής καταναλωτικής δαπάνης της οικονομίας. Η μείωση οφείλεται κυρίως στα είδη διατροφής-ποτών-καπνού (-2.765 εκατ. ευρώ) και δευτερευόντως στα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα (-471 εκατ. ευρώ).

Συμπερασματικά, όσον αφορά τις αλλαγές σε όλες τις βασικές κατηγορίες των χρήσεων των προϊόντων, διαπιστώνεται ότι το αγροτροφικό σύστημα ακολούθησε τη γενικότερη αρνητική πορεία του συνόλου της οικονομίας, δηλαδή τη δραστική μείωση. Το ειδικό βάρος της συμμετοχής του αγροτροφικού συστήματος σε αυτές τις αλλαγές, ενώ ήταν σχετικά περιορισμένο όσον αφορά τη συνολική μείωση των χρήσεων και των ενδιάμεσων χρήσεων, ήταν σημαντικό στη μείωση της καταναλωτικής δαπάνης.

Η ανάλυση της προέλευσης των προϊόντων που χρησιμοποιούν οι κλάδοι της οικονομίας παραπέμπει στη σύνθεση του κόστους παραγωγής. Τα κυριότερα συμπεράσματα από την ανάλυση της προέλευσης των προϊόντων που χρησιμοποιεί ο πρωτογενής τομέας και η βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού είναι:

- Στον πρωτογενή τομέα, παρατηρείται αύξηση στο σύνολο των προϊόντων που χρησιμοποιεί ως εισροές κατά 768 εκατ. ευρώ (+13,4%). Οι αλλαγές προέρχονται κυρίως από τους επιμέρους κλάδους του αγροτροφικού συστήματος. Συγκεκριμένα, αξιοσημείωτη είναι η αύξηση των προϊόντων ειδών διατροφής-ποτών-καπνού κατά 48,7% (344 εκατ. ευρώ). Επίσης παρατηρείται αύξηση στη χρήση προϊόντων από τον ίδιο τον πρωτογενή τομέα της τάξης του 10,4% (251 εκατ. ευρώ). Η μεγαλύτερη αύξηση των εισροών σε πρώτες ύλες (+595 εκατ. ευρώ) σε σχέση με την αύξηση διαφόρων άλλων συντελεστών κόστους (+200 εκατ. ευρώ) παραπέμπει σε σχετική βελτίωση του κόστους παραγωγής, καθώς για την επεξεργασία περισσότερων πρώτων υλών, και συνεπώς την παραγωγή μεγαλύτερης ποσότητας τελικών προϊόντων, καταβλήθηκε σημαντικά χαμηλότερο κόστος για διάφορες εισροές.

- Στη βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού, ενώ δεν παρουσιάζεται αλλαγή στο σύνολο της αξίας των προϊόντων που χρησιμοποιούνται ως εισροές, εντοπίζονται σημαντικές ανακατατάξεις σε διάφορες κατηγορίες προϊόντων. Αξιοσημείωτη είναι η μείωση των προϊόντων από τους επιμέρους κλάδους του αγροτροφικού συστήματος (-844 εκατ. ευρώ), δηλαδή των βασικών πρώτων υλών που χρησιμοποιεί. Ιδιαίτερη σημασία έχει η παρατήρηση ότι, ενώ

μειώθηκε η αξία των βασικών πρώτων υλών που χρησιμοποιεί η βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού (-844 εκατ. ευρώ), συγχρόνως αυξήθηκαν οι διάφοροι συντελεστές κόστους κατά 1.135 εκατ. ευρώ. Ο συνδυασμός αυτών των εξελίξεων παραπέμπει σε σημαντική αύξηση του κόστους παραγωγής, καθώς για την επεξεργασία λιγότερων πρώτων υλών, και συνεπώς την παραγωγή μικρότερης ποσότητας τελικών προϊόντων, καταβλήθηκε σημαντικά υψηλότερο κόστος για διάφορες εισροές.

11.3 Ένταξη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας

Στο διάστημα 2007-2019 στο εμπορικό ισοζύγιο των τροφίμων-ποτών-καπνού το έλλειμμα μειώθηκε κατά 1.529 εκατ. ευρώ (από 2.708 εκατ. ευρώ σε 1.179 εκατ. ευρώ). Η μείωση του ελλείμματος έχει θετικά χαρακτηριστικά, καθώς οφείλεται κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών (2.263 εκατ. ευρώ) και λιγότερο στη μείωση των εισαγωγών (735 εκατ. ευρώ). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μείωση τόσο του συνολικού ελλείμματος όσο και του ελλείμματος τροφίμων-ποτών-καπνού πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες μείωσης της συνολικής μηνιαίας καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών κατά 30,2% (από 2.117,7 ευρώ σε 1.478,2 ευρώ) και της δαπάνης για είδη διατροφής και μη οινοπνευματώδη ποτά κατά 14,9% (από 347,4 ευρώ σε 295,6 ευρώ).

Η εξάρτηση από τις εισαγωγές και ο βαθμός αυτάρκειας των τροφίμων συνιστούν βασικούς δείκτες για την αξιολόγηση του ρόλου του αγροτροφικού συστήματος όσον αφορά τον εφοδιασμό της εγχώριας αγοράς με τρόφιμα.

Με τον Δείκτη Εξάρτησης από τις Εισαγωγές εκτιμάται η σχέση των εισαγωγών προς την εγχώρια προσφορά. Ο δείκτης είναι υψηλός και παραμένει διαχρονικά σε υψηλό επίπεδο για σειρά βασικών τροφίμων (γαλακτοκομικά, κρέας φυτικά έλαια, δημητριακά, αμυλώδεις ρίζες, όσπρια). Σε σχετικά χαμηλό επίπεδο κινείται ο δείκτης στα αλκοολούχα ποτά, στα φρούτα, στα αυγά, στα ελαιούχα φυτά και στα λαχανικά.

Με τον Δείκτη Αυτάρκειας εκτιμάται η σχέση της εγχώριας παραγωγής προς την εγχώρια προσφορά. Ο δείκτης είναι διαχρονικά χαμηλός σε βασικά είδη διατροφής (όσπρια, δημητριακά, γαλακτοκομικά, αμυλώδεις ρίζες, κρέας), σχετικά ικανοποιητικός σε αυγά, φυτικά έλαια, υψηλός σε φυτικά έλαια, ελαιούχα φυτά και αλκοολούχα ποτά και πολύ υψηλός σε λαχανικά και φρούτα.

Πληρέστερη εικόνα για το εξωτερικό εμπόριο διαμορφώνεται με τη συνεκτίμηση των εισαγόμενων εισροών που είναι απαραίτητες για την παραγωγική διαδικασία. Καθώς το ισοζύγιο των εισροών (μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, ζωοτροφές) είναι αρνητικό, της τάξης περίπου ενός δισεκατομμυρίου ευρώ, το εξωτερικό εμπόριο των τροφίμων-ποτών-καπνού καθίσταται ελλειμματικότερο. Επίσης, στον πρωτογενή τομέα το ειδικό βάρος των εισαγόμενων εισροών αυξάνεται από 16,3% το 2000 σε 27,0% το 2007 και παραμένει περίπου

σε αυτό το επίπεδο (23,3%) το 2014. Στη βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού οι εισαγόμενες εισροές παραμένουν σταθερές (2000-2014) στο επίπεδο μεταξύ 10,0-11,8%.

Οι όροι εμπορίου της κατηγορίας «Τρόφιμα-Ποτά-Καπνός» διαμορφώνονται δυσμενώς και δυσμενέστερα σε σχέση με το σύνολο της οικονομίας. Συνεπώς, στον βαθμό στον οποίο από αυτούς τους κλάδους προσδοκάται αναβαθμισμένος ρόλος στον εξωστρεφή προσανατολισμό της χώρας, τότε θα πρέπει να υπάρξει στοχευμένη παρέμβαση στη σύνθεση και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά τουλάχιστον των διεθνώς εμπορεύσιμων προϊόντων, ώστε να βελτιωθούν οι όροι εμπορίου.

11.4 Πλαίσιο προτάσεων

Για να ανταποκριθεί ο πρωτογενής τομέας στον διευρυμένο ρόλο του και να διαμορφωθεί μια σχετική αναπτυξιακή στρατηγική συνολικά για το αγροτροφικό σύστημα, απαιτείται η αποκατάσταση στο έλλειμμα που αφορά την αποτίμηση της θέσης και του ρόλου του. Η αντιμετώπιση του αγροτικού τομέα θα πρέπει να γίνεται βάσει της πολυδιάστατης οικονομικής, κοινωνικής, κλιματικής, περιβαλλοντικής σημασίας του και όχι υπό το οικονομίστικο, περιοριστικό και παραπλανητικό πρίσμα της φθίνουσας συμμετοχής του στα μακροοικονομικά μεγέθη. Επίσης, ο πολυδιάστατος οικονομικός, περιβαλλοντικός, κοινωνικός ρόλος του πρέπει να αποτυπώνεται και σε αντίστοιχο σύστημα κριτηρίων αξιολόγησης, τα οποία θα πρέπει να λαμβάνονται συνολικά υπόψη στη διαμόρφωση των πολιτικών.[27]

Η υπέρβαση των χρόνιων και δομικών προβλημάτων του, παράλληλα με την αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων, προϋποθέτει ριζικές αλλαγές. Βασικό συστατικό των εν λόγω αλλαγών είναι η υπέρβαση της «διαχειριστικής» λογικής και η αντιμετώπισή τους με όρους ολιστικού και συμπεριληπτικού στρατηγικού σχεδιασμού. Η συμμόρφωση του πρωτογενούς τομέα στην Ελλάδα με πολλές από τις νέες παραμέτρους δεν συνιστά καινοφανή απαίτηση. Οι εμφανιζόμενες ως «νέες» απαιτήσεις είναι σε μεγάλο βαθμό ανεκπλήρωτες υποχρεώσεις του παρελθόντος. Σε μεγάλο βαθμό συνάδουν με την αναγκαιότητα υπέρβασης χρόνιων προβλημάτων: τεχνογνωσία, τεχνική υποστήριξη, μείωση ενεργειακού κόστους και του κόστους παραγωγής εν γένει, βελτίωση της αποδοτικότητας των εισροών. Επίσης, συνάδουν με τον στρατηγικό στόχο για μια νέα ισορροπία ανάμεσα στο μαζικό-ομογενοποιημένο και το διαφοροποιημένο πρότυπο παραγωγής. Οι νέες τεχνολογίες, οι νέες εισροές και οι νέες διαδικασίες συνιστούν ευκαιρία για εμπλουτισμό και ενδυνάμωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων, με δυνάμει ευρύτερες δυνατότητες για διεύρυνση της παραγωγικής βάσης και τον περιορισμό της αποβιομηχάνισης. Οι απαιτούμενες επενδύσεις σε υποδομές, εξοπλισμό, εισροές θα πρέπει να καλυφθούν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό από την εγχώρια

27 Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρεται η υπέρβαση ανισορροπιών ανάμεσα στη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ και στη συμμετοχή του στη χρηματοδότηση και στις επενδύσεις (Διαγράμματα 2 και 3).

παραγωγική βάση (την υφιστάμενη ή/και τη νέα). Συνεπώς, το αγροτικό πρόβλημα δεν είναι μόνο αγροτικό και οι εξελίξεις στον πρωτογενή τομέα θα εξαρτηθούν σε μεγάλο βαθμό από τη γενικότερη πορεία της οικονομίας, τις εξελίξεις στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα και άρα τις αντίστοιχες πολιτικές.

Με βάση τα παραπάνω, τίθενται δύο στόχοι: ο πρώτος είναι η δημιουργία προϋποθέσεων ώστε ο πρωτογενής τομέας, ο οποίος, επί μακρόν, αδυνατεί να προσαρμοστεί σε σταδιακές αλλαγές, να μπορέσει να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα σε πολλά επίπεδα αλλαγές οι οποίες έχουν και τον χαρακτήρα τομής. Ο δεύτερος στόχος είναι, στο πλαίσιο που διαμορφώνεται από το κλίμα, το περιβάλλον και την ενέργεια, ο ρόλος του αγροτροφικού συστήματος να συνδεθεί με την ανάδειξη ενός νέου αναπτυξιακού υποδείγματος για την ελληνική οικονομία.

Το γεγονός ότι το αγροτροφικό σύστημα θα πρέπει να υπηρετεί πολλαπλούς στόχους, σε συνδυασμό με τις ενδοκλαδικές διαφοροποιήσεις και τις διακλαδικές εξαρτήσεις, καθιστά αναγκαία την ολιστική προσέγγιση. *Η πολλαπλότητα των στόχων* συνίσταται στην αειφόρο παραγωγή υγιεινών και ασφαλών τροφίμων με σεβασμό στον πολυδιάστατο ρόλο της υπαίθρου, στον περιορισμό των χωρικών ανισοτήτων, στη μεγιστοποίηση της συμβολής του στην οικονομική ανάπτυξη και στην ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Η *ολιστική προσέγγιση* συνίσταται στην υπέρβαση της αντίληψης της «κλαδικής» πολιτικής και στην υιοθέτηση της οπτικής σχετικά με την ένταξη του αγροτροφικού συστήματος στη συνολική δομή και λειτουργία της ελληνικής οικονομίας, συμπεριλαμβανομένων των διασυνδέσεων με το εξωτερικό.

Ενδεικτικό πεδίο για την εφαρμογή της ολιστικής προσέγγισης προσφέρεται από τις αναδιατάξεις των αλυσίδων αξίας. Οι αλυσίδες αξίας τελούν υπό διαρκείς αλλαγές (ανάπτυξη, σύμπτυξη, αναδιάταξη) που τροποποιούν τους όρους ανταγωνισμού, καθώς επιφέρουν μετατοπίσεις στην κατανομή της προστιθέμενης αξίας ανάμεσα στους επιμέρους κρίκους. Συνεπώς, η παρακολούθηση των εν λόγω αλλαγών και η τοποθέτηση στα σημεία όπου δημιουργείται η σχετικά υψηλότερη προστιθέμενη αξία έχουν καθοριστική σημασία και συνιστούν την ουσία του εκσυγχρονισμού. Η αξιοποίηση του περιβάλλοντος που δημιουργείται από την αναδιάταξη των αλυσίδων αξίας μπορεί να γίνει μέσω της διαφοροποίησης. Η διαφοροποίηση συνδέεται με την πύκνωση των κλαδικών διασυνδέσεων· μαζί συμβάλλουν στην αύξηση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας στην παραγωγή και στις εξαγωγές μέσω της ανέλιξης στις αλυσίδες αξίας. Οι συνέργειες των παραπάνω διαδικασιών λειτουργούν πολλαπλασιαστικά, εξοικονομούν πόρους και αυξάνουν την αποτελεσματικότητα.

11.5 Επίλογος

Η υπέρβαση των χρόνιων και δομικών προβλημάτων του αγροτροφικού συστήματος, παράλληλα με την αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων, προϋποθέτει ριζικές αλλαγές. Βασικό συστατικό των εν λόγω αλλαγών είναι η υπέρβαση της «διαχειριστικής» λογικής και η αντιμετώπισή τους με όρους ολιστικού και συμπεριληπτικού στρατηγικού σχεδιασμού. Η συμμόρφωση με πολλές από τις νέες παραμέτρους δεν συνιστούν καινοφανή απαίτηση. Οι εμφανιζόμενες ως «νέες» απαιτήσεις είναι σε μεγάλο βαθμό ανεκπλήρωτες υποχρεώσεις του παρελθόντος. Σε μεγάλο βαθμό συνάδουν με την αναγκαιότητα υπέρβασης των χρόνιων προβλημάτων (τεχνογνωσία, τεχνική υποστήριξη, μείωση ενεργειακού κόστους και του κόστους παραγωγής εν γένει, βελτίωση της αποδοτικότητας των εισροών). Επίσης συνάδουν με τον στρατηγικό στόχο για μία νέα ισορροπία ανάμεσα στο μαζικό-ομογενοποιημένο και το διαφοροποιημένο πρότυπο παραγωγής. Οι νέες τεχνολογίες, οι νέες εισροές και οι νέες διαδικασίες συνιστούν ευκαιρία για εμπλουτισμό και ενδυνάμωση των εγχώριων κλαδικών διασυνδέσεων, με δυνάμει ευρύτερες προεκτάσεις στη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης και τον περιορισμό της αποβιομηχάνισης. Οι απαιτούμενες επενδύσεις σε υποδομές, εξοπλισμό, εισροές θα πρέπει να καλυφθούν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό από την εγχώρια παραγωγική βάση (την υφιστάμενη ή/και τη νέα).

Το αγροδιατροφικό σύστημα συνολικά και οι επιμέρους συνιστώσες του ξεχωριστά (πρωτογενής τομέας, βιομηχανία τροφίμων-ποτών-καπνού), εν δυνάμει και στο μέτρο στο οποίο τους αναλογεί, μπορούν να έχουν ρόλο στη διαδικασία παραγωγικής ανασυγκρότησης. Ωστόσο, εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση είναι οι ριζικές αλλαγές στην εν γένει αντιμετώπιση του αγροτροφικού συστήματος. Αναπόφευκτη πρόκληση είναι η συμπερίληψη των κλιματικών-περιβαλλοντικών-ενεργειακών δεδομένων στη συγκρότηση ενός νέου στρατηγικού σχεδίου ενταγμένου σε ένα νέο αναπτυξιακό πρότυπο της ελληνικής οικονομίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Chenery, H. (1960). Patterns of industrial growth. *American Economic Review, 50*, 624-654.

Νικολαΐδης, Ευ. & Στασινόπουλος, Γ. (2015). *Οι αναπτυξιακές δυνατότητες του αγροδιατροφικού συστήματος στην Ελλάδα*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 | Η τομεακή σύνθεση της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (%)
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

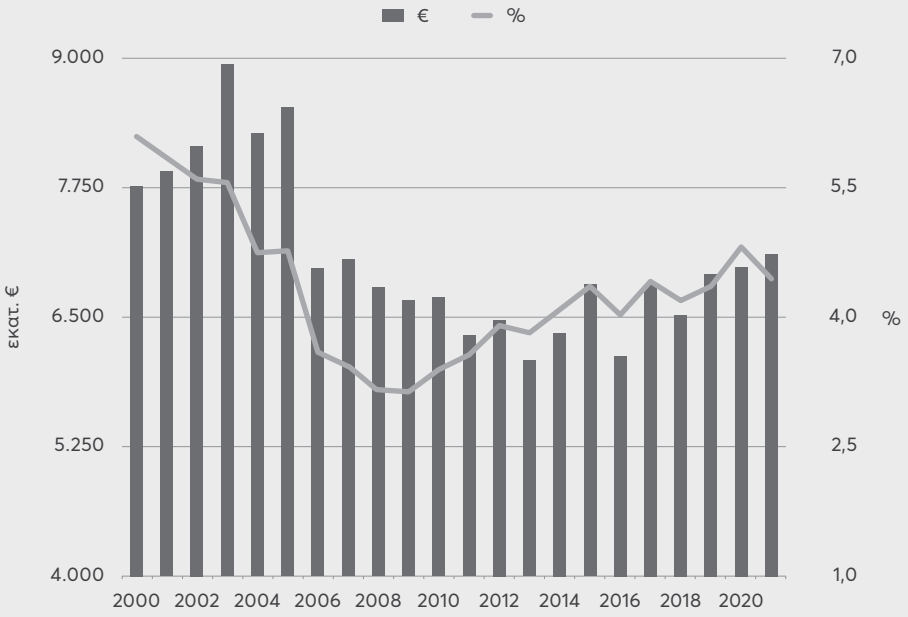
	Ελλάδα	Γαλλία	Ιταλία	Ισπανία	Πορτογαλία
2007					
Πρωτογενής	3,4	1,8	2,1	2,8	2,3
Δευτερογενής	20,4	21,3	26,5	29,2	24,4
Τριτογενής	76,2	76,9	71,4	68,0	73,3
Σύνολο	100	100	100	100	100
2019					
Πρωτογενής	4,4	1,7	2,1	2,9	2,4
Δευτερογενής	15,4	19,6	24,0	22,2	21,8
Τριτογενής	80,3	78,7	73,9	74,9	75,8
Σύνολο	100	100	100	100	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 | Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σε βασικές τιμές (ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές και συμβολές σε ποσοστιαίες μονάδες, σταθερές τιμές 2010)

	Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές								
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	-1,5 (-0,1)	9,0 (0,3)	-6,2 (-0,3)	3,5 (0,1)	-2,2 (-0,1)	-6,1 (-0,3)	8,8 (0,4)	3,5 (0,2)	-1,3 (-0,1)
Δευτερογενής τομέας	-10,8 (-1,7)	-6,8 (-1,0)	-4,9 (-0,8)	-6,5 (-1,0)	0,0 (0,0)	7,2 (1,0)	2,4 (0,4)	2,9 (0,4)	3,1 (0,5)
Τριτογενής τομέας	-9,2 (-7,5)	-7,2 (-5,8)	-2,3 (-1,8)	1,4 (1,1)	-0,4 (-0,3)	-2,1 (-1,7)	1,2 (1,0)	1,3 (1,1)	0,8 (0,6)
Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία	-9,1	-6,5	-2,7	0,0	-0,3	-1,1	2,0	1,8	0,9

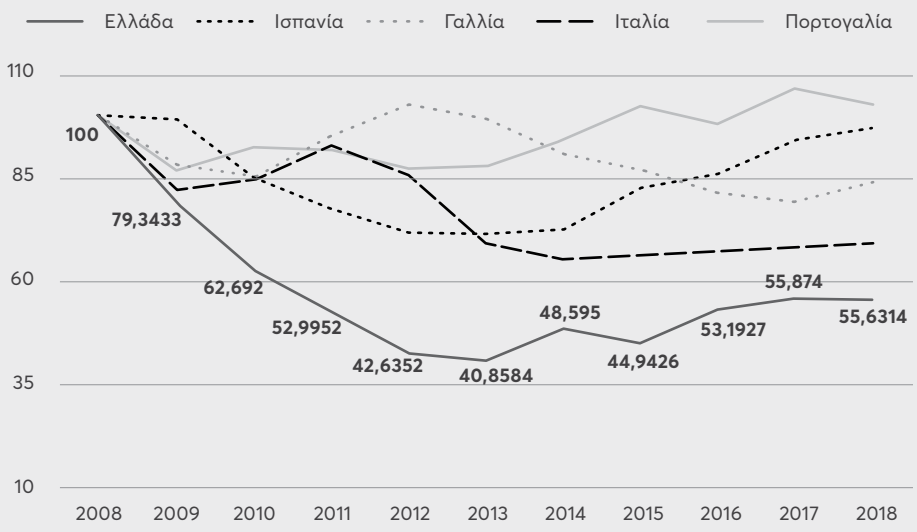
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή (διάφορα έτη)
Σημείωση: Εντός παρενθέσεως η συμβολή σε ποσοστιαίες μονάδες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1 | Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παραγωγής του πρωτογενούς τομέα και η συμμετοχή του στο σύνολο της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας

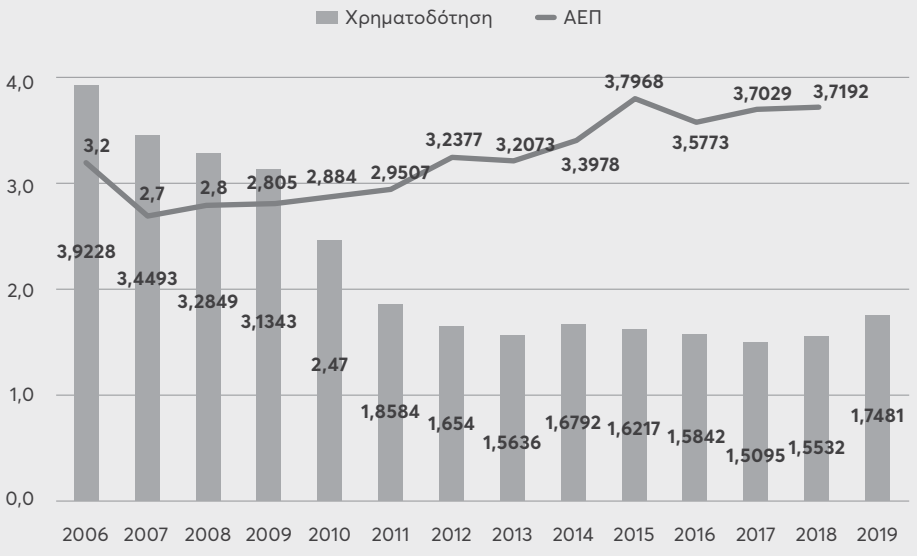
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2 | Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στον πρωτογενή τομέα (2008 = 100%)

Πηγή: EUROSTAT, Economic accounts for agriculture

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3 | Η διαχρονική μεταβολή της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στη χρηματοδότηση και στο ΑΕΠ (%)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία στοιχείων)

12

Νέα γενιά, επισφαλής εργασία και βιοτική τροχιά: Η εξέλιξη του φαινομένου της επισφαλούς εργασίας, οι επιπτώσεις της πανδημίας και οι προκλήσεις για το πλέγμα των δημοσίων πολιτικών

Νίκος Παπαδάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν κείμενο εστιάζει στην επισφαλή εργασία στη νέα γενιά και επισκοπεί κριτικά κρίσιμες τάσεις, χαρακτηριστικά και παραμέτρους του φαινομένου στην Ελλάδα (αλλά και στην Ευρώπη).

Παρουσιάζει τα κύρια ευρήματα πρόσφατης, σχετικής, έρευνας εθνικής κλίμακας, με ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση της επισφαλούς εργασίας με την κοινωνική ευαλωτότητα και με τον κίνδυνο της φτώχειας (in-work poverty risk) όσο και με τις επιπτώσεις της εργασιακής επισφάλειας στις συγκροτησιακές συνιστώσες της βιοτικής τροχιάς των νέων. Εξετάζονται επίσης οι επιπτώσεις της πανδημίας στα προαναφερθέντα.

Τέλος, με βάση τα προαναφερθέντα, αναλύονται ευσύνοπτα οι μείζονες προκλήσεις για το πλέγμα των δημόσιων πολιτικών.

12.1 Προοιμιακές επισημάνσεις

Αναμφίβολα, η παρατεταμένη (δεκαετής) οικονομική ύφεση και τα σκληρά δημοσιονομικά μέτρα που ελήφθησαν στο πλαίσιο των Μεσοπρόθεσμων Πλαισίων Δημοσιονομικής Στρατηγικής (μνημόνια) στην Ελλάδα επέφεραν μια σειρά από δραματικές μεταβολές στα πεδία της οικονομίας και της απασχόλησης, απορρυθμίζοντας την αγορά εργασίας, αυξάνοντας τα ποσοστά ανεργίας, και ιδίως της νεανικής ανεργίας, και έχοντας άμεση επίπτωση στον κοινωνικό ιστό της χώρας (βλ. Papadakis et al., 2017· Matsaganis, 2013).

Η προαναφερθείσα διαπίστωση συνδέεται με τη (διαπιστωμένη) ραγδαία διεύρυνση του φαινομένου της επισφαλούς εργασίας και της (ποιοτικής και ποσοτικής) αύξησης των επισφαλών μορφών εργασίας στην Ελλάδα (βλ. Παπαδάκης κ.ά., 2021α), στις οποίες εξ ανάγκης η νέα γενιά στρέφεται (αρκετά συχνά), ελλείψει εναλλακτικών. Κοντολογίς, έχει δημιουργηθεί μια νέα συνθήκη στην αγορά εργασίας, στο πλαίσιο της οποίας εντείνονται (ειδικά ως προς τη νέα γενιά) οι μορφές εργασίας που χαρακτηρίζονται από επισφάλεια και ελαστικότητα, όπως η *προσωρινή* (και κυρίως *εποχική*) *απασχόληση*, η *μερική απασχόληση* (κυρίως η *part-time* –εκ περιτροπής– απασχόληση), η λεγόμενη *«φασόν» απασχόληση* (συμπεριλαμβανομένων των digital –αλλά και των social– nomads, βλ. και ΣΕΠΕ, 2021), η *αδήλωτη εργασία* κ.ά (βλ. Papadakis et al., 2020· Παπαδάκης κ.ά., 2021α).

Οι επισφαλείς μορφές εργασίας δύνανται να κατηγοριοποιηθούν στη βάση δύο μειζόνων κατηγοριών απασχόλησης (ILO, 2011: 7):

i Την *περιορισμένη χρονική διάρκεια της σύμβασης*: σύμβαση ορισμένου χρόνου (fixed-term), βραχυπρόθεσμη, προσωρινή, εποχική, ημερήσια εργασία (day-labour) και προσωρινή εργασία (casual labour) (ILO, 2011: 7).

ii Τη *φύση της εργασιακής σχέσης*: συγκαλυμμένες (disguised) σχέσεις απασχόλησης, μη πραγματικές συμβάσεις αυτοαπασχόλησης (bogus self-employment), συμβάσεις υπεργολαβίας και αντιπροσωπείας (subcontracting and agency contracts) (ILO, 2011: 7).

Η κατάσταση των πραγμάτων στην Ελλάδα την προηγούμενη δεκαετία

12.2

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Έργου με τίτλο *Επισφαλής Εργασία και Νέα Γενιά στην Ελλάδα σήμερα*,[28] διεξαγάγαμε δευτερογενή ποσοτική ανάλυση (σε ΕΕ και Ελλάδα) και πρωτογενή ποιοτική έρευνα πεδίου σε εθνική κλίμακα.

Κάποια από τα βασικά ευρήματα της δευτερογενούς ποσοτικής ανάλυσης για την ΕΕ έχουν ως ακολούθως: Τα ποσοστά μερικής απασχόλησης στην ηλικιακή ομάδα 15-24 είναι μεγαλύτερα (από τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες) σε όλες σχεδόν τις χώρες της ΕΕ, και μάλιστα στις περισσότερες από αυτές με σημαντική διαφορά σε ποσοστιαίες μονάδες (32% έναντι 18%· Eurostat, 2020f).

Το ποσοστό προσωρινής απασχόλησης για την ηλικιακή ομάδα 15-24 ήταν το 2019 παραπάνω από τριπλάσιο συγκρινόμενο με αυτό που αντιστοιχεί στην ηλικιακή ομάδα 25-64 (EU28: 42,6% ηλικιακή ομάδα 15-24 έναντι 12,6% ηλικιακή ομάδα 25-64· βλ. Eurostat, 2020f).

12.2.1 | Τα βασικά χαρακτηριστικά της επισφαλούς εργασίας στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2019 – Βασικά ευρήματα της δευτερογενούς ποσοτικής ανάλυσης

Κατά τα έτη 2010-2019 εντοπίζονται, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα για την Ελλάδα (σύμφωνα με τη Eurostat και την ΕΛΣΤΑΤ/Eurostat 2020a-2020h, ΕΛΣΤΑΤ 2020a και Papadakis et al., 2021):

28 Το συγκεκριμένο Ερευνητικό Έργο (με κωδικό ΟΠΣ MIS 5048510) υλοποιήθηκε από ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕΤ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης, με Επιστημονικό Υπεύθυνο (ΕΥ) τον Καθηγητή Νίκο Παπαδάκη, Αν. Ακαδημαϊκό Σύμβουλο τον Καθηγητή Βασίλη Δαφέρμο και Κύριες Ερευνήτριες τις Δρ Μαρία Δρακάκη και Σοφία Σαριδάκη (PhDc). Συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ESF) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».

i *Τα ποσοστά μερικής απασχόλησης* κατά την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα για τους νέους 15-29 ετών έχουν σημειώσει σημαντική άνοδο, ενώ *το 2019 το ποσοστό των μερικώς απασχολούμενων νέων 15-24 ετών ήταν 30%* (βλ. Papadakis et al., 2021). Κατά την προηγούμενη δεκαετία (2010-2019) *το ποσοστό της προσωρινής απασχόλησης στους νέους 15-24 (31%) ήταν περίπου τριπλάσιο συγκριτικά με τις ηλικιακές ομάδες 25-54 και 55-64. Το συνολικό ποσοστό υποαπασχολούμενων ηλικίας 15-24 στην Ελλάδα από το 2016 και έπειτα σημείωσε μια σημαντική αύξηση, φτάνοντας το 2019 να είναι το μεγαλύτερο ανάμεσα στα Κ-Μ της Ευρωπαϊκής Ένωσης.*

ii Ο βασικός λόγος «επιλογής» της μερικής είτε της προσωρινής απασχόλησης (κυρίως για τους νέους) ήταν η αδυναμία εύρεσης θέσης πλήρους απασχόλησης (*«μη ηθελημένη» επισφαλής απασχόληση*). Στο σύνολο των ετών 2010-2019, αυτό ίσχυε για το 60,5% των νέων ηλικίας 15-24 και για το 64,2% (δύο τρίτα περίπου) των ατόμων ηλικίας 25-64, *ποσοστά περίπου διπλάσια σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της EU28*.

iii Από σειρά ευρημάτων, διαπιστώνεται η *ισχυρή συσχέτιση μεταξύ μορφωτικού επιπέδου και μερικής-προσωρινής απασχόλησης*. Στην Ελλάδα, όπως και στην Ευρώπη, κατά το διάστημα 2010-2019 οι περισσότεροι εργαζόμενοι με καθεστώς μερικής απασχόλησης είχαν μόρφωση που αντιστοιχεί στο επίπεδο ISCED 3-4 (medium skilled). Το 2019, πάνω από τα τέσσερα πέμπτα των νέων ηλικίας 15-24 και σχεδόν οι μισοί εργαζόμενοι ηλικίας 25-64 ήταν απόφοιτοι ανώτερης δευτεροβάθμιας και μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (βλ. αναλυτικά και Papadakis et al., 2022)

iv Υπάρχει έντονη έμφυλη διάσταση στην επισφαλή απασχόληση. Για παράδειγμα, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 2010-2019 το *έμφυλο χάσμα* εις βάρος των γυναικών στη *μερική απασχόληση* ήταν ιδιαίτερα εμφανές και στις δύο ηλικιακές ομάδες (15-24 και 25-64) και *σημείωσε επιπλέον αύξηση*.

v Καθίσταται εμφανής η *τάση εξελικτικής υπερ-αντιπροσώπευσης επισφαλών μορφών απασχόλησης στις προσλήψεις στον ιδιωτικό τομέα*. Στον ιδιωτικό τομέα τα τελευταία χρόνια (από το 2014 και μετά) σημειώθηκε σημαντική αύξηση των προσλήψεων μερικής απασχόλησης, οι οποίες μαζί με αυτές της προσωρινής απασχόλησης ξεπερνούσαν κατά πολύ τις προσλήψεις σε θέσεις πλήρους απασχόλησης. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το 2019, πάνω από τα μισά συμβόλαια-συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης των νέων 15-29 ετών είχαν διάρκεια από 4 μέχρι 12 μήνες.

vi Οι *μερικώς απασχολούμενοι εργαζόμενοι που διέτρεχαν κίνδυνο φτώχειας στην Ελλάδα ήταν υπερδιπλάσιοι συγκριτικά με τους εργαζομένους πλήρους απασχόλησης, ενώ οι εργαζόμενοι προσωρινής απασχόλησης διέτρεχαν (αντίστοιχα) σχεδόν τριπλάσιο κίνδυνο να φτωχοποιηθούν.* Όσον αφορά τόσο τη μερική όσο και την πλήρη απασχόληση, η Ελλάδα εμφανίζει μεγαλύτερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας από την EU28 (περίπου διπλάσια κατά μέσο όρο· βλ. Eurostat, 2020d). Προκύπτει λοιπόν η *ισχυρή συσχέτιση μεταξύ επισφαλούς απασχόλησης, κοινωνικής ευπάθειας και κινδύνου φτώχειας*

vii Από τα (λίγα) στοιχεία που είναι διαθέσιμα, φαίνεται ότι είναι *ιδιαίτερα υψηλό το ποσοστό της αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα*. Επίσης, σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα, εκτιμάται ότι είναι *αρκετά μεγάλο το ποσοστό της εν μέρει δηλωμένης μισθωτής εργασίας (συνδυασμός δηλωμένης και αδήλωτης εργασίας)*.

12.2.2 | Τα βασικά χαρακτηριστικά της επισφαλούς εργασίας στην Ελλάδα – Βασικά ευρήματα της πρωτογενούς ποιοτικής έρευνας

Τα βασικά ευρήματα της δευτερογενούς ποσοτικής ανάλυσης επιβεβαιώνονται και από τη διεξαχθείσα ποιοτική έρευνα (βλ. αναλυτικά Papadakis et al., 2021 και Παπαδάκης κ.ά., 2021β: 167-319).

Όπως προέκυψε από αυτήν, οι νέοι (18-29 ετών) φαίνεται να απασχολούνται ως επί το πλείστον σε επισφαλείς μορφές εργασίας είτε με σύναψη συμβάσεων ορισμένου χρόνου (κυρίως μερικού ωραρίου), εκ περιτροπής εργασία και δηλωμένη αυτοαπασχόληση είτε με αδήλωτη εργασία σε επιχειρήσεις/εταιρείες ή αδήλωτη αυτοαπασχόληση ή αδήλωτη τηλεργασία. Αξίζει να επισημανθεί ότι η επισφαλής εργασία στους νέους φαίνεται να έχει λάβει εκτατικές διαστάσεις και παρατηρείται (βάσει των ερευνητικών ευρημάτων) σε αρκετούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας και επαγγελματικούς κλάδους, όπως: υπηρεσιών, εστίασης, φαρμακοβιομηχανίας, παραϊατρικών επαγγελμάτων, αθλητισμού, τηλεπικοινωνιών, ηλεκτρονικού εμπορίου κ.λπ. Τα δε βασικά χαρακτηριστικά των επισφαλών μορφών εργασίας, ιδίως όταν εντάσσονται στο πλαίσιο σύναψης συμβάσεων, στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται να λαμβάνουν συνδυαστική μορφή, δηλαδή να υπάρχει ένας *συνδυασμός αφενός αναντιστοιχίας μεταξύ της συναφθείσας σύμβασης και της πραγματικής απασχόλησης* (σε ώρες, ημέρες, απολαβές και ένσημα) και ενίοτε ένας *συνδυασμός δηλωμένης και αδήλωτης εργασίας*. Αναδεικνύεται μία ευρύτερη *τάση διεύρυνσης και «κανονικοποίησης»*

των μορφών επισφαλούς εργασίας αναφορικά με τη νέα γενιά, ιδίως του συνδυασμού δηλωμένης και αδήλωτης εργασίας, αλλά και της αποκλειστικά αδήλωτης εργασίας, καθώς και εκτεταμένης ελαστικοποίησης των όρων εργασίας.

Διαμορφώνεται έτσι ένας *νέος δυϊσμός της αγοράς εργασίας*, μια νέα νόρμα ουσιαστικά, η οποία αφορά τους νέους που είναι επισφαλώς εργαζόμενοι: ως *insiders* δύναται να θεωρηθούν οι επισφαλώς εργαζόμενοι που απασχολούνται στο πλαίσιο ενός πιο δομημένου και λιγότερου ελαστικοποιημένου εργασιακού καθεστώτος, με πιο «κανονικούς»-ρυθμισμένους όρους απασχόλησης. Οι *outsiders* είναι οι νέοι/ες που είναι επισφαλώς εργαζόμενοι και απασχολούνται με πολύ ελαστικοποιημένους και «ευέλικτους» όρους εργασίας, καθώς και με αυξημένο κίνδυνο να βιώσουν το «φαινόμενο (του) τρόμου» (κατά Lodovici & Semenza, 2012: 7).

Προέκυψε επίσης ότι οι νέοι «επιλέγουν» να εργαστούν σε επισφαλείς θέσεις απασχόλησης κυρίως για λόγους βιοπορισμού και επιβίωσης και προκειμένου να εξέλθουν από το καθεστώς ανεργίας στο οποίο βρίσκονται, είτε λόγω έλλειψης εναλλακτικών επιλογών (ο «βαθμός απελπισίας» όπως ανέφερε χαρακτηριστικά μία από τις συμμετέχουσες στις ερευνητικές συνεντεύξεις). Αναφορικά με τα αίτια επιλογής των νέων να εργαστούν σε επισφαλείς μορφές εργασίας, με βάση τα ερευνητικά ευρήματα της ποιοτικής έρευνας, προέκυψαν (μεταξύ άλλων) τα ακόλουθα:

i Ένα από τα κύρια αίτια για τα οποία οι νέοι/νέες επέλεξαν την υφιστάμενη, επισφαλή, θέση απασχόλησής τους ήταν *ο βιοποριστικός παράγοντας*, καθώς ήταν άνεργοι/ες και είχαν ανάγκη να εργαστούν για να επιβιώσουν.

ii *Η έλλειψη εναλλακτικών επιλογών*, και συγκεκριμένα η αδυναμία εύρεσης μόνιμης/πλήρους απασχόλησης ή απασχόλησης στο αντικείμενο των σπουδών τους, επιβεβαιώνοντας τόσο την αναντιστοιχία που υπάρχει μεταξύ εκπαιδευτικού συστήματος και αγοράς εργασίας (skills mismatch) όσο και την πάγια αδυναμία της Πολιτείας και του Κράτους Πρόνοιας να εντάξει τους νέους σε πλήρεις και μόνιμες θέσεις εργασίας.

Αυτές οι (αναγκαστικές) «επιλογές» πλαισιώνονται από έναν επιβεβλημένο «νόμο της σιωπής», τόσο από την πλευρά των εργοδοτών όσο και από την πλευρά των εργαζομένων, στον οποίο οι τελευταίοι συχνά συναινούν αναγκαστικά. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι νέοι και νέες φοβούνται ότι, αν προχωρήσουν σε καταγγελίες και διεκδίκηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, είτε θα απολυθούν είτε δεν θα μπορέσουν στη συνέχεια να βρουν εργασία σε αυτόν τον χώρο διότι η πληροφορία θα έχει διαδοθεί από τον έναν εργοδότη στους υπόλοιπους

(*φαινόμενο της «μαύρης λίστας»*). Όπως μας είπε η Γεωργία (ψευδώνυμο): - «Σ.: *[…] αλλά* (δίνει έμφαση) *ο υπάλληλος ας πούμε σε μία μικρή τοπική κοινωνία, όπως είναι εδώ, εάν δεν είναι ευχαριστημένος με την εργασία ή δηλώνεται πολλά μαύρα ή τον εκμεταλλεύονται… πολύ απλά εάν μιλήσει …θα μαθευτεί. Οπότε* (γέλιο) *η επόμενη επιχείρηση, που θα αναζητήσει δουλειά, δεν θα μπει στον κόπο να τον προσλάβει* (γέλιο). *[…] Οπότε αμαυρώνεσαι κατευθείαν γίνεσαι το μαύρο πρόσωπο, οπότε* (δίνει έμφαση) *δεν μιλάς*» Α.Ι.2. Γεωργία, ερ. 49).

Όπως προέκυψε από τα ευρήματα της έρευνάς μας, στην πλειονότητά τους σχεδόν οι νέοι και νέες θεωρούν καθοριστικούς παράγοντες εύρεσης εργασίας (η οποία, κατά πάσα πιθανότητα, θα είναι αναντίστοιχη με τα προσόντα τους): τον «βαθμό απελπισίας» (δηλαδή τη δυνατότητα να αποδεχθείς τα πάντα στην αγορά εργασίας προκειμένου να εξέλθεις από μια αδιέξοδη κατάσταση), τις γνωριμίες και το (άτυπο) κοινωνικό κεφάλαιο- δίκτυα, την εργασιακή εμπειρία, τη γεωγραφική περιοχή και την προσωπικότητα (συμπεριλαμβανομένου του βαθμού αυτοπεποίθησης), τις οριζόντιες δεξιότητες (soft skills) και κατόπιν το εκπαιδευτικό επίπεδο και τα τυπικά προσόντα (συμπεριλαμβανομένων των hard skills).

Οι νέοι φαίνεται να παίρνουν την πραγματικότητα ως το δεδομένο, όχι όμως ως τα όνειρά τους (για να διασκευάσουμε την περίφημη φράση της Ιζαμπέρ-Ζαματί), όπως φαίνεται από τους βιογραφικούς σχεδιασμούς τους. Και επίσης υπάρχει ένα ακόμα ζήτημα που αξίζει να ανακινηθεί. Η διαπιστωμένη αναντιστοιχία δεξιοτήτων (skills mismatch) δεν αφορά μόνο το εκπαιδευτικό σύστημα και τα (πράγματι διαπιστωμένα) ελλείμματά του. Αφορά και την ίδια τη δομή της αγοράς εργασίας. Πρόσφατες μελέτες, όπως των Γαβρόγλου και Κώτσιου του ΕΙΕΑΔ (2021), αναφορικά με τον *δυναμισμό δεξιοτήτων*, δείχνουν ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν ζητούν δεξιότητες υψηλών προσόντων, high skilled δηλαδή ανθρώπινο δυναμικό. Ευρήματα που επιβεβαιώνουμε και εμείς στις ετήσιες σειριακές έρευνές μας, στο πλαίσιο του Περιφερειακού Μηχανισμού Παρακολούθησης της Αγοράς Εργασίας στην Κρήτη (βλ. αναλυτικά: **https://mpaecrete.soc.uoc.gr/**). Τέτοια ευρήματα εκτιμούμε ότι πρέπει να αναδιατάξουν τη συζήτηση για το περιεχόμενο της αναντιστοιχίας και τα πραγματικά χαρακτηριστικά της, τόσο σε επίπεδο προσφοράς όσο και ζήτησης.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι, όπως πρόεκυψε από την πρωτογενή ποιοτική έρευνά μας και αναλύεται στο σχετικό Βιβλίο μας (Παπαδάκης κ.ά., 2021β), φαίνεται (βάσει των ερευνητικών ευρημάτων) ότι αρκετοί από τους νέους αντιμετωπίζουν με δυσπιστία και δυσαρέσκεια το Κράτος Πρόνοιας. Δείχνουν απογοητευμένοι από τη λειτουργία του και από τις ελλείψεις που παρατηρούνται στην εφαρμογή των σχετικών πολιτικών, αρχής γενομένης από τις αδυναμίες και ελλείψεις του συστήματος υγείας, οι οποίες (αδυναμίες) θεωρούν ότι αναδείχθηκαν σε σημαντικό βαθμό με την πανδημία COVID-19. Επίσης, αρκετοί/ες εξ αυτών

θεωρούν ότι τόσο το ασφαλιστικό σύστημα όσο και οι κοινωνικές παροχές είναι ανεπαρκείς και ελλιπείς και δεν προστατεύουν αποτελεσματικά τους πολίτες της χώρας, ιδίως τις κοινωνικά ευάλωτες και ευπαθείς ομάδες. Κοντολογίς, διαπιστώνουν σειρά δυσλειτουργιών και ανεπαρκειών σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής. Όπως ήδη προκύπτει από τα ερευνητικά ευρήματά μας, η πλειονότητα των νέων δεν εμπιστεύονται καθόλου ούτε το Κράτος ούτε τους Θεσμούς συνολικά ή (στην καλύτερη περίπτωση) θεωρούν ότι χρειάζονται μείζονες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις προκειμένου αυτοί να γίνουν λειτουργικοί και αξιόπιστοι. Η κύρια υστέρηση που φαίνεται να εντοπίζουν οι νέοι/ες αφορά την υλοποίηση μιας συνεκτικής, αποτελεσματικής και γνησίως αναδιανεμητικής κοινωνικής πολιτικής. Από τα προαναφερθέντα, φαίνεται να καταδεικνύονται εμφανώς οι παθογένειες που εντοπίζονται εδώ και χρόνια στο Κράτος Πρόνοιας στην Ελλάδα, των οποίων η ένταση και η έκταση διευρύνθηκαν με το ξέσπασμα της πανδημίας. Σε αυτό το πλαίσιο, αρκετοί/ές νέοι/ες προτείνουν τη λειτουργία ενός πιο αποτελεσματικού Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα με περισσότερο «αξιοκρατικά κριτήρια» και όρους, καλύτερη κατανομή και διαχείριση πόρων, ουσιώδη αναδιανομή και πιο φιλικό και προσπελάσιμο-προσιτό προς τον απλό πολίτη.

Οι επιπτώσεις της πανδημίας

12.3

Οι επιπτώσεις της πανδημίας στην ήδη εξαρθρωμένη (βλ. Παπαδάκης κ.ά., 2021β) αγορά εργασίας ήταν πολυδιάστατες και επηρέασαν το σύνολο των κλάδων της οικονομίας, αλλά και την αγορά εργασίας, αυξάνοντας την επισφάλεια στην απασχόληση. Μεταξύ άλλων (βλ. Eurostat, 2021a, 2021e· Eurofound, 2020 & 2021· ΕΛΣΤΑΤ, 2020a, 2020d· ΕΛΣΤΑΤ 2021a-b, ΕΙΕΑΔ, 2020· Κώτσιος, 2020· Λαλιώτη, 2020· ΓΣΕΕ, 2020· Papadakis et al., 2021· Παπαδάκης κ.ά., 2021β): Οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 και οι απώλειες εισοδήματος σε επίπεδο ΕΕ ήταν ιδιαίτερα μεγάλες για τις πιο ευάλωτες υποομάδες του εργατικού πληθυσμού. *Έπληξαν ιδιαίτερα τους χαμηλόμισθους και τους επισφαλώς εργαζομένους*, παρά τα προσωρινά μέτρα πολιτικής που θεσπίστηκαν σε όλα τα κράτη μέλη. Σε ολόκληρη την EU27, πάνω από το ένα τέταρτο των εργαζομένων, μέχρι το καλοκαίρι του 2020, είχαν χάσει την εργασία τους, είτε προσωρινά (23%) είτε μόνιμα (5%), ενώ από τις επιπτώσεις της πανδημίας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο επλήγησαν (στην 1η φάση της ειδικά) περισσότερο οι νέοι. *Τα υψηλότερα ποσοστά μειώσεων εισοδήματος λόγω (προσωρινής ή μόνιμης) απώλειας θέσεων εργασίας, όπως και μειωμένου ωραρίου εργασίας, στα Κ-Μ της EU27 παρατηρήθηκαν στους εργαζομένους σε προσωρινές θέσεις απασχόλησης και στους νέους εργαζομένους ηλικίας 15-24 ετών*, για τους οποίους η εκτιμώμενη απώλεια εισοδήματος ήταν πάνω από δύο φορές υψηλότερη σε σχέση με την ηλικιακή ομάδα 25-65. *Επίσης, οι γυναίκες φαίνεται ότι επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό*, κυρίως επειδή ο αριθμός τους είναι παραδοσιακά μεγαλύτερος στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας και συνακόλουθα στους τομείς απασχόλησης, που κατά κύριο λόγο επλήγησαν περισσότερο από την πανδημία. Επίσης, για ένα σημαντικό ποσοστό Ευρωπαίων, *η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε σε σύγκριση με την περίοδο πριν από την πανδημία*. Τόσο για το πρώτο όσο και για το δεύτερο τρίμηνο του 2020, αναφορικά με τις απουσίες από την εργασία αλλά και τη μείωση των ωρών εργασίας, οι κλάδοι που επηρεάστηκαν περισσότερο ήταν αυτοί που σχετίζονταν με την παροχή υπηρεσιών (εμπόριο, ξενοδοχεία, εστιατόρια, μεταφορές, επικοινωνίες και άλλες υπηρεσίες). Η μείωση των ωρών εργασίας ήταν επίσης έντονη στους κλάδους των χρηματοπιστωτικών, επιχειρηματικών και άλλων υπηρεσιών, τομείς στους οποίους τα ποσοστά εργασίας από το σπίτι ήταν υψηλά. Οι χώρες που βασίζονται

περισσότερο στον τουρισμό (όπως η Ελλάδα) φαίνεται ότι είχαν τη μεγαλύτερη μείωση εισοδήματος το 2020. Είναι ενδεικτικό ότι στην Κρήτη (όπου η τοπική οικονομία βασίζεται σημαντικά στον τουρισμό) υπήρξε ραγδαία αύξηση της ανεργίας ειδικά μετά την έναρξη του δεύτερου κύματος της πανδημίας και συνακόλουθα τα νέα περιοριστικά μέτρα. Έτσι, στην Περιφέρεια Κρήτης, η οποία ήταν η Περιφέρεια στην ΕΕ με τη μεγαλύτερη αύξηση της ανεργίας, το 2020 έκλεισε με αύξηση της ανεργίας κατά 5,6% (από 12,3% τον Δεκέμβριο του 2019 ανήλθε στο 17,9% τον Δεκέμβριο του 2020). Ποσοστιαία μεταβολή της τάξης δηλαδή του 45,5% μέσα σε έναν χρόνο, ενώ τον Οκτώβριο του 2020 η ποσοστιαία μεταβολή είχε ανέλθει στο 60,8% μέσα σε έναν χρόνο (ΕΛΣΤΑΤ, 2021: 3).

Τούτων δοθέντων, έχει πληγεί ιδιαίτερα (σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο) μια σημαντική κατηγορία επισφαλώς εργαζομένων, δηλαδή οι εποχικοί εργαζόμενοι. Ειδικά *οι νέοι, που είναι και επισφαλώς εργαζόμενοι, είναι αυτοί που κατεξοχήν επλήγησαν από τις επιπτώσεις της πανδημίας* (βλ. αναλυτικά Papadakis et al., 2021).

12.3.1 | Οι επιπτώσεις της πανδημίας στην αγορά εργασίας και στους/στις επισφαλώς εργαζομένους/ες στην Ελλάδα και η υποτονικότητα της αγοράς εργασίας – Βασικά ευρήματα της δευτερογενούς ποσοτικής ανάλυσης

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2020δ), το ποσοστό εργαζομένων σε θέσεις μερικής απασχόλησης κατά το τρίτο τρίμηνο του 2020 ήταν 8,2%, ενώ το ποσοστό των ατόμων που είχαν προσωρινή εργασία ήταν 7,2%. Η μερική απασχόληση ήταν μειωμένη κατά 9,9% σε σχέση με το προηγούμενο τρίμηνο και 11% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους (κυρίως λόγω μετάβασης σε καθεστώς ανεργίας). Η προσωρινή απασχόληση παρουσίασε αύξηση σε σχέση με το προηγούμενο τρίμηνο κατά 8,4% και μείωση σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους κατά 26,7%.

Στο διάστημα 2019-2020, η «*υποτονικότητα*» της «*αγοράς εργασίας*» (labour market slack[29]· βλ. Eurostat, 2021α) στην Ελλάδα έπληξε περισσότερο τους νέους ηλικίας 15-24 σε σχέση με τα άτομα ηλικίας 25-54, διευρύνοντας περισσότερο

29 Η «υποτονικότητα της αγοράς εργασίας» (labour market slack) αφορά το «εκτεταμένο εργατικό δυναμικό», σχετίζεται με το συνολικό άθροισμα όλων των μη εκπληρωμένων αναγκών για απασχόληση και περιλαμβάνει, σύμφωνα με τον ορισμό του ILO (1990): (α) τους ανέργους (β) τους υποαπασχολούμενους μερικής απασχόλησης (δηλαδή άτομα που επιθυμούν να εργαστούν περισσότερες ώρες) και (γ) το δυνητικό εργατικό δυναμικό, άτομα που είναι διαθέσιμα να εργαστούν αλλά δεν αναζητούν εργασία και άτομα που αναζητούν εργασία αλλά δεν βρίσκουν.

την επισφάλειά τους. *Η υποτονικότητα αυτή ήταν κατά πολύ υψηλότερη από την αντίστοιχη του μέσου όρου των κρατών μελών της EU27.* Και στα τρία πρώτα τρίμηνα της πανδημίας COVID-19, η Ελλάδα ήταν ανάμεσα στις τρεις χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά υποτονικότητας στην αγορά εργασίας. *Το τέταρτο τρίμηνο του 2020 ανάμεσα στα Κ-Μ της ΕΕ, η Ισπανία (25,1%), η Ελλάδα (23,5%) και η Ιταλία (21,9%) σημείωσαν τα υψηλότερα ποσοστά υποτονικότητας αγοράς εργασίας, στο σύνολο του εργατικού δυναμικού* (βλ. Eurostat, 2021a, 2021b, 2021c).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα, στο δεύτερο τρίμηνο του 2020, ήταν μία από τις χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά μείωσης ωρών εργασίας, ενώ, σύμφωνα με το Eurofound (2020), η Ελλάδα ήταν μία από τις χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά ατόμων (14%) που έχασαν (προσωρινά ή μόνιμα) τη δουλειά τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας (όπως και η Ισπανία). Ενδεικτικά, η συνολική απώλεια θέσεων μισθωτής απασχόλησης τον Μάρτιο του 2020 συγκριτικά με τους αμέσως προηγούμενους μήνες ανήλθε σε 41.903 θέσεις, «ενώ τον αντίστοιχο μήνα του προηγούμενου έτους το ισοζύγιο ήταν θετικό κατά 43.373 θέσεις» (Καμινιώτη, 2020: 32). Οι μεγαλύτερες απώλειες εντοπίζονται στον κλάδο «Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης» (-21.919 θέσεις). Αυτές αποτέλεσαν το 52,31% των χαμένων θέσεων, ενώ *το 73,77% του συνόλου των χαμένων θέσεων αντιστοιχεί σε θέσεις μερικής (50,71%) και εκ περιτροπής (23,06%) απασχόλησης* (ΕΙΕΑΔ, 2020). Προκειμένου να διαμορφωθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, σε αυτές τις θέσεις χρειάζεται να προστεθούν ακόμη και 43.420 θέσεις, οι οποίες αναμένονταν, αλλά τελικά δεν δημιουργήθηκαν ποτέ (Κώτσιος, 2020). Τον Μάρτιο του 2020 λοιπόν «χάθηκαν περισσότερες από 80.000 θέσεις απασχόλησης. Αντίστοιχα και τον μήνα Απρίλιο του τρέχοντος έτους (σσ. 2020), το ισοζύγιο ήταν μεν θετικό, υπολειπόταν όμως του αντίστοιχου μήνα του προηγούμενου έτους κατά 103.690 θέσεις. Αντιθέτως, τον Ιούνιο, όταν τα περισσότερα μέτρα για τις μετακινήσεις και τη λειτουργία της οικονομίας είχαν αρθεί και ξεκινούσε η τουριστική περίοδος, το ισοζύγιο του τρέχοντος έτους ήταν θετικό» (Καμινιώτη, 2020: 32).

Το δεύτερο και το τρίτο κύμα της πανδημίας και τα πολύμηνα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν φαίνεται ότι μετέβαλαν την ήδη ιδιαίτερα δυσμενή κατάσταση στην αγορά εργασίας (η οποία είχε προσωρινά, κατά τι, βελτιωθεί το τρίτο τρίμηνο του 2020, λόγω της άρσης του πρώτου lockdown και την προσωρινή –όπως αποδείχθηκε– μερική επανεκκίνηση της οικονομίας), επί τα χείρω, αυξάνοντας, μεταξύ άλλων, και την επισφάλεια στην απασχόληση.

Παρά τη μικρή βελτίωση που παρατηρήθηκε κατά το τρίτο τρίμηνο του 2020 (σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα), *η κατάσταση (σε επίπεδο απασχόλησης και εισοδήματος) επιδεινώθηκε στην Ελλάδα στη δεύτερη φάση της πανδημίας, κατά το τέταρτο τρίμηνο του 2020 και το πρώτο τρίμηνο του 2021.* Πιο συγκεκριμένα, κατά το τέταρτο τρίμηνο του 2020 παρουσιάστηκε περαιτέρω αύξηση των συνεπειών της

πανδημίας. Τα ποσοστά απουσίας από την εργασία, καθώς και αυτά της εργασίας στο σπίτι αυξήθηκαν, ενώ οι ώρες εργασίας μειώθηκαν σε σχέση με το τρίτο τρίμηνο του 2020 (Eurofound, 2021). Και όλα αυτά σε μια χώρα που δεν είχε ακόμα πλήρως ανακάμψει από την οικονομική κρίση που ταλάνιζε για σειρά ετών την οικονομία, την κοινωνία και την αγορά εργασίας. Όπως ήδη επισημάναμε, *η Ελλάδα εν μέσω πανδημίας εμφάνιζε (όπως και αμέσως πριν) τα υψηλότερα ποσοστά υποτονικότητας της αγοράς εργασίας στην ΕΕ (μαζί με την Ισπανία) για το σύνολο του εργατικού δυναμικού* (βλ Eurostat, 2021a, όπ. παρατ. στο Papadakis et al., 2021: 36). Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά το πρώτο τρίμηνο του 2021, *η υποτονικότητα της αγοράς εργασίας που σχετίζεται με τους νέους ηλικίας 15-24 ετών στην Ελλάδα ήταν 55,4%, ποσοστό το οποίο ήταν το υψηλότερο ανάμεσα στα κράτη μέλη της EU27*, όπου συνολικά υπήρξε αύξηση της υποτονικότητας της αγοράς εργασίας, ειδικά για τους νέους (Eurostat, 2021b, 2021e).

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας, και ειδικά σε ό,τι αφορά τους νέους στην Ελλάδα, επιδεινώθηκε στα αρχές του 2021 και ειδικότερα στο πρώτο εξάμηνο του 2021. Συγκεκριμένα, τον Ιούλιο του 2021: η *συνολική ανεργία παρέμενε ιδιαίτερα υψηλή (14,6%* - άνδρες: 11,4% & γυναίκες: 18,5%), αν και μειώθηκε ελαφρά σε σχέση με τον Δεκέμβριο του 2020.

Η νεανική ανεργία (15-24 ετών) *αυξήθηκε και έφτασε το 37,6%* (άνδρες: 36,6% & γυναίκες: 38,9%· Eurostat, 2021g, 2021j), *υπερδιπλάσια από την, επίσης αυξημένη, νεανική ανεργία στην ΕΕ*, στην οποία ο ΜΟ ήταν 16,2% (άνδρες: 15,9% & γυναίκες: 16,5%· Eurostat, 2021g· Eurostat, 2021j). *Ήταν το υψηλότερο ποσοστό νεανικής ανεργίας στην ΕΕ-27* (Eurostat, 2021g).

Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί και στη *σημαντική αύξηση του ποσοστού των Neets* (young people not in education, employment or training· βλ. και Drakaki et al., 2022: 114-130). Στο πρώτο τρίμηνο του 2021 το ποσοστό των Neets στην Ελλάδα έφτασε το 13,2% στις ηλικίες 15-24 (άνδρες: 13,8% & γυναίκες: 12,6%· Eurostat, 2021h) και το *20,4% στην ηλικιακή κατηγορία 15-29* (άνδρες: 19,9% & γυναίκες 20,8%· Eurostat, 2021h) *έναντι 11,3% και 13,8% αντίστοιχα στην ΕΕ-27* (Eurostat, 2021h). *Το ποσοστό των Neets στην ηλιακή ομάδα 15-24 αυξήθηκε κατά περίπου 10% σε σχέση με το 2019* (σε ενάμιση χρόνο δηλαδή), όταν και είχε μειωθεί στο 12,5% (Eurostat, 2020r). Το πολύ υψηλό ποσοστό των νέων (και ειδικά στις ηλικίες 25-29) που ουσιαστικά «απέχουν από κάθε μείζονα θεσμική μέριμνα του Κοινωνικού Κράτους» και συνιστούν κατεξοχήν κοινωνικά ευάλωτη ομάδα (Παπαδάκης, 2013: 16) είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό και συγχρόνως ενδεικτικό της εξελικτικής εξάρθρωσης της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, αλλά και των επιπτώσεων της πανδημίας σε αυτήν.

Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθούμε και στο μείζον (και πάγιο) πρόβλημα της μακροχρόνιας ανεργίας, καθώς αυτή αποκρυσταλλώνεται σε διαθρωτικό πρόβλημα και αποσυναρτά περαιτέρω τον άνεργο από την αγορά εργα-

σίας (βλ. αναλυτικά Παπαδάκης, 2005). *Στο πρώτο τρίμηνο του 2021 το ποσοστό της μακροχρόνιας ανεργίας (15-74 ετών) ήταν στην Ελλάδα 10%* (άνδρες: 7,5% & γυναίκες: 13,2%· Eurostat, 2021i), *σχεδόν τετραπλάσιο δηλαδή από τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό ΜΟ, που ήταν 2,8%* (άνδρες: 2,6% & γυναίκες: 2,9%· Eurostat, 2021i). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν σε όλες τις προαναφερθείσες παραμέτρους της ανεργίας η *έμφυλη διάσταση* είναι παραπάνω από ορατή.

Τον Σεπτέμβριο του 2021, μετά και την πλήρη επανεκκίνηση της οικονομικής δραστηριότητας το καλοκαίρι και την επιτυχημένη τουριστική περίοδο, παρατηρούμε μια σημαντική βελτίωση στα κρίσιμα μεγέθη της αγοράς εργασίας. Η συνολική ανεργία μειώθηκε στο 13,3%, ωστόσο παρέμεινε η δεύτερη υψηλότερη στην ΕΕ-27 (Eurostat, 2021h). Σημαντική ήταν και η μείωση της νεανικής ανεργίας, κυρίως λόγω εποχικής εργασίας, η οποία βρίσκεται στο 24,5% (Eurostat, 2021d), παρέμεινε όμως ακόμα υψηλή. Οι ίδιες τάσεις παρατηρούνται και στο τέλος του 2021 (Δεκέμβριος 2021: 12,8%· ΕΛΣΤΑΤ, 2022a: 1). Επιπρόσθετα, κυρίως λόγω και της καλής τουριστικής περιόδου του 2022, *η ανεργία μειώθηκε περαιτέρω και τον Σεπτέμβριο του 2022 ήταν 11,8%, ενώ η νεανική ανεργία παρέμεινε περίπου στα ίδια επίπεδα* (28,5%· ΕΛΣΤΑΤ, 2022b: 3).

12.3.2 | Οι επιπτώσεις της πανδημίας στην αγορά εργασίας και στους/στις επισφαλώς εργαζομένους/ες στην Ελλάδα και η υποτονικότητα της αγοράς εργασίας – Βασικά ευρήματα της πρωτογενούς ποιοτικής έρευνας

Αναφορικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στην κατάσταση της απασχόλησης των νέων, όπως προέκυψε από τα ερευνητικά ευρήματα της ποιοτικής έρευνας (βλ. και Papadakis et al., 2021 και Παπαδάκης κ.ά., 2021β), καταδεικνύεται ότι *τόσο η πανδημία όσο και τα μέτρα που, αναπόφευκτα, επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης (π.χ. καθολικό lockdown) είχαν αντίκτυπο στην πλειονότητα σχεδόν των επισφαλώς εργαζόμενων νέων, επηρεάζοντας τόσο τους όρους όσο και τις συνθήκες εργασίας τους και υποβαθμίζοντας, συνακόλουθα, το βιοτικό τους επίπεδο:*

- **i** είτε λόγω μείωσης των χρηματικών τους απολαβών ή και έντασης εργασίας λόγω τηλεργασίας,
- **ii** είτε λόγω μετακύλισης σε καθεστώς ανεργίας, αναστολής εργασίας ή μη καταβολής χρηματικών απολαβών από τους/τις εργοδότες/τριες.

Αξίζει να επισημανθεί πως, σε ό,τι αφορά τους/τις νέους/ες που ήταν είτε αδήλωτοι/ες εργαζόμενοι/ες είτε αδήλωτοι/ες ελεύθεροι επαγγελματίες, φαίνεται ότι *η πανδημία και το επακόλουθο lockdown που επιβλήθηκε στη χώρα τους/τις επηρέασε σε παρόμοιο βαθμό με τους/τις νέους/ες που εργάζονταν με συμβάσεις εργασίας· δηλαδή ως προς τη μείωση των χρηματικών απολαβών ή/και του εργασιακού ωραρίου – εργασιακή κατάσταση η οποία συνεχίστηκε και μετά τη λήξη του πρώτου lockdown στους/στις περισσότερους/ες νέους/ες που εργάζονταν με καθεστώς αδήλωτης εργασίας*, γεγονός που επιβάρυνε την ήδη επισφαλή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν πριν από την πανδημία του COVID-19.

Καταδεικνύεται λοιπόν ότι τόσο η πανδημία όσο και τα περιοριστικά μέτρα που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης, καθώς και οι μετασχηματισμοί στην αγορά εργασίας που επήλθαν λόγω της πανδημίας και της συνακόλουθης οικονομικής κρίσης-ύφεσης συνέβαλαν στην περαιτέρω επιδείνωση του εργασιακού status αρκετών νέων και συνακόλουθα στη μεταγωγή τους σε ένα πολύ πιο επισφαλές εργασιακό καθεστώς, προκαλώντας ουσιαστικά μια ρήξη στην ήδη επισφαλή βιοτική τους τροχιά.

12.3.3 | Οι προκλήσεις για τις δημόσιες πολιτικές

Όλα τα προαναφερθέντα ανακινούν ευρύτερα ζητήματα απονεύρωσης της κοινωνικής συνοχής συσχετισμένα με την εξελικτική εξάρθρωση της αγοράς εργασίας και εγείρουν μια σειρά από προκλήσεις για το πλέγμα των δημόσιων πολιτικών (public policy complex). Η διαχείριση της επόμενης ημέρας (όταν αυτή έρθει) δεν είναι μια εύκολη εξίσωση, δεδομένου αφενός του πολυδιάστατου και εξελικτικού οικονομικού και κοινωνικού κόστους της πανδημίας όσο και των επιπτώσεων της υφιστάμενης ενεργειακής- πληθωριστικής κρίσης.

Καθιστά ωστόσο επιβεβλημένη την αναζήτηση ενός νέου παραγωγικού-αναπτυξιακού μοντέλου, βασισμένου στην αξιολόγηση επιπτώσεων (impact assessment) και στη διάγνωση αναγκών και δυνατοτήτων (needs assessment).

- Χρόνιες παθογένειες, νέα προβλήματα και πάγιες προκλήσεις πρέπει να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά, ενώ συγχρόνως κάποια από τα μέτρα στήριξης για τις επιχειρήσεις και τους εργαζομένους που επλήγησαν από την πανδημία και πλήττονται από την ενεργειακή-πληθωριστική κρίση πρέπει να συνεχιστούν και να ενισχυθούν περισσότερο.

- Παράλληλα όμως είναι απαραίτητο να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν μεγάλης κλίμακας πρωτοβουλίες και δράσεις σε πεδία-προκλήσεις, όπως η σύνδεση του πρωτογενούς με τον τριτογενή τομέα.

- Επιπρόσθετα, η απορρυθμισμένη αγορά εργασίας χρειάζεται ένα ολοκληρωμένο πλέγμα παρεμβάσεων σε επίπεδο ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, ενίσχυση των ελεγκτικών μηχανισμών (π.χ. Ανεξάρτητη Αρχή Επιθεώρησης Εργασίας που αντικαθιστά τον ΣΕΠΕ), δεδομένης της έντασης της αδήλωτης εργασίας και της διαπιστωμένης (συχνά) εξαναγκαστικής, νεόδμητης, εργασιακής «κανονικότητας» (με τη συχνή παραβίαση των εργασιακών δικαιωμάτων των επισφαλώς εργαζομένων και συνακόλουθα τις σοβαρές επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις), αλλά και ένα νέο μοντέλο κατάρτισης με όρους reskilling και βασισμένο στη διάγνωση αναγκών σε τοπικό επίπεδο (η θεσμοθέτηση περιφερειακών sectoral skills councils –βλ. Galvin Arribas & Papadakis, 2019–, κατά τα διεθνή πρότυπα και με την ενεργό συμμετοχή παραγωγικών φορέων, κοινωνικών εταίρων και άλλων stakeholders μπορεί να συμβάλει σε αυτή την κατεύθυνση).

- Το πρόσθετο διοικητικό βάρος και συνακόλουθα η γραφειοκρατία, που αποτελούν μεταξύ άλλων ένα ισχυρό αντικίνητρο για την επιχειρηματικότητα και τις επενδύσεις, συνιστούν μια πάγια πρόκληση, που πλέον είναι περισσότερο απαραίτητο από ποτέ να απαντηθεί, μεταξύ άλλων και με ουσιώδεις μεταρρυθμίσεις στην κατεύθυνση της απλούστευσης διαδικασιών (συμπεριλαμβανόμενου του περαιτέρω ψηφιακού μετασχηματισμού της Δημόσιας Διοίκησης).

- Η ένταση της κοινωνικής ευπάθειας και ευαλωτότητας, με τη σύγχρονη αύξηση των ποσοστών φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (λόγω και των συνεπειών της πανδημίας), απαιτεί μια στοχευμένη, καλά σχεδιασμένη, «προικοδοτημένη» με πόρους, κοινωνική πολιτική. Οι πόροι από το Ταμείο Ανάκαμψης πιθανότατα δεν είναι αρκετοί, ωστόσο (σε συνδυασμό και με άλλα χρηματοδοτικά εργαλεία) επιτρέπουν την υποστήριξη της επανεκκίνησης της οικονομίας, με επιβεβλημένη την ισχυρή αναδιανεμητική διάσταση.

12.4 Επίλογος

Η διαφαινομένη, διευρυμένη και (συχνά) εξαναγκαστική, νεόδμητη εργασιακή «κανονικότητα» (με τη συχνή παραβίαση των εργασιακών δικαιωμάτων των επισφαλώς εργαζόμενων νέων και συνακόλουθα τις σοβαρές επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις) δείχνει να οδηγεί σε μία ανακατασκευή της «ηθικής της εργασίας» (βλ. και Τσιώλης, 2005), με επικυρίαρχες τις (παράτυπες) εργασιακές νόρμες.

Τα προαναφερθέντα θεωρούμε ότι έχουν εκβάλει στη δημιουργία ενός νέου είδους «πρεκαριάτου» (βλ. Standing, 2014) ανάμεσα στη Νέα Γενιά στην Ελλάδα, με κύριες συνισταμένες την επισφάλεια, την αβεβαιότητα, την τρωτότητα και την κοινωνική ευαλωτότητα (βλ. και Σπυριδάκης, 2018), αλλά και τη σταδιακή αποδυνάμωση του «standard framework of biography» (Alheit & Bergamini, 1998: 122) των νέων. Οι επιλογές και στάσεις των νέων ως προς τους βιογραφικούς σχεδιασμούς τους και τις στρατηγικές επιβίωσής τους αποτυπώνουν αφενός ένα διευρυνόμενο κλίμα επισφάλειας και αβεβαιότητας στην αγορά εργασίας, ιδίως σε ό,τι αφορά την εύρεση ικανοποιητικής εργασίας, αλλά και την εκτατική συρρίκνωση των επιλογών, η οποία έχει διαμορφωθεί την τελευταία, ιδίως, δεκαετία στην Ελλάδα, και αφετέρου μια διευρυμένη τάση απομείωσης της σημασίας των τυπικών και ακαδημαϊκών προσόντων των νέων ως κύριες συνιστώσες εύρεσης εργασίας στην Ελλάδα, καθώς το πτυχίο θεωρείται από πολλούς/ες νέους/ες περίπου δεδομένη (αλλά επ' ουδενί αρκετή) προϋπόθεση (βλ., αναλυτικά, Παπαδάκης κ.ά., 2021β).

Επιπρόσθετα, καθίσταται σαφές από τα ερευνητικά μας ευρήματα ότι οι επισφαλώς εργαζόμενοι νέοι/νέες δίνουν μεγάλη σημασία σε ζητήματα εκπροσώπησης. Η διευρυμένη, ανάμεσά τους, απαξία ως προς το πολιτικό σύστημα και προσωπικό και η εμφανής κρίση εμπιστοσύνης που λαμβάνει χαρακτηριστικά διευρυμένης απονεύρωσης της δημόσιας εμπιστοσύνης (βλ., αναλυτικά, Papadakis et al., 2021) δεν φαίνεται να οδηγούν (προς το παρόν τουλάχιστον) σε μια μονολογική εξατομίκευση (έναν hardened self, με όρους Silva, 2013). Χαρακτηριστικά, μας ανέφερε μια συνεντευξιαζόμενη: - «*Σ: Από το πολιτικό σύστημα… εεε… βάζουν άλλες προτεραιότητες. Πάντως τη γενιά μας την έχουν παραπεταμένη*». (Α.Ι.5, Ναταλία). Και ο Βαγγέλης (ψευδώνυμο) αναφορικά με το αν δίνονται ευκαιρίες στους νέους: - «*Σ.: Πολύ δύσκολα […] Είναι απότοκο της κρίσης.*

Με τόση ανεργία, δεν είναι εύκολο να βρει ευκαιρίες. Ναι. δεν δίνονται. Γιατί ειδικά όσο περνάει ο καιρός και μαζεύονται τα χρόνια της ύφεσης και της ανεργίας, πώς να πάει προς το αντικείμενό του όταν αφενός είναι δύσκολο να υπάρξει τέτοια θέση λόγω χαμηλής ζήτησης εργασίας, αφετέρου θα πρέπει στις περισσότερες περιπτώσεις να έχει ένα εισόδημα γονιών να τον συντηρούν. […] Service. 8ωρο, 10ωρο, μαύρα; Δεν θα αναγκαστεί κάπως να ζήσει; Δεν έχει καν την ευκαιρία να ψάξει όπως θα έπρεπε μια δουλειά στο αντικείμενό του, του γίνεται πιο δύσκολο. Και είναι πιο περιορισμένες πλέον αυτές οι θέσεις. […]» (Γ.Ι.7, Βαγγέλης, ερ. 45).

Καθώς αντιλαμβάνονται πλήρως την κατάσταση, οι νέοι και οι νέες μας αναζητούν τη συλλογική έκφραση και θέλουν να έχουν φωνή που να ακούγεται. Ζητούν τη διαμόρφωση από την πλευρά της Πολιτείας ενός πιο αυστηρού, δίκαιου, αποτελεσματικού και λειτουργικού ρυθμιστικού πλαισίου για τις εργασιακές σχέσεις. Επίσης, φαίνεται να θεωρούν αναγκαία την ενδυνάμωση (και με όρους συνδικαλιστικής πυκνότητας) των συνδικαλιστικών οργανώσεων και σωματείων, στην κατεύθυνση ουσιώδους διεκδίκησης της ενίσχυσης της νομιμότητας τόσο των συμβάσεων εργασίας όσο και των εργασιακών σχέσεων, καθώς επίσης και προάσπισης των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Οι Wilkinson και Pickett, στο βιβλίο τους Spirit level (το 2009) και ακόμα περισσότερο με το νεότερο (το οποίο εστίασε περαιτέρω σε ζητήματα ατομικής ευημερίας) *Inner Level* (2019), κατέδειξαν με βάση την έρευνά τους σε σειριακά δεδομένα 40 χρόνων, Δυτικών χωρών, ότι οι ανισότητες και η ευπάθεια έχουν την τάση να επισωρεύονται και να λειτουργούν εκτατικά. Και απέδειξαν ότι οι κοινωνίες που είναι πιο ίσες ευημερούν και περισσότερο. Από την άλλη, η τάση της απορρύθμισης έδειξε τις συνέπειες και τις επιπτώσεις της με το ξέσπασμα της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης το 2008. Όλα αυτά είναι απαραίτητο να τα λάβουμε υπόψη ενόψει της (σε πλήρη εξέλιξη) 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης και των συναφών mega trends (βλ., αναλυτικά, Eurofound, 2020: 3-4) και των τεκτονικών μετασχηματισμών που φαίνεται να επιφέρουν στην αγορά εργασίας και στην οικονομία (για παράδειγμα, το φαινόμενο των social nomads), αλλά και δεδομένης της υφιστάμενης ενεργειακής-πληθωριστικής κρίσης και ευρύτερα του φαινομένου της «permacrisis» στη μορφή των αλλεπάλληλων κρίσεων (από το 2008 και μετά· βλ. και Schwab & Malleret, 2020). Με δεδομένο ότι βρισκόμαστε σε μια περίοδο που, όπως εύστοχα έχουν επισημάνει οι Γούλας και Φωτόπουλος, «όλα τα "αυτονόητα" καθίστανται επαναδιαπραγματεύσιμα» (2021: 8), ο χρόνος πλέον πιέζει για να μάθουμε, να αναστοχαστούμε και κυρίως να δράσουμε.

Είναι λοιπόν σημαντικό να γίνει αντιληπτό σε επίπεδο σχεδιασμού και υλοποίησης δημόσιας πολιτικής ότι οι συνέπειες των προαναφερθέντων ενδέχεται να αποβούν καθοριστικές και εκτατικές για την κοινωνική συνοχή και η ανάγκη για αλλαγή παραδείγματος (paradigm shift) στην αγορά εργασίας συνιστά μια

επίμονη πρόσκληση, τόσο για τις πολιτικές απασχόλησης όσο και για την κοινωνική πολιτική.

Το βέβαιο είναι ότι η προαναφερθείσα (πολυπόθητη) ανάκαμψη, το μείζον «στοίχημα» δηλαδή της επόμενης μέρας, αποτελεί μια πρόσκληση για όλο το πλέγμα των δημόσιων πολιτικών (pubic policy complex) και προϋποθέτει ένα νέο ολοκληρωμένο παραγωγικό-αναπτυξιακό μοντέλο (με έμφαση στην τόνωση της ενεργού ζήτησης, ειδικά αναφορικά με τη νέα γενιά, που υφίσταται περισσότερο τις συνέπειες των κρίσεων και των μετασχηματισμών· βλ. και Green, 2017) και συγχρόνως ένα ισχυρό Κοινωνικό Κράτος, στην κατεύθυνση ενός *αναδιανεμητικού πραγματισμού*.

Στην όποια νέα κανονικότητα, κανείς δεν πρέπει να αφεθεί να «διαβεί την έρημο» μόνος του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Alheit, P. & Bergamini, St. (1998). Βιογραφική έρευνα και έρευνα ιστοριών ζωής. Στο Σ. Παπαϊωάννου, P. Alheit & H. Salling Olesen (επιμ.), *Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία* (σσ. 121-130). Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Κοινωνιολογίας & Διεθνές Μεταπτυχιακό Θερινό Σχολείο.

Γαβρόγλου, Σ. & Κώτσιος, Β. (2021). *Δεξιότητες – Μύθοι και Πραγματικότητα*. ΕΙΕΑΔ- Μηχανισμός Διάγνωσης Αναγκών της Αγορά Εργασίας, Οκτώβριος.

ΓΣΕΕ (2020). «*Έρευνα: Δείκτες ΓΣΕΕ*». Σεπτέμβριος. ΓΣΕΕ. https://gsee.gr/wp-content/uploads/2020/10/4783_DIKTESSEP2020.pdf

Γούλας, Χ. & Φωτόπουλος, Ν. (επιμ.) (2021). *Επαγγελματική Κατάρτιση και Απασχόληση*. ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ

Drakaki, M., Tzagkarakis, St., Papadakis, N., Basta, M., & Chiang, T.-H. (2022). Inequalities, Vulnerability and Precarity among Youth in Greece: The case of Neets. *Urbanities-Journal of Urban Ethnography, 12 (5), Special Issue: Greek Crisis and Inequalities: Anthropological Views* (ed. by M. Spyridakis) (January), 114-130. https://www.anthrojournal-urbanities.com/wp-content/uploads/2022/01/Vol.12-Suppl.-5-Jan.2022.pdf

ΕΙΕΑΔ (2020). *Μηχανισμός Διάγνωσης Αναγκών της Αγοράς Εργασίας. Ετήσια Έκθεση 2020*. Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού – Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. https://lmd.eiead.gr/%CE%B5%CF%84%CE%AE%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-2020

ΕΛΣΤΑΤ (2020α). *Ελληνική Στατιστική Αρχή – Πίνακας 20 (Α' τρίμηνο 2020)*. https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2019-Q1.

ΕΛΣΤΑΤ (2020β). *Ελληνική Στατιστική Αρχή – Πίνακας 10 (Δ΄ τρίμηνο 2019 & Α΄ τρίμηνο 2020)*. https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2019-Q4.

ΕΛΣΤΑΤ (2020γ). *Ελληνική Στατιστική Αρχή – Πίνακας 20 (Β' τρίμηνο 2020)*. https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2019-Q1.

ΕΛΣΤΑΤ (2020δ). *Ελληνική Στατιστική Αρχή – Πίνακας 20 (Γ' τρίμηνο 2020)*. https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2019-Q1.

ΕΛΣΤΑΤ (2021α). *Ελληνική Στατιστική Αρχή – Δελτίο Τύπου (Α΄ τρίμηνο 2021)*. ΕΛΣΤΑΤ. https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2019-Q1.

ΕΛΣΤΑΤ (2021β). *Δελτίο Τύπου: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού Οκτώβριος 2020*. ΕΛΣΤΑΤ. https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO01/2019-Q1.

ΕΛΣΤΑΤ (2022α). *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού : Νοέμβριος 2021 (Δελτίο Τύπου)*. ΕΛΣΤΑΤ, 19/1/2022.

ΕΛΣΤΑΤ (2022β). *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού : Σεπτέμβριος 2022 (Δελτίο Τύπου)*. ΕΛΣΤΑΤ, 3/11/2022.

Eurofound (2020). *Living, working and COVID-19 dataset*. Eurofound. http://eurofound.link/covid19data. Accessed 3 September 2020

Eurofound (2021). *Living, working and COVID-19 data*. 11 May. Eurofound. http://eurofound.link/covid19data & https://www.eurofound.europa.eu/data/covid-19/working-teleworking.

Eurostat (2020a). *Employees by educational attainment level, sex, age and full-time/part-time employment* (%) [edat_lfs_9907]. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfs_9907&lang=en.

Eurostat (2020b). *At-risk-of-poverty rate by poverty threshold and most frequent activity in the previous year – EU-SILC and ECHP surveys* [ilc_li04]. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li04&lang=en

Eurostat (2020c). *In-work at-risk-of-poverty rate by age and sex - EU-SILC survey* [ilc_iw01]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw01&lang=en

Eurostat (2020d). *In-work at-risk-of-poverty rate by full-/part-time work – EU-SILC survey* [ilc_iw07]. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw07&lang=en.

Eurostat (2020e). *In-work at-risk-of-poverty rate by type of contract – EU-SILC survey* [ilc_iw05]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw05&lang=en.

Eurostat (2020f). *Part-time employment and temporary contracts - annual data* [ifsi_pt_a]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_pt_a&lang=en (Accessed 24 July 2020)

Eurostat (2020g). *Part-time employment as percentage of the total employment, by sex and age (%)* [lfsa_eppga]. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_eppga&lang=en.

Eurostat (2020h). *Part-time employment and temporary contracts – annual data (ifsi_pt_a).* Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_pt_a&lang=en.

Eurostat (2021a). *Labour market in the light of the COVID 19 pandemic – quarterly statistics.* (online publication). Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Labour_market_in_the_light_of_the_COVID_19_pandemic_-_quarterly_statistics.

Eurostat (2021b). *Labour market slack by sex and age - quarterly data (ifsi_sla_q)* Eurostat. https://bit.ly/37zxW03.

Eurostat (2021c). *Impact of COVID-19 on employment income – advanced estimates.* Eurostat.https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Impact_of_COVID-19_on_employment_income_-_advanced_estimates.

Eurostat (2021d). *COVID-19 labour effects across the income distribution.* Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=COVID-19_labour_effects_across_the_income_distribution&stable=0#A_EU_level_overview.

Eurostat (2021e). *Labour market slack – annual statistics on unmet needs for employment.* Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Labour_market_slack_%E2%80%93_annual_statistics_on_unmet_needs_for_employment#Labour_market_slack:_what.27s_it_all_about.3F.

Eurostat (2021f). *Harmonised unemployment rate by sex (teilm020).* Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/teilm020/default/table?lang=en.

Eurostat (2021g). *Harmonised unemployment rate by sex-age group 15-24 (teilm021).* Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/teilm021/default/table?lang=en.

Eurostat (2021h). *Young people neither in employment nor in education and training (NEET), by sex and age – quarterly data (lfsi_neet_q).* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsi_neet_q/default/table?lang=en.

Eurostat (2021i). *Long-term unemployment by sex – quarterly data (une_ltu_q).* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/une_ltu_q/default/table?lang=en.

Eurostat (2021j). *Eurostat/Euroindicators: July 2021, Euro area unemployment at 7.6%, EU at 6.9%.* 98/2021 – 1 September 2021. https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/11563247/3-01092021-AP-EN.pdf/e045fa11-8a9e-6e60-6967-19088d96af8a?t=1630482630262.

Galvin Arribas, J. M. & Papadakis, N./ETF (2019). *Governance Arrangements for Vocational Education and Training in ETF Partner Countries: A Analytical Overview 2012-2017.* Turin: European Training Foundation. https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2019-02/VET%20governance%20in%20ETF%20partner%20countries%202012-17.pdf.

Green, A. (2017). *The Crisis for Young People. Generational Inequalities in Education, Work, Housing and Welfare.* Palgrave Macmillan.

ILO (1990). *Employment, Unemployment and Underemployment. An ILO Manual on Concepts and Methods.* International Labour Office.

ILO (2011). *From precarious work to decent work. Policies and regulations to combat precarious employment.* International Labour Office. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@actrav/documents/meetingdocument/wcms_164286.pdf.

Καμινιώτη, Ο. (2020). COVID-19: Επιπτώσεις στην οικονομία στην αγορά εργασία και στην κοινωνία. Στο ΕΙΕΑΔ, *Εργασία και Απασχόληση στην Ελλάδα. Ετήσια Έκθεση 2020* (σσ. 23- 42). ΕΙΕΑΔ.

Κώτσιος, Β. (2020). *Η Αγορά Εργασίας στην Εποχή της Πανδημίας COVID-19.* ΕΙΕΑΔ.

Λαλιώτη, Β. (2020). *Η Εργασία στον Καιρό του Κορωνοϊού: Μία Απόπειρα Σκιαγράφησης των Σχετικών με τον Κόσμο της Εργασίας Μέτρων & της Συζήτησης για την Επόμενη Μέρα*. ΕΙΕΑΔ. https://lmd.eiead.gr/%CE%95%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B5%CF%82

Lodovici, M. S. & Semenza, R. (eds.) (2012). *Precarious work and high-skilled youth in Europe*. (Vol. 937). FrancoAngeli.

Matsaganis, M. (2013). *The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

Παπαδάκης, Ν. (2005). *Μεταξύ δυνητικότητας και αναγκαιότητας: Όψεις του πλαισίου των πολιτικών απασχόλησης στην Ελλάδα*. Α. Σ. EQUALITY & ΙΝΕ/ ΓΣΕΕ.

Παπαδάκης, Ν. (2013). Οι Neets στην Ευρώπη. Συγκλίσεις, Αποκλίσεις και οι ερμηνευτικά προσπελάσιμες όψεις του φαινομένου. Στο Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Βαρόμετρο Απόντων. Οι Neets στην Ελλάδα* (σσ. 15-75). Ι. Σιδέρη.

Παπαδάκης, Ν., Δρακάκη, Μ., & Σαριδάκη, Σ. (2021α). Τροχιές, διαστάσεις και παράμετροι της επισφάλειας των νέων στην αγορά εργασίας, σε Ευρώπη και Ελλάδα. Στο Β. Κράββα & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Τροχιές επισφάλειας. Εθνογραφικές προσεγγίσεις* (σσ. 201-238). Gutenberg.

Παπαδάκης, Ν., Δρακάκη, Μ., & Σαριδάκη, Σ. (2021β). «Ο βαθμός Απελπισίας». Αγορά Εργασίας, Επισφαλής Εργασία και Κοινωνική Ευπάθεια στη Νέα Γενιά στην Ελλάδα: Η κατάσταση των πραγμάτων (σε Ευρώπη και Ελλάδα), παράμετροι, τάσεις, μετασχηματισμοί, επιπτώσεις και προκλήσεις για τις πολιτικές απασχόλησης. Ι. Σιδέρης.

Papadakis, N., Drakaki, M., Kyridis, A., & Papargyris, A. (2017). Between a frightening Present and a disjoined Future. Recession and social vulnerability in the case of Greek Neets: Socio-demographics, facets of the Crisis' Impact and the revival of the intergenerational transmission of poverty. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 4 (18), 8-20. DOI: 10.14738/assrj.418.3688.

Papadakis, N., Drakaki, M., Saridaki, S., & Dafermos, V. (2021). "The degree of despair". The disjointed labour market, the impact of the pandemic, the expansion of precarious work among youth and its effects on young people's life trajectories, life chances and political mentalities-public trust. The case of Greece. *The European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities (EQPAM)*, 10 (2), April, 26-53. https://www.eqpam.unibuc.ro/papadakis-et-al

Papadakis, N., Drakaki, M., Saridaki, S., Amanaki, E., & Dimari, G.(2022). Educational capital/ level and its association with precarious work and social vulnerability among Youth, in EU and Greece. *International Journal of Educational Research, Special Issue: «Cultural reproduction, cultural resource and reading»*, 112, 1-14, DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijer.2021.101921.

ΣΕΠΕ (2021). *Εξαρτημένη Εργασία και Άλλα Είδη Συμβάσεων* https://www.sepe.gov.gr/ergasiakes-scheseis/nomothesia-ergasiakes-scheseis/atomikes-symvaseis/genikes-ennoies/exartimeni-ergasia-kai-alla-eidi-symvaseon/

Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες Ευαλωτότητας στην Κρίση*. Πεδίο.

Schwab, K. & Malleret, T. (2020). *Covid-19. The Great Reset*. World Economic Forum: FORUM PUBLISHING.

Silva, J. M. (2013). *Coming Up Short: Working-class Adulthood in an Age of Uncertainty*. Oxford University Press.

Standing, G. (2014). *The precariat: the new dangerous class*. Bloomsbury.

Τσιώλης, Γ. (2005). *Προς μια νέα ηθική της εργασίας; Μια ποιοτική διερεύνηση φορέων συμβουλευτικής για την ένταξη στην απασχόληση*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Wilkinson, R. & Pickett, K. (2009). *The spirit level*. Penguin.

Wilkinson, R. & Pickett, K. (2019). *The Inner Level. How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone's Well-being*. Penguin.

13

Ποσοτική κοινωνική έρευνα: Μέθοδοι και εφαρμογές

Μαρία Συμεωνάκη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός του κειμένου είναι η παρουσίαση των βασικών στοιχείων, μεθόδων και τεχνικών της ποσοτικής κοινωνικής έρευνας και η ανάδειξη των κύριων προβλημάτων που καλείται να επιλύσει ο κοινωνικός επιστήμονας που ασχολείται με τη διενέργεια ποσοτικών εμπειρικών κοινωνικών ερευνών. Ως ποσοτική κοινωνική έρευνα εννοούμε την κάθε οργανωμένη και μεθοδική δραστηριότητα συλλογής πληροφορίας για συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όλων ή κάποιων μονάδων ενός πληθυσμού, η οποία χρησιμοποιεί καλά καθορισμένες έννοιες, μεθόδους και διαδικασίες για την οργάνωση, ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων. Επιδίωξη του εργαστηρίου αποτελεί η παρουσίαση των βασικών σημείων της εμπειρικής ποσοτικής έρευνας, σημείων οντολογικών, επιστημολογικών, δεοντολογικών και μεθοδολογικών. Μία από τις πολυάριθμες εφαρμογές των μαθηματικών στον πραγματικό κόσμο είναι αυτή του σχεδιασμού και της υλοποίησης ποσοτικών κοινωνικών ερευνών και της χρήσης μαθηματικών και στατιστικών/υπολογιστικών εργαλείων για τη μέτρηση πολύπλοκων εννοιών και στάσεων. Κατά συνέπεια, η ποσοτική κοινωνική έρευνα ενσωματώνει συστηματικές εμπειρικές διερευνήσεις με τη χρήση επιστημονικών μεθόδων για την απάντηση σαφών ερευνητικών ερωτημάτων και αναφέρεται στη συστηματική εμπειρική διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων, χρησιμοποιώντας στατιστικές, μαθηματικές ή/και υπολογιστικές τεχνικές.

Η κατάλληλη μαθηματική μέτρηση των μεταβλητών της έρευνας είναι κεντρικής σημασίας για την ποσοτική έρευνα, καθώς παρέχει την απαραίτητη σύνδεση μεταξύ της εμπειρικής παρατήρησης και της μαθηματικής έκφρασης των ποσοτικών σχέσεων. Τα ποσοτικά δεδομένα, συνήθως αλλά όχι πάντα αριθμητικά, απαιτούν τη χρήση διαφόρων στατιστικών διαδικασιών ανάλυσης και ερμηνείας.

Σκοπός του κειμένου είναι να παρουσιάσει τις δυσκολίες και τους περιορισμούς μιας τέτοιας προσπάθειας, ενώ παρέχονται και συγκεκριμένα παραδείγματα από την περιοχή της απασχόλησης.

Αρχικά παρουσιάζονται θεωρητικές προσεγγίσεις που αφορούν τη μέτρηση στις κοινωνικές επιστήμες. Έπειτα σκιαγραφούνται τα βασικά σημεία της ποσοτικής κοινωνικής έρευνας, εξετάζοντας ζητήματα που αφορούν τη δειγματοληπτική πρακτική αλλά και ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας. Στη συνέχεια χρησιμοποιείται μία από τις βασικότερες δειγματοληπτικές έρευνες μεγάλης έκτασης, η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, για να παρουσιαστούν ως παραδείγματα δύο βασικά ζητήματα: η μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας και ο υπολογισμός της πρώιμης εργασιακής επισφάλειας.

Θεωρητικές προσεγγίσεις της μέτρησης στις κοινωνικές επιστήμες

13.1

Όταν ασχολούμαστε με την έρευνα στον πραγματικό κόσμο, είναι αναπόφευκτο να μην προκύψει κάποιου είδους θεωρητική συζήτηση σχετικά με το τι σημαίνει επιστημονικός τρόπος σκέψης σε αυτή την περιοχή και εάν κάποιος πρέπει να έχει αυτόν τον τρόπο σκέψης όταν διεξάγει κοινωνική έρευνα. Επομένως, το σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι εάν υπάρχει ένα συγκεκριμένο σύνολο διαδικασιών, το οποίο, αν ακολουθεί τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα, είναι σίγουρο ότι θα είναι επιστημονικώς έγκυρο και αξιόπιστο. Γενικά, έχει γίνει μεγάλη προσπάθεια για να τεθεί η βάση ως προς το τι σημαίνει «επιστημονική μέθοδος» στην κοινωνική έρευνα. Είναι, ωστόσο, αποδεκτό ότι η εμπλοκή σε οποιοδήποτε είδος διερεύνησης που περιλαμβάνει άλλους ανθρώπους ή η ενασχόληση με οποιοδήποτε είδος μέτρησης στάσεων, αντιλήψεων ή/και συμπεριφορών που περιλαμβάνει άτομα είναι ένα θέμα τόσο περίπλοκο και ταυτόχρονα ευαίσθητο, για το οποίο, προκειμένου να καταστεί αποτελεσματικό και δεοντολογικό, ο ερευνητής θα πρέπει να έχει επίγνωση, ίσως και εκ των προτέρων, του τι ακριβώς πρέπει να υλοποιηθεί. Υπάρχουν καλά θεμελιωμένες αρχές και διαδικασίες προκειμένου να διεξαχθεί μια μελέτη υψηλής ποιότητας, και ως εκ τούτου είναι πολύ σημαντικό να υπάρχει αυτό που καλείται «επιστημονική στάση». Με τον όρο επιστημονική στάση εννοούμε ότι, όταν διεξάγει κανείς μία κοινωνική έρευνα, πρέπει να δρα συστηματικά, σκεπτικιστικά και ηθικά. Το συστηματικά αναφέρεται στο γεγονός ότι ο ερευνητής πρέπει να είναι ξεκάθαρος σχετικά με τη φύση των παρατηρήσεων που γίνονται, τις συνθήκες υπό τις οποίες γίνονται και τον ρόλο που διαδραματίζει ο ίδιος κατά τη διάρκειά τους. Σκεπτικιστικά σημαίνει ότι πρέπει να υποβάλλουμε τις ιδέες μας σε πιθανή αμφισβήτηση και ταυτόχρονα να εκθέτουμε τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά μας σε διαρκή έλεγχο. Και, τέλος, ηθικά σημαίνει ότι τηρούμε απαρέγκλιτα έναν κώδικα δεοντολογίας και οπωσδήποτε λαμβάνουμε υπόψη όλους τους ηθικούς περιορισμούς που προκύπτουν βάσει των κανονισμών.

Η πιο καθιερωμένη επιστημονική άποψη που σχετίζεται με την ποσοτική κοινωνική έρευνα προέρχεται άμεσα από τη φιλοσοφική προσέγγιση του θετικισμού.

Μία από τις βασικές παραδοχές του θετικισμού είναι ότι η επιστήμη βασίζεται κυρίως σε ποσοτικά δεδομένα, τα οποία προκύπτουν από τη χρήση αυστηρών κανόνων και διαδικασιών και διαφέρουν θεμελιωδώς από την κοινή λογική. Κατά συνέπεια, είναι επιθυμητή η μεταφορά των παραδοχών και των μεθόδων των φυσικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες. Επιπλέον, η επιστήμη, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής, έχει ως κεντρικό της στοιχείο την ερμηνεία. Επομένως, επιδιώκεται η εύρεση σταθερών σχέσεων μεταξύ των παρατηρούμενων γεγονότων (ή μεταβλητών). Ωστόσο, όταν οι άνθρωποι είναι το επίκεντρο της μελέτης, και ειδικά όταν λαμβάνει χώρα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο στον πραγματικό κόσμο, οι «σταθερές σχέσεις» με τη στενή έννοια του όρου είναι σπάνιες ή αμφισβητήσιμες. Στην αντίθετη κατεύθυνση βρίσκεται ο σχετικισμός, που εν συντομία υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα, ενώ, αντίθετα, οι μεταθετικιστές –η εξέλιξη των θετικιστών– πιστεύουν ότι υπάρχει μόνο μία πραγματικότητα, αλλά θεωρούν ότι μπορεί να γίνει γνωστή μόνο εν μέρει, με βάση τον υπολογισμό πιθανοτήτων, λόγω των περιορισμών του ερευνητή. Μια παρόμοια προσέγγιση είναι ο κριτικός ρεαλισμός και, τέλος, ο κονστρουκτιβισμός, που συνδέεται άμεσα με την ποιοτική έρευνα. Η ποιοτική κοινωνική έρευνα είναι μια ερευνητική στρατηγική που συλλέγει δεδομένα που αφορούν τη φύση των γεγονότων που ερευνώνται, τα οποία δεδομένα τείνουν να είναι λέξεις και όχι αριθμοί. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η υιοθέτηση του ποσοτικού ή του ποιοτικού σχεδιασμού στην κοινωνική έρευνα εξαρτάται από τα ερευνητικά ερωτήματα και τις υποθέσεις, από την υποκείμενη φιλοσοφία της έρευνας και τις προτιμήσεις ή/και τις δεξιότητες των εμπλεκόμενων ερευνητών.

Σύμφωνα με τον Robson (2011), με τον όρο διερεύνηση του πραγματικού κόσμου εννοούμε κάθε έρευνα για και με τους ανθρώπους που πραγματοποιείται εκτός των ασφαλών ορίων ενός εργαστηρίου. Η ανάγκη διερεύνησης του πραγματικού κόσμου υπό το πρίσμα του θετικισμού προκύπτει από τη συνειδητοποίηση ότι στις κοινωνικές επιστήμες δεν υπήρχε ισοδύναμη με την καλά ανεπτυγμένη, αποδεκτή και τεκμηριωμένη μέτρηση των φυσικών επιστημών. Είναι γεγονός ότι κάθε προσπάθεια καταγραφής ενός κοινωνικού φαινομένου ή προβλήματος συνδέεται με αόριστες έννοιες που πρέπει να μετρηθούν. Το βασικό ερώτημα που απασχολεί τους επιστήμονες αυτής της περιοχής είναι το εάν είναι δυνατή η μεταφορά των παραδοχών και των μεθόδων από τις φυσικές στις κοινωνικές επιστήμες. Η διεξαγωγή δειγματοληπτικών κοινωνικών ερευνών είναι σύμφωνη με αυτή τη λογική.

Η δειγματοληπτική έρευνα είναι ποσοτική έρευνα που συνδέεται με τον προκαθορισμένο ερευνητικό σχεδιασμό. Το τεκμήριο της υψηλής ποιότητάς της είναι οι σαφείς προδιαγραφές, καθώς και η στήριξη σε δοκιμασμένα και ελεγμένα βήματα και διαδικασίες. Άρα, ένα πολύ ουσιαστικό μέρος τού τι οι ερευνητές

πρόκειται να κάνουν και πώς είναι προκαθορισμένο πριν προχωρήσουν στο κύριο μέρος της ερευνητικής μελέτης. Κατά τη διερεύνηση του πραγματικού κόσμου, οι δειγματοληπτικές έρευνες απαιτούν ένα καλά ανεπτυγμένο εννοιολογικό πλαίσιο ή θεωρία για να καθορίσουμε αυτό που αναζητούμε, και απαιτείται εκτεταμένη πιλοτική έρευνα για να προσδιοριστεί τι είναι εφικτό. Ως εκ τούτου, στο σύνολό της, μια έρευνα στον πραγματικό κόσμο πρέπει να ακολουθεί τυπικές διαδικασίες και μεθοδολογικά βήματα, και να διεξάγεται με συστηματικό τρόπο και σύμφωνα με ορισμένες αρχές με βάση τον ερευνητικό σχεδιασμό, ο οποίος είναι ο γενικός προσανατολισμός στη διεξαγωγή της κοινωνικής έρευνας.

Οι Czaja & Blair (2005) ισχυρίζονται «ότι λίγες περιοχές των κοινωνικών επιστημών χρησιμοποιούνται ευρύτερα και εκτιμώνται περισσότερο από την κοινωνία από τις δειγματοληπτικές έρευνες». Όπως λοιπόν καταλαβαίνουμε και από τα παραπάνω, σημαντικά καθοριστικά ζητήματα που λαμβάνονται υπόψη κατά την επιλογή της ερευνητικής στρατηγικής μπορεί να είναι:

- **Οντολογικά ζητήματα**: Πώς βλέπει τον κόσμο ο ερευνητής και ποιες υποθέσεις κάνει για τη φύση του κόσμου και της πραγματικότητας.

- **Επιστημολογικά ζητήματα**: Οι υποθέσεις που κάνει για τον καλύτερο τρόπο διερεύνησης του κόσμου και της πραγματικότητας.

- **Δεοντολογικά ζητήματα**: Ηθικοί περιορισμοί που υπάρχουν και κανόνες δεοντολογίας που πρέπει να ακολουθηθούν.

- **Μεθοδολογικά ζητήματα**: Ο τρόπος με τον οποίο ομαδοποιούνται οι ερευνητικές τεχνικές για να δημιουργήσουν μια συνεκτική εικόνα.

- **Μέθοδοι και τεχνικές**: Τι πραγματικά υλοποιείται για να συλλεχθούν τα δεδομένα και να πραγματοποιηθεί η έρευνα.

Αυτές είναι οι βασικές αρχές που θα οδηγήσουν στην επιλογή του σχεδίου, το πώς απαντούν στη «μεγαλύτερη εικόνα» του ερευνητή για τον πραγματικό κόσμο και το πώς επιλέγει να τον διερευνήσει για να διασφαλιστεί ότι η μελέτη είναι αξιόπιστη και έγκυρη.

Αναφορικά με τα επιστημολογικά ζητήματα και τις δύο κύριες σχολές που οδηγούν στην ποσοτική ή την ποιοτική έρευνα αντίστοιχα (τον θετικισμό και τον κοινωνικό κονστρουκτιβισμό), μπορούμε να συνοψίσουμε τα εξής:

- Οι θετικιστές πιστεύουν ότι ο καλύτερος τρόπος για να εξερευνηθεί ο κόσμος είναι μέσω αντικειμενικών μεθόδων, όπως οι παρατηρήσεις. Ο θετικισμός ταιριάζει σε μια ρεαλιστική οντολογία, δηλαδή ότι ο κόσμος είναι «πραγματικός» και η επιστήμη προχωρά εξετάζοντάς τον και παρατηρώντας τον, ότι υπάρχει μία μόνο αλήθεια και ότι τα γεγονότα υπάρχουν και μπορούν να αποκαλυφθούν μέσω πειραμάτων.

- Οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές πιστεύουν ότι η πραγματικότητα δεν υπάρχει από μόνη της. Αντίθετα, κατασκευάζεται και νοηματοδοτείται από τους ανθρώπους. Επομένως, η εστίαση είναι στα συναισθήματα, στις πεποιθήσεις και στις σκέψεις, ενώ τα κοινωνικά φαινόμενα αποτελούν κοινωνικές κατασκευές. Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός ταιριάζει με τη σχετικιστική οντολογία, δηλαδή ότι οι επιστημονικοί νόμοι δημιουργούνται από τους ανθρώπους για να προσομοιώσουν την άποψή τους για την πραγματικότητα, ότι υπάρχουν πολλές αλήθειες και ότι τα γεγονότα εξαρτώνται από την άποψη του παρατηρητή.

Η διαφορετική επιστημολογική και η οντολογική θέση έχει προφανώς επίπτωση και στη μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί: οι ρεαλιστές τείνουν να έχουν θετικιστική προσέγγιση και άρα τείνουν να συλλέγουν ποσοτικά δεδομένα, ενώ οι σχετικιστές τείνουν να έχουν μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση και να συλλέγουν ποιοτικά δεδομένα. Στην πραγματικότητα, οι κοινωνικοί ερευνητές συχνά εναλλάσσουν μεθόδους χρησιμοποιώντας μεικτές μεθόδους και προσεγγίσεις.

Σημαντικός είναι επίσης και ο ρόλος του ερευνητή αλλά και του ερευνώμενου. Ο ερευνητής μπορεί να είναι:

- **Είτε εμπλεκόμενος**:
  - Οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές προκρίνουν ότι ο ερευνητής είναι μέρος του κόσμου και επομένως επηρεάζει και επηρεάζεται από τα γεγονότα.

- **Είτε αποστασιοποιημένος**:
  - Σύνδεση με τη θετικιστική προσέγγιση που οδηγεί σε μια αποστασιοποιημένη στάση.

Είναι δεδομένο ότι η επιλογή οποιουδήποτε συγκεκριμένου ερευνητικού σχεδίου, από οντολογική και επιστημολογική άποψη αλλά και μεθοδολογική, και στη συνέχεια η επιλογή των συγκεκριμένων μεθόδων και τεχνικών περιλαμβάνουν συμβιβασμούς. Προφανώς, όλες οι ερευνητικές πρακτικές έχουν δυνατά και αδύνατα σημεία. Η πιο σημαντική πτυχή στον σχεδιασμό της έρευνας είναι

τα ερευνητικά ερωτήματα. Όποιες και αν είναι οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται, μαζί με τη βασική τους φιλοσοφία, πρέπει να απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν διατυπωθεί.

Η ποσοτική κοινωνική έρευνα είναι μια ερευνητική στρατηγική που προκρίνει την ποσοτικοποίηση στη συλλογή και στην ανάλυση των κοινωνικών δεδομένων, περιλαμβάνει μια παραγωγική προσέγγιση της σχέσης μεταξύ θεωρίας και έρευνας (το κέντρο βάρους τίθεται στον έλεγχο της θεωρίας) και ενσωματώνει πρακτικές και νόρμες του μοντέλου των φυσικών επιστημών και του θετικισμού.

Οι περισσότεροι κοινωνικοί δείκτες που χρησιμοποιούνται από τους κοινωνικούς επιστήμονες είναι ουσιαστικά μαθηματικοί δείκτες που προκύπτουν από δειγματοληπτικές κοινωνικές έρευνες, συνήθως μεγάλης έκτασης, που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις συνθήκες που επικρατούν στην κοινωνία. Είναι απολύτως απαραίτητο να υπάρχει ποσοτική περιγραφή της τρέχουσας κατάστασης σε όλους τους τομείς όπου μπορεί να εφαρμοστεί ο κοινωνικός σχεδιασμός, διαδικασία που στοχεύει με ορθολογικό τρόπο στην επίλυση συγκεκριμένων ζητημάτων ή προβλημάτων και στην αποτελεσματική επίτευξη σαφώς καθορισμένων στόχων.

13.2 Η ποσοτική κοινωνική έρευνα

Ως ποσοτική έρευνα μπορούμε να ορίσουμε κάθε δραστηριότητα με την οποία συλλέγονται, με τρόπο οργανωμένο και μεθοδικό, πληροφορίες για συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όλων ή μερικών μονάδων ενός πληθυσμού, χρησιμοποιώντας καλά καθορισμένες έννοιες, μεθόδους και διαδικασίες. Με τη βοήθεια της ποσοτικής έρευνας οι πληροφορίες οργανώνονται σε χρήσιμη και συνοπτική μορφή. Ο σχεδιασμός μιας δειγματοληπτικής ποσοτικής έρευνας αποτελεί έναν συνδυασμό αποφάσεων, θεωρητικών και μεθοδολογικών, αλλά και τεχνικών και οργανωτικών. Κάποια βασικά μεθοδολογικά προβλήματα στα οποία καλούμαστε να δώσουμε λύση είναι μεταξύ άλλων:

- Ο προσδιορισμός τού υπό διερεύνηση πληθυσμού και ποια είναι η κάλυψη του πληθυσμού στην οποία στοχεύουμε (απογραφή, μερική κάλυψη κ.λπ.).
- Ποια είναι η πληροφορία που ζητάμε, δηλαδή ποια είναι τα ερευνητικά μας ερωτήματα και ποια δεδομένα θα ήταν απαραίτητα ώστε να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα;
- Ποια θα είναι η ερευνητική στρατηγική; Πώς θα συλλεχθεί αυτή η πληροφορία και πώς θα σχεδιαστεί το ερωτηματολόγιο (τι είδους ερωτηματολόγιο θα κατασκευάσουμε);
- Πώς θα οργανωθεί η επιτόπια έρευνα;
- Πώς θα καλύψουμε αποτελεσματικά όλα τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας που σχετίζονται με την έρευνα;
- Πώς θα διευθετήσουμε τα πρακτικά ζητήματα τα οποία είναι σίγουρο πως θα προκύψουν;
- Πώς θα αντιμετωπίσουμε τα σφάλματα που θα προκύψουν από τις μετρήσεις;

Θα πρέπει επίσης να προετοιμάσουμε τα δεδομένα για την ανάλυση, να υλοποιήσουμε την ανάλυση των δεδομένων, να επεξεργαστούμε και να ερμηνεύσουμε τα αποτελέσματα, να εξαγάγουμε συμπεράσματα και να παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα της έρευνας.

13.2.1 | Βασικά στοιχεία δειγματοληψίας

Οι σημαντικές αποφάσεις που αφορούν το είδος του δειγματοληπτικού σχεδιασμού που θα εφαρμοστεί σε μια κοινωνική έρευνα και αφορά το σχέδιο πιθανοτήτων με βάση το οποίο θα επιλεγούν οι στατιστικές μονάδες του υπό διερεύνηση πληθυσμού λαμβάνονται εξετάζοντας δύο καθοριστικούς παράγοντες: τι είναι θεωρητικά επιθυμητό (κυρίως την ακρίβεια που επιθυμούμε στα αποτελέσματά μας και το δικαίωμα της γενίκευσης) και το τι είναι στην πραγματικότητα εφικτό να γίνει (κυρίως με βάση το κόστος και τον χρόνο αλλά και πιθανών προβλημάτων, όπως είναι η ύπαρξη ή όχι δειγματοληπτικού πλαισίου).

Ο δειγματοληπτικός σχεδιασμός αποβλέπει στην επιλογή των δειγματοληπτικών μονάδων και καθορίζει προφανώς την ποιότητα της πληροφορίας στην οποία θα στηριχθεί ο έλεγχος των ερευνητικών υποθέσεων και το πλαίσιο στο οποίο οφείλουν να στηριχθούν η ερμηνεία των αποτελεσμάτων και τα συμπεράσματα της κοινωνικής έρευνας που διενεργήθηκε. Είναι φανερό ότι στην πράξη η δειγματοληπτική μονάδα μίας έρευνας μπορεί να διαφέρει από την ερευνώμενη μονάδα. Για παράδειγμα, στις έρευνες νοικοκυριών (όπως είναι η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού) ερευνώμενη μονάδα είναι το άτομο, ενώ δειγματοληπτική μονάδα είναι το νοικοκυριό. Τις περισσότερες φορές, ενώ ο πληθυσμός-στόχος και ο υπό διερεύνηση πληθυσμός ιδανικά θα έπρεπε να ταυτίζονται, αυτό δεν ισχύει στην πράξη. Για παράδειγμα, ενδέχεται σε μια έρευνα πληθυσμός-στόχος να είναι όλη η επικράτεια, αλλά στην πράξη να εξαιρείται ένας αριθμός πολύ μικρών δυσπρόσιτων νησιών, κάποια χωριά με ιδιαίτερα μικρό πληθυσμό ή περιοχές που κατοικούνται συγκεκριμένες εποχές τον χρόνο ή, γενικά, αραιοκατοικημένες περιοχές, ώστε να μειωθεί το κόστος διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει αυτές οι εξαιρέσεις να καταγράφονται και να αναφέρονται ώστε να είναι απόλυτα σαφής η ακριβής διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον πληθυσμό-στόχο και στον υπό διερεύνηση πληθυσμό. Επιπλέον, είναι συνηθισμένη πρακτική στις έρευνες μεγάλης έκτασης να εξαιρούνται άτομα τα οποία διαμένουν σε συλλογικές κατοικίες, δηλαδή σε νοσοκομεία, γηροκομεία, ξενοδοχεία, φυλακές, στρατώνες κ.ά. Για ευνόητους λόγους, δεν δύναται να συμπεριληφθούν άτομα που ανήκουν σε αυτό που αποκαλείται αθέατος πληθυσμός, όπως είναι για παράδειγμα οι άστεγοι.

13.2.1.1 | Δειγματοληψία πιθανοτήτων

Σημαντικό σημείο ώστε να μπορούν τα αποτελέσματά μας να γενικεύονται στο σύνολο του πληθυσμού, που συνιστά και το ζητούμενο σε τέτοιου είδους έρευνες,

αποτελεί η δειγματοληψία να είναι πιθανοθεωρητική και να ακολουθούνται οι αντίστοιχοι κανόνες. Η συνθήκη για την τυχαία δειγματοληψία, δηλαδή για την ύπαρξη τυχαίου δείγματος, αποτυπώνεται στον παρακάτω ορισμό.

ΟΡΙΣΜΟΣ 2.1

Το διακριτικό χαρακτηριστικό ενός δείγματος πιθανοτήτων είναι ότι κάθε άτομο/μονάδα του υπό διερεύνηση πληθυσμού πρέπει να έχει μια γνωστή πιθανότητα συμπερίληψής του στο δείγμα. Κατά συνέπεια, σε ένα τυχαίο δείγμα γνωρίζουμε ότι όλοι οι συνδυασμοί ατόμων/μονάδων έχουν μια ίση πιθανότητα να εμφανιστούν στο δείγμα.

Τέσσερις είναι οι βασικοί τύποι δειγματοληψίας πιθανοτήτων που χρησιμοποιούνται στην ποσοτική κοινωνική έρευνα.

1 **Απλή τυχαία δειγματοληψία**

Στην απλή τυχαία δειγματοληψία δεν πρέπει μόνο κάθε άτομο/μονάδα του υπό διερεύνηση πληθυσμού να έχει ίση πιθανότητα συμπερίληψης στο δείγμα, αλλά και όλοι οι συνδυασμοί ατόμων/μονάδων πρέπει να είναι ισοπίθανοι. Συνήθως, λαμβάνουμε δείγμα χωρίς επανατοποθέτηση και τότε το δείγμα ονομάζεται απλό τυχαίο δείγμα.

2 **Συστηματική δειγματοληψία**

Στη συστηματική δειγματοληψία ακολουθούμε το δειγματοληπτικό πλαίσιο επιλέγοντας κάθε k άτομο/μονάδα, αρχίζοντας από μία τυχαία επιλεγμένη περίπτωση μεταξύ των πρώτων k ατόμων/μονάδων (η οποία ονομάζεται τυχαία αρχή).

3 **Στρωματοποιημένη δειγματοληψία**

Σε ένα στρωματοποιημένο δείγμα πρέπει πρώτα να κατανείμουμε όλα τα άτομα/μονάδες του υπό διερεύνηση πληθυσμού σε κατηγορίες (strata) και μετά να επιλέξουμε ανεξάρτητα δείγματα από κάθε στρώμα. Είναι σημαντικό τα στρώματα να δημιουργούνται με τέτοιον τρόπο, ώστε κάθε άτομο/μονάδα να ανήκει σε ένα και μόνο ένα στρώμα. Στους πιο απλούς και συνήθεις τύπους στρωματοποιημένης δειγματοληψίας, σε κάθε strata επιλέγουμε ένα απλό τυχαίο ή συστηματικό δείγμα.

4 **Δειγματοληψία συστάδων**

Πολλές φορές είναι χρήσιμο να διαιρέσουμε τον πληθυσμό σε έναν μεγάλο αριθμό από συστάδες (clusters), για παράδειγμα απογραφικές εκτάσεις, και να επιλέξουμε δείγμα μεταξύ των συστάδων. Μια τέτοια δειγματοληπτική

μέθοδος ονομάζεται δειγματοληψία συστάδων και ο λόγος για τον οποίο είναι χρήσιμη είναι η μείωση του κόστους της συλλογής των δεδομένων. Στόχος λοιπόν είναι να επιλεγούν συστάδες που είναι μικρές αλλά όσο γίνεται πιο ετερογενείς για να μειωθεί το κόστος (π.χ. της σύνταξης δειγματοληπτικών πλαισίων και των μετακινήσεων που απαιτούνται για τις συνεντεύξεις).

Βασικά σφάλματα που μας απασχολούν είναι τα δειγματοληπτικά και τα μη δειγματοληπτικά σφάλματα. Ακόμα και στην περίπτωση που μια κοινωνική έρευνα έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να πληρούνται όλες οι προϋποθέσεις μιας καλής δειγματοληψίας, θα υπάρχουν πάντα σφάλματα τα οποία θα συνδέονται με τη δειγματοληψία, τα οποία καλούνται δειγματοληπτικά σφάλματα. Τα μη δειγματοληπτικά σφάλματα είναι όλα τα σφάλματα που δεν σχετίζονται με τη δειγματοληψία αλλά με την ίδια τη μέτρηση. Παραδείγματα αποτελούν τα σφάλματα αποκρίσεων (λάθος στις τιμές των μεταβλητών), αλλά και σφάλματα μη απόκρισης, δηλαδή η αποτυχία να συλλέξουμε δεδομένα από μερικά άτομα του δείγματος. Αυτό μπορεί να προκύψει είτε στην περίπτωση της συνολικής μη απόκρισης (ο ερωτώμενος αρνείται να δώσει συνέντευξη ή δεν βρίσκεται στο σπίτι ή δεν μπορεί να εντοπιστεί ή υπάρχει ανικανότητα συμμετοχής του για λόγους υγείας) είτε στην περίπτωση της μερικής μη απόκρισης (η άρνηση να απαντηθούν μερικές ερωτήσεις της έρευνας όταν δεν γνωρίζουν οι ερωτώμενοι τις απαντήσεις ή υπεκφεύγουν ή δεν απαντούν για διάφορους άλλους λόγους).

Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις στις οποίες δεν είναι εφικτή η δειγματοληψία πιθανοτήτων (π.χ. στην περίπτωση που δεν υπάρχει δειγματοληπτικό πλαίσιο) ή δεν είναι η καταλληλότερη μέθοδος δεδομένου του κόστους (π.χ. σε μια διερευνητική μελέτη, όπου ο βασικός στόχος είναι η σε βάθος μελέτη κάποιου φαινομένου). Στις περιπτώσεις αυτές οδηγούμαστε σε μη τυχαία δειγματοληψία, όπου το βασικότερο πρόβλημα είναι ότι δεν μπορούμε να λάβουμε έγκυρη εκτίμηση των κινδύνων των σφαλμάτων μας και άρα δεν μπορούμε να γενικεύσουμε τα αποτελέσματά μας στο σύνολο του πληθυσμού.

13.2.2 | Βασικά ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας

Όταν φτάνουμε στην ανάλυση των δεδομένων, έχουμε ήδη ολοκληρώσει ένα σημαντικό κομμάτι των απαιτούμενων εργασιών. Είναι σίγουρο ότι έχουμε επιλύσει τα σχετικά ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας και πάρει τις απαιτούμενες άδειες από τους αρμόδιους φορείς για τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας.

Πιθανά ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη είναι απαγορευτικά θέματα, όπως τα παρακάτω:

- Η εμπλοκή ανθρώπων χωρίς τη γνώση ή τη συγκατάθεσή τους
- Ο καταναγκασμός τους σε συμμετοχή
- Η απόκρυψη πληροφοριών σχετικά με την αληθινή φύση της έρευνας
- Η παρακίνηση των συμμετεχόντων να διαπράξουν ενέργειες που μειώνουν την αυτοεκτίμησή τους
- Η εξαπάτηση του συμμετέχοντος με οποιονδήποτε τρόπο
- Η έκθεση των συμμετεχόντων σε φυσικό ή ψυχολογικό άγχος
- Η παραβίαση της ιδιωτικής τους ζωής
- Η απόκρυψη του οφέλους από κάποιους συμμετέχοντες
- Η αντιμετώπιση των συμμετεχόντων με άδικα μέσα ή/και χωρίς σεβασμό.

Οι κατηγορίες ζητημάτων ηθικής και δεοντολογίας που προκύπτουν στις κοινωνικές έρευνες είναι πιθανό να εμπίπτουν σε μία από τις παρακάτω κατηγορίες:

- **Προστασία προσωπικών δεδομένων**
  (POPD: PROTECTION OF PERSONAL DATA)
  Η κατηγορία αυτή αναφέρεται στις διαδικασίες που ακολουθούνται για την προστασία των προσωπικών δεδομένων. Αρχικά πρέπει να αξιολογηθούν οι κίνδυνοι που σχετίζονται με ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας και αφορούν τις δραστηριότητες της επεξεργασίας δεδομένων της έρευνας. Με βάση το Άρθρο 29 της ομάδας εργασίας της ΕΕ και τις δημοσιευμένες κατευθυντήριες γραμμές για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, αυξημένος κίνδυνος είναι πιθανό να υπάρχει στις παρακάτω περιπτώσεις:

  1 Αξιολόγηση ή μοριοδότηση
  2 Αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων με νομική ή παρόμοια σημαντική ισχύ
  3 Συστηματική παρακολούθηση
  4 Ευαίσθητα δεδομένα ή δεδομένα άκρως προσωπικού χαρακτήρα
  5 Δεδομένα που υποβάλλονται σε επεξεργασία σε μεγάλη κλίμακα
  6 Αντιστοίχιση ή συνδυασμός/συνένωση συνόλων δεδομένων
  7 Δεδομένα που αφορούν ευάλωτα υποκείμενα
  8 Καινοτόμος χρήση ή εφαρμογή νέων τεχνολογικών ή οργανωτικών λύσεων
  9 Αποτροπή των υποκειμένων από την άσκηση δικαιώματος ή τη χρήση μιας υπηρεσίας ή σύμβασης.

Επιπλέον, ως μέρος του σχεδίου διαχείρισης των δεδομένων πρέπει να περιγραφούν οι τεχνικές και οργανωτικές διαδικασίες και τα μέτρα ασφαλείας που θα εφαρμοστούν για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των

συμμετεχόντων στην έρευνα, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο θα αποτραπεί η μη εξουσιοδοτημένη πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα ή στον εξοπλισμό που θα χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία των δεδομένων.

- **Μεταφορά δεδομένων από χώρες της ΕΕ σε NON-EU χώρες (NEC)**
  Η κατηγορία αυτή αφορά ιδιαίτερα τις διακρατικές έρευνες και αναφέρεται στις πληροφορίες που πρέπει να παρέχουμε σχετικά με το υλικό, συμπεριλαμβανομένων των προσωπικών δεδομένων, που είτε θα εισαχθούν είτε θα εξαχθούν από και προς την ΕΕ.

- **Θέματα συμμετεχόντων στην έρευνα (H: HUMAN)**
  Η κατηγορία αυτή αναφέρεται στις πληροφορίες που πρέπει να παρέχουμε σχετικά με τους συμμετέχοντες, τις διαδικασίες πρόσληψης (π.χ. των συνεντευκτών), τις υπογεγραμμένες ενημερωμένες φόρμες συγκατάθεσης, τις διαδικασίες διασφάλισης προστασίας τα δικαιώματα των συμμετεχόντων, όπως είναι για παράδειγμα το δικαίωμα απόσυρσης από την έρευνα κ.ά.).

Θα πρέπει επιπλέον να μπορούμε να τεκμηριώσουμε ότι όλα τα δεδομένα που σκοπεύουμε να συλλέξουμε σχετίζονται με την έρευνα που διενεργούμε και περιορίζονται στους σκοπούς της έρευνας (σύμφωνα με την αρχή της «ελαχιστοποίησης δεδομένων»).

ΟΡΙΣΜΟΣ 2.2
Η αρχή της «ελαχιστοποίησης δεδομένων» αναφέρει ότι δεν συλλέγουμε δεδομένα που δεν είναι απολύτως απαραίτητα για την ολοκλήρωση της τρέχουσας μελέτης.

Σε περίπτωση περαιτέρω επεξεργασίας δεδομένων που έχουν συλλεχθεί από τρίτους, θα πρέπει να υποβληθεί ρητή επιβεβαίωση ότι έχουμε νόμιμο δικαίωμα για την επεξεργασία των δεδομένων και ότι υπάρχουν τα κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των υποκειμένων. Το άρθρο 6 του κανονισμού για την προστασία δεδομένων (GDPR) για τη νομιμότητα της επεξεργασίας ορίζει ότι τα προσωπικά δεδομένα μπορούν να υποβληθούν σε νόμιμη επεξεργασία μόνο με συγκεκριμένο νόμιμο δικαίωμα. Αυτή η νομική βάση καθορίζεται από τη συλλογή πρωτογενών δεδομένων.

ΟΡΙΣΜΟΣ 2.3
Η επεξεργασία είναι νόμιμη μόνο εάν και στον βαθμό στον οποίο ισχύει *τουλάχιστον ένα από τα ακόλουθα*:

1 το υποκείμενο έχει δώσει τη συγκατάθεσή του για την επεξεργασία των προσωπικών του δεδομένων για έναν ή περισσότερους συγκεκριμένους σκοπούς,

2 η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την εκτέλεση μιας σύμβασης στην οποία είναι συμβαλλόμενο μέρος το υποκείμενο ή για τη λήψη μέτρων κατόπιν αιτήματος του υποκειμένου πριν από τη σύναψη σύμβασης,

3 η επεξεργασία είναι απαραίτητη για τη συμμόρφωση με νομική υποχρέωση στην οποία υπόκειται ο υπεύθυνος επεξεργασίας,

4 η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την προστασία των ζωτικών συμφερόντων του υποκειμένου ή άλλου φυσικού προσώπου,

5 η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την εκτέλεση καθήκοντος που εκτελείται προς το δημόσιο συμφέρον ή την άσκηση επίσημης εξουσίας που έχει ανατεθεί στον υπεύθυνο επεξεργασίας,

6 η επεξεργασία είναι απαραίτητη για τους σκοπούς των έννομων συμφερόντων που επιδιώκονται από τον υπεύθυνο επεξεργασίας ή από τρίτο μέρος, εκτός εάν αυτά τα συμφέροντα υπερισχύουν των συμφερόντων ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του υποκειμένου από το οποίο θα συλλεχθούν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που απαιτούν προστασία, ιδίως όταν τα υποκείμενα είναι ανήλικα.

Θα πρέπει να παρέχουμε πληροφορίες για όλες τις κατηγορίες δεδομένων που θα συλλεχθούν και για τις διαδικασίες εύρεσης των συμμετεχόντων. Επιπλέον, θα πρέπει να απαντήσουμε σχετικά με το τι σκοπεύουμε να κάνουμε με τα συμπωματικά ευρήματα (incidental findings) και το πώς σκοπεύουμε να χειριστούμε την περίπτωση ενός τέτοιου ευρήματος.

ΟΡΙΣΜΟΣ 2.4

Ως συμπτωματικό εύρημα θεωρείται «ένα εύρημα που αφορά μεμονωμένο συμμετέχοντα στην έρευνα που έχει δυνητική σημασία για την υγεία και ανακαλύπτεται κατά τη διεξαγωγή της έρευνας αλλά είναι πέρα από τους στόχους της συγκεκριμένης μελέτης. Αυτό σημαίνει ότι τα συμπωματικά ευρήματα μπορούν να βρίσκονται σε μεταβλητές που δεν υπόκεινται άμεσα σε μελέτη και μπορεί να μην προβλέπονται στο ερευνητικό πρωτόκολλο» (Wolf et al., 2008).

13.2.3 | Εφαρμογές – Χρήση της έρευνας εργατικού δυναμικού για την επίλυση ζητημάτων απασχόλησης

13.2.3.1 | Η μέτρηση της μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας

Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες αγοράς εργασίας και τους αντίστοιχους δείκτες προέρχονται από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της EUROSTAT (EU-LFS). Η EU-LFS είναι μια ευρωπαϊκή δειγματοληπτική έρευνα που διεξάγεται από το 1998 σε ετήσια βάση και υλοποιείται στην Ελλάδα από την ΕΛΣΤΑΤ. Παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και τις συνθήκες εργασίας και καθιστά δυνατή την πολυπαραγοντική ανάλυση με βάση πολλά κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά, ενώ κοινές αρχές και κατευθυντήριες γραμμές χρησιμοποιούνται σε όλες τις χώρες για τη διασφάλιση της συγκρισιμότητας μεταξύ των χωρών. Τα δεδομένα που συλλέγονται είναι απαραίτητα τόσο για τη χάραξη πολιτικής σε διάφορους τομείς όσο και για επιστημονική χρήση (έρευνα για τις συνθήκες της αγοράς εργασίας, για τη διάρκεια της ανεργίας κ.λπ.). Η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού διενεργείται τέσσερις φορές τον χρόνο (ανά τρίμηνο) και ερευνώμενη μονάδα είναι το νοικοκυριό και τα μέλη του. Βασικός σκοπός της είναι η κατανομή του πληθυσμού του εργατικού δυναμικού (15+) σε τρεις πλήρως διακριτές ομάδες –απασχολούμενοι, άνεργοι και οικονομικά μη ενεργοί– ώστε να συλλεχθούν πρόσθετες πληροφορίες που αφορούν δημογραφικά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά της κύριας εργασίας, ύπαρξη και χαρακτηριστικά δεύτερης εργασίας, το ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο που έχουν ολοκληρώσει οι συμμετέχοντες, τη συμμετοχή σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες, προηγούμενη εργασιακή εμπειρία και αναζήτηση εργασίας κ.ά. Η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού χρησιμοποιεί τις διεθνείς ταξινομήσεις για λόγους συγκρισιμότητας (π.χ. τις ταξινομήσεις της οικονομικής δραστηριότητας, των επαγγελμάτων, του εκπαιδευτικού επιπέδου, του αντικειμένου των σπουδών κ.λπ.). Επιπλέον, χρησιμοποιεί τους διεθνείς ορισμούς, όπως οι παρακάτω (με βάση τους ορισμούς του ILO).

- *Απασχολούμενοι* είναι τα άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω τα οποία την εβδομάδα αναφοράς είτε εργάστηκαν έστω και μία ώρα με σκοπό την αμοιβή ή το κέρδος είτε εργάστηκαν –χωρίς αμοιβή– στην οικογενειακή επιχείρηση είτε δεν εργάστηκαν αλλά είχαν μια εργασία ή επιχείρηση από την οποία απουσίαζαν προσωρινά (λόγω ασθένειας, άδειας κ.λπ.).

- *Άνεργοι* είναι τα άτομα ηλικίας 15-74 ετών που ήταν χωρίς εργασία την εβδομάδα αναφοράς (δηλαδή δεν θεωρούνται απασχολούμενοι σύμφωνα με τον προηγούμενο ορισμό), ήταν άμεσα διαθέσιμοι για εργασία και είτε αναζητούσαν ενεργά εργασία τις τελευταίες τέσσερις εβδομάδες είτε είχαν βρει μια εργασία που θα αναλάμβαναν μέσα στους επομένους τρεις μήνες.

- *Οικονομικά ανενεργοί* είναι τα άτομα που δεν χαρακτηρίζονται ούτε ως απασχολούμενοι ούτε ως άνεργοι.

- *Αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό* είναι τα άτομα που εργάζονται στην επιχείρησή τους ή ως ελεύθεροι επαγγελματίες με σκοπό το κέρδος και απασχολούν τουλάχιστον ένα άτομο. Αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό είναι τα άτομα που εργάζονται στην επιχείρησή τους ή ως ελεύθεροι επαγγελματίες με σκοπό το κέρδος και δεν απασχολούν άτομα.

- *Μισθωτοί* είναι τα άτομα που εργάζονται για κάποιον εργοδότη είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα και αποζημιώνονται υπό μορφή μισθού, ημερομισθίου, αμοιβών, εφάπαξ καταβολής, πληρωμής ανάλογα με το αποτέλεσμα ή πληρωμής σε είδος.

Λόγω της ιδιαίτερα πλούσιας πληροφορίας που συλλέγεται μέσω της έρευνας, είναι δυνατό να μελετηθούν και να εκτιμηθούν πολύπλοκα ζητήματα που αφορούν την απασχόληση. Για παράδειγμα, ζητείται από τα άτομα να συμπληρώσουν την «τρέχουσα κατάσταση απασχόλησής τους τη στιγμή της έρευνας» (η αντίστοιχη μεταβλητή είναι η MAINSTAT) και την «κατάσταση απασχόλησής τους έναν χρόνο πριν από την έρευνα» (η αντίστοιχη μεταβλητή είναι η WSTAT1Y). Αυτές οι δύο μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν στις μελέτες προκειμένου να εκτιμηθούν οι πιθανότητες μετάβασης μεταξύ των καταστάσεων απασχόλησης. Η μεταβλητή MAINSTAT εισήχθη στην έρευνα EU-LFS για να δώσει την άποψη του ατόμου για την κύρια εργασιακή του κατάσταση. Στην EU-LFS, οι καταστάσεις απασχόλησης ανάμεσα στις οποίες μπορεί να επιλέξει το άτομο όταν του ζητηθεί η κύρια κατάσταση απασχόλησής του κατά τη στιγμή της έρευνας και η κύρια κατάσταση ένα χρόνο πριν από την έρευνα είναι οι ακόλουθες:

1 Εργάζεται, συμπεριλαμβανομένης της μη αμειβόμενης εργασίας σε οικογενειακή επιχείρηση, συμπεριλαμβανομένης της μαθητείας ή της αμειβόμενης πρακτικής άσκησης κ.λπ.
2 Είναι άνεργος
3 Είναι μαθητής, φοιτητής, σε μετεκπαίδευση ή σε απλήρωτη εργασιακή εμπειρία

4 Είναι σε συνταξιοδότηση ή πρόωρη συνταξιοδότηση ή έχει εγκαταλείψει την επιχείρηση
5 Έχει μόνιμη αναπηρία
6 Βρίσκεται σε υποχρεωτική στρατιωτική θητεία
7 Εκπληρώνει οικιακά καθήκοντα
8 Άλλο ανενεργό άτομο

Το Σχήμα 1 απεικονίζει τις μεταβάσεις ανάμεσα στις καταστάσεις απασχόλησης όπως παρουσιάζονται παραπάνω.

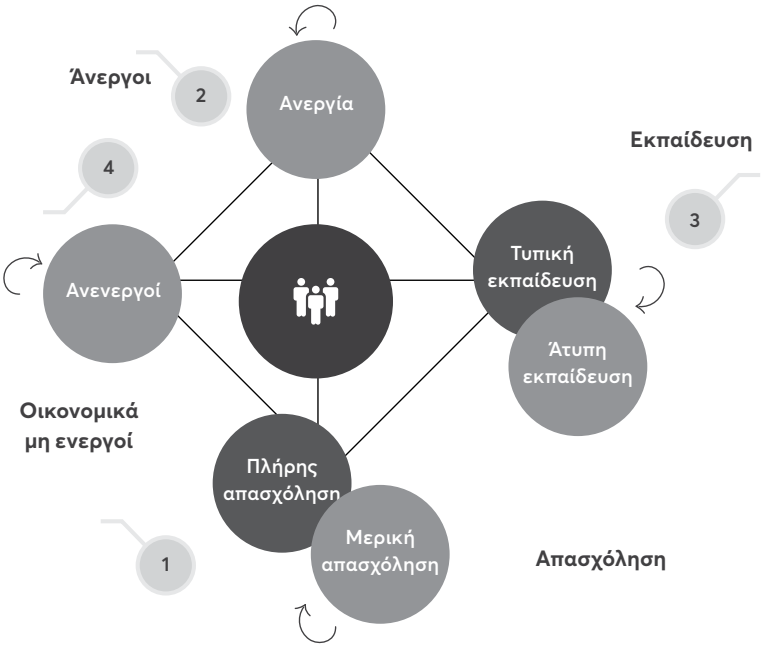
ΣΧΗΜΑ 1 | Μεταβάσεις μεταξύ των καταστάσεων απασχόλησης

Εάν συνδυαστούν, αυτές οι κατηγορίες αντικατοπτρίζουν τις ακόλουθες καταστάσεις (Σχήμα 2):

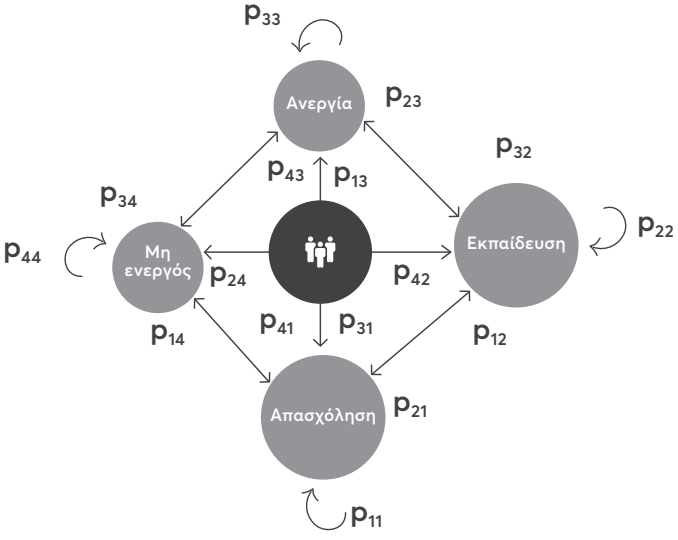
1 Απασχόληση (που αντιστοιχεί στην πρώτη κατηγορία)
2 Ανεργία (αντίστοιχη της δεύτερης κατηγορίας)
3 Εκπαίδευση ή κατάρτιση (αντίστοιχη της τρίτης κατηγορίας)
4 Οικονομικά ανενεργός (αντίστοιχη της 5ης, 6ης, 7ης και 8ης κατηγορίας)

ΣΧΗΜΑ 2 | Συνένωση κατηγοριών και μεταβάσεις μεταξύ καταστάσεων απασχόλησης

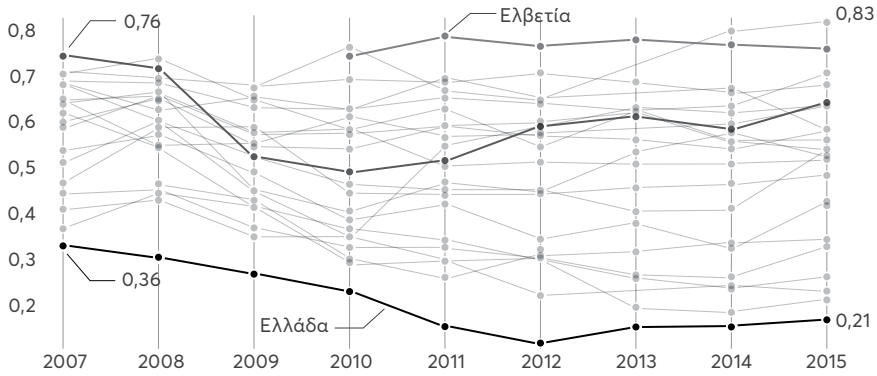
Σύμφωνα με τις εκτιμώμενες ροές και τα πρωτογενή δεδομένα που λαμβάνονται από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, είναι δυνατόν να εκτιμηθούν οι αντίστοιχες πιθανότητες μετάβασης μεταξύ των τεσσάρων καταστάσεων (Σχήμα 3).

ΣΧΗΜΑ 3 | Πιθανότητες μετάβασης μεταξύ των καταστάσεων απασχόλησης

Το Σχήμα 4 παρουσιάζει την εξέλιξη των πιθανοτήτων μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας κατά τα χρόνια της κρίσης χρησιμοποιώντας τη θεωρία των μη ομογενών Μαρκοβιανών συστημάτων, μεταξύ άλλων, και πρωτογενή δεδομένα από την EU-LFS.

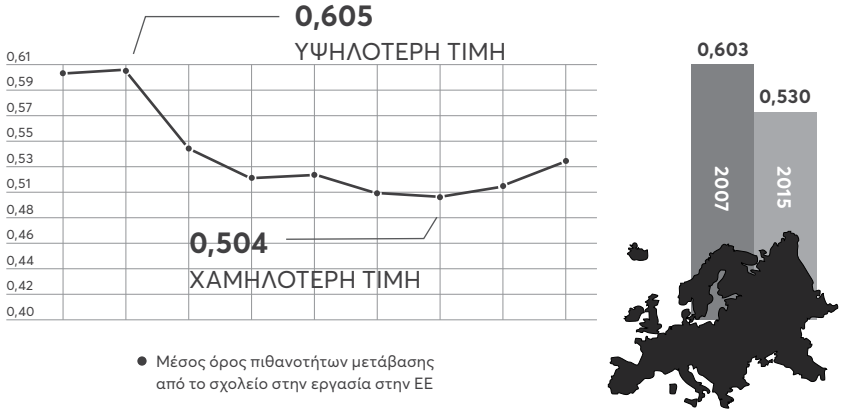
ΣΧΗΜΑ 4 | Πιθανότητες μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, EU-LFS, 2007-2015

Κάθε γραμμή αντιστοιχεί σε διαφορετική χώρα και είναι προφανές ότι υπάρχει μια σημαντική απόκλιση μεταξύ των πιθανοτήτων μετάβασης των ατόμων από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας μεταξύ των κρατών μελών. Ανεξάρτητα από το ποια γραμμή ανήκει σε ποια χώρα, μπορούμε ξεκάθαρα να δούμε ότι το 2007 σε όλες τις χώρες οι πιθανότητες μετάβασης από την εκπαίδευση στην εργασία κυμαίνονταν μεταξύ 0,36 και 0,76. Το 2015 οι αντίστοιχες πιθανότητες έλαβαν τιμές μεταξύ 0,21 και 0,83, αποδεικνύοντας ότι η κρίση έφερε αποκλίσεις στο συγκεκριμένο θέμα.

Η εξέλιξη των μέσων πιθανοτήτων μετάβασης από την εκπαίδευση στην εργασία για τις ευρωπαϊκές χώρες παρουσιάζεται στο Σχήμα 5. Είναι προφανές ότι οι μέσες πιθανότητες μετάβασης μειώθηκαν κατά περίπου 10% μονάδες κατά τα χρόνια της κρίσης.

ΣΧΗΜΑ 5 | Μέσες πιθανότητες μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, EU-LFS, 2007-2015

13.2.3.2 | Η μέτρηση της εργασιακής επισφάλειας

Η μέτρηση της πρώιμης εργασιακής επισφάλειας και του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας είναι ευρέως αποδεκτό ότι αποτελεί εξαιρετικά πολύπλοκο ζήτημα. Στη βιβλιογραφία υπάρχει εκτεταμένη συζήτηση για τον ορισμό της εργασιακής επισφάλειας και τις δυνατότητες που υπάρχουν για να μετρηθεί. Το ζητούμενο λοιπόν είναι να εξεταστούν οι μέθοδοι για τη μέτρηση και τη διερεύνηση της επισφάλειας με εμπειρικά κοινωνικά δεδομένα, με σκοπό την ποσοτικοποίηση της εργασιακής επισφάλειας.

Η μελέτη που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια χρησιμοποιεί πρωτογενή δεδομένα που προέρχονται από την EU-LFS για την Ελλάδα. Σχεδόν 240.000 άτομα συμμετείχαν με συνέντευξη το 2018 στο πλαίσιο αυτής της έρευνας στην Ελλάδα. Προφανώς, μόνο όσοι εργάζονται συμπεριλήφθηκαν στη μελέτη της εργασιακής επισφάλειας, οι οποίοι αποτελούν το 41,9% του δείγματος.

Εάν κάποιος θέλει να ποσοτικοποιήσει την εργασιακή επισφάλεια, θα πρέπει πρώτα να ασχοληθεί με ζητήματα που αφορούν τον ορισμό και την εννοιολόγησή της. Ανεξάρτητα από την απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, η εννοιολόγηση της επισφάλειας είναι ένα σημαντικό ζήτημα σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Το 2017, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποδέχτηκε ψήφισμα σχετικά με τις συνθήκες εργασίας και την επισφαλή απασχόληση. Το ψήφισμα ορίζει την επισφαλή απασχόληση ως «απασχόληση που δεν συμμορφώνεται με τα κοινοτικά, διεθνή και εθνικά πρότυπα και νόμους ή/και δεν παρέχει επαρκείς πόρους για μια αξιοπρεπή ζωή

ή επαρκή κοινωνική προστασία». Στο ίδιο πνεύμα, ο Olsthoorn (2014) όρισε την επισφαλή απασχόληση ως επισφαλείς θέσεις εργασίας που καταλαμβάνονται από ευάλωτους εργαζομένους, οι οποίοι έχουν περιορισμένα δικαιώματα εισοδηματικής στήριξης όταν, για παράδειγμα, μείνουν άνεργοι. Σε πρόσφατη έρευνα (Symeonaki et al., 2023) βελτιώθηκε αυτή η εννοιολόγηση χρησιμοποιώντας τη θεωρία συνόλων, όπου θα έλεγε κανείς ότι επισφαλείς εργαζόμενοι είναι εκείνοι που ανήκουν στην τομή του συνόλου της ανασφαλούς εργασίας, των ανεπαρκών πόρων και των ανεπαρκών δικαιωμάτων κοινωνικής πρόνοιας (Σχήμα 6).

ΣΧΗΜΑ 6 | Η επισφαλής απασχόληση ως η τομή του συνόλου των ατόμων με ανασφαλή εργασία, με ανεπαρκείς πόρους και ανεπαρκή δικαιώματα κοινωνικής πρόνοιας

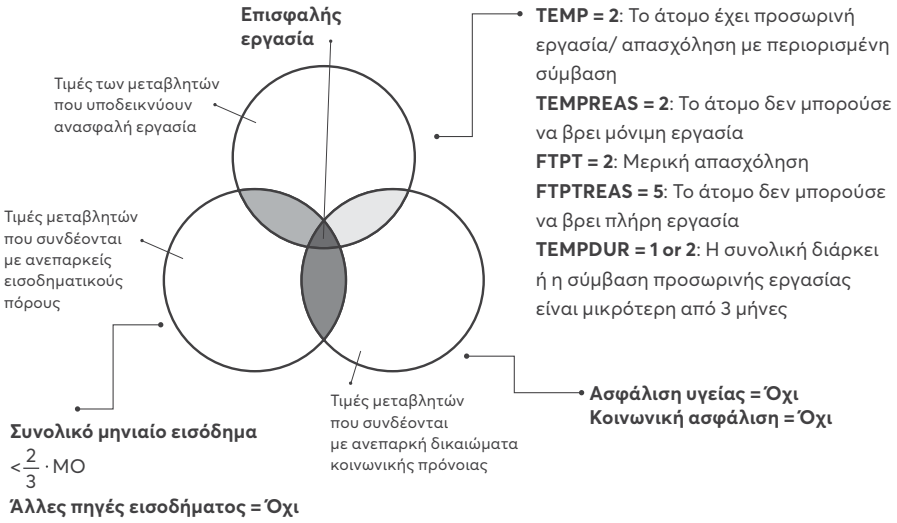
Το ζητούμενο είναι να εντοπιστούν οι κατάλληλες μεταβλητές, εφόσον υπάρχουν, που συνδέονται με τον τομέα της ανασφαλούς εργασίας (για παράδειγμα, η μερική ή/και προσωρινή απασχόληση, ιδιαίτερα ακούσιου χαρακτήρα, ή εργασία πολύ περιορισμένης διάρκειας). Άλλα αντικειμενικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την εισοδηματική ανεπάρκεια αφορούν το χαμηλό εισόδημα και την έλλειψη συμπληρωματικών πόρων. Επιπλέον, εξετάζεται η απουσία ασφάλισης υγείας και κοινωνικής ασφάλισης (Σχήμα 7).

ΣΧΗΜΑ 7 | Χαρακτηριστικά εργασιακής επισφάλειας ανά τομέα

1	2	3
Ανασφαλής εργασία	**Ανεπαρκείς πόροι**	**Ανεπαρκή δικαιώματα κοινωνικής πρόνοιας**
• Μερική απασχόληση • Προσωρινή απασχόληση • Ακούσια προσωρινή απάσχοληση • Σύμβαση μικρής διάρκειας <3 μήνες	• Χαμηλό εισόδημα • Έλλειψη συμπληρωματικών πόρων	• Έλλειψη ασφάλισης υγείας • Έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης

Αναλυτικότερα το Σχήμα 8 εξηγεί τις συγκεκριμένες μεταβλητές που χρησιμοποιούνται στην EU-LFS και τις αντίστοιχες τιμές τους.

ΣΧΗΜΑ 8 | Διάγραμμα Venn της επισφαλούς απασχόλησης με τη χρήση των δεδομένων EU-LFS

Από πρακτική άποψη, η συγκεκριμένη μεθοδολογία παρέχει έναν σαφή τρόπο για τον εντοπισμό διαφορετικών επιπέδων εργασιακής επισφάλειας στην Ευρώπη χρησιμοποιώντας πρωτογενή δεδομένα που προέρχονται από μια ευρέως χρησιμοποιούμενη δειγματοληπτική έρευνα μεγάλης κλίμακας, την EU-LFS. Κοινοί ορισμοί, ερωτήσεις και μεταβλητές εξασφαλίζουν ότι η προτεινόμενη μεθοδολογία

μπορεί να αναπαραχθεί στις 35 χώρες που συμμετέχουν στην EU-LFS. Λόγω της χρήσης τυχαίου δείγματος στην έρευνα, επιτρέπεται η αξιόπιστη εξαγωγή συμπερασμάτων για ολόκληρο τον πληθυσμό. Θα μπορούσαμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι τα ποσοστά των απασχολούμενων ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα επισφάλειας στην Ελλάδα είναι για το επίπεδο 1 (ασθενής επισφάλεια) 27,9%, για το επίπεδο 2 14,3%, για το επίπεδο 3 4,3% και για το επίπεδο 4, της ισχυρής επισφάλειας, 0,8%. Η προτεινόμενη τυπολογία τεσσάρων επιπέδων στοχεύει στην αποτύπωση αυτού που περιγράφεται στους Norbäck & Styhre (2021) ως το φάσμα της επισφάλειας ή της επισφάλειας σε διαφορετικούς βαθμούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Bartholomew, D. J. (1982). *Stochastic Models for social processes*. Wiley.

Blalock, H. J. (1979). *Social Statistics*. McGraw-Hill Kogakusha.

Czaja, R. & Blair, J. (2005). *Designing Surveys: A Guide to Decisions and Procedures*, 2nd edition. Pine Fordge Press.

Karamessini, M., Symeonaki, M., & Stamatopoulou, G. (2016). *The role of the economic crisis in determining the degree of early job insecurity in Europe*. Negotiate working paper no D3.3. https://blogg.hioa.no/negotiate/files/2015/04/NEGOTIATE-working-paper-D3.3.pdf.

Karamessini, M., Symeonaki, M., Parsanoglou, D., & Stamatopoulou, G. (2019). Mapping Early Job Insecurity impacts of the Crisis in Europe. In B. Hvinden, T. Sirov´atka & J. O'Reilly (eds), *Youth Unemployment and early job insecurity in Europe: Concepts, consequences and policy approaches*? (pp.24-44). Edward Elgar.

Karamessini, M., Symeonaki, M., Stamatopoulou, G., & Papazachariou, A. (2016). *The careers of young people in Europe during the economic crisis: Identifying risk factors*, Negotiate working paper no. D3.2. https://blogg.hioa.no/negotiate/files/2015/04/NEGOTIATE-working-paper-no-D3.2-The-careers-of-young-people-in-Eurpa-during-the-economic-crisis.pdf.

Karamessini, M., Symeonaki, M., Stamatopoulou, G., & Parsanoglou, D. (2019). Factors explaining youth unemployment and early job insecurity in Europe. In B. Hvinden, T. Sirov´atka & J. O'Reilly (eds), *Youth Unemployment and early job insecurity in Europe: Concepts, consequences and policy approaches?* (pp. 45-69). Edward Elgar.

Μιχαλοπούλου, Κ. (2004). *Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων: Η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα*. Παπαζήσης.

Norbäck, M. & Styhre, A. (2021). On the precarity-spectrum: Exploring different levels of precariousness in market-mediated professional work. *MREV* 3, 266-295.

Olsthoorn, M. (2014). Measuring precarious employment: A proposal for two indicators of precarious employment based on set-theory and tested with dutch labor market-data. *Social Indicators Research*, 119, 421-441.

Papadopoulou, A. & Vassiliou, P. C. G. (1994). Asymptotic behaviour of non-homogeneous Semi-Markov Systems. *Linear Algebra and its Applications*, 210, 153-198.

Parsanoglou, D., Stamatopoulou, G., & Symeonaki, M. (2023). Stepping-stone or trap? Contextualising precarity among young people in the Greek labour market, *YOUNG*, 31(2), 161-184, https://doi.org/10.1177/11033088221139391.

Robson, C. (2011). *Real World Research: A Resource for Users of Social Research Methods in Applied Settings*. Wiley-Blackwell.

Scherer, S. (2005). Patterns of Labour Market Entry – Long Wait or Career Instability? An Empirical Comparison of Italy, Great Britain and West Germany. *European Sociological Review*, 21(5), 427-440.

Symeonaki, M. (2015). Theory of Fuzzy non homogeneous Markov systems with fuzzy states. *Quality and Quantity*, 49(6), 2369-2385.

Symeonaki, M., Karamessini, M., & Stamatopoulou G., (2019). Measuring labour market transition probabilities in Europe with evidence from the EU-SILC. In J. Bozeman & C. Skiadas (eds), *Data Analysis and Applications: New and Classical Approaches* (pp. 121-136). ISTE Science Publishing.

Symeonaki, M., Karamessini, M., & Stamatopoulou, G. (2019). Gender-based differences in the impact of the economic crisis on labour market flows in Southern Europe. In J. Bozeman & C. Skiadas (eds), *Data Analysis and Applications: New and Classical Approaches* (pp. 107-120). ISTE Science Publishing.

Symeonaki, M., Parsanoglou, D., & Stamatopoulou, G. (2019). The Evolution of Early Job Insecurity in Europe. SAGE Open. https://doi.org/10.1177/2158244019845187

Symeonaki, M. & Stamatopoulou, G. (2015). *A Markov system analysis application on labour market dynamics: The case of Greece*. Paper presented at IWPLMS, Athens, Greece, 22-24 June.

Symeonaki, M. & Stamatopoulou, G. (2020). On the measurement of positive labour market mobility. *SAGE Open*, 10(3), 1-13. DOI: 10.1177/2158244020934489.

Symeonaki, M., Stamatopoulou, G., & Karamessini, M. (2017). Introducing an index of labour mobility for youth. Paper presented at 13th Conference of the European Sociological Association, (Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities, Athens, Greece, 29th August-1st September.

Symeonaki, M., Stamatopoulou, G. & Karamessini, M. (2018). On the measurement of early job insecurity. In C. H. Skiadas & C. Skiadas (eds), *Demography and Health Issues – Population Aging, Mortality and Data Analysis* (pp. 275-288). Springer. DOI 10.1007/978-3-319-76002-5.

Symeonaki, M., Stamatopoulou, G., & Parsanoglou, D. (2023). Measuring the unmeasurable: Defining and rating precarity with the aid of EU-LFS data. *SN Social Sciences*, 3, 67. https://doi.org/10.1007/s43545-023-00651-5.

Symeonaki, M. & Stamou, G. (2004). Theory of Markov Systems with fuzzy states. *Fuzzy Sets and Systems*, 143, 427-445.

Symeonaki, M., Stamou, G., & Tzafestas, S. (2000). Fuzzy Markov systems for the description and control of population dynamics. In S. Tzafestas (ed.), *Computational Intelligence in Systems and Control Design and Application* (pp. 301-310). Kluwer Academic Publisher.

Symeonaki, M., Stamou, G., & Tzafestas, S. (2002). Fuzzy non-homogeneous Markov systems. *Applied Intelligence, 17*(2), 203-214.

Tsaklides, G. & Vassiliou, P-C. G. (1988). Asymptotic periodicity of the variances and covariances in nonhomogeneous Markov systems. *Journal of Applied Probability, 25*, 21-33.

Vassiliou, P. C. (1982). Asymptotic behaviour of Markov systems. *Journal of Applied Probability*, 19, 851-857.

Vassiliou, P. C. & Symeonaki, M. (1998). The perturbed non-homogeneous Markov system in continuous time. *Applied Stochastic Models and Data Analysis*, *13*(3-4), 207-216.

Vassiliou, P. C. & Symeonaki, M. (1999). The perturbed non-homogeneous Markov system. *Linear Algebra and Applications*, *289*(1-3), 319-332.

Wolf, S. M., Lawrenz, Fr. P., et al. (2008). Managing Incidental Findings in Human Subjects Research. Analysis and Recommendations. *Journal of Law and medical Ethics*, 36, 2, 219-211.

14

Βιογραφικές δυναμικές και νοηματοδοτήσεις της εργασίας σε ένα απορρυθμισμένο εργασιακό τοπίο: Ευρήματα μιας ποιοτικής έρευνας

Γιώργος Τσιώλης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 καταγράφηκαν διεθνώς σημαντικές αλλαγές στον κόσμο της εργασίας και ειδικότερα στις μορφές της έμμισθης απασχόλησης. Κομβικό χαρακτηριστικό των αλλαγών αυτών αποτελεί η ελαστικοποίηση των μορφών της εργασίας, η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η υποχώρηση των διασφαλίσεων που είχαν θεσμοθετηθεί κατά τη μεταπολεμική περίοδο στις χώρες του παγκόσμιου Βορρά. Στην Ελλάδα η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η επέκταση των ελαστικών και επισφαλών μορφών εργασίας εντάθηκαν μετά το 2009, όταν, από τη μία, μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων απάντησε στην οικονομική κρίση με τη λήψη μέτρων υποβάθμισης των όρων εργασίας και, από την άλλη, εφαρμόστηκε η «νέα οικονομική διακυβέρνηση» που επιβλήθηκε στην Ελλάδα από την τρόικα των υπερεθνικών οργανισμών (Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), καθώς η χώρα εντάχθηκε στον «μηχανισμό οικονομικής στήριξης».

Οι μεταμορφώσεις στην έμμισθη απασχόληση που έγιναν ορατές στις σύγχρονες κοινωνίες από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποτέλεσαν αντικείμενο ενός έντονου επιστημονικού διαλόγου. Συγγραφείς που εντάσσονται στη «Σχολή της Ρύθμισης» (βλ. ενδεικτικά Aglietta, 1979· Boyer, 1988· Murray, 1989) περιλαμβάνουν τις αλλαγές αυτές εντός των ευρύτερων μεταβολών που επέφερε η μετάβαση από τον φορντισμό σε μεταφορντικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας μετά το 1970 στον παγκόσμιο Βορρά. Η μετάβαση αυτή σηματοδότησε το πέρασμα από οικονομίες που βασίζονταν στη βιομηχανική παραγωγή σε οικονομίες της παροχής υπηρεσιών και από τη χειρωνακτική στη διανοητική εργασία. Συνδέθηκε, επίσης, με τη μετάβαση

από την καθετοποιημένη αλυσίδα παραγωγής του «επιστημονικού μάνατζμεντ» σε ευέλικτες μορφές παραγωγής και διεύθυνσης, καθώς και στην «ευέλικτη εξειδίκευση» (βλ. και Λυμπεράκη, 1991). Άλλοι συγγραφείς, όπως ο Lazzarato (1998), κάνουν λόγο για την «άυλη εργασία», αναφερόμενοι στο γεγονός ότι η σύγχρονη εργασία εστιάζει ολοένα και περισσότερο στην επικοινωνία, στα σύμβολα και στα συναισθήματα παρά στην παραγωγή υλικών αγαθών. Οι δε Boltanski & Chiapello (2005) θεωρούν πως οι μεταμορφώσεις στην εργασία μπορούν να εξηγηθούν εάν ιδωθούν ως συνάδουσες με το «νέο πνεύμα του καπιταλισμού», ένα σύστημα δηλαδή από ηγεμονικές αφηγήσεις και κανονιστικές προδιαγραφές, οι οποίες προσδιορίζουν τον νέο τύπο εργαζομένου που είναι συμβατός με τις καπιταλιστικές παραγωγικές αναδιαρθρώσεις. Το νέο πνεύμα του καπιταλισμού παρέχει τις μήτρες για να διαμορφωθεί εκείνος ο τύπος εργαζομένου που καλείται να λειτουργεί ως «επιχειρηματίας της εργατικής του δύναμης», να αξιοποιεί το σύνολο της υποκειμενικότητάς του και των ατομικών του πόρων (ταλέντα, δεξιότητες, φαντασία, συναισθήματα, σεξουαλικότητα κ.λπ.) ως «κεφάλαιο» και να σμιλεύει με δική του ευθύνη ένα «μοναδικό» επαγγελματικό προφίλ. Οφείλει, επίσης, να θέτει το σύνολο της υποκειμενικότητάς του και του βίου του υπό τον έλεγχο της επιχείρησης και των αναγκών της.

Πέραν των διαφορετικών εστιάσεων που εμπεριέχονται στις ως άνω θεωρήσεις, οι αλλαγές που έχουν επέλθει στο πεδίο της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων μπορούν να περιγραφούν αδρομερώς ως εξής:

α Ρευστοποιείται εκείνη η συνθήκη που αποτελούσε τον κανόνα κατά τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1980 και ήταν γνωστή ως «τυπική» ή «κανονική» εργασιακή συνθήκη.[30] Ως τέτοια νοείται η εξαρτημένη μισθωτή απασχόληση, αόριστης διάρκειας, πλήρους και σταθερού ωραρίου, η οποία αμείβεται με βάση τις οικείες συλλογικές συμβάσεις και υπάγεται στην ασφαλιστική και εργασιακή νομοθεσία (Κουζής, 2001). Εντός του σύγχρονου διαρκώς απορρυθμιζόμενου πεδίου των εργασιακών σχέσεων αυξάνονται οι ευέλικτες και ελαστικές μορφές απασχόλησης. Τέτοιες είναι η προσωρινή απασχόληση και οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου· η μερική απασχόληση, οι απασχολήσεις με σπαστό, κλιμακούμενο ή ελαστικό ωράριο και η εξατομικευμένη διευθέτηση του χρόνου εργασίας· η τηλεργασία· η ενοικίαση εργαζομένων· η ανασφάλιστη, αδήλωτη ή υποδηλωμένη εργασία και απασχολήσεις που δεν υπάγονται στην προστασία που παρέχει το εργατικό δίκαιο (βλ. Κουζής, 2001· Λυμπεράκη & Μουρίκη, 2002).

β Ρευστοποιείται το «επάγγελμα» ως ένα σύστημα σταθερών προδιαγραφών, ικανοτήτων, απαιτήσεων και καθηκόντων, που: (α) κατακτιέται μέσω της ενδεδειγμένης επαγγελματικής εκπαίδευσης, (β) κατοχυρώνεται με τη λήψη ενός ορισμένου

30 Η καθιέρωση της συνεχούς, σταθερής, ρυθμισμένης και κωδικοποιημένης εργασίας ως «κανονικής» εργασιακής συνθήκης πραγματοποιήθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις ως αποτέλεσμα του συμβιβασμού των συνδικάτων και των εργοδοτών· ενός συμβιβασμού που εξισορρόπησε το συμφέρον των εργοδοτών να αυξήσουν τα κέρδη τους με την ανάγκη προστασίας και ασφάλειας των εργατών. Στη βιβλιογραφία η περίοδος αυτή είναι καταχωρισμένη ως η «ένδοξη» ή «χρυσή» τριακονταετία. Θα πρέπει, βέβαια, να επισημανθεί πως ιστορικοί, ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι της εργασίας έχουν δείξει ότι η «τυπική» και «κανονική» εργασία δεν συνιστούσε κατά την περίοδο αυτή μια καθολική συνθήκη. Στις περισσότερες κοινωνίες του παγκόσμιου Νότου αφορούσε μια μικρή κατηγορία των εργαζομένων. Όμως και στον παγκόσμιο Βορρά πολλές ομάδες, όπως οι γυναίκες, οι μετανάστες και οι μειονοτικοί πληθυσμοί, εξαιρούνταν του «κανόνα». Η μισθωτή εργασία λάμβανε διαφορετικές μορφές που συνυπήρχαν. Έτσι, παράλληλα με τις μορφές της ρυθμισμένης και κωδικοποιημένης εργασίας, συνέχιζαν να υφίστανται ποικίλες εκδοχές άτυπης εργασίας. Για τη διερεύνηση της άτυπης εργασίας στην Ελλάδα, βλ. Βαΐου & Χατζημιχάλης (1997).

τίτλου επαγγελματικής εκπαίδευσης ή κατάρτισης, (γ) αντιστοιχεί σε μια διακριτή επαγγελματική ηθική, (δ) οδηγεί σε συγκεκριμένα επαγγελματικά δικαιώματα και (ε) συνοδεύεται από συνδικαλιστική εκπροσώπηση (βλ. Watson, 2005). Αντί του σαφώς προσδιορισμένου επαγγελματικού ρόλου παράγονται θέσεις απασχόλησης με ασαφή περιγραφή καθηκόντων, στις οποίες εναλλάσσονται άτομα που δεν διαθέτουν κατ' ανάγκη συγκεκριμένη επαγγελματική ταυτότητα αλλά κυρίως δέσμες δεξιοτήτων.

γ Ρευστοποιείται το κυρίαρχο πρότυπο οργάνωσης της διαδρομής του βίου που καλούνταν «κανονική βιογραφία». Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό, η διαδρομή του βίου οργανώνεται με άξονα την επαγγελματική διαδρομή και τριχοτομείται σε προπαρασκευαστικό στάδιο, σε παραγωγική επαγγελματική φάση και στη φάση της απόσυρσης/συνταξιοδότησης. Οι εργασιακές διαδρομές γίνονται ολοένα και πιο ασυνεχείς: διαστήματα εργασίας εναλλάσσονται με διαστήματα μη εργασίας. Η ανεργία τείνει να μην αποτελεί πλέον μια έκτακτη περίσταση που αποκλίνει από την κανονικότητα μιας εργασιακής τροχιάς, αλλά συνιστά έναν συνήθη σταθμό στην επαγγελματική διαδρομή. Η ασυνέχεια των εργασιακών διαδρομών αφορά, επίσης, την εναλλαγή επαγγελματικών ρόλων, αλλά και την παρεμβολή περιόδων εκπαίδευσης ή κατάρτισης σε όλο το φάσμα της διαδρομής του βίου και όχι μόνο στην προπαρασκευαστική φάση.

Οι παραπάνω μεταβολές έχουν τύχει διαφορετικών αναγνώσεων. Υπάρχουν στοχαστές που χαιρέτισαν την ευελιξία στην εργασία, καθώς διείδαν στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων τη δημιουργία χώρων ελευθερίας, αυτονομίας και δημιουργικότητας.

Επισήμαναν, κυρίως, τη δυνατότητα εισόδου στην απασχόληση κατηγοριών, όπως οι νέοι και οι γυναίκες, που είτε δεν μπορούσαν είτε δεν επιθυμούσαν να απασχοληθούν πλήρως και συνεχώς, εντασσόμενοι στο υπόδειγμα της «κανονικής» εργασιακής συνθήκης[31] (βλ., ενδεικτικά, Λυμπεράκη & Μουρίκη 2002). Κυριαρχούν, ωστόσο, οι κριτικές αναγνώσεις των μεταμορφώσεων της εργασίας που επισημαίνουν πως οι αλλαγές αυτές είναι σύμφυτες με την παραγωγή μιας θεμελιακής ανασφάλειας και με τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης (βλ. ενδεικτικά Bauman, 2004, 2005· Sennet, 2010). Συνδέουν την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων με τη στόχευση της μείωσης του κόστους εργασίας, τη ροπή του συσχετισμού δύναμης υπέρ της εργοδοσίας και τη συνεπακόλουθη επιδείνωση των όρων για τον κόσμο της μισθωτής εργασίας. Εστιάζουν δε στο γεγονός πως η ευελιξία λειτουργεί ως μια αναγκαστική και όχι επιλεγμένη συνθήκη, η οποία δεν σχετίζεται με τη διεύρυνση των ορίων ελευθερίας αλλά με την όξυνση εκμεταλλευτικών και καταπιεστικών όρων. Μια έννοια που χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει αυτή τη νέα συνθήκη είναι εκείνη της «επισφάλειας» (precarity). Η «επισφάλεια» δηλώνει εν γένει τις ασταθείς και ανασφαλείς σχέσεις απασχόλησης και διαβίωσης. Όπως επισημαίνει ο Klaus Dörre (2014), *precarium* στα λατινικά σημαίνει τον δανεισμό ενός πράγματος, η χρήση του οποίου μπορεί να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή από τον δότη. Αυτό καθιστά τον λήπτη του δανεικού πράγματος εξαρτημένο από τον δότη. Κατά συνέπεια, η έννοια παραπέμπει σε μια ανασφαλή, ασταθή και διαρκώς υπό αίρεση σχέση εξάρτησης.

31 Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν υπό το πρίσμα των Σπουδών του Φύλου έδειξαν, ωστόσο, πως η διάβρωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης δεν βοήθησε στη μείωση των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας. Έμφυλες ανισότητες εντοπίζονται και στο καθεστώς της ευέλικτης απασχόλησης. Βλ., ενδεικτικά, Vosko (2010).

Η ιδιαίτερη επικαιρότητα που έλαβε η έννοια της «επισφάλειας» στην επιστημονική συζήτηση κατά τα τελευταία χρόνια θα πρέπει ωστόσο να ιδωθεί μέσα στο ιστορικό της συγκείμενο.[32] Θεμελιώνεται ουσιαστικά πάνω σε μια «διαφορά», σε μια αντίστιξη προς το καθεστώς της «κανονικής» εργασιακής συνθήκης, που αποτελούσε τον κανόνα στις κοινωνίες του παγκόσμιου Βορρά κατά την περίοδο του φορντισμού και προς τις διασφαλίσεις που αυτό παρείχε. Πρόκειται, κατά συνέπεια, για μια κατηγορία που ενέχει ισχυρό κανονιστικό περιεχόμενο, καθώς προϋποθέτει τον προσδιορισμό ενός ορίου κανονικότητας από το οποίο η σύγχρονη συνθήκη φαίνεται να αποκλίνει.

32 Σύμφωνα με την Betti (2018), η έννοια της επισφάλειας χρησιμοποιούνταν κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα για να περιγραφούν οι συνθήκες εργασίας της εργατικής τάξης και συνδεόταν στενά με την ευρύτερη έννοια της φτώχειας. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε να συσχετίζεται περισσότερο με διαστάσεις της απασχόλησης. Κατά την περίοδο της «ένδοξης τριακονταετίας» στις κοινωνίες του παγκόσμιου Βορρά, η έννοια της επισφάλειας χρησιμοποιήθηκε από τον Ιταλό ερευνητή Paolo Sylos Labini το 1974, για να περιγράψει την κατάσταση των εργαζομένων σε μικρές βιομηχανικές δομές, στο λιανεμπόριο ή στη γεωργία στον υπανάπτυκτο Νότο (Ιταλία). Χρησιμοποιήθηκε και από τον Pierre Bourdieu, αρχικά, κατά την ανάλυση του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της Αλγερινής κοινωνίας, για να περιγράψει την ανάδυση μιας δυαδικής αγοράς εργασίας, που, από τη μία, περιλαμβάνει έναν πυρήνα σταθερών εργαζομένων και, από την άλλη, μια ετερογενή πλειονότητα υποαπασχολουμένων που βιώνουν μη σταθερές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Στη συνέχεια ο Bourdieu συνέδεσε την επισφάλεια με τον νεοφιλελευθερισμό και αναγνώρισε στη συνθήκη αυτή ένα νέο είδος κυριαρχίας που υποστηρίζεται από ένα γενικευμένο καθεστώς αβεβαιότητας (βλ. Betti, 2018 και Σπυριδάκης, 2021).

Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογικές επιλογές

14.1

Θέσεις και προβληματισμοί που εμπεριέχονται στον πλούσιο επιστημονικό διάλογο σχετικά με τις μεταμορφώσεις του κόσμου της εργασίας αποτέλεσαν το πλαίσιο *θεωρητικής ευαισθητοποίησης* μιας εμπειρικής ποιοτικής κοινωνικής έρευνας με θέμα: «Βιογραφικές διαδρομές και ταυτότητες σε καθεστώς ευέλικτης και επισφαλούς απασχόλησης», που πραγματοποιήθηκε από τα μέσα του 2019 έως το 2022 για λογαριασμό του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ.[33] Ως δεδομένα αξιοποιήθηκαν 17 βιογραφικές αφηγηματικές συνεντεύξεις.[34] Για την επιλογή των περιπτώσεων ακολουθήθηκε η στρατηγική της *θεωρητικής δειγματοληψίας*. Η θεωρητική δειγματοληψία συνιστά μια μορφή σκόπιμης δειγματοληψίας κατά την οποία η επιλογή περιπτώσεων εξελίσσεται παράλληλα με την ανάλυση των δεδομένων. Αντλεί δε από αυτήν τα κριτήρια για την αναζήτηση των νέων περιπτώσεων. Ως ελάχιστο κριτήριο επιλογής των περιπτώσεων του δείγματος της εν λόγω έρευνας έχει τεθεί η απόκλιση της εργασιακής διαδρομής του υποκειμένου από το υπόδειγμα της «κανονικής βιογραφίας» και η εμπλοκή του εργαζόμενου σε κάποια μορφή άτυπης ή επισφαλούς απασχόλησης κατά τη διάρκεια της εργασιακής του διαδρομής.

Η βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση που υιοθετήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας και η πολυεπίπεδη ανάλυση που ακολουθήθηκε είχαν σκοπό να δώσουν απάντηση στα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

---

33 Η έρευνα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από τον Γιώργο Τσιώλη. Οι βιογραφικές αφηγηματικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τη Νόρα Ράλλη. Σε όλη τη διάρκεια της έρευνας ιδιαίτερα γόνιμη ήταν η συνεισφορά της Δήμητρας Κόφτη, Επίκουρης Καθηγήτριας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, του Χρήστου Γούλα, Πολιτικού Επιστήμονα και Διευθυντή του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, και της Δέσποινας Μπαμπανέλου, Κοινωνικής Επιστήμονα και στελέχους του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, που συνέβαλαν με ιδέες, κρίσεις και παρατηρήσεις.

34 Η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη είναι ένα είδος ανοικτής (μη δομημένης) συνέντευξης, στην οποία ο ερωτώμενος καλείται απροσχεδίαστα να αφηγηθεί την ιστορία της ζωής του συνολικά ή μια περίοδό της, ανακαλώντας στη μνήμη του προσωπικές εμπειρίες και βιώματα, γεγονότα στα οποία ο ίδιος είχε προσωπική ανάμειξη (βλ. Schütze, 1983· Rosenthal, 2018· Τσιώλης, 2006, 2014). Στην εν λόγω έρευνα οι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες κλήθηκαν να αφηγηθούν την ιστορία της ζωής τους εστιάζοντας στην εκπαιδευτική και επαγγελματική τους διαδρομή.

α Πώς διαμορφώνονται και πώς διαρθρώνονται οι διαδρομές του βίου των σύγχρονων εργαζομένων σε καθεστώς ευέλικτης απασχόλησης;

β Πώς βιώνεται από τους ίδιους τους εργαζομένους η ένταξή τους σε ευέλικτες, άτυπες και επισφαλείς μορφές απασχόλησης και πώς νοηματοδοτούν τον κόσμο της εργασίας με βάση τις σχετικές τους εμπειρίες;

γ Με ποιους τρόπους επιδρά η εργασιακή ευελιξία και επισφάλεια στην υποκειμενοποίηση των σύγχρονων εργαζομένων και στη συγκρότηση των επαγγελματικών ταυτοτήτων;

Η επιλογή της βιογραφικής προσέγγισης παρέχει τη δυνατότητα: (α) μελέτης των τρόπων με τους οποίους ευρύτερες αλλαγές που εντοπίζονται στον κόσμο της εργασίας εγγράφονται στις βιογραφικές διαδρομές των εργαζομένων· (β) εξέτασης των τρόπων βίωσης εκδοχών της ευέλικτης και επισφαλούς απασχόλησης «εκ των ένδον» (μέσω της οπτικής των ιδίων των εμπλεκόμενων υποκειμένων) αλλά και εντός του πλαισίου της συνολικής ιστορίας ζωής· (γ) ανίχνευσης των στρατηγικών διαχείρισης της επισφάλειας που ενεργοποιούν και της σύνδεσης των στρατηγικών αυτών με το βιογραφικό τους απόθεμα.

Παρουσίαση των ευρημάτων της έρευνας

14.2

Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά και κωδικοποιημένα τα κυριότερα ευρήματα της έρευνας όσον αφορά τα δύο πρώτα ερωτήματα.[35]

14.2.1 | Οι τρόποι διάρθρωσης βιογραφικών διαδρομών εργαζομένων στη σύγχρονη απορρυθμισμένη αγορά εργασίας

Η ανάλυση των *διαδρομών του βίου* των σύγχρονων εργαζομένων έδειξε πως αυτές διαρθρώνονται με τρόπους δυναμικούς, που δεν είναι τυποποιημένοι ούτε συμβατικοί. Απέχουν δε παρασάγγας από το υπόδειγμα της «κανονικής βιογραφίας»· μιας διαδρομής, δηλαδή, που εξελίσσεται γραμμικά με άξονα τη συνεχή εργασιακή πορεία σε έναν σταθερό επαγγελματικό ρόλο, της οποίας προηγείται η ηλικιακά προσδιορισμένη στα πρώτα νεανικά χρόνια περίοδος της (πανεπιστημιακής) επαγγελματικής εκπαίδευσης. Ειδικότερα, σχετικά με την *ένταξη των σπουδών στις βιογραφικές διαδρομές* εντοπίσαμε τα εξής:

- Στις σύγχρονες βιογραφίες δεν καταγράφεται *μια γραμμική και άμεση σύνδεση* των σπουδών με το επάγγελμα. Τα άτομα δεν επιλέγουν το αντικείμενο των σπουδών τους στοχεύοντας κατ' ανάγκη σε μια συμβατή επαγγελματική προοπτική. Η επιλογή του αντικειμένου των σπουδών γίνεται βάσει και άλλων κριτηρίων ή είναι απόρροια ενδεχομενικών παραγόντων.

- Η *συνάφεια* του ασκούμενου επαγγελματικού ρόλου με το αντικείμενο των σπουδών αποτελεί μια επιθυμητή αλλά όχι επαρκή συνθήκη για την επιλογή μιας θέσης εργασίας. Συχνά τα άτομα ωθούνται να εργαστούν σε θέσεις που δεν είναι συμβατές με το αντικείμενο των σπουδών τους, όταν η εύρεση μιας

35 Η έρευνα έχει εκδοθεί από τις εκδόσεις Gutenberg με τίτλο: *Επισφαλείς βιογραφίες. Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*. Βλ. Τσιώλης (2023).

συναφούς με τις σπουδές θέσης εργασίας δεν είναι δυνατή. Επιλέγουν, επίσης, να εγκαταλείψουν μια τέτοια θέση όταν οι συνθήκες και οι όροι εργασίας είναι δυσμενείς. Κατά συνέπεια, η συνάφεια του ασκούμενου ρόλου με το αντικείμενο των σπουδών διαμεσολαβείται από την επικρατούσα κατάσταση στην αγορά εργασίας, καθώς και από τις ειδικές συνθήκες στη συγκεκριμένη θέση εργασίας.

- Στις σύγχρονες βιογραφίες οι πανεπιστημιακές σπουδές *αποδεσμεύονται ηλικιακά*. Δεν τοποθετούνται αυστηρά στην ηλικιακή περίοδο των 18-22, στη λεγόμενη δηλαδή «προπαρασκευαστική» περίοδο της βιογραφίας. Τα άτομα μπαινοβγαίνουν στο εκπαιδευτικό σύστημα σε διαφορετικές φάσεις του βίου τους και οι αρχικές τους επιλογές δεν είναι διά βίου δεσμευτικές. Η επιστροφή στον εκπαιδευτικό θεσμό δύναται να συνδέεται με τη στρατηγική αναβάθμισης του εκπαιδευτικού κεφαλαίου και των εφοδίων με σκοπό την κατάληψη μιας καλύτερης θέσης στην αγορά εργασίας, καθώς και με εγχειρήματα επαγγελματικού αναπροσανατολισμού. Συχνά, όμως, η επιστροφή στην εκπαίδευση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο ενός προγράμματος προσωπικής ανάπτυξης που οργανώνεται από το υποκείμενο παράλληλα με την περιπλάνησή του σε επισφαλείς απασχολήσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις η συμμετοχή σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα λειτουργεί ως νοηματοφόρος άξονας που παρέχει συνοχή και συνεκτικότητα σε βιογραφικές διαδρομές που ως προς τη διάσταση της εργασίας είναι ασυνεχείς και ασταθείς.

Οι *σύγχρονες εργασιακές* διαδρομές δεν ακολουθούν τη γραμμική πορεία μιας τυποποιημένης διαδοχής σταδίων αλλά χαρακτηρίζονται από πολυμορφία, έντονη κινητικότητα, εναλλαγές καταστάσεων και καθεστώτων εργασίας. Ειδικότερα:

- Οι εργασιακές διαδρομές που μελετήσαμε χαρακτηρίζονται από έντονη επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα. Η επαγγελματική κινητικότητα συνίσταται τόσο στην εναλλαγή θέσεων απασχόλησης (επιχειρήσεων) όσο και επαγγελματικών ρόλων. Οι εργαζόμενοι, επιδεικνύοντας προσαρμοστικότητα και πολυσθένεια, αναζητούν εργασία σε ένα ευρύ φάσμα απασχολήσεων και καθηκόντων προκειμένου να βιοποριστούν. Αποτελεί, επίσης, σύνηθες μοτίβο η μετακίνηση των αναζητούντων εργασία σε άτυπες μορφές απασχόλησης, όπως εκείνες της ανασφάλιστης και της αδήλωτης («μαύρης») εργασίας, εξαιτίας της ανάγκης να βρουν μια θέση εργασίας.

- Απασχολήσεις με τυπικές συμβάσεις εναλλάσσονται με εκδοχές άτυπης και επισφαλούς απασχόλησης, καθώς και με διαστήματα ανεργίας. Μεταξύ δε

των επισφαλών ή άτυπων απασχολήσεων και της ανεργίας εντοπίσαμε να λειτουργεί ένα είδος «περιστρεφόμενης πόρτας». Διαστήματα που δεν καλύπτονται από τυπική σύμβαση εργασίας καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από επισφαλείς ή άτυπες απασχολήσεις και οι περίοδοι ανεργίας περιορίζονται με αυτόν τον τρόπο. Έτσι, μάλιστα, συγκαλύπτεται η πραγματική έκταση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης.

- Οι σύγχρονοι εργαζόμενοι, αναπτύσσοντας έντονη κινητικότητα και αλλάζοντας απασχολήσεις, επιδιώκουν να διατηρούνται στην εργασία και να βελτιώνουν τους όρους και τις συνθήκες απασχόλησης. Όμως, οι εργασιακές τροχιές δεν ακολουθούν κατ' ανάγκη μια σταθερή, προοδευτική ή ανοδική πορεία. Αναπτύσσονται στον κοινωνικό χώρο δυναμικές πολλαπλών κατευθύνσεων: ο εργαζόμενος μπορεί από το εργασιακό καθεστώς της βεβαιότητας να μεταπέσει σε εκείνο της επισφάλειας και αντίστροφα. Η μελέτη μας κατέδειξε πως τα όρια μεταξύ των ζωνών της ασφάλειας και της επισφάλειας τείνουν να γίνουν πορώδη και διαπερατά. Η επισφάλεια, ως βιωμένη πραγματικότητα ή ως κίνδυνος και απειλή, αφορά όλο και μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού.

- Οι διαδρομές των σύγχρονων εργαζομένων περιλαμβάνουν διαστήματα υβριδικών καταστάσεων κατά τις οποίες τα υποκείμενα κατέχουν ταυτόχρονα ή παράλληλα διαφορετικές τοποθετήσεις. Τέτοιες είναι η συνθήκη της πολυαπασχόλησης, όπου οι εργαζόμενοι απασχολούνται παράλληλα σε διαφορετικές θέσεις με διαφορετικά καθεστώτα εργασίας, ή περιστάσεις κατά τις οποίες τα άτομα εργάζονται σε θέσεις αδήλωτης και ανασφάλιστης («μαύρης») εργασίας, όντας ταυτόχρονα εγγεγραμμένα στο ταμείο ανεργίας και λαμβάνοντας το σχετικό επίδομα.

- Ένα σύνηθες μοτίβο στις εργασιακές διαδρομές των σύγχρονων εργαζομένων είναι να έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με τις ευέλικτες, άτυπες και επισφαλείς μορφές απασχόλησης κατά τη διάρκεια της εργασίας τους ενόσω είναι φοιτητές. Παρότι οι απασχολήσεις αυτές περιλαμβάνουν στοιχεία εκμετάλλευσης και παραβίασης των εργασιακών δικαιωμάτων, γίνονται ανεκτές από τους εργαζόμενους φοιτητές, καθώς λογίζονται ως έκτακτη και παροδική συνθήκη. Ανεκτικοί είναι οι εργαζόμενοι και έναντι εκμεταλλευτικών όρων που συναντούν κατά την πρακτική τους άσκηση ή στις πρώτες απασχολήσεις που είναι σχετικές με το αντικείμενο των σπουδών τους. Οι άτυπες αυτές απασχολήσεις εκλαμβάνονται τότε από τα υποκείμενα ως προσωρινή, μεταβατική και παροδική συνθήκη, που συνιστά ένα αναγκαίο

και αναπόφευκτο στάδιο για την ένταξη στην εργασία («δουλειές εισόδου»). Αποδεικνύεται, ωστόσο, πως συχνά η απασχόληση με άτυπους και επισφαλείς όρους δεν συνιστά μια πρόσκαιρη και μεταβατική συνθήκη που εντοπίζεται μόνο στα πρώτα στάδια της εργασιακής διαδρομής αλλά παγιώνεται και λαμβάνει μονιμότερο χαρακτήρα.

14.2.2 | Νοηματοδοτήσεις του κόσμου της εργασίας σε καθεστώς ευέλικτης και επισφαλούς απασχόλησης

Εστιάσαμε στους τρόπους με τους οποίους οι σύγχρονοι εργαζόμενοι προσανατολίζονται προς την εργασία και διαμορφώνουν τη στάση τους προς αυτήν. Διαπιστώσαμε μια ισχυρή τάση ανατίμησης του «εκφραστικού» νοήματος της εργασίας έναντι του «εργαλειακού» (Watson, 2005): οι σύγχρονοι εργαζόμενοι επιζητούν η εργασία να έχει δημιουργικά χαρακτηριστικά, να παρέχει νέες προοπτικές και προκλήσεις στο άτομο, το οποίο θα μπορεί να αναπτύσσεται προσωπικά και επαγγελματικά μέσω της εργασίας του. Αντιθέτως, η άσκηση μιας εργασίας που δεν έχει δημιουργικά χαρακτηριστικά και λειτουργεί μόνον ως μέσο βιοπορισμού βιώνεται από αυτούς ως καταπιεστική και αλλοτριωτική συνθήκη.

- Το αίτημα για «ποιοτική» εργασία[36] είναι ισχυρό και δύναται να υπερκεράσει τόσο εκείνο της συνάφειας της απασχόλησης με το αντικείμενο των σπουδών όσο και εκείνο της σταθερότητας στην εργασία. Η ανάλυση των περιπτώσεων έδειξε, ωστόσο, πως το αίτημα της ποιότητας δεν τίθεται κατ' ανάγκη αντιπαραθετικά προς εκείνα της ασφάλειας και της σταθερότητας στην εργασία, όπως ευαγγελίζεται η νεοφιλελεύθερη ρητορική. Μάλιστα, η ασφάλεια και η σταθερότητα εμφανίζονται συχνά να αποτελούν αναγκαίες συνθήκες για μια ποιοτική εργασία. Δεν είναι, όμως, από μόνες τους ικανές και επαρκείς συνθήκες για να χαρακτηριστεί μια απασχόληση ελκυστική και επιλέξιμη. Η σημασία, βέβαια, της σταθερότητας και της ασφάλειας στην εργασία αναβαθμίζεται με την αλλαγή της ηλικιακής βαθμίδας και πιο συγκεκριμένα κατά την τέταρτη δεκαετία της ζωής των ατόμων.

36 Ως παράγοντες που προσδιορίζουν την ποιότητα της εργασίας εντοπίσαμε στον λόγο των υποκειμένων τους εξής: το δημιουργικό περιεχόμενο της ασκούμενης δραστηριότητας, το καλό εργασιακό περιβάλλον, την εναρμόνιση της εργασιακής με την προσωπική ζωή, την παροχή δυνατότητας στον εργαζόμενο να αναπτυχθεί προσωπικά και επαγγελματικά.

Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η ρευστοποίηση των διασφαλίσεων που παρείχαν οι τυπικές συμβάσεις εργασίας, όπως αυτές επιταχύνθηκαν μέσω πολιτικών και νομικών ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν μετά το 2010, ενίσχυσαν τη θέση της εργοδοσίας στον συσχετισμό δύναμης μεταξύ αυτής και των εργαζομένων και επέφεραν τη δραματική μείωση της διαπραγματευτικής δύναμης των δεύτερων. Σε αυτό συντέλεσαν καθοριστικά και η απώλεια πολλών θέσεων εργασίας, που επέφερε η οικονομική κρίση, και η συνακόλουθη δημιουργία ενός πολυπληθούς εφεδρικού στρατού ανέργων και επισφαλώς εργαζομένων.

- Οι εμπειρίες της επισφάλειας και της ευαλωτότητας που έχουν καταγραφεί στην έρευνά μας δεν εδράζονται μόνο στην ίδια την ελαστικοποίηση των μορφών εργασίας (για παράδειγμα, στη μετατροπή των θέσεων πλήρους απασχόλησης σε μερικής ή εκ περιτροπής είτε στη σύναψη συμβάσεων περιορισμένου χρόνου). Έχουν να κάνουν με την όξυνση του εργοδοτικού αυταρχισμού, της αυθαιρεσίας και της ασυδοσίας που ευνοήθηκε από την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης εργοδοτών-εργαζομένων και την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων.

- Ανιχνεύσαμε και καταγράψαμε εμπειρίες επισφάλειας σε θέσεις εργασίας που είχαν καταλάβει οι εργαζόμενοι, υπογράφοντας τυπικές συμβάσεις πλήρους απασχόλησης. Τέτοιες εμπειρίες είχαν να κάνουν τόσο με την απο-οριοθέτηση της εργασίας (εντατικοποίηση της εργασίας, διαρκής αύξηση των απαιτήσεων προς τους εργαζομένους διαπερατότητα των ορίων της εργασιακής και της ιδιωτικής ζωής) όσο και με παράτυπες και παράνομες πρακτικές που παραβιάζουν τη συναφθείσα σύμβαση (απλήρωτη υπερεργασία, καταστρατήγηση ωραρίου, μη έγκαιρη καταβολή των δεδουλευμένων, προσκόμματα στη χορήγηση νόμιμης άδειας, άσκηση λεκτικής ή σωματικής βίας).

Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, που ως κύρια χαρακτηριστικά τους έχουν την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και την ενίσχυση της ευέλικτης απασχόλησης, βιώνονται με ποικίλους τρόπους από τους εργαζομένους και οδηγούν σε διαφορετικές αναπαραστάσεις του κόσμου της εργασίας. Ο κόσμος της (ευέλικτης και επισφαλούς) εργασίας αναπαρίσταται πρωτίστως ως ένα πεδίο ανταγωνιστικών και εξουσιαστικών σχέσεων εντός του οποίου ο εργαζόμενος συγκροτείται ως ένα υπεξούσιο υποκείμενο. Ειδικότερα:

- Στις περισσότερες περιπτώσεις που έχουν μελετηθεί η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η ευελιξία συνοδεύονται από εμπειρίες εκμετάλλευσης, καταπίεσης και ανασφάλειας των εργαζομένων. Τέτοιες ήταν η υποαμειβόμενη

ή και απλήρωτη παροχή έργου, η έντονη σωματική και ψυχική καταπόνηση, εμπειρίες ελέγχου και επιτήρησης στον χώρο της εργασίας, καθώς και εμπειρίες αποηθικοποίησης, αλλοτρίωσης, βίας και παρενόχλησης. Οι αρνητικές εμπειρίες της επισφάλειας στον χώρο της εργασίας διαχέονται και στις άλλες σφαίρες του βίου. Οι επισφαλώς εργαζόμενοι αισθάνονταν πως δεν μπορούν να αρθρώσουν και να υλοποιήσουν ένα αυτόνομο σχέδιο ζωής, καθώς παραμένουν –κατά κανόνα– καθηλωμένοι στη γονική εστία, δυσκολεύονται να καλλιεργήσουν διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις, υποθηκεύουν τις μελλοντικές τους προοπτικές σωρεύοντας χρέη και δεν μπορούν να κάνουν μελλοντικά σχέδια, καθώς η βιογραφική τους προοπτική περιορίζεται στη διαχείριση του κρίσιμου παρόντος.

- Οι ως άνω τύποι εμπειριών έχουν ως αποτέλεσμα να αναπαριστούν οι εμπλεκόμενοι επισφαλώς εργαζόμενοι τον κόσμο της εργασίας ως πεδίο ανταγωνιστικών και εξουσιαστικών σχέσεων. Εντός αυτού του κόσμου ο εργαζόμενος συγκροτείται πρωτίστως ως υπεξούσιο υποκείμενο, που υφίσταται την καταπιεστική και αυταρχική συμπεριφορά των εργοδοτών ή των προϊσταμένων του. Δεν συνιστά, ωστόσο, ένα παθητικό υποκείμενο που απλώς υφίσταται και υπομένει. Αντιθέτως, ενεργοποιεί ποικίλες εκδοχές αντίστασης εντός του χώρου εργασίας και στρατηγικές διαχείρισης της επισφάλειας σε όλες τις εκφάνσεις του βίου του. Στον χώρο της εργασίας οι προσπάθειες επικεντρώνονται στην τήρηση των συμπεφωνημένων και στη διασφάλιση των συμβατικών δικαιωμάτων, ενώ έναντι των δυσβάστακτων όρων εργασίας απαντούν με τη φυγή, την παραίτηση, τη μετακίνηση σε άλλη θέση με καλύτερους όρους. Τις οικονομικές συνέπειες των επισφαλών απασχολήσεων επιχειρούν να τις διαχειριστούν με την πολυαπασχόληση και την υπερεργασία, τη συλλογή μικρών εισοδημάτων από πολλές και εναλλακτικές πηγές, καθώς και με τον περιορισμό των εξόδων. Πρόκειται, κυρίως, για ατομικές στρατηγικές που δεν λαμβάνουν τη μορφή της συλλογικής οργάνωσης ή κινητοποίησης. Απεναντίας, εντοπίζεται έντονη δυσπιστία από την πλευρά των επισφαλώς εργαζομένων έναντι τόσο των οργανωμένων συνδικαλιστικών θεσμών όσο και των κρατικών φορέων προστασίας και ελέγχου (π.χ. Σώμα Επιθεωρητών εργασίας).

- Εντοπίστηκε στην έρευνα μια μορφή αντίστασης, η οποία έχει συμβολική αλλά και πρακτική σημασία. Οι εργαζόμενοι επικαλούνται και διεκδικούν για λογαριασμό τους μια άλλου τύπου ηθική στάση που αντιπαραβάλλεται στην εξουσιαστική λογική της εργοδοσίας. Η ηθική αυτή στάση περιλαμβάνει εκδηλώσεις αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και σεβασμού προς τους συναδέλφους στον εργασιακό χώρο, παρά το ανταγωνιστικό κλίμα μεταξύ των εργαζομένων

που επιχειρείται να καλλιεργηθεί από την εργοδοσία. Επιτάσσει, επίσης, την αντιμετώπιση του «άλλου» (συναδέλφου, συνεργάτη, πελάτη) ως συγκεκριμένου ενσώματου εαυτού, ως προσώπου με το οποίο ο εργαζόμενος σχετίζεται με έναν συνολικότερο τρόπο και αυτό παράγει δεσμεύσεις. Μια τέτοια ηθική της αλληλεγγύης και της φροντίδας εκδηλώνεται σποραδικά από τους εργαζομένους στους χώρους εργασίας, σε νησίδες που δεν έχει ακόμη κατισχύσει η αγοραία λογική του ακραίου ανταγωνισμού. Βρίσκει, όμως, μεγαλύτερο περιθώριο για να εκφραστεί σε εναλλακτικές μορφές κοινωνικότητας που αναπτύσσονται εντός ομάδων και συλλογικοτήτων, οι οποίες οργανώνονται εκτός του χώρου εργασίας γύρω από κοινές δραστηριότητες και διακρίνονται από πνεύμα ελευθερίας, δημιουργικότητας, συνεργασίας, αλληλεγγύης, αλτρουισμού. Τέτοιες είναι καλλιτεχνικές ομάδες, πολιτικές συλλογικότητες, συνεταιριστικές πρωτοβουλίες. Η συμμετοχή σε τέτοιες εναλλακτικές συλλογικότητες λειτουργεί ως αντίβαρο στο καταπιεστικό, εκμεταλλευτικό και αλλοτριωτικό πλαίσιο της εργασίας. Αποκτά δε ιδιαίτερη σημασία, καθώς δείχνει έναν άλλον τρόπο σύνδεσης του ατομικού με το συλλογικό: σε αυτού του τύπου τις συλλογικότητες το ατομικό δεν υποτάσσεται στην ομάδα ενόψει της διεκδίκησης ενός κοινού σκοπού. Παρέχεται στο υποκείμενο η δυνατότητα να αναπτυχθεί προσωπικά και να συνδέσει τη συμμετοχή του αυτή με την υλοποίηση ενός ατομικού σχεδίου ζωής.

Από την άλλη εντοπίστηκαν περιπτώσεις εργαζομένων που εκλαμβάνουν τον κόσμο της ευέλικτης απασχόλησης ως ένα πεδίο επί του οποίου ο εργαζόμενος οφείλει να λειτουργήσει ως επιχειρηματίας του εαυτού του και να αναπτύξει ένα «μοναδικό» επαγγελματικό προφίλ. Ειδικότερα:

- Η εργασία, στις ευέλικτες και μη τυποποιημένες της μορφές σε επιχειρήσεις κυρίως της «δημιουργικής οικονομίας», λογίζεται ως ευνοϊκό πλαίσιο για να λειτουργεί ο εργαζόμενος ως επιχειρηματίας του εαυτού του και να αναπτύσσει το προσωπικό του κεφάλαιο. Ετερόκλητες εμπειρίες, νέα καθήκοντα και απαιτήσεις, ακόμη και δοκιμασίες στο πεδίο της εργασίας αντιμετωπίζονται ως μαθησιακές προκλήσεις που εξελίσσουν τον εργαζόμενο και συμβάλλουν στη σταδιακή διαμόρφωση ενός μοναδικού επαγγελματικού προφίλ που διασφαλίζει στον εργαζόμενο απασχολησιμότητα. Ο κόσμος της εργασίας νοείται και ως πεδίο επί του οποίου ο εαυτός δοκιμάζεται και αξιολογείται. Κατά συνέπεια, το υποκείμενο αντλεί ικανοποίηση όταν διέρχεται επιτυχώς αυτές τις δοκιμασίες και φαίνεται να εξελίσσεται.

- Οι εργαζόμενοι που λειτουργούν ως επιχειρηματίες του εαυτού τους έχουν αποδεχθεί ως δεδομένη συνθήκη το κλίμα ενός γενικευμένου ανταγωνισμού. Δεν επιζητούν τη σταθερότητα και την ασφάλεια μέσω μιας μόνιμης θέσης εργασίας, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε την τελμάτωση εντός ενός πεδίου που διαρκώς αλλάζει. Επιδιώκουν να επιτύχουν μια αίσθηση ασφάλειας μέσω της διαρκούς κίνησης και ενεργοποίησης· μέσω της ικανότητας να παραμένουν διαρκώς επιλέξιμοι, διατηρώντας το επαγγελματικό τους προφίλ ελκυστικό και ανταλλάξιμο στην αγορά εργασίας. Ένα τέτοιο «μοναδικό» προφίλ δεν οικοδομείται μόνο εντός του χώρου της εργασίας. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται στοιχεία από το σύνολο της υποκειμενικότητας αλλά και από την ιδιωτική σφαίρα. Ο εργαζόμενος-επιχειρηματίας της εργατικής του δύναμης δεν δεσμεύεται σε σχέσεις, συλλογικότητες, τόπους ή επαγγελματικούς ρόλους. Συνδέεται με τους άλλους δικτυακά με σκοπό την επίτευξη έργων (πρότζεκτ). Μόλις το πρότζεκτ ολοκληρωθεί, αποσυνδέεται και συνάπτει άλλες δικτυακές συνδέσεις.

- Η μελέτη περιπτώσεων που εκλαμβάνουν τον κόσμο της εργασίας ως πλαίσιο ανάπτυξης ενός επιχειρηματικού εαυτού ανέδειξε όψεις της επισφάλειας που διαφέρουν από αυτές της πρώτης τυποποίησης που αναφέραμε παραπάνω. Μια συνήθης εκδήλωση της επισφαλούς συνθήκης είναι εκείνη της αυτοεκμετάλλευσης· της υπαγωγής, δηλαδή, του εαυτού σε κατάσταση εξάρτησης και την αποδοχή εκμεταλλευτικών όρων προκειμένου ο εργαζόμενος να εμπλουτίσει το βιογραφικό του ή να λάβει μια υπόσχεση μελλοντικής απασχόλησης σε επιθυμητό ρόλο. Οι εργαζόμενοι στη δημιουργική οικονομία έχουν, επίσης, να διαχειριστούν τον φόβο της αποτυχίας που μπορεί να πλήξει την καλή τους φήμη και να αμαυρώσει το επαγγελματικό τους προφίλ, καθώς και την ανασφάλεια που προκαλεί η τάση διαρκούς ανανέωσης του προσωπικού σε κλάδους όπως η διαφήμιση και η επικοινωνία. Διαπιστώσαμε, τέλος, πως πολύ συχνά η εργασία σε ομάδα δεν αφήνει περιθώρια και ελευθερία στα άτομα να αυτενεργήσουν αλλά λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου και πειθάρχησης.

Επίλογος 14.3

Τα ευρήματα της έρευνας ανέδειξαν μια σειρά από ζητήματα που χρήζουν προσοχής σε ό,τι αφορά τόσο την επιστημονική κατανόηση της σύγχρονης εργασιακής πραγματικότητας όσο και την εφαρμογή σχετικών πολιτικών παρεμβάσεων. Ειδικότερα, κατέδειξαν πως η συνθήκη της επισφάλειας δεν συνιστά μια «έκτακτη» και «παροδική» κατάσταση που χαρακτηρίζει περιορισμένες περιόδους του βίου (π.χ. τη φοιτητική ζωή ή τις εργασίες «εισόδου» στον επαγγελματικό στίβο). Εντάσσεται στην εργασιακή βιογραφία με μονιμότερο και σταθερό τρόπο για ολοένα και μεγαλύτερες περιόδους της εργασιακής διαδρομής ενός διαρκώς αυξανόμενου αριθμού εργαζομένων. Φάνηκε, επίσης, πως η επισφάλεια, η καταπίεση, η έξαρση της εκμετάλλευσης δεν περιορίζονται μόνο σε εκείνα τα καθεστώτα εργασίας και τις μορφές απασχόλησης που ορίζονται ως «επισφαλείς» με βάση το νομικό-τυπικό καθεστώς των συμβάσεων ή των όρων εργασίας (π.χ. θέσεις μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης). Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων συνέβαλε στην όξυνση του εργοδοτικού αυταρχισμού με αποτέλεσμα όψεις επισφάλειας και τρωτότητας να υποκρύπτονται και κάτω από συμβάσεις «τυπικής» και «κανονικής» εργασίας. Τίθεται, συνεπώς, επί τάπητος ο επαναπροσδιορισμός των τρόπων κατανόησης της «κανονικότητας» στην εργασία τόσο από τις κοινωνικές επιστήμες όσο και από τους πολιτικούς και συνδικαλιστικούς φορείς.

Η έρευνά μας έδειξε, ακόμη, πως οι όψεις της επισφάλειας εκδηλώνονται με πληθυντικό τρόπο και βιώνονται διαφοροποιημένα. Σε αυτό συμβάλλουν η διάλυση των χωρικών-χρονικών πλαισίων της δραστηριότητας σε πολλές ευέλικτες (άυλες) απασχολήσεις, η κινητικότητα των επισφαλώς εργαζομένων μεταξύ διαφορετικών απασχολήσεων, τα διαφορετικά εργασιακά καθεστώτα με τα οποία απασχολούνται οι εργαζόμενοι ακόμη και σε ομοειδείς εργασίες. Ο διαφοροποιημένος και πληθυντικός τρόπος βίωσης της επισφάλειας αποδυναμώνει την προοπτική μιας κοινής βιωματικής συνθήκης που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως βάση για τη σύναψη ισχυρών δεσμών και τη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας. Από την άλλη, όμως, η διεισδυτική ανάλυση, που υπερβαίνει το περιγραφικό επίπεδο και υιοθετεί μια κριτική προσέγγιση, αναδεικνύει –και αυτό στις περιπτώσεις μας έγινε με ενάργεια σαφές– πως κοινός πυρήνας των

επισφαλών απασχολήσεων είναι η καταπίεση, η εκμετάλλευση, η βία που επιβάλλει τον ετεροκαθορισμό της δράσης και οδηγεί στον περιορισμό της δυνατότητας μιας αξιοβίωτης ζωής. Η ως άνω συνθήκη καθιστά εξαιρετικά σημαντικό το να ακουστεί η φωνή των ίδιων των επισφαλώς εργαζομένων, να αναδειχθεί στον δημόσιο λόγο, καθώς και να τους δοθεί η δυνατότητα να αφηγηθούν μεταξύ τους τις εμπειρίες τους και να τις επεξεργαστούν ως κοινές εμπειρίες καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Αναλύοντας τις δικές τους εμπειρίες καταπίεσης, βίας και εκμετάλλευσης και με τις παρεμβάσεις μιας κριτικής συμβουλευτικής, στην οποία οι συνδικαλιστικοί φορείς μπορούν να έχουν κομβικό ρόλο, οι επισφαλώς εργαζόμενοι μπορούν να συνειδητοποιήσουν πως η επιδείνωση των όρων εργασίας και η υποχώρηση θεσμικών κατακτήσεων δεν είναι απότοκο κάποιας αδήριτης «φυσικής» εξέλιξης των πραγμάτων. Είναι αποτέλεσμα πολιτικής και οικονομικής βούλησης, που στοχεύει στη μείωση του κόστους εργασίας και στην αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Η ανάδειξη των δομικών και πολιτικών όρων της επισφάλειας είναι απαραίτητη για την αποδόμηση του κυρίαρχου λόγου που μεταθέτει στους επισφαλώς εργαζομένους ατομικά την ευθύνη για την επαγγελματική τους κατάσταση. Θα μπορούσε, επίσης, να αποτελέσει τη βάση για την εκφορά ενός εναλλακτικού λόγου που θα ωθούσε σε συλλογική πολιτική ενεργοποίηση.

Σε μια τέτοια αναστοχαστική διαδικασία θα μπορούσαν να μετάσχουν ακόμη και εκείνοι οι εργαζόμενοι που λειτουργούν ως επιχειρηματίες της εργατικής τους δύναμης και θεωρούνται πλήρως εμβαπτισμένοι στο «νέο πνεύμα του καπιταλισμού» και ευθυγραμμισμένοι με τη νεοφιλελεύθερη ρητορική. Η έρευνά μας έδειξε πως και αυτοί βιώνουν όψεις της επισφάλειας που τους επιβαρύνουν σωματικά και ψυχικά. Επίσης, δεν είναι λίγες οι φορές που αισθάνονται να ματαιώνονται οι υποσχέσεις της νεοφιλελεύθερης ρητορικής, όταν για παράδειγμα διαπιστώνουν πως η επιδίωξη της διαρκούς αυτοεξέλιξης και προσωπικής ανάπτυξης δεν διασφαλίζει την απασχολησιμότητά τους ή τη βελτίωση των όρων εργασίας τους.

Αναδείχθηκε, τέλος, ως επιτακτική ανάγκη το να επανοικειοποιηθούν οι δυνάμεις της εργασίας έννοιες όπως «αυτονομία», «δημιουργικότητα», «ποιότητα στην εργασία», δίνοντάς τους ένα νέο περιεχόμενο. Η εστίαση της προσοχής αποκλειστικά και μόνο στα ζητήματα της ασφάλειας και της σταθερότητας στην εργασία και ο περιορισμός των διεκδικήσεων γύρω από αυτά δεν καλύπτει ένα μεγάλο μέρος των αιτημάτων των σύγχρονων εργαζομένων και συνεπώς ο αντίστοιχος λόγος δεν μπορεί να βρει ανταπόκριση σε αυτούς. Η έρευνά μας έδειξε, βεβαίως, πως τα αιτήματα για ποιότητα και ασφάλεια στην εργασία δεν είναι ούτε ανταγωνιστικά ούτε αλληλοαποκλειόμενα. Αντιθέτως, είναι απολύτως συμπληρωματικά. Προς την κατεύθυνση αυτή είναι σημαντικό να δοθεί προσοχή σε

επιτυχημένες πρακτικές από εναλλακτικούς χώρους αυτοοργάνωσης και πρωτοβουλίες «από τα κάτω» (στο μικρο-επίπεδο)· χώρους που αναδεικνύουν νέα οργανωτικά σχήματα αλλά και μια διαφορετική ηθική στάση και δράση. Είναι, άλλωστε, σημαντικό να αναγνωριστεί η ανάγκη εμπλουτισμού και διαφοροποίησης των ρεπερτορίων της συλλογικής δράσης, καθώς στις πληθυντικές όψεις και μορφές βίωσης της επισφάλειας αναλογούν πληθυντικοί τρόποι πολιτικής παρέμβασης και αμφισβήτησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Aglietta, M. (1979). *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience.* Verso.

Βαΐου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (1997). *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία.* Εξάντας.

Bauman, Z. (2004). *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι.* Μεταίχμιο.

Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας.* Κατάρτι.

Betti, E. (2018). Historicizing Precarious Work: Forty Years of Research in the Social Sciences and Humanities. *IRSH*, 63, 273-319. doi:10.1017/S0020859018000329

Boltanski, L. & Chiapello, E. (2005). *The New Spirit of Capitalism.* Verso.

Boyer, R. (1988). *Η Θεωρία της Ρύθμισης; Κριτική Ανάλυση.* Εξάντας.

Dörre, K. (2014). Prekarität als Konzept kritischer Gesellschaftsanalyse – Zwischenbilanz und Ausblick. *Ethik und Gesellschaft, 2.* https://doi.org/10.18156/eug-2-2014-art-1

Κουζής, Γ. (2001). *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Ευελιξία και Απορρύθμιση ή Αναβάθμιση της Εργασίας;* ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Λυμπεράκη, Α. (1991). *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία.* Gutenberg.

Λυμπεράκη, Α. & Μουρίκη, Α. (2002). *Η αθόρυβη επανάσταση. Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας.* Gutenberg.

Lazzarato, M. (1998). Immaterielle Arbeit. Gesellschaftliche Tätigkeit unter Bedingungen des Postfordismus. In T. Negri, M. Lazzarato M. & P. Virno (eds), *Umherschweifende Produzenten. Immaterielle Arbeit und Subversion* (pp. 39-52). Eva Meier.

Murray, R. (1989). Fordism and Post-Fordism. In S. Hall & M. Jacques (eds), *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s* (pp. 38-53). Verso.

Rosenthal, G. (2018). *Interpretive social research*. Göttingen University Press.

Schütze, F. (1983). Biographieforschung und Narratives Interview. *Neue Praxis, 13*, 283-293.

Sennett, R. (2010). *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος. Οι συνέπειες του μετασχηματισμού της εργασίας στον νέο καπιταλισμό* (μτφρ. Ε. Αστερίου). Πεδίο.

Σπυριδάκης, Μ. (2021). Εισαγωγή. Στο Μ. Σπυριδάκης & Β. Κράββα (επιμ.), *Τροχιές Επισφάλειας. Εθνογραφικές Προσεγγίσεις* (σσ. 11-46). Gutenberg.

Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2023). *Επισφαλείς βιογραφίες. Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*. Gutenberg.

Vosko, L. (2010). *Managing the Margin: Gender, Citizenship and International Regulation of Precarious Employment*. Oxford University Press.

Watson, T. (2005). *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία* (επιμ. Ι. Ψημμένος, μτφρ. Μ. Καστανάρα). Αλεξάνδρεια.

15

Από τον «παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας» στη μετα-νεωτερική «κοινωνία των δεξιοτήτων»: Διερευνώντας τον ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής

Νίκος Φωτόπουλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ανά χείρας κείμενο περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται τα βασικά εισαγωγικά στοιχεία, καθώς και η τεκμηρίωση της προβληματικής στο πεδίο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης για τη συσχέτιση της τεχνολογίας, του τρόπου παραγωγής και του καταμερισμού της εργασίας με τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στον ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής στην εποχή της μετα-νεωτερικότητας, σε μια εποχή που από το «νεωτερικό παράδειγμα της γνώσης» μεταβαίνουμε σταδιακά στο «μετα-νεωτερικό παράδειγμα των δεξιοτήτων». Στο δεύτερο μέρος αναδεικνύονται τα βασικά διακυβεύματα, καθώς και οι ανοικτές προκλήσεις που συνδέονται με τον ρόλο της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της διά βίου μάθησης στον σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας, εστιάζοντας στις σύγχρονες διαδικασίες κοινωνικής επιλογής, ταξινόμησης και αναπαραγωγής.

Ειδικότερα, το κείμενο αποσκοπεί στην κριτική προσέγγιση και ανάδειξη ζητημάτων που συνδέονται με τις πολιτικές εκπαίδευσης, κατάρτισης και διά βίου μάθησης, με την εξέλιξη των δομών προσόντων, καθώς και με τα συστήματα σύνδεσης εκπαίδευσης και κατάρτισης με την απασχόληση στην εποχή της μετα-νεωτερικότητας. Παράλληλα, επιχειρεί να αναδείξει και να αναλύσει βασικές διαστάσεις της κυρίαρχης εκπαιδευτικής πολιτικής γύρω από ζητήματα όπως οι μετασχηματισμοί στο πεδίο παραγωγής και μετάδοσης της γνώσης, ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής, οι δομές προσόντων και ο νέος ρόλος των δεξιοτήτων στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και ειδικότερα στη σύγχρονη αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα, θέτει με κριτικό τρόπο μια σειρά

από διακυβεύματα και προκλήσεις που αναδύονται με ένταση σε ένα διεθνές περιβάλλον «πολλαπλών» και ομόκεντρων κρίσεων, αναδεικνύοντας τον νευραλγικό ρόλο των αποφάσεων στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Το βασικό σημείο εστίασης αφορά τον θεσμικό χώρο της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της διά βίου μάθησης και ειδικότερα το πεδίο των πολιτικών, στρατηγικών και πρακτικών που πλαισιώνουν το «κυρίαρχο αφήγημα» στην εποχή της μετα-νεωτερικότητας. Επιπλέον δίνεται έμφαση στη δυναμική και στους μετασχηματισμούς των εκπαιδευτικών μηχανισμών –από την εποχή της 1ης έως τη σημερινή, λεγόμενη, 4η Βιομηχανική Επανάσταση–, αναδεικνύοντας ερμηνευτικά τη δομική και διαλεκτική αλληλεπίδραση μιας σειράς κρίσιμων παραγόντων που ενεργούν τόσο στο πεδίο της «οικονομικής βάσης» όσο και του «εποικοδομήματος».

Από τον «παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας» στη μετα-νεωτερική «κοινωνία των δεξιοτήτων»: Το γενικό σκεπτικό από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης

15.1

Το κείμενο εκπορεύεται από ένα βασικό κίνητρο: την ανάδειξη μιας σειράς κρίσιμων ζητημάτων με έμφαση στον θεωρητικό και κριτικό αναστοχασμό. Και αυτό γιατί όσο σημαντικές είναι οι εμπειρικές έρευνες, είτε με ποσοτικό είτε με ποιοτικό προσανατολισμό, άλλο τόσο σημαντικές κρίνονται και οι θεωρητικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις που εστιάζουν στην κριτική αναψηλάφηση θεωρητικών κειμένων, άρθρων, κειμένων πολιτικής, ρυθμιστικών διατάξεων, τεχνοκρατικών papers κ.ο.κ. Υπό την έννοια αυτή κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να καταστεί σαφές πως η εν λόγω προσέγγιση φιλοδοξεί να συμβάλει στην κριτική συζήτηση για τη σχέση εκπαίδευσης, κατάρτισης και διά βίου μάθησης με την απασχόληση. Επιπρόσθετα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στους κοινωνικούς και τεχνολογικούς μετασχηματισμούς από την εποχή της 1ης Βιομηχανικής Επανάστασης έως τις μέρες μας, επισημαίνοντας πως η προσέγγιση αυτή δεν γίνεται με όρους μιας ιστορικής αφήγησης αλλά με κοινωνιολογικούς και πολιτικούς όρους μιας ερμηνευτικής κριτικής που επιχειρεί να αναδείξει όψεις και διαστάσεις σημαντικών μετασχηματισμών που επικαθόρισαν τη μετάβαση από την εποχή του ατμού στην εποχή της τεχνητής νοημοσύνης, του «internet of things, των «big data» κ.ο.κ. (Skilton & Hovsepian, 2018· Marr, 2020). Το βασικό σημείο εστίασης σε αυτό το «ιστορικό άλμα» αποτελεί ουσιαστικά ο θεσμικός χώρος της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της διά βίου μάθησης με τον τρόπο με τον οποίο οι εν λόγω κατηγορίες γίνονται αντικείμενο διαχείρισης από το πεδίο εκπαιδευτικής πολιτικής. Κρίνεται λοιπόν ιδιαίτερα σημαντικό να δούμε πώς από τον «παραδοσιακό» καταμερισμό της εργασίας στην πρώτη φάση της βιομηχανικής περιόδου φτάσαμε στις δομές προσόντων και στις στρατηγικές των δεξιοτήτων της ψηφιακής εποχής μέσα από το πρίσμα των μετασχηματισμών, των αλλαγών και των μεταβολών που κυριάρχησαν στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, το κείμενο αποσκοπεί στην κριτική αναψηλάφηση του ρόλου της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της διά βίου μάθησης απέναντι στο ζήτημα της απασχόλησης, δίνοντας έμφαση στους μετασχηματισμούς που επήλθαν λόγω των βιομηχανικών και τεχνολογικών επαναστάσεων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο ο καταμερισμός της εργασίας στις μετα-νεωτερικές κοινωνίες διαμορφώνεται, σε μια περίοδο όπου παρατηρείται έντονα μια τάση μετατόπισης από τη γνώση προς τις δεξιότητες και ειδικότερα από την ενιαία επαγγελματική γνώση προς τις εξειδικευμένες δεξιότητες. Υπό την έννοια αυτή, προκύπτουν κρίσιμα ερωτήματα αλλά και ζητήματα, όπως:

- Ποιες μεταβολές επέφερε η εκβιομηχάνιση της παραγωγής στις εκπαιδευτικές ανάγκες και τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς;

- Πώς μετεξελίχθηκε η υπόθεση της εκπαίδευσης στην ευρωπαϊκή επικράτεια και πώς διαμορφώνεται σήμερα ο ευρωπαϊκός εκπαιδευτικός χώρος στην εποχή της παγκοσμιοποίησης;

- Πώς διαμορφώνεται στην εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης «ο νέος καταμερισμός της εργασίας» και ποιος ο ρόλος της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της διά βίου μάθησης;

Ένα σημαντικό ζήτημα αποτελεί η διερεύνηση του κρίσιμου ρόλου των βιομηχανικών επαναστάσεων και ειδικότερα του τρόπου με τον οποίο οι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί επηρέασαν το πεδίο της παρεχόμενης εκπαίδευσης και ειδικότερα τις δομές των προσόντων και των δεξιοτήτων. Συγκεκριμένα δίνεται έμφαση όχι σε μια μονοσήμαντη και ντετερμινιστική εξήγηση της σχέσης «βάσης και εποικοδομήματος» αλλά σε μια διαλεκτική ερμηνευτική προσέγγιση της εν λόγω σχέσης (Au & Apple, 2009) με σκοπό την κατανόηση της αμοιβαιότητας που διέπει τα δύο αυτά διακριτά και ταυτόχρονα αλληλένδετα πεδία του κοινωνικού οικοδομήματος.

Στην εν λόγω προσέγγιση, σημαντική θέση καταλαμβάνει η εννοιολογική οριοθέτηση αλλά και ο επαναπροσδιορισμούς του καταμερισμού της εργασίας, εκκινώντας τη συλλογιστική μας από την περίοδο της πρώιμης βιομηχανικής κοινωνίας. Πρόκειται για έναν όρο που στις μέρες μας εμφανίζει σημαντικό ενδιαφέρον λόγω των σημαντικών μεταβολών που έχουν επέλθει στις δομές των προσόντων και ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί συμμετέχουν στις κοινωνικές ιεραρχήσεις, στην κοινωνική ταξινόμηση και αναπαραγωγή, στις διαδικασίες επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας. (Heyns, 1974· Collins, 2009· Bourdieu, 2018). Συγκεκριμένα από την «παραδοσιακή» και σχηματική διάκριση

ανάμεσα στη «διανοητική και χειρωνακτική» εργασία, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις διαμεσολαβήσεις που επαναπροσδιορίζουν τους τρόπους θεώρησης και αναδιαμόρφωσης των επαγγελματικών και κοινωνικών ιεραρχήσεων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και ειδικότερα της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης.

Τα σημαντικά διακυβεύματα και οι ανοικτές προκλήσεις στην εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης ως προς τον ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής

15.2

Αναμφίβολα, αυτό που έχει σημαντικό ενδιαφέρον είναι το πώς ανακλάται το ζήτημα της γνώσης και της εκπαίδευσης στο δίπολο νεωτερικότητα και μετα-νεωτερικότητα (Forsey, 2017). Αν η εποχή της νεωτερικότητας ως εποχή του Ορθού Λόγου ενδιαφέρθηκε για την αυτονομία των υποκειμένων, τη χειραφέτηση και την ανάπτυξη της παιδείας ως ολιστικού και συστημικού προτάγματος με στόχο την ισότητα, την ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη, στην εποχή της μετα-νεωτερικότητας ευδοκιμούν τάσεις σχετικοποίησης και εγκιβωτισμού της εκπαίδευσης σε προσόντα, δεξιότητες και ικανότητες με μονομερή προσανατολισμό την ικανοποίηση των αναγκών της αγοράς εργασίας (Ασημάκη κ.ά., 2011) Η τάση αυτή –που προφανώς γίνεται κυρίαρχη και ηγεμονεύουσα στη μετα-νεωτερική πραγματικότητα– συνδέεται με την «αποικιοποίηση» όλων των θεσμικών περιοχών από την οικονομία της αγοράς, επιφέροντας συστημικές μεταλλάξεις στις μορφές και στα σημαινόμενα της εκπαίδευσης (Bauman, 2005). Στο πλαίσιο της τάσης αυτής και σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, ασκείται μια αφόρητη πίεση στα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα να υπηρετήσουν το αφήγημα που προβάλλει τον ρυθμιστικό Λόγο της αγοράς ως συμβολικό και ηγεμονικό «τοτέμ κυριαρχίας» πάνω σε όλους τους παρακείμενους θεσμικούς χώρους (Dale & Robertson, 2009).

Ειδικότερα στο πλαίσιο αυτής της μετεξέλιξης παρατηρείται μια μεταστροφή από τη γνώση προς τις δεξιότητες, αλλά και από την ενιαία επαγγελματική γνώση προς τις εξειδικευμένες δεξιότητες, μεταστροφή που σηματοδοτεί όχι μόνο την εργαλειοποίηση της εκπαίδευσης αλλά και την υπαγωγή της στις ανάγκες που υπαγορεύουν τα κελεύσματα της αποτελεσματικότητας, της οικονομικής αποδοτικότητας, της επιτελεστικότητας (Dale & Robertson, 2009· Forsey, 2017). Η γνώση θεωρείται αξιοποιήσιμη κυρίως όταν μετατρέπεται σε πιστοποιημένο μαθησιακό αποτέλεσμα το οποίο δύναται να προέρχεται είτε από το τυπι-

κό εκπαιδευτικό σύστημα είτε από μη τυπικές ακόμα από και άτυπες μορφές εκπαίδευσης και μάθησης αντίστοιχα, ανεξάρτητα από τον χώρο, τον χρόνο αλλά και τις συνθήκες που αυτές λαμβάνουν χώρα. Εδώ ακριβώς αναδύεται το ευρύτερο πεδίο της διά βίου μάθησης εντός του οποίου συμπεριλαμβάνονται τα πεδία τόσο της τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης όσο και της άτυπης μάθησης. Στην προέκταση αυτής της θεώρησης, η διά βίου μάθηση μετατρέπεται σε βασικό εργαλείο όλων των πολιτικών για την ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή, και ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση η γνώση μέσα από το όχημα της διά βίου μάθησης καλείται να συμβάλει στην προσπάθεια για την ανάδειξή της στην πιο ανταγωνιστική οικονομία του διεθνούς περιβάλλοντος. Στο σημείο αυτό προβάλλεται η ιδεοτυπική ενόραση μιας «κοινωνίας των δεξιοτήτων» ως εκείνου του φαντασιακού τόπου που επιχειρεί την εγκαθίδρυση μια νέας κουλτούρας μάθησης, επικοινωνίας, συνεννόησης αλλά και συνεργασίας μεταξύ των υποκειμένων. Επιπλέον, η μετάβαση από τις «παραδοσιακές» γνώσεις στις «δεξιότητες» και στις «ικανότητες» συνδέεται με μια ευρύτερη μεταστροφή προς τη λογική των «μαθησιακών αποτελεσμάτων» τα οποία στη νέα θεώρηση της εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελούν την πεμπτουσία αυτών που η αγορά εργασίας επιδιώκει να αξιοποιήσει για τη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας, της οικονομικής αποδοτικότητας, της επιτελεστικότητας (Dale & Robertson, 2009· Forsey, 2017). Αναμφίβολα, στην κυρίαρχη ρητορική η διάσταση των δεξιοτήτων προβάλλεται ως η σύγχρονη απάντηση στις αναδυόμενες ανάγκες της αγοράς εργασίας με στόχο τη θεραπεία των προβλημάτων που γεννούν φαινόμενα όπως η ανεργία, η έλλειψη ποιότητας της εκπαίδευσης και της κατάρτισης, η υπερεκπαίδευση ή οι δομικές αναντιστοιχίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στο πεδίο της απασχόλησης κ.ά.

Για παράδειγμα, η ΕΕ στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, σε μια προσπάθεια να συνθέσει την ιδεοτυπική εικόνα του «ολοκληρωμένου» πολίτη στην εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης, προχώρησε στην ανάδειξη των οχτώ σημαντικότερων ικανοτήτων τις οποίες θα πρέπει να κατέχει ο «μέσος» Ευρωπαίος. Με τη σύσταση 2006/962/ΕΚ γύρω από τις βασικές ικανότητες της διά βίου μάθησης, καλούνται οι εθνικές κυβερνήσεις να προτάξουν οχτώ θεμελιακές ικανότητες προκειμένου να υλοποιηθεί η στρατηγική για τη ΔΒΜ.[37] Ενδεχομένως, εάν δει κανείς επιδερμικά τις εν λόγω οχτώ ικανότητες, θεωρεί πως είναι όλες εξίσου

37 Σύσταση 2006/962/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2006, σχετικά με τις βασικές ικανότητες της διά βίου μάθησης (ΕΕ L 394 της 30.12.2006, σσ. 10-18), όπως παρατίθεται στο https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ac11090 (τελευταία ανάκτηση 12.02.2022). Βλ. αναλυτικά όπως παρατίθεται στο https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ac11090 (τελευταία ανάκτηση 12.02.2022)

χρήσιμες και καλύπτουν όλο το απαιτούμενο εύρος ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου. Ωστόσο, αυτό που δεν υποδηλώνεται και προφανώς δεν αναφέρεται είναι το περιεχόμενο, η ουσία και ο προσανατολισμός σε καθεμία από τις συγκεκριμένες ικανότητες, καθώς και το πλαίσιο εφαρμογής τους. Αυτό σημαίνει πως καθεμία από αυτές τις ικανότητες δύναται να νοηματοδοτηθεί διαφορετικά και να οδηγήσει σε εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα από τα αναμενόμενα. Η γενικόλογη και προφανώς αόριστη αναφορά σε κοινωνικές δεξιότητες, ψηφιακές δεξιότητες ή πολιτιστικές δεξιότητες, όσο και παρήγορα ή ενθαρρυντικά να ηχεί, σε καμία περίπτωση δεν δύναται να εγγυηθεί τα αποτελέσματά τους. Η εμπέδωσή τους και η μετουσίωσή τους σε κοινωνικά επωφελές αποτέλεσμα εξαρτώνται από το περιεχόμενο, την ουσία και τον προσανατολισμό τους. Υπό την έννοια αυτή, για να καταστεί ουσιαστική η προσέγγισή τους, οι προτεινόμενες ικανότητες δεν μπορούν να ιδωθούν αποκομμένα από την ιδεολογική και πολιτική τους νοηματοδότηση, διαδικασία που σχετίζεται με το επίπεδο του συσχετισμού δυνάμεων που επικρατούν στο πεδίο που αυτές λαμβάνουν χώρα. Αυτό σημαίνει πως οι εν λόγω ικανότητες θα πρέπει να ιδωθούν μέσα στις συμβολικές αλλά και υλικές νοηματοδοτήσεις που υπαγορεύουν τη λειτουργία τους στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Κατά συνέπεια, οφείλουμε να δούμε επισταμένα τα ηγεμονικά ιδεολογικά σχήματα, τις κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές στρατηγικές, τις ηγεμονεύουσες πρακτικές σε όλα τα θεσμικά πεδία προκειμένου να κατανοήσουμε επαρκώς το πώς εκλαμβάνεται και το πώς χρησιμοποιείται μια συγκεκριμένη δεξιότητα σε ένα κοινωνικό ή εργασιακό περιβάλλον.

Όταν λοιπόν αναφερόμαστε στο ζήτημα των δεξιοτήτων, οφείλουμε να το εντάσσουμε στη γενικότερη συζήτηση για το νόημα, την ουσία και τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης, λόγω του ότι η εκπαίδευση ως συλλογικό κοινωνικό κεκτημένο δεν μπορεί να περιορίζεται μονομερώς στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Και αυτό γιατί το αξιακό της φορτίο εμπεριέχει πολύ περισσότερα από τη σημαντική διάσταση της απασχόλησης, τα οποία εδράζονται στην ουσία της ανθρώπινης κατάστασης. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν θεμελιακά ζητήματα της κοινωνικής πορείας του ανθρώπου προς την «ανθρωποποίησή» του, προς την ανάδειξη και αξιοποίηση των δυνατοτήτων του ως κοινωνικού και πολιτικού όντος που δραστηριοποιείται έλλογα στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Υπό την έννοια αυτή, αν η εκπαίδευση απωλέσει τον ενταξιακό, κοινωνικοποιητικό και συνεκτικό της ρόλο, θα έχει υποστεί ένα σημαντικό πλήγμα ως βασικό μέσο πολιτισμού και επικοινωνίας των ανθρώπων. Μέσω της εκπαίδευσης μαθαίνουμε τα θεμελιακά προαπαιτούμενα της ανθρώπινης κατάστασης, ενώ σφυρηλατούμε διαρκώς το πέρασμά μας ως είδος από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό, παραδοχή που πολλές φορές είτε αγνοείται είτε υπονομεύεται από τις κυρίαρχες στρατηγικές στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Εν κατακλείδι, η εκπαιδευτική πολι-

τική ως θεσμική στρατηγική των αποφάσεων οφείλει να διασφαλίζει την ισότιμη καλλιέργεια όλων των όψεων και διαστάσεων της εκπαίδευσης οι οποίες πλαισιώνουν τη συμβολή των εκπαιδευτικών θεσμών στην ανθρώπινη κατάσταση.

Όσο σημαντική είναι η πρόσβαση στην απασχόληση, άλλο τόσο σημαντικός παραμένει ο ρόλος της εκπαίδευσης ως φορέα κοινωνικοποίησης, ως παράγοντα συνοχής και ένταξης, ως ενεργητικού μέσου μεταβίβασης των αξιακών προταγμάτων μιας κοινωνίας. Η επίγνωση του διττού αυτού στρατηγικού στόχου συνηγορεί ουσιαστικά στη μέριμνα που οφείλουμε να δείξουμε για τη διασφάλιση της ακεραιότητας του ρόλου και της αποστολής εκπαίδευσης ως θεσμικού προτάγματος, σε μια εποχή που το αξιακό της φορτίο κρίνεται αναγκαίο περισσότερο από ποτέ.

Αναμφίβολα, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η εκπαίδευση πιέζεται σχεδόν ασφυκτικά από τις δυνάμεις που ενεργούν στο πεδίο της αγοράς, γεγονός που υπαγορεύει την ουσία και το περιεχόμενο των πολιτικών, των στρατηγικών και των πρακτικών που υιοθετούνται τόσο σε υπερεθνικό, όσο και σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Είναι σαφές πως ο χώρος της αγοράς έχει «αποικιοποιήσει» με άκρως ιμπεριαλιστικό τρόπο σχεδόν όλα τα πεδία του κοινωνικού χώρου διαμορφώνοντας το παράδειγμα ενός μοντέλου εκπαίδευσης που τείνει ευθέως προς το είδος μιας «νέας εργαλειακότητας», που στρέφει τη γνώση προς τις δεξιότητες, την πνευματική αναζήτηση στον πρακτικισμό, την ελεύθερη ακαδημαϊκή έρευνα στις τεχνολογικές εφαρμογές που ενδιαφέρονται μονομερώς για τη μεγιστοποίηση του κέρδους (Giard, 1990). Χωρίς περιστροφές, όσο και αν ηχούν «σχηματικές» οι τάσεις αυτές, απαιτούν ακόμα μεγαλύτερο ερμηνευτικό βάθος, αφού η εκπαίδευση στις μέρες μας χάνει διαρκώς το πνευματικό της εύρος, τη δημιουργικότητα και τα καινοτομικά της χαρακτηριστικά, που προφανώς οφείλουν να συνδέονται με την κριτική, τη διαλεκτική, τη συνθετική αλλά και την «αποκλίνουσα» σκέψη (Giard, 1990).

Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο κατανόησης και ερμηνείας του ρόλου και της δυναμικής της εκπαίδευσης, παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές που αφορούν τα μαθησιακά αντικείμενα, τον ρόλο των ίδιων των δασκάλων και γενικότερα των εκπαιδευτικών, τη διδακτική μεθοδολογία, το χρονικό εύρος της εκπαίδευσης, τον χώρο και τους τρόπους με τους οποίους αυτή παρέχεται, τις μεθόδους με τις οποίες αυτή πιστοποιείται, αναγνωρίζεται, μεταφέρεται και εντέλει αξιοποιείται στην αγορά εργασίας. Αναμφίβολα, η δημιουργία των εκπαιδευτικών συστημάτων ως παράγωγου της νεωτερικότητας διαμορφώνει το πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής –ως συντεταγμένο πεδίο αποφάσεων στον χώρο της εκπαίδευσης– μέσω μιας σταδιακής-εξελικτικής και διαλεκτικής πορείας αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων και διαμεσολαβήσεων. Κατά συνέπεια, τα σημαντικά και μεγάλα διακυβεύματα βρίσκονται μπροστά μας και αφορούν ζητήματα που

σχετίζονται με τις διεργασίες που επικαθορίζουν τη μετάβαση «από τη γνώση στις δεξιότητες» στην εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης και τη διαμόρφωση του «νέου καταμερισμού της εργασίας» στην εποχή των κρίσεων;

Τα ερωτήματα προφανώς είναι ανοικτά και παραμένουν: πώς διαμορφώνονται οι «νέες εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανισότητες», πώς δημιουργούνται οι «νέες κοινωνικές χωματερές», ποιες είναι οι «νέες ισορροπίες», οι «νέες ευκαιρίες», οι «νέες δυνατότητες», οι «νέες απειλές» στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ασημάκη, Ά., Κουστουράκης, Γ., & Καμαριανός, Ι. (2011). Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 15*(60).

Alm, S. (2011). Downward social mobility across generations: the role of parental mobility and education. *Sociological Research Online, 16*(3), 1-14.

Anderson, C. A. (1961). A skeptical note on the relation of vertical mobility to education. *American Journal of Sociology, 66*(6), 560-570.

Anderson, P. (1998). *The origins of postmodernity*. Verso.

Au, W. & Apple, M. W. (2009). *Rethinking reproduction: Neo-Marxism in critical education theory* (pp. 93-105). Routledge.

Baker, S. (2000). *The fiction of postmodernity*. Rowman & Littlefield

Bauman, Z. (2003). *Intimations of postmodernity*. Routledge.

Bauman, Z. (2005). Education in liquid modernity. *The review of education, pedagogy, and cultural studies, 27*(4), 303-317.

Bourdieu, P. (2018). Cultural reproduction and social reproduction. In *Knowledge, education, and cultural change* (pp. 71-112). Routledge.

Bruce, S. & Yearley, S. (eds). (2006). *The Sage dictionary of sociology*. Sage.

Cerra, A., Easterwood, K., & Power, J. (2012). *Transforming business: Big data, mobility, and globalization*. John Wiley & Sons.

Collins, J. (2009). Social reproduction in classrooms and schools. *Annual review of Anthropology, 38*, 33-48.

Coombs, P. H. (1985). *The world crisis in education: The view from the eighties*. Oxford University Press.

Dale, R. & Robertson, S. (2009). Capitalism, modernity and the future of education in the new social contract. *Teachers College Record, 111*(14), 111-129.

Davies, B. & Bansel, P. (2007). Neoliberalism and education. *International journal of qualitative studies in education, 20*(3), 247-259.

Eagleton, T. (2013). Base and superstructure in Raymond Williams. In *British Marxist Criticism* (pp. 503-516). Routledge.

Edgar, A. (2006). *Habermas: The key concepts*. Routledge.

Fairtlough, G. H. (1991). Habermas' concept of "Lifeworld". *Systems practice, 4*(6), 547-563.

Forsey, M. (2017). Education in a mobile modernity. *Geographical Research, 55*(1), 58-69.

Giard, J. R. (1990). Design education in crisis: The transition from skills to knowledge. *Design Issues, 7*(1), 23-28.

Giddens, A. (2013). *The consequences of modernity*. John Wiley & Sons.

Habermas, J. (1995). *The theory of communicative action*, vol. I & II. Polity Press.

Hall, S. & Gieben, B. (2003). The emergence of modernity. *Economy, Society, Politics, Culture*.

Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.

Harvey, D. (2020). The condition of postmodernity. In *The New Social Theory Reader* (pp. 235-242). Routledge.

Heyns, B. (1974). Social selection and stratification within schools. *American Journal of Sociology, 79*(6), 1434-1451.

Jütten, T. (2011). The colonization thesis: Habermas on reification. *International Journal of Philosophical Studies, 19*(5), 701-727.

Knight, J. (2006). Crossborder education: An analytical framework for program and provider mobility. In *HIGHER EDUCATION* (pp. 345-395). Springer, Dordrecht.

Machin, S., Salvanes, K. G., & Pelkonen, P. (2012). Education and mobility. *Journal of the European Economic Association, 10*(2), 417-450.

Marr, B. (2020). *Tech Trends in Practice: The 25 Technologies that are Driving the 4th Industrial Revolution.* John Wiley & Sons.

Marx's base and superstructure. *Social Science Quarterly, 65*(4), 940.

Menon, K. & Castrillón, G. (2019). Reimagining curricula for the Fourth Industrial Revolution. *The Independent Journal of Teaching and Learning, 14*(2), 6-19.

Müller, W. & Karle, W. (1993). Social selection in educational systems in Europe. *European sociological review, 9*(1), 1-23.

Rupert, M. (2012). *Ideologies of globalization: contending visions of a new world order.* Routledge.

Schuurman, F. J. (1993). Modernity, Post-modernity. *Beyond the impasse: New directions in development theory*, 187.

Scott, J. & Marshall, G. (eds) (2009). *A dictionary of sociology*. Oxford University Press.

Segre, S. (2013). *Introduction to Habermas*. University Press of America.

Skilton, M. & Hovsepian, F. (2018). The 4th Industrial Revolution Impact. In *The 4th Industrial Revolution* (pp. 3-28). Palgrave Macmillan.

Smith, S. B. (1984). Considerations on Williams, R. (1973). Base and superstructure in Marxist cultural theory. *New left review*, 82, 3.

Wood, E. M. (1997). Modernity, postmodernity or capitalism? *Review of International Political Economy, 4*(3), 539-560.

16

Μεταξύ Γενεύης (1951), Δουβλίνου (2003) και κοινού ανακοινωθέντος ΕΕ-Τουρκίας (2016): Το προσφυγικό στο μεταίχμιο

Δημήτρης Χριστόπουλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Μια ιστορική περίοδος είναι ο χρόνος που της αποδίδουμε», γράφει ένας σημαντικός σύγχρονος Γάλλος ιστορικός. Η ιστορική περίοδος που διανύουμε έχει ήδη καταγραφεί ως ο χρόνος του προσφυγικού: «της μεγαλύτερης μετακίνησης προσφύγων που γνώρισε η Ευρώπη από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», όπως συνηθίσαμε να λέμε. Η Ελλάδα βρέθηκε στο διάβα αυτής της μετακίνησης. Κάθε φορά όμως που υπάρχουν μετακινήσεις, είναι στο διάβα τους η Ελλάδα. Υπάρχει συνέχεια με το παρελθόν, αλλά υπάρχουν και τομές. Η τομή συνίσταται στο γεγονός ότι πλέον η χώρα δεν λειτουργεί ως διάδρομος, αλλά ως χώρος στάθμευσης ανθρώπων. Από την άλλη, μελετώντας την ιστορία των πληθυσμιακών μετακινήσεων προς την Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι πάντα αυτό συνέβαινε: ακούσια ή εκούσια, ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρώπων που μετακινούνταν διά της Ελλάδας τελικά παρέμεναν στο έδαφός της ή στο έδαφος που από τον 19ο αιώνα είναι ελληνικό. Από το τέλος του 2015 και μέχρι τις μέρες μας, η πληθυσμιακή μετακίνηση παρουσιάζει κάποιες ιδιοτροπίες και ιδιαιτερότητες: άγνωστο για πόσο καιρό ακόμη, πληθυσμιακές εκροές δεν πραγματοποιούνται, ενώ οι εισροές συνεχίζονται με τους ρυθμούς που είχαν και πριν από το 2015. Αυτό είναι το «νέο» της εποχής μας. Υψηλή ένταση μετακινήσεων με προσφυγικό, ως επί το πλείστον, προφίλ, άνθρωποι οι οποίοι, ενώ ήθελαν απλώς να περάσουν από την Ελλάδα ώστε να συνεχίσουν προς τον προορισμό τους, τελικά παραμένουν εδώ. Η κατάσταση αυτή εντείνει τα πάθη και την αγωνία. Εύλογα. Γι' αυτό όλοι ασχολούνται με το προσφυγικό. Ο τρόπος διαχείρισης των προσφυγικού φαινομένου έχει πλέον αλλάξει. Από το παράδειγμα της Συνθήκης της Γενεύης που σήμαινε κοινωνική ένταξη για τους

πρόσφυγες και ανοχή στους αιτούντες άσυλο, περάσαμε στον Κανονισμό του Δουβλίνου που ισοδυναμεί με επιστροφή των αιτούντων άσυλο στην πρώτη χώρα υποδοχής στην ΕΕ και κατόπιν στο Κοινό Ανακοινωθέν ΕΕ-Τουρκίας που ουσιαστικά δημιουργεί buffer states στις παρυφές της ΕΕ, μεταξύ των οποίων κατεξοχήν η Ελλάδα.

Ποια τα χαρακτηριστικά και ποιες οι προκλήσεις για το νέο καθεστώς ειδικά για τη χώρα μας;

Ο φόβος του διωγμού ως αιτία μετακίνησης πληθυσμών

16.1

16.1.1 | Ο πρόσφυγας – Παραβολές και ιστορίες

Υπό την ευρεία έννοια, μετανάστευση είναι η μετακίνηση των πληθυσμών που υπαγορεύεται από τη βιοτική ανάγκη. Επομένως, η προσφυγιά είναι υποσύνολο της μετανάστευσης. Ο πρόσφυγας είναι μετανάστης που ανήκει σε μια ειδική κατηγορία. Το αναφέρουμε αυτό θέλοντας εξαρχής να αποφύγουμε έναν λόγο που διαφοροποιεί πλήρως τους δύο. Πρόσφυγες δεν είναι όλοι οι μετανάστες, αλλά όλοι οι πρόσφυγες είναι εξ αντικειμένου μετανάστες. Σε τι διαφέρουν, τώρα, αυτοί οι δύο;

Η ακόλουθη παραβολή θα καθιστούσε ίσως πιο κατανοητή τη διάκριση. Ο πρόσφυγας είναι μια κακοποιημένη γυναίκα η οποία σου χτυπά την πόρτα. Της ανοίγεις και βλέπεις ότι έχει εγκαταλείψει το σπίτι της διωγμένη από τον φόβο της βίας ή την πραγματική βία που ασκήθηκε πάνω της. Τη βάζεις μέσα γιατί κινδυνεύει. Δεν της κλείνεις την πόρτα λέγοντας: «Δεν φταίω εγώ που σε βιάζουν». Αυτό είπε κάποια στιγμή ο Ούγγρος πρωθυπουργός για τους πρόσφυγες: «Δεν ευθυνόμαστε εμείς για ό,τι περνάνε αυτοί οι άνθρωποι». Αν το κάνεις αυτό, είσαι άνθρωπος χωρίς ανθρωπιά. Δυστυχώς, κάτι παρεμφερές ακούστηκε και από τον Έλληνα πρωθυπουργό το Φεβρουάριο 2020: «Η Ελλάδα δεν φέρει καμία ευθύνη για τα τραγικά γεγονότα στη Συρία και δεν θα υποστεί τις συνέπειες αποφάσεων άλλων». Πολύ δυσάρεστο και ακόμη περισσότερο ανεπίγνωστο... Την επόμενη ημέρα, με τον δικό του τρόπο, το ίδιο είπε σε μια έγκυο που επέβαινε σε φουσκωτό με άλλους πρόσφυγες και μετανάστες ένας αγριεμένος συμπολίτης μας στην προσπάθειά του να εμποδίσει το σκάφος να δέσει σε ένα λιμάνι της Λέσβου: «*Δεν σε γκαστρώσαμε εμείς, άι πνίξου*».

Τη γυναίκα, λοιπόν, θα τη βάλεις στο σπίτι σου· θα της προσφέρεις καταφύγιο, άσυλο, όπως λέμε στο διεθνές δίκαιο. Θα προσπαθήσεις με κάποιον τρόπο να τη βοηθήσεις, να της δώσεις νερό, κάτι να φάει, να τη συνεφέρεις. Να την προστατέψεις. Γι' αυτό μιλάμε για προστασία των προσφύγων στο διεθνές δίκαιο. Προστασία παρέχεται στον αδύνατο. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος μπορεί να σου χτυπά την πόρτα σπρωγμένος από τον κυνικό και ανήθικο ηγέτη του γειτονικού χωριού δεν καθιστά εσένα άμοιρο της ευθύνης σου ούτε εκείνον άμοιρο προστασίας.

Όταν μάλιστα ο κίνδυνος της ζωής είναι άμεσος, όπως λέμε στο ποινικό δίκαιο, η υποχρέωση να παράσχουμε προστασία δεν είναι απλώς ηθικής αλλά και νομικής τάξεως. Άμεσος είναι ο κίνδυνος που είναι παρών και ορατός: μια τρικυμία στη θάλασσα που απειλεί να ανατρέψει ένα πλοιάριο γεμάτο ανθρώπους, μεταξύ άλλων. Το ποινικό δίκαιο σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη προβλέπει ένα έγκλημα κατά της ζωής που ονομάζεται «παράλειψη λύτρωσης από κίνδυνο ζωής». Ο ελληνικός Ποινικός Κώδικας ορίζει, λόγου χάρη, πως «όποιος με πρόθεση παραλείπει να σώσει άλλον από κίνδυνο ζωής, αν και μπορεί να το πράξει χωρίς κίνδυνο της δικής του ζωής ή υγείας, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ενός έτους» (άρθρο 307). Η έννοια της έννομης τάξης, λοιπόν, θεωρεί πως δεν μπορούμε να διάγουμε εν ηρεμία τον βίο μας, αν κάποιος δίπλα μας απειλείται. Γι' αυτό τιμωρεί την αδιαφορία μας, όταν η ζωή ενός ανθρώπου κινδυνεύει και δεν χρειάζεται καν να ρισκάρουμε τη δική μας για να τον σώσουμε.

Αν, τώρα, έρθουν πολλές γυναίκες επειδή το διπλανό χωριό καίγεται και δεν χωρούν όλες στο σπίτι σου, τότε δικαιούσαι να πεις στους γείτονές σου: «*Πρέπει να μοιραστούμε αυτόν τον κόσμο. Δεν έχω τη δυνατότητα να δεχτώ άλλες*». Αν αυτοί απάνθρωπα και κυνικά αδιαφορήσουν, τότε έχεις δύο επιλογές μπροστά στην απανθρωπιά τους: ή γίνεσαι κι εσύ απάνθρωπος σφραγίζοντας την πόρτα στις κακοποιημένες γυναίκες ή επιμένεις με ό,τι μέσο διαθέτεις προκειμένου οι γείτονές σου να βγουν από τη βολή τους. Αν αποφασίσεις να γίνεις σαν τους γείτονές σου, τότε και πάλι δεν είναι σίγουρο ότι θα αποφύγεις το πρόβλημα των κακοποιημένων γυναικών. Διότι, όσο αυτές υποφέρουν εκεί όπου βρίσκονται, τόσο θα φεύγουν. Κι αν το σπίτι σου είναι στο διάβα τους, θα είναι δύσκολο να μην τις συναντήσεις. Οπότε, αργά ή γρήγορα, θα βρεθούν στην αυλή σου, όσο κι αν εσύ προσπαθείς να αποτρέψεις αυτό το ενδεχόμενο. Η λυπηρή συνέπεια αυτής της επιλογής θα είναι η αποκτήνωσή σου, χωρίς μάλιστα κάποιο απτό αποτέλεσμα που, έστω και κυνικά, να «συγχωρεί» την απανθρωπιά σου. Αυτό, δυστυχώς, παθαίνουμε σήμερα.

Υπάρχουν και πιο σύνθετες καταστάσεις, όπως αυτή που βιώνει εσχάτως η Ελλάδα. Αν οι γείτονες πουν «Σου δίνουμε λεφτά για να ανακαινίσεις το σαλόνι του σπιτιού σου, που είναι ρημάδι, προκειμένου να μπορέσεις έτσι να ταΐσεις αυτές τις γυναίκες, και για να πάρεις κρεβάτια ώστε να χωρέσουν όλες», τότε με το δίκιο σου δεν θα υποδεχτείς με χαρά τη γενναιόδωρη πρόταση. Επειδή θα φοβάσαι ότι, αν τυχόν φτιάξεις το σπίτι σου, θα έρχονται όλο και περισσότερες κακοποιημένες γυναίκες, ενώ –ακόμα χειρότερα– υπάρχει και το ενδεχόμενο οι γείτονές σου να σου επιστρέψουν κάποιες από αυτές που διάβηκαν τον φράχτη σου και πήγαν στα δικά τους σπίτια. Και αυτό γιατί κάποτε, από την απερισκεψία ίσως ή απλώς επειδή κανείς δεν μπορεί να προβλέψει το μέλλον, είχες υπογράψει ένα συμβόλαιο με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας το οποίο προβλέπει πως μόνο το

πρώτο σπίτι στην είσοδο του οικισμού (δηλαδή το δικό σου) θα εξετάζει τα αιτήματα προστασίας που θα λαμβάνει από κακοποιημένες γυναίκες. Αναφέρομαι προφανώς στον Κανονισμό του Δουβλίνου, που θα εξετάσουμε αμέσως.

Για τον λόγο αυτόν, πονηρά σκεπτόμενος, θα προτιμήσεις να μη φτιάξεις τον χώρο σου, ώστε να στείλεις το μήνυμα προς όλες τις κατευθύνσεις ότι δεν μπορείς να μετατρέψεις το σπίτι σου σε κέντρο βοήθειας. Το μήνυμα θα έχει αποδέκτες τόσο κακοποιημένες γυναίκες όσο και τους πλουσιότερους γείτονες. Με αυτόν τον τρόπο θα κερδίσεις ασφαλώς χρόνο, οφείλεις όμως να ξέρεις ότι διατρέχεις έναν κίνδυνο: οι κακοποιημένες γυναίκες, που συνεχίζουν να καταφθάνουν, να χάσουν κάθε ελπίδα ανάταξης της ζωής τους, με αποτέλεσμα η όποια νοικοκυροσύνη, που υπό άλλες συνθήκες θα είχες προσπαθήσει να βάλεις στο σπίτι σου, να υπονομεύεται διαρκώς. Και πλέον το πρόβλημα δεν θα αφορά μόνο την προστασία των κακοποιημένων ανθρώπων, αλλά και τη διαφύλαξη της ηρεμίας, της τάξης και της ασφάλειας στο σπίτι σου εν γένει.

Στα προηγούμενα συνοψίζεται, κατά τη γνώμη μας, η κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα η Ελλάδα σε σχέση με το προσφυγικό.

16.1.2 | Οι διωγμένοι άνθρωποι δεν είναι άβουλοι άνθρωποι, είναι εξαναγκασμένοι

Είναι αλήθεια ότι δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνεις το κίνητρο του ανθρώπου που σου χτυπά την πόρτα. Πολλές φορές μάλιστα, δεν είναι σαφές πιο είναι το πρωτεύον και σε αυτόν τον ίδιο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, είσαι υποχρεωμένος να το εξετάσεις. Σε τελική ανάλυση, η γυναίκα που χτυπά την πόρτα σου για να δει στον ήλιο μοίρα δεν έχει καμία διάθεση να μείνει και να περιφέρεται στην αυλή σου, αν δεν βρει εργασία. Αν ήταν να παραμείνει άνεργη, θα καθόταν και σπίτι της, μιας και εκεί είχε τουλάχιστον μια υποτυπώδη στέγη. Αν όντως βρεθεί πάλι χωρίς εργασία, είναι πολύ πιθανό να φύγει. Έχει άλλωστε συνηθίσει στο φευγιό, και σύντομα θα χτυπήσει άλλη πόρτα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, είτε έτσι είτε αλλιώς, τη γυναίκα αυτή ούτε να τη χτυπήσεις ούτε να την προσβάλεις μπορείς, αν δεν μπορείς να ανταποκριθείς στο αίτημά της. Σε αντίθεση βέβαια με την κακοποιημένη γυναίκα απέναντι στην οποία έχεις την ηθική αλλά και νομική υποχρέωση να τη βάλεις στο σπίτι σου ανοίγοντας την πόρτα, τέτοια νομική υποχρέωση απέναντι στη δεύτερη δεν υπάρχει. Ηθική υποχρέωση μπορεί να έχεις κάποια –μικρή ή μεγάλη–, ανάλογα με τον κώδικα αξιών σου (αν είσαι βαθιά χριστιανός, για παράδειγμα) ή την κατάσταση της γυναίκας.

Το γεγονός ότι απέναντι στους μετανάστες υπάρχει μειωμένη υποχρέωση προστασίας ωθεί ένα μεγάλο τμήμα της ευρωπαϊκής Δεξιάς να επαναλαμβά-

νει διαρκώς ότι «είναι όλοι μετανάστες», θεωρώντας πως ξεμπερδεύει έτσι με την υποχρέωση να τους φερθεί ανθρώπινα. Αντίστροφα, ένα τμήμα της αλληλέγγυας διεθνιστικής Αριστεράς επιμένει πως «είναι όλοι μετανάστες» θεωρώντας πως οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ προσφύγων και μεταναστών είναι ηθικά, πολιτικά αλλά και πρακτικά αδόκιμη, καθώς οι δύο κατηγορίες έχουν την ίδια μήτρα. Αυτός ο λόγος, όμως, διευκολύνει άθελά του την πολιτική που αποσκοπεί στην εξίσωση των προσφύγων με τους μετανάστες, όχι αναβαθμίζοντας τα δικαιώματα των οικονομικών μεταναστών, αλλά υποβαθμίζοντας αυτά των προσφύγων, στο επίπεδο της εξαιρετικά περιορισμένης προστασίας που δικαιούνται εν γένει οι μετανάστες. Αυτή είναι η πολιτική που κυριαρχεί σήμερα στην Ευρώπη. Το «είναι όλοι μετανάστες» οδηγεί στην προσφορά της ευτελέστερης μεταχείρισης, αυτήν της απόλυτης αβεβαιότητας και της καταπάτησης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Οι αιτούντες άσυλο στη Λέσβο, σε ένα σκίρτημα διαμαρτυρίας τον Φλεβάρη του 2020, δεν σκέφτηκαν καν να προτάξουν την προσφυγική έναντι της μεταναστευτικής τους ιδιότητας. Είπαν απλώς: «Δεν είμαστε ζόμπι, είμαστε άνθρωποι».

Σήμερα, λοιπόν, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις προς την Ελλάδα είναι μεικτές. Συναντάμε, δηλαδή, και τους δύο τύπους γυναικών. Και πρόσφυγες και μετανάστες.[38] Δεν προβλέπεται στο άμεσο μέλλον να πάψουμε να έχουμε πρόσφυγες και μετανάστες στη χώρα μας. Καλούμαστε λοιπόν να αποφασίσουμε. Ό,τι και αν κάνουμε, πάντως, θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε το θέμα με την αρετή της επίγνωσης. Ειδάλλως, δεν κινδυνεύουμε τόσο από τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, όσο από τον φόβο που εκείνοι μας προκαλούν, και από τα επικίνδυνα και ευτελή συναισθήματα που ο φόβος αυτός γεννάει. Ενώ το καλοκαίρι του 2015 η εικόνα μιας Ουγγαρέζας δημοσιογράφου που κλότσησε ένα προσφυγάκι, ώστε να μην περάσει στη χώρα της, μας δημιούργησε αποστροφή, πλέον μας φαίνεται πολύ πιο κοντά μας. Το 2015, είχαμε τις περίφημες γιαγιάδες της Λέσβου που προτάθηκαν για Νόμπελ Ειρήνης επειδή τάιζαν προσφυγόπουλα, το 2020 έχουμε πλέον εμπρησμούς σε δομές στήριξης προσφύγων στην ίδια περιοχή.

38 Κάποια στιγμή, ανάμεσα στο φθινόπωρο 2019 και στα τέλη του έτους, η ελληνική κυβέρνηση επικαλέστηκε μεγέθη που δείχνουν ότι λόγω της σχετικής μείωσης των Σύρων –που καθ' ολοκληρίαν αναγνωρίζονται ως πρόσφυγες–, οι ροές έπαψαν να είναι προσφυγικές και έγιναν μεταναστευτικές. Η μεταστροφή του δημόσιου λόγου σχετικά με το θέμα –ο πρώην πρωθυπουργός Αντ. Σαμαράς μάλιστα έκανε λόγο για «λαθρομεταναστευτικό»– δεν είναι, φυσικά, τυχαία, αλλά υποκρύπτει αυτήν ακριβώς τη μειωμένη ηθική και νομική ευθύνη απέναντι στους μετανάστες έναντι των προσφύγων. Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού, αναφέρεται κυρίως ότι αντί για Σύρους έρχονται Αφγανοί – και πράγματι οι Αφγανοί είναι πια περισσότεροι από τους Σύρους. Αυτό όμως δεν σημαίνει τίποτε σε ό,τι αφορά τις αιτίες του ξεριζωμού τους. Στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι 7 στους 10 Αφγανούς που ζητούν άσυλο το παίρνουν, γεγονός που καθιστά αβάσιμο τον ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι πρόσφυγες.

Ωστόσο, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες δεν είναι άβουλα όντα. Είναι άνθρωποι με τα όλα τους. Με ό,τι ιδιότητες έχουν οι άνθρωποι γενικά: καλές και κακές. Η πρόσληψη των μεταναστών και προσφύγων ως άβουλων όντων είναι απολύτως παραπλανητική. Καταλήγει όμως να είναι και επικίνδυνη. Το ότι θεωρείς κάποιον απλώς πιόνι και μέσο για την υλοποίηση των στρατηγικών των μεγάλων παικτών που ενορχηστρώνουν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις ουσιαστικά είναι σαν να του στερείς την ιδιότητα του ανθρώπινου υποκειμένου. Κάποιοι συμπολίτες μας νιώθουν συμπόνια, και αυτό είναι, αν μη τι άλλο, ένδειξη ανθρωπιάς. Ως τέτοιο, άξιο επαίνου, παρά την αφέλειά του. Μια αφελής αλληλεγγύη εξάλλου είναι πάντα προτιμότερη από το μίσος και τη χολή. Σε κάποιους άλλους, όμως, το αποτέλεσμα είναι να καταρρέει ο οποιοσδήποτε ηθικός φραγμός: μπροστά τους δεν βλέπουν ανθρώπους αλλά όργανα εκείνων που απεργάζονται την αποσταθεροποίηση των κοινοτήτων τους και επομένως συνένοχους. Τα πράγματα λοιπόν είναι πολύ πιο σύνθετα: αν όλοι αυτοί οι δημοσιολογούντες περί της μετανάστευσης είχαν μπει στον κόπο να διαβάσουν έστω και ένα βιβλίο για την ιστορία των μεταναστεύσεων, θα έβλεπαν το προφανή κοινό τόπο των μεταναστευτικών σπουδών: οι πληθυσμιακές μετακινήσεις μπορεί να διευκολύνονται ή να δυσχεραίνουν από τις παρασκηνιακές ενορχηστρώσεις των εκάστοτε «Σουλτάνων», αλλά δεν οφείλονται πρωτογενώς σε αυτές.

16.1.3 | Αν το προσφυγικό ήταν πρόβλημα, θα είχε λύση

Μικρή σημασία έχει λοιπόν να πείσουμε τον κόσμο πως οι άνθρωποι δεν είναι προβλήματα αν έχουν προβλήματα, τα οποία έτσι κι αλλιώς θα τα προτιμούσαμε μακριά μας. Αν η μετανάστευση ήταν πρόβλημα, θα είχε λύση. Δεν έχει, όμως. Όσο στον κόσμο θα βασιλεύει η ανισότητα, και ένα τμήμα του θα είναι βυθισμένο στο χάος, όπως σήμερα, όσο η κλιματική αλλαγή θα γίνεται κλιματική κρίση, όπως σήμερα, οι μετακινήσεις πληθυσμών σπρωγμένων από την ανάγκη θα αποτελεί αναπόδραστη συνέπεια. Επομένως, δεν έχει κανένα νόημα να αντιμετωπίζουμε ως πρόβλημα τη μετανάστευση. Όσο κι αν σπάμε το κεφάλι μας, δεν πρόκειται να βρούμε λύση σε αυτό, παρά μόνο κάποιες διευθετήσεις προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Πολύ συχνά, βέβαια, ακούμε να γίνεται λόγος για ένα μακρινό, ευγενές μέλλον μιας ανθρωπότητας χωρίς φτώχεια, πολέμους και προβλήματα, και ακούμε να επαναλαμβάνεται η φράση: «Πρέπει να αντιμετωπίσουμε τις βαθύτερες αιτίες της μετανάστευσης». Συνήθως, όμως, πίσω από μια τέτοια ενασχόληση με τα μακρομεγέθη –όπως τον ευγενή πόθο της οικουμενικής επικράτησης της ειρήνης–, κρύβεται μια απροθυμία να δια-

χειριστούμε τα πραγματικά δεδομένα ενώπιον των οποίων αυτή η κατάσταση μας έχει φέρει.

Αν λοιπόν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο που προκαλείται από ορισμένα προβλήματα. Η μετανάστευση και η προσφυγιά, με τη σειρά τους, γεννούν κάποια άλλα προβλήματα, και αυτά ακριβώς παλεύουμε να διαχειριστούμε. Γενικά, τα προβλήματα λύνονται. Σπάνια υπάρχουν άλυτα προβλήματα. Επί της αρχής, όμως, τα φαινόμενα δεν γίνεται να «επιλυθούν», ενώ τα προβλήματα γίνεται. Πρέπει οπωσδήποτε να το συνειδητοποιήσουμε αυτό, αν θέλουμε να θέσουμε σε σωστή βάση τα θεμέλια της συζήτησης. Ειδάλλως, κινδυνεύουμε να προτείνουμε «λύσεις» εκεί που εκ των πραγμάτων είναι αδύνατον να υπάρχουν, όπως κάνουν μερικές φορές κάποιοι, σπρωγμένοι από την άγνοια, την ιδεοληψία ή τον πανικό.

Η μόνη στέρεη βάση για να ξεκινήσει η συζήτηση, επομένως, είναι ότι δεν συζητάμε για πρόβλημα, αλλά για φαινόμενο που τροφοδοτεί προβλήματα, τα περισσότερα εκ των οποίων ενίοτε προϋπήρχαν στις κοινωνίες υποδοχής. Η μετανάστευση τα διογκώνει, τα διαθλά, τα βάζει σε μεγεθυντικό φακό, κάνοντάς τα ακόμα πιο ανυπόφορα, οξύνοντας το ταξικό υπόστρωμα των αντιθέσεων και πασπαλίζοντάς το ταυτόχρονα με δοξασίες περί «πολιτισμικών διαφορών» που υπάρχουν μεταξύ των μεταναστών και των ντόπιων πληθυσμών. Φυσικά, τέτοιες διαφορές υπάρχουν, και στις μέρες μας απαιτούν σοβαρή διαχείριση για να μη γίνουν εκρηκτικές, ωστόσο παύουν να είναι πρόβλημα όταν ο «άλλος» δεν είναι ο φτωχός μουσουλμάνος μετανάστης, αλλά ο πλούσιος Σαουδάραβας επενδυτής. Δείχνουν, λοιπόν, πολλά πράγματα το τι θεωρείται πρόβλημα σε μια κοινωνία.

Οι άνθρωποι πάντα μετακινούνταν σπρωγμένοι από κάποια ανάγκη: η επί γης πληθυσμιακή κινητικότητα είναι κανόνας, τουλάχιστον στις μεγάλες ιστορικές κλίμακες. Από την άλλη, σε κανέναν δεν αρέσει να ξεσπιτώνεται. Οι άνθρωποι είναι πάντα διατεθειμένοι να υπομείνουν και να υποφέρουν πολλά προκειμένου να μείνουν στα σπίτια τους. Στις μέρες μας, μόλις το 3% της ανθρωπότητας έχει μεταναστεύσει σε άλλη χώρα, είναι δηλαδή διεθνείς μετανάστες. Μόνο ένα άτομο ανά 35 ανθρώπους στον πλανήτη είναι σήμερα «διεθνής μετανάστης». Η μετανάστευση είναι λοιπόν ο κανόνας, με την έννοια ότι πάντα ο κόσμος μετανάστευε. Είναι όμως και η εξαίρεση, διότι οι μετανάστες δεν αποτελούν παρά ισχνή μειοψηφία.

Γενεύη, Δουβλίνο, Αθήνα: Διαδρομές αναίρεσης του προσφυγικού κεκτημένου

16.2

16.2.1 | Από τον ορισμό του πρόσφυγα στη Συνθήκη της Γενεύης στον κανονισμό του Δουβλίνου

Το 2003 υπογράφηκε στο Δουβλίνο ένα κείμενο της ΕΕ το οποίο έκτοτε μπήκε για τα καλά στη ζωή μας – πριν καν προλάβουμε να το καταλάβουμε. Είναι ο Κανονισμός «Δουβλίνο»[39] του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου που καθορίζει τη χώρα η οποία θα είναι υπεύθυνη να δώσει άσυλο στον άνθρωπο που το δικαιούται. Σύμφωνα με τον Κανονισμό αυτόν, ο άνθρωπος μπορεί να ζητήσει άσυλο μόνο σε εκείνη τη χώρα της ΕΕ όπου θα εισέλθει για πρώτη φορά. Επομένως, σύμφωνα με το «Δουβλίνο», οι άνθρωποι που μπαίνουν σε ελληνικό έδαφος, και κατόπιν μεταβαίνουν σε άλλη χώρα για να αιτηθούν άσυλο, θα πρέπει να επιστρέφονται στην Ελλάδα. Μόνο ένα κράτος μέλος είναι υπεύθυνο για την εξέταση μιας αίτησης ασύλου: εκείνο το έδαφος του οποίου πρωτοπάτησε ο αιτών άσυλο. Στόχος του «Δουβλίνου» δεν είναι άλλος από τη θωράκιση των κρατών του ευρωπαϊκού Βορρά απέναντι στους αιτούντες άσυλο που προτιμούν το αποκτήσουν το πολυπόθητο καθεστώς του πρόσφυγα στη Γερμανία, στην Ολλανδία ή στη Σουηδία, από την Ελλάδα ή την Ιταλία.

Ενώ, όταν υπογράφηκε ο κανονισμός, το 2003, είχε μάλλον περάσει στα ψιλά της επικαιρότητας, όσο ο αριθμός των προσφύγων μεγάλωνε, τόσο πλήθαιναν οι φωνές για «αναθεώρηση του "Δουβλίνου"». Με τα χρόνια, εδραιώνεται η πεποίθηση ότι το κείμενο αυτό θεσμοθετεί μια αδικία εις βάρος του ευρωπαϊκού Νότου και δη της Ελλάδας.

Από την άλλη, μολονότι είναι προφανές πως το «Δουβλίνο» εισάγει μια μεταχείριση που εναποθέτει δυσανάλογα βάρη σε χώρες όπως η Ελλάδα, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, ουσιαστικά, ο Κανονισμός δεν λειτούργησε παρά ελάχιστα.

39 Το 2003 υπογράφηκε το «Δουβλίνο ΙΙ», δηλαδή η αναθεωρημένη εκδοχή της πρώτης Συνθήκης της Ευρώπης των 12 το 1990. Το «Δουβλίνο ΙΙΙ» αποτελεί συνέχεια αυτού του κανονισμού, υπογράφηκε το 2013 και ισχύει μέχρι σήμερα.

Οι επιστροφές ανθρώπων που υπήχθησαν σε αυτό το καθεστώς υπήρξαν ελάχιστες: στην Ελλάδα έχουν επιστραφεί μέχρι σήμερα, δυνάμει του «Δουβλίνου», λιγότερα από εκατό άτομα! Αν, από νομικοπολιτική άποψη, το βασικό πρόβλημα του «Δουβλίνου» είναι η αδικία που εισάγει, τόσο απέναντι στους αιτούντες άσυλο όσο και απέναντι στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, από επιχειρησιακή άποψη το πρόβλημα ήταν ότι, με την ακαμψία που το χαρακτηρίζει, δεν εκπλήρωσε τον σκοπό για τον οποίο θεσπίστηκε.

Έκανε, όμως, κάτι άλλο: εισήγαγε μια πρώτη ρωγμή στην προστασία των αιτούντων άσυλο και στο προσφυγικό δίκαιο, όπως μας το κληροδότησε η Σύμβαση της Γενεύης. Στο κείμενο αυτό, την επαύριο της ανθρωπιστικής καταστροφής του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, επιτεύχθηκε μια πρωτοφανής οικουμενική συμφωνία ως προς το τι είναι πρόσφυγας και καθιερώθηκε η αρχή της μη επαναπροώθησης (non-refoulement), σύμφωνα με την οποία ο πρόσφυγας δεν πρέπει να επιστρέφεται σε χώρα όπου απειλείται η ζωή ή η ελευθερία του. Η αρχή αυτή αποτελεί πλέον κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου.

Το «Δουβλίνο» πραγματοποίησε ένα κρίσιμο βήμα προς την κατεύθυνση του μαρασμού της αρχής της μη επαναπροώθησης, προβλέποντας πως ένα κράτος δεν έχει την υποχρέωση να εξετάσει αίτηση ασύλου, εφόσον ο αιτών πάτησε πρώτα το έδαφος κάποιου άλλου κράτους της ΕΕ, το οποίο θα έπρεπε, ως εκ τούτου, να την εξετάσει πρώτο.[40] Η νομική βάση του «Δουβλίνου» είναι ότι ο πρόσφυγας δεν θα πάει όπου θέλει, αλλά όπου τον δέχονται (αρκεί να τον δέχονται κάπου, βέβαια!). Η Γερμανία και η Σουηδία θα είχαν γίνει το αποθετήριο όλων των αιτημάτων ασύλου της Ασίας και της Αφρικής, αν δεν προβλέπονταν τέτοιου είδους περιορισμοί.

Παρότι όμως, από τη σκοπιά αυτών των κρατών, κάτι τέτοιο φαίνεται εύλογο, εισάγει μια ρωγμή που φαίνεται να αποτελεί απειλή για την αρχή της μη επαναπροώθησης. Αν δεχτούμε δηλαδή πως ένα άλλο κράτος της ΕΕ είναι αρμόδιο να εξετάζει τα αιτήματα ασύλου, τότε κάποια στιγμή μάλλον εύκολα θα περάσουμε και εκτός ΕΕ ακόμη και αν το κράτος στο οποίο «παρκάρουμε» ανθρώπους δεν δέχεται αιτήματα ασύλου. Αυτό κάναμε. Άλλωστε, η λογική είναι η ίδια. Από αυτό το σημείο και μετά, ο δρόμος ήταν πλέον ανοιχτός για τα νέα πειράματα που παρακολουθούμε σήμερα, όπου ο πρόσφυγας ουσιαστικά παύει να χρήζει διεθνούς προστασίας με το που φεύγει από το φλεγόμενο σπίτι του. Το «Δουβλίνο» ουσιαστικά προετοίμασε το νομικό έδαφος και αποκοίμισε τις ανθρωπιστικές

40 Το άρθρο 13 του Κανονισμού ορίζει ότι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας υπηκόου τρίτης χώρας είναι το κράτος μέλος του οποίου τα σύνορα ο αιτών άσυλο διέβη παρανόμως. Σκοπός είναι να εξασφαλιστεί ότι τα κράτη μέλη θα βρίσκονται σε επαγρύπνηση όσον αφορά την ασφάλεια των εξωτερικών συνόρων της ΕΕ.

συνειδήσεις, ώστε να δεχτούν πως, άπαξ και ο πρόσφυγας έφυγε από την πατρίδα του, παρέλκει να εξετάσουμε το αίτημά του, καθώς με αυτό θα ασχοληθεί η χώρα από το έδαφος της οποίας αναγκαστικά θα διέλθει πρώτα στην προσπάθειά του να βρει άσυλο. Για να γίνει αυτό, όμως, θα πρέπει πρώτα αυτή τη χώρα να τη βαφτίσουμε «ασφαλή». Η πρακτική αυτή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε λίγα χρόνια θα γενικευτεί. Ασφαλής αποκαλείται η χώρα στην οποία τεκμαίρεται πως ο πρόσφυγας δεν κινδυνεύει. Για να θυμηθούμε την παραβολή που χρησιμοποιήσαμε νωρίτερα, «ασφαλές» είναι το πρώτο σπίτι του χωριού δίπλα στον φλεγόμενο τόπο. Κι ας μην είναι το καλύτερο, ούτε, φυσικά, αυτό στο οποίο θα ήθελαν να καταλήξουν οι κακοποιημένες γυναίκες.

Ωστόσο, όπως προαναφέραμε, και σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεται, το «Δουβλίνο» δεν επηρέασε την Ελλάδα. Η χώρα πρόλαβε και κατοχυρώθηκε ως μη ασφαλής για τους αιτούντες άσυλο οι οποίοι απαγορεύεται να επιστραφούν. Κατάφερε, δηλαδή, να θεωρηθεί επικράτεια για την οποία ουσιαστικά ισχύει η αρχή της μη επαναπροώθησης. Τον Ιανουάριο του 2011 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εξέδωσε την απόφαση MSS κατά Ελλάδας και Βελγίου, με την οποία ανατρέπεται το «Δουβλίνο». Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι οι απάνθρωπες συνθήκες κράτησης που επικρατούν στα κέντρα κράτησης αλλοδαπών και αιτούντων άσυλο στην ελληνική επικράτεια, σε συνδυασμό με τις συνθήκες διαβίωσης των προσώπων που αιτούνται άσυλο μετά την απελευθέρωσή τους και την έναρξη της διαδικασίας εξέτασης της αίτησής τους συνιστούν εξευτελιστική μεταχείριση που απαγορεύεται από το άρθρο 3 της Σύμβασης.[41]

Και όχι μόνο αυτό: πέραν της Ελλάδας, καταδικάστηκε και το Βέλγιο, που επέστρεψε δυνάμει του «Δουβλίνου» κάποιους αιτούντες άσυλο από το Αφγανιστάν, ενώ «όφειλε να γνωρίζει» (σύμφωνα πάντα με την απόφαση) ότι η Ελλάδα δεν είναι χώρα στην οποία μπορείς να επιστρέψεις ανθρώπους, λόγω των άθλιων συνθηκών που επικρατούν εκεί.

Από τη Συνθήκη της Γενεύης του 1951 για τους πρόσφυγες –ό,τι καλύτερο έκανε ποτέ η ανθρωπότητα για τους πρόσφυγες–, περάσαμε στον Κανονισμό του Δουβλίνου, όπου η ΕΕ, για να διαφυλάξει τη συνοχή της, τα χρέωσε όλα στο πρώτο κράτος διέλευσης, δηλαδή την Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία. Από τον κανονισμό αυτόν παλεύουμε μέχρι σήμερα να απαλλαγούμε, χωρίς όμως να μας ευνοεί ο συσχετισμός δυνάμεων στην ΕΕ. Την ίδια στιγμή που η Ελλάδα, μαζί

41 Συμπληρωματικά, το Δικαστήριο θεώρησε πως οι διαδικασίες εξέτασης των αιτήσεων ασύλου, μετά την κατάργηση του δεύτερου βαθμού εξέτασής τους, σε συνδυασμό με τον εξαιρετικά μικρό αριθμό αποφάσεων που κάνουν δεκτές αιτήσεις ασύλου, το μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ως την έκδοσή τους και άλλα εμπόδια παραβιάζουν το άρθρο 13 της Σύμβασης, που εγγυάται την αποτελεσματική δικαστική προστασία.

με τις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, επιχειρηματολογεί (λιγότερο ή περισσότερο πειστικά, κάθε φορά) για την αναθεώρηση του «Δουβλίνου», η Γερμανία έχει ήδη αρχίσει να υπογράφει διμερείς συμβάσεις με τα κράτη εισόδου, ώστε να διασφαλίσει ότι θα επιστρέφει σε αυτά κάποιους αιτούντες άσυλο, προσφέροντας, ως κυνικό αντάλλαγμα, τη δυνατότητα στις οικογένειες που χωρίστηκαν στον δρόμο να επανενωθούν. Έτσι, η Γερμανία έχει να λέει στους πολίτες της ότι επιστρέφει ανθρώπους, ενώ την ίδια στιγμή χιλιάδες οικογένειες ζουν χωρισμένες επειδή κάποιοι κατάφεραν να φτάσουν εκεί, ενώ άλλοι εγκλωβίστηκαν στην Ελλάδα ή στην Τουρκία. Παρά το γεγονός ότι η οικογενειακή επανένωση θεωρείται δικαίωμα, σύμφωνα με οδηγία της ΕΕ, οι επανενώσεις οικογενειών γίνονται με το σταγονόμετρο, ώστε να σταλεί ένα μήνυμα σπαγγοραμμένης αυστηρότητας που θα καθησυχάσει τους Βορειοευρωπαίους νοικοκυραίους

16.2.2 | Από το Δουβλίνο στο Κοινό Ανακοινωθέν ΕΕ-Τουρκίας

Το νέο παράδειγμα διαχείρισης των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών έχει καταγραφεί διεθνώς ως externalisation. Ο όρος χρησιμοποιείται πλέον ευρέως στη διεθνή βιβλιογραφία, για να δηλώσει την εδαφική μεταφορά των συνοριακών και πληθυσμιακών ελέγχων έξω από τα σύνορα των κρατών στα οποία κατευθύνονται οι άνθρωποι, σε κράτη των οποίων το έδαφος μεσολαβεί ανάμεσα στις χώρες προέλευσης και στις χώρες τελικού προορισμού των ανθρώπων. Η Τουρκία –ως το τελευταίο εκτός ΕΕ κράτος από το οποίο διαβαίνουν οι μετανάστες και οι πρόσφυγες– αποτελεί την κατεξοχήν επικράτεια στην οποία δοκιμάζεται το νέο μοντέλο. Η Ελλάδα, ως εσχατιά της ΕΕ, είναι το δεύτερο κράτος το οποίο καλείται να λειτουργήσει ως υγειονομική ζώνη για όσους διαβούν το ευρωπαϊκό σύνορο.

Αφορμή για την υλοποίηση αυτών των σκέψεων στάθηκε το καλοκαίρι του 2015. Ενώ ως τις αρχές του φθινοπώρου η Γερμανίδα καγκελάριος υποσχόταν στον λαό της «θα τα καταφέρουμε» («wir schaffen das»), φράση που έκτοτε στοίχειωσε την πολιτική της, από κει και ύστερα άρχισε η γερμανική αναδίπλωση. Η ΕΕ δεν θέλει (άλλους) πρόσφυγες, οπότε ο αδύναμος κρίκος της αλυσίδας της είναι η χώρα διά της οποίας οι ροές εισέρχονται στο ευρωπαϊκό έδαφος. Αυτή είναι που στο εξής θα φορτωθεί ευθύνες οι οποίες δεν της αναλογούν.

Επρόκειτο για ένα απλό ανακοινωθέν, με ημερομηνία 18 Μαρτίου. Αυτό έχει τη σημασία του: τα ανακοινωθέντα δεν ελέγχονται νομικά. Τα κύρια σημεία του έχουν ως εξής: Πρώτον, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε ως το τέλος της προηγούμενης χρονιάς, όλοι οι χωρίς χαρτιά μετανάστες που φτάνουν στα ελληνικά νησιά μέσω Τουρκίας από τις 20 Μαρτίου 2016 και έπειτα θα επιστρέφονται στην

Τουρκία· δεύτερον, οι άνθρωποι που φτάνουν στα ελληνικά νησιά θα καταγράφονται δεόντως, και τυχόν αιτήσεις ασύλου θα διεκπεραιώνονται ατομικά από τις ελληνικές αρχές, δυνάμει της οδηγίας για τις διαδικασίες ασύλου· τρίτον, οι μετανάστες που δεν αιτούνται άσυλο ή η αίτηση των οποίων κρίνεται αβάσιμη ή απαράδεκτη θα επιστρέφονται στην Τουρκία· τέταρτον, για κάθε επιστροφή Σύρου στην Τουρκία από τα ελληνικά νησιά, ένας άλλος Σύρος θα επανεγκαθίσταται από την Τουρκία στην Ένωση.

Από αυτά τα σημεία, τέσσερα χρόνια αργότερα, μόνο το δεύτερο υλοποιείται σε υπολογίσιμο βαθμό. Τα υπόλοιπα παρέμειναν λίγο ως πολύ κενό γράμμα. Δεν ήταν κάτι που δεν μπορούσε να προβλέψει κανείς, και το επισήμαναν, άλλωστε, ευθύς εξαρχής όσοι αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό την Κοινή Δήλωση. Το 2018 καταγράφηκαν στην Ελλάδα 67.000 αιτήσεις χορήγησης ασύλου, έναντι 59.000 το 2017. Τα κολοσσιαία αυτά μεγέθη είναι αδύνατον να διεκπεραιωθούν μέσα σε εύλογο χρονικό διάστημα. Όλα τα άλλα σημεία του ανακοινωθέντος απλώς δεν εφαρμόζονται. Στα τέσσερα χρόνια που έχουν περάσει από την Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας, έχουν επιστραφεί λιγότεροι από 2.000 άνθρωποι –αριθμός ασήμαντος σε σχέση με εκείνων των εισερχομένων στην Ελλάδα–, ενώ η απευθείας επανεγκατάσταση των Σύρων προσφύγων από την Τουρκία στην ΕΕ απέδωσε τον στατιστικά σχεδόν ασήμαντο αριθμό των 20.000 ανθρώπων από τα τρεισήμισι εκατομμύρια που βρίσκονται στο έδαφός της στις αρχές του 2020.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Κουραχάνης, Ν. (2109). *Πολιτικές στέγασης προσφύγων: Προς την κοινωνική ενσωμάτωση ή την προνοιακή εξάρτηση;* Τόπος.

Koser, K. (2019). *Διεθνής μετανάστευση – Μια συνοπτική εισαγωγή* (μτφρ. Θ. Αναγνωστόπουλος). Επίκεντρο.

Marshall, T. (2019). *Αιχμάλωτοι της γεωγραφίας* (μτφρ. Σ. Κατσούλας). Διόπτρα.

Σπυροπούλου, Γ. & Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Προσφυγικό: «Θα τα καταφέρουμε;» Ένας απολογισμός διαχείρισης και προτάσεις διεξόδου.* Παπαζήσης, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή & Δημήτρη Τσάτσου.

Schnapper, D. (2008). *Η κοινωνική ενσωμάτωση – Μια σύγχρονη προσέγγιση* (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας). Κριτική.

Φωτιάδης, Α. (2017). *Εξουσίες εκτός ελέγχου – Η μεταδημοκρατική παραμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Καστανιώτης.

Χριστόπουλος, Δ. (2020). *Αν το προσφυγικό ήταν πρόβλημα, θα είχε λύση*. Πόλις.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Ο **Χάρης Αθανασιάδης** είναι καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και διευθυντής του μεταπτυχιακού προγράμματος «Δημόσια Ιστορία» στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Οι δημοσιεύσεις, το ερευνητικό έργο και η δημόσια παρουσία του επικεντρώνονται στην ιστορία της εκπαίδευσης, στην ιστορία του εργατικού κινήματος και στη δημόσια ιστορία. Έχει συμμετάσχει σε εθνικά και διεθνή ερευνητικά προγράμματα, ενώ άρθρα και μελέτες του έχουν δημοσιευτεί σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά. Συγχρόνως, έχει διδάξει και συνεργαστεί με διάφορα πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, συμβάλλοντας ενεργά στην προώθηση της ιστορικής έρευνας και της δημόσιας ιστορίας. Παράλληλα με τα αμιγώς επιστημονικά του κείμενα (βιβλία και άρθρα), αρθρογραφεί σε εφημερίδες (έντυπες και ψηφιακές) σχετικά με τις δημόσιες χρήσεις του παρελθόντος και την επίδραση της συλλογικής μνήμης στις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές εξελίξεις του παρόντος.

Η **Βάλια Αρανίτου** είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ. Σπούδασε οικονομικά και πολιτική επιστήμη στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Université Paris Dauphine στο Παρίσι. Στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται οι θεσμοί και το σύστημα κοινωνικής εκπροσώπησης, η ταξική ανάλυση, η οργάνωση της εργασίας, οι εργασιακές σχέσεις και ο κοινωνικός διάλογος, οι θεωρητικές και πολιτικοθεσμικές συσχετίσεις οικονομίας και δημοκρατίας, καθώς και οι πολυσήμαντες όψεις της μικρής επιχειρηματικότητας. Από το 2008 είναι επιστημονική διευθύντρια του ΙΝΕΜΥ του ερευνητικού Ινστιτούτου της Ελληνικής Συνομοσπονδίας Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας. Το συγγραφικό της έργο περιλαμβάνει βιβλία και άρθρα στα ελληνικά, αγγλικά και γαλλικά. Έχει εκπονήσει σειρά μελετών που αφορούν τη μικρομεσαία επιχειρηματικότητα και την οργάνωση του κλάδου του εμπορίου, συμμετέχοντας παράλληλα σε εθνικά και ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα και σε επιστημονικές επιτροπές.

Ο **Γιώργος Αργείτης** είναι Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Επιστημονικός Διευθυντής του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ. Σπούδασε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Βρετανία, στο Birkbeck College του University of London (MSc) και στο Cambridge University (Ph.D.). Ειδικεύεται στη μακροοικονομική θεωρία και πολιτική, στην εξελικτική πολιτική οικονομία και στη διεθνή πολιτική οικονομία. Έχει δημοσιεύσει

σειρά άρθρων σε έγκυρα διεθνή επιστημονικά περιοδικά, καθώς και βιβλία στα ελληνικά και αγγλικά. Παράλληλα, συντονίζει επιστημονικά το ερευνητικό έργο του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ σε κρίσιμους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και αναπτυξιακής πολιτικής, συμβάλλοντας σημαντικά τόσο στη διαμόρφωση τεκμηριωμένων προτάσεων όσο και στην ενίσχυση του δημόσιου διαλόγου σε ζητήματα που αφορούν την προστασία της εργασίας και τη μετάβαση προς ένα βιώσιμο και χωρίς αποκλεισμούς αναπτυξιακό μοντέλο.

Ο **Δημήτρης Βενιέρης** είναι Καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Σπούδασε Κοινωνική Πολιτική και Διοίκηση στο London School of Economics and Political Science. Η ερευνητική και διδακτική του δραστηριότητα επικεντρώνεται στη θεωρία και εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, με έμφαση σε ζητήματα κοινωνικών δικαιωμάτων, κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης. Έχει δημοσιεύσει έργα που αφορούν την κοινωνική ασφάλιση, την πολιτική υγείας, την κοινωνική πρόνοια, καθώς και τον σχεδιασμό και την αξιολόγηση κοινωνικών πολιτικών. Έχει διατελέσει Πρόεδρος της Επιστημονικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής και του Τμήματος στο οποίο διδάσκει, ενώ έχει υπηρετήσει ως Visiting Fellow στο Hellenic Observatory του LSE και στο University of Bath. Παράλληλα, συμμετέχει ενεργά στον δημόσιο διάλογο με παρεμβάσεις και δημοσιεύσεις για την κοινωνική πολιτική και τα δικαιώματα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

Ο **Άρις Καζάκος** είναι Καθηγητής Εργατικού Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου διδάσκει Ατομικό και Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο. Σπούδασε Νομικά στο ΑΠΘ και ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές και διδακτορικές του σπουδές στη Γερμανία. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στο εργατικό δίκαιο, στη μεθοδολογία και ερμηνεία του δικαίου, στο δίκαιο προστασίας των καταναλωτών και στις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στη λειτουργία του δικαίου. Έχει συγγράψει μονογραφίες, μελέτες και γνωμοδοτήσεις και έχει διατελέσει Πρόεδρος του Τμήματος Νομικής του ΑΠΘ. Είναι μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης και δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω. Έχει συνεισφέρει σε υποθέσεις μείζονος σημασίας ενώπιον εθνικών και ευρωπαϊκών δικαστηρίων, έχει συντάξει προτάσεις νομοθετικών ρυθμίσεων που ενσωματώθηκαν στην ελληνική νομοθεσία, ενώ συνεργάζεται σταθερά με συνδικαλιστικούς φορείς σε υποθέσεις που αφορούν τα δικαιώματα και τις συλλογικές διεκδικήσεις των εργαζομένων.

Ο **Θανάσης Καραλής** είναι Καθηγητής Διά Βίου Μάθησης και Εκπαίδευσης Ενηλίκων στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Πατρών, όπου διευθύνει το Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Επιμόρφωσης. Έχει διατελέσει συντονιστής του Κέντρου Υποστήριξης της Διδασκαλίας και της Μάθησης και μέλος σε θεσμικά όργανα στρατηγικού σχεδιασμού και διασφάλισης ποιότητας του Πανεπιστημίου. Το έργο του εστιάζει στη διά βίου μάθηση, την εκπαίδευση ενηλίκων και την πανεπιστημιακή παιδαγωγική, με εμπειρία στον σχεδιασμό και την υλοποίηση 47 ερευνητικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Είναι ιδρυτικό μέλος και Γραμματέας της Επιστημονικής Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων, καθώς και ιδρυτικό μέλος του Ελληνικού Δικτύου Πανεπιστημιακής Παιδαγωγικής, του Επιστημονικού Συμβουλίου του ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, της American Evaluation Association και της Commission of Professors of Adult Education (American Association for Adult and Continuing Education). Έχει δημοσιεύσει πολυάριθμες εργασίες και βιβλία σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά μέσα.

Η **Δήμητρα Κόφτη** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και στο University College London, όπου εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή για τους μετασχηματισμούς της εργασίας και των χρονικοτήτων στη Βουλγαρία. Εργάστηκε ως ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Μαξ Πλανκ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Χάλλε της Γερμανίας, καθώς και ως διδάσκουσα σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την οικονομική ανθρωπολογία, την ανθρωπολογία της εργασίας, του χρόνου και του χρέους, την ανθρωπολογία του φιλμ, τις σχέσεις ιστορίας και ανθρωπολογίας. Έχει εκπονήσει εθνογραφικό φιλμ και δημοσιεύσει μονογραφία σε διεθνή εκδοτικό οίκο. Συμμετέχει σε ερευνητικά δίκτυα για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στην Ανατολική Ευρώπη. Είναι αρχισυντάκτρια του περιοδικού Social Anthropology (EASA). Η τρέχουσα έρευνά της εστιάζει σε μορφές επισφάλειας, ψηφιακής μετανάστευσης και σύγχρονων μετασχηματισμών της εργασίας στην Ελλάδα.

Ο **Αργύρης Κυρίδης** εργάζεται στο Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Είναι πτυχιούχος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου και αναγορεύτηκε διδάκτορας της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Κοινωνιολογία και την Πολιτική Επιστήμη στο University of London – Birkbeck College (1988–1989). Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα αφορούν την κοινωνιολογία, την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και τη μεθοδολογία κοινωνικής έρευνας. Έχει

συνυπογράψει 26 βιβλία και έχει συγγράψει 6 μονογραφίες, ενώ 54 μελέτες του περιλαμβάνονται σε συλλογικούς τόμους, 13 εκ των οποίων σε ξενόγλωσσες εκδόσεις. Έχει δημοσιεύσει 270 άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων, εκ των οποίων 135 σε διεθνείς εκδόσεις, κατόπιν κρίσης. Διευθύνει τη σειρά «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» των εκδόσεων Gutenberg και είναι μέλος Συντακτικών Επιτροπών ελληνικών και ξενόγλωσσων περιοδικών.

Ο **Κώστας Μάγος** είναι Καθηγητής Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Σπούδασε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ είναι διδάκτορας του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του ίδιου πανεπιστημίου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζουν στην εκπαίδευση ενηλίκων και, κυρίως, στη θεωρία και πράξη της διαπολιτισμικής –τυπικής και μη τυπικής– εκπαίδευσης, με έμφαση στην εκπαίδευση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (ενδεικτικά, προσφύγων, μεταναστών, Ρομά και κρατουμένων). Έχει συμμετάσχει σε μεγάλο αριθμό ερευνητικών προγραμμάτων και έχει δημοσιεύσει μελέτες σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Παράλληλα, έχει συγγράψει παιδικά βιβλία που εστιάζουν στη συμπερίληψη της διαφορετικότητας στην προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία. Δραστηριοποιείται, επίσης, σε παρεμβάσεις εκπαιδευτικού και κοινωνικού χαρακτήρα, προσανατολισμένες στη στήριξη της κοινότητας.

Ο **Θανάσης Μανιάτης** είναι Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Επιστημονικός Διευθυντής του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Πολιτική Οικονομία του ίδιου Τμήματος. Σπούδασε Διοίκηση Επιχειρήσεων στην ΑΣΟΕΕ και Οικονομικά (Ph.D. 1992) στο New School for Social Research (Νέα Υόρκη). Δίδαξε στο Long Island University/Brooklyn και στο Graduate Faculty του New School for Social Research. Από το 1995 έως το 2005, εργάστηκε ως επιστημονικός ερευνητής στο ΚΕΠΕ. Έχει δημοσιεύσει άρθρα σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τη μαρξιστική πολιτική οικονομία, την ιστορία οικονομικών θεωριών, τη διανομή εισοδήματος, τη φτώχεια και τα οικονομικά του κράτους πρόνοιας. Έχει διατελέσει για πέντε χρόνια Επιστημονικός Διευθυντής του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Οικονομική Επιστήμη του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του ΕΚΠΑ.

Η **Δέσποινα Μπαμπανέλου** εργάζεται ως επιστημονική συνεργάτης στο Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ. Είναι απόφοιτη του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών

Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης και κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου (DEA) στην Κοινωνική Ιστορία από το Πανεπιστήμιο Παρίσι Ι Πάνθεον – Σορβόννη. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στην εκπαίδευση ενηλίκων, τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και σε ζητήματα κοινωνικής ένταξης και συμπερίληψης. Έχει συμμετάσχει σε ποικίλα ερευνητικά προγράμματα και έχει δημοσιεύσει σχετικά άρθρα. Παράλληλα, έχει ασχοληθεί με τις πολιτικές κατάρτισης, την εκπαίδευση εκπαιδευτών, τη βιωματική μάθηση και τη δραματοθεραπεία. Έχει συντονίσει πολυάριθμα εκπαιδευτικά έργα, ενώ την τελευταία δεκαετία εστιάζει στην εκπόνηση και εφαρμογή μεθοδολογίας ανάπτυξης εκπαιδευτικών υλικών και σχεδιασμού εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Έχει εκπροσωπήσει το Ινστιτούτο Εργασίας και τη ΓΣΕΕ σε θεσμικά όργανα, όπως η Advisory Committee for Vocational Training (ACVT), και συμμετέχει ως αναπληρωματικό μέλος στο Εθνικό Συμβούλιο κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας και στην Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Επιπλέον, είχε την επιστημονική ευθύνη για τον συντονισμό των διαδικτυακών εργαστηρίων, από τα οποία προέκυψε η παρούσα έκδοση.

Ο **Ευάγγελος Νικολαΐδης** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας του Αγροτικού Τομέα στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Έχει διδάξει στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, ενώ έχει εργαστεί ως ερευνητής στο Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στον ρόλο του αγροδιατροφικού συστήματος στην οικονομική ανάπτυξη, με έμφαση στις κλαδικές διασυνδέσεις, στην ανασυγκρότηση της υπαίθρου, στις περιφερειακές ανισότητες και στις σχέσεις παραγωγής με το περιβάλλον. Ασχολείται, επίσης, με ζητήματα κοινωνικής οικονομίας και τις δυνατότητες που αναδύονται μέσα από συνεργατικά και εναλλακτικά αναπτυξιακά σχήματα. Το συγγραφικό του έργο περιλαμβάνει μονογραφίες, συλλογικούς τόμους και επιστημονικά άρθρα. Έχει διατελέσει Ειδικός Γραμματέας Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας στο Υπουργείο Εργασίας και μέλος της Επιτροπής Δημοσιονομικού Ελέγχου του Υπουργείου Οικονομικών.

Ο **Νίκος Παπαδάκης** είναι Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης και Διευθυντής του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΕΤ). Έχει διατελέσει Πρόεδρος του Τμήματος, Αναπληρωτής Διευθυντής του ΚΕΜΕ-Π.Κ., Σύμβουλος στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, International Expert στο ETF (2015–2018), μέλος του Education & Training Coordination Group και του Standing Group on Indicators & Benchmarks της Ευρωπαϊκής Επιτροπής,

καθώς και του Advisory Board του UNDP/RCPAR. Είναι Distinguished Visiting Professor στο Zhengzhou University και έχει διδάξει στο University of London/IoE. Είναι μέλος του Επιστημονικού Συμβουλίου του ΕΚΔΔΑ και συνεργάζεται με ελληνικούς και ευρωπαϊκούς φορείς (ΙΝΕ & ΚΑΝΕΠ ΓΣΕΕ, ΔΙ.Π.Α.Ε., LLAKES). Έχει συγγράψει 11 βιβλία, επιμεληθεί 10 συλλογικούς τόμους και δημοσιεύσει 173 μελέτες σε τέσσερις γλώσσες. Έχει συμμετάσχει σε δεκάδες ερευνητικά και αναπτυξιακά προγράμματα με αντικείμενο την εκπαιδευτική πολιτική, την κοινωνική ένταξη και τη δημόσια διοίκηση.

Η **Μαρία Συμεωνάκη** είναι Καθηγήτρια Κοινωνικής Στατιστικής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου. Σπούδασε Μαθηματικά στο ΑΠΘ, όπου εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή με αντικείμενο τα Μη Ομογενή Μαρκοβιανά Συστήματα. Έχει διδάξει στο ΑΠΘ, στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, στη Σχολή Ικάρων και στο LSE ως επισκέπτρια καθηγήτρια. Έχει συμμετάσχει σε πλήθος ερευνητικών και αναπτυξιακών προγραμμάτων. Από το 2020 διευθύνει το εργαστήριο STADA Lab και υπήρξε επιστημονικά υπεύθυνη της ελληνικής ομάδας στα προγράμματα Horizon2020 – NEGOTIATE και DigiGen. Είναι μέλος διεθνών επιστημονικών ομάδων του οργανισμού CMStatistics. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στη μελέτη πληθυσμιακών συστημάτων και της δυναμικής τους εξέλιξης στον χρόνο, με εφαρμογές στην κοινωνική κινητικότητα, στη μετανάστευση και στην αγορά εργασίας. Έχει δημοσιεύσει άρθρα σε ελληνικά και ξενόγλωσσα περιοδικά, έχει επιμεληθεί συλλογικούς τόμους και έχει συγγράψει επιστημονικά εγχειρίδια.

Ο **Γιώργος Τσιώλης** είναι Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με γνωστικό αντικείμενο «Μεθοδολογία Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες – Μέθοδοι Ποιοτικής Έρευνας». Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και πραγματοποίησε διδακτορικές σπουδές στη Γερμανία και στη Δανία. Διδάσκει μαθήματα ποιοτικής έρευνας, βιογραφικής προσέγγισης και κοινωνιολογίας της εργασίας. Υπήρξε επισκέπτης ερευνητής στα Πανεπιστήμια Φρανκφούρτης και Βιέννης και έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το ΕΑΠ. Είναι μέλος του Δικτύου SoDaNet (Εθνική Ερευνητική Υποδομή για τα Κοινωνικά Δεδομένα) και επιστημονικός υπεύθυνος του αποθετηρίου κοινωνικών δεδομένων του Πανεπιστημίου Κρήτης. Από τον Ιούλιο του 2023, έχει εκλεγεί αντιπρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Θεματικής Ομάδας RC-38 «Biography and Society» της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης (ISA). Από τον Δεκέμβριο του 2023, ορίστηκε μέλος του Τομεακού Επιστημονικού Συμβουλίου Κοινωνικών Επιστημών του Εθνικού Συμβουλίου Έρευνας, Τεχνολογίας και Καινοτομίας (ΕΣΕΤΕΚ).

Ο **Νίκος Φωτόπουλος** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς και Επιστημονικός Διευθυντής του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΚΑΝΕΠ) της ΓΣΕΕ. Έχει διδάξει και δώσει διαλέξεις ως επισκέπτης καθηγητής σε Πανεπιστημιακά Ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα κινούνται στον χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πολιτικής, της κοινωνιολογίας του πολιτισμού, της κριτικής πολιτισμικής ανάλυσης και θεωρίας. Έχει συμμετάσχει σε επιτροπές ως εμπειρογνώμονας για θέματα εκπαίδευσης, πολιτισμού, κατάρτισης, διά βίου μάθησης και απασχόλησης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ενώ άρθρα του έχουν συμπεριληφθεί σε συλλογικούς τόμους, ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά και πρακτικά διεθνών συνεδρίων. Έχει συντονίσει ερευνητικά έργα που συνδέουν την εκπαιδευτική πολιτική με την κοινωνική ανισότητα. Εστιάζει συστηματικά στον ρόλο των θεσμών και της πολιτικής εκπροσώπησης στο εκπαιδευτικό πεδίο.

Ο **Δημήτρης Χριστόπουλος** είναι καθηγητής Πολιτειολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και Κοσμήτορας της Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Σπούδασε νομική, πολιτικές επιστήμες και φιλοσοφία σε Ελλάδα, Γαλλία και Βέλγιο. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη θεωρία των δικαιωμάτων, στο δίκαιο και στο κράτος, με έμφαση σε μειονότητες, μετανάστευση, ιθαγένεια και λογοκρισία. Έχει συγγράψει βιβλία και άρθρα για τα δικαιώματα, την πολιτική κοινότητα και το κράτος δικαίου. Διετέλεσε πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2003-2011) και της Διεθνούς Ομοσπονδίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (FIDH) με έδρα το Παρίσι (2016-2019). Το προσφυγικό αποτελεί σταθερό αντικείμενο των επιστημονικών και των δημόσιων παρεμβάσεών του. Έχει συμμετάσχει σε συλλογικούς τόμους, επιτροπές και δημόσιες παρεμβάσεις για το κράτος δικαίου και τη δημοκρατία. Εργάζεται συστηματικά στη σχέση δικαιωμάτων και κυριαρχίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ.Σ.Ε.Ε.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ
Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
10681, Αθήνα
Τηλ: 210 332 7710

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

www.inegsee.gr

info@inegsee.gr

ISBN 978-618-234-036-3